FUNDAMENTUM

NICOLAE ISAR

PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN EPOCA LUMINILOR

1770 – 1830

CULTURA

SPIRITUL CRITIC

GENEZA IDEII NAȚIONALE

EDITURA UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI

NICOLAE ISAR

PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN EPOCA LUMINILOR (1770 – 1830)

CULTURA, SPIRITUL CRITIC, GENEZA IDEII NAȚIONALE

EDITURA UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI
— 1999 —

Şos. Panduri, 90-92, Bucureşti - 76235; Telefon / Fax 410.23.84

Tehnoredactare computerizată: Florian Mihalcea

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale
ISAR, NICOLAE
Principatele Române în epoca Luminilor (1770-1830) Cultura, spiritul critic, geneza ideii naţionale / Nicolae Isar
Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti, 1999
276 p.: 24 cm.
Bibliogr.
ISBN 973-575-315-4

94(498)"1770/1830"

INTRODUCERE

CONSIDERAŢII PRIVIND PERIODIZAREA ILUMINISMULUI ROMÂNESC ŞI CONŢINUTUL LUCRĂRII

Iluminismul în ţările române, în urma unor numeroase exegeze[1], a fost definit, ca parte a iluminismului european, drept o mişcare de idei cu trăsături specifice, în consecinţă punându-se în circulaţie termenul de iluminism românesc. Este o mişcare de idei sau un amplu curent de idei care se manifestă atât în plan cultural, cât şi în plan social - politic[2].

În evoluţia literaturii de specialitate, chestiunea terminologiei a făcut adesea obiectul unor dispute ştiinţifice, autorii folosind fie termenul de iluminism, fie de luminism. Considerăm de la bun început că problema folosirii unui termen sau altul în sine nu este esenţială pentru înţelegerea fenomenului. Nu este cazul, deci, să insistăm asupra acestei polemici, ci, doar, să ne exprimăm opţiunea pentru termenul de iluminism, pe care îl folosim în textul nostru, validând argumentul invocat de unii autori, anume că în cultura română termenul a fost adoptat din italiană şi pus în circulaţie în înţelesul său semantic, de „luminare", care nu reclama o traducere[3]. Să adăugăm aici că D. Popovici, în cunoscuta sa lucrare din 1945, a pus în circulaţie termenul de „epocă a Luminilor",

---

[1] Pentru foarte bogata literatură de specialitate privind iluminismul în ţările române, numai pentru exemplificare, vezi lista bibliografică publicată de N. Bocşan, în „Cahiers roumains d'études littéraires", nr. 2, 1977; nr. 2, 1979, cuprinzând peste 700 de titluri, câte puteau fi identificate până la data publicării; cu specială privire la Principatele Române dunărene; de asemenea, vezi bibliografia de la sfârşitul lucrării lui Vlad Georgescu, *Ideile politice şi iluminismul în Principatele Române, 1750 - 1831*, Edit. Academiei Române, Bucureşti, 1972.

[2] Asupra cadrului conceptual al iluminismului şi trăsăturilor sale, cităm aici numai câteva contribuţii esenţiale; de pildă, Al. Duţu, *Iluminismul*, în *Istoria filosofiei româneşti*, vol. I, Edit. Academiei Române, Bucureşti, 1972, p. 119 - 185; P. Teodor, *Repere ale iluminismului românesc*, în volumul *Fragmentarium iluminist*, Edit. „Dacia", Cluj - Napoca, 1972, p. 5 - 20, elaborat în colaborare cu D. Ghişe.

[3] Amintim aici de un amănunt vizând interesul şi istoria acestei dezbateri, anume de polemica care a umplut în anul 1964 paginile unor numere ale revistei „Contemporanul" şi în care au fost angajate prestigioase condee, ale lui Adrian Marino, Liviu Rusu, Al. Piru, ultimul susţinând opinia pe care o subliniem şi noi.

vizând în mod special țările române[4]. Un termen care poate fi folosit simultan cu cel de iluminism sau lumism, excluzând, în orice caz, riscurile unei polemici pe această temă.

Periodizarea iluminismului în țările române, de asemenea, a făcut și face obiectul unei diversități de opinii, asupra cărora nu este cazul să insistăm aici în mod deosebit.

Dacă sfârșitul epocii Luminilor, plasat în jurul anilor 1830, pare a corespunde vederilor majorității exegeților (evident, cu opțiuni mai rare, pentru 1821 sau 1840), mai dificilă pare „convenția“ asupra limitei de început a acestei epoci. Există părerea - formulată cel mai adesea în mod neexplicit - că întreg secolul al XVIII-lea ar putea fi încorporat în epoca Luminilor, trimițând în acest sens la mișcarea condusă de Inochentie Micu în Transilvania și la reformele domitorilor fanarioți în Principatele dunărene.

Considerăm însă că majoritatea opiniilor vizează ca limită de început, cu aproximație, fie jumătatea secolului al XVIII-lea, fie anii 1770-1780 (și aici, cu raportări la date concrete diferite: 1769, 1770, 1774, 1780).

În ceea ce ne privește, optăm pentru ultima variantă, considerând, prin urmare, că epoca Luminilor încorporează, în linii generale, ultimele trei decenii ale secolului al XVIII-lea și primele trei decenii ale secolului al XIX-lea (1770-1830).

În acest context ar fi de amintit că D. Popovici în lucrarea citată fixează limita de început în anul 1780, dată care marca începutul etapei definitorii a Școlii Ardelene, odată cu apariția lucrării *Elementa linguae daco - romanae,* aparținând lui S. Micu și Gh. Șincai, prima dintre capodoperele Școlii Ardelene. Adăugând la acest element de periodizare, avut în vedere de D Popovici, alte câteva elemente vizând evoluția din Principate, și anume date cu semnificații importante în plan cultural, dar și politic - 1769; 1772; 1774; 1774 - considerăm că se ajunge la data aproximativă cea mai probabilă semnificând începutul acestei epoci: 1770. Să reamintim semnificația datelor din urmă: decembrie 1769 marchează nu numai eliberarea unei bune părți a teritoriului românesc, cu orașul București, în urma declanșării noului război ruso - turc, ci și elaborarea de către boierii români a primelor proiecte reformatoare; anul 1772 marchează data elaborării unora dintre cele mai importante memorii de reforme, cu ideea capitulațiilor, adresate diplomaților marilor puteri întruniți în cadrul congreselor de pace de la Focșani și București; 1774 este anul tratatului de pace de la Kuciuk - Kainargi și al hatișerifului care marchează un început de statuare a raporturilor cu puterea suzerană, odată cu începutul protectoratului rus asupra Principatelor; în sfârșit, 1776, marchează începutul acțiunii de tipărire a

[4] D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières,* Sibiu, 1945.

cunoscutelor *Minee* de la Râmnic de către episcopul Chesarie (moment marcând în Principatele Române, după N. Iorga, „epoca lui Chesarie de Râmnic“[5]).

Referindu-ne la toate aceste elemente care pot concura la fixarea limitei de început a epocii Luminilor, cu aproximaţie, în anii 1770, vrem să justificăm nu numai o opţiune - pe care am adoptat-o în textul nostru - ci şi să punem în lumină caracterul mai mult sau mai puţin subiectiv al diferitelor periodizări; ele nu pot fi decât convenţionale şi aproximative, variabile, de la autor la autor. Observaţia pare firească dacă ne gândim la faptul că discutăm în cazul iluminismului de o amplă mişcare de idei cu limite de început şi de sfârşit greu de fixat în date precis stabilite. Ceea ce vrem să stabilim ar fi limitele aproximative de început şi de sfârşit ale unei perioade în care trăsăturile acestei mişcări se manifestă plenar, sunt predominante în toate compartimentele vieţii cultural - ideologice şi social - politice.

Altfel, nu se poate înţelege că o asemenea opţiune nu ia în consideraţie criterii propuse de unii exegeţi care fixează cu aproximaţie o limită de început a iluminismului la jumătatea secolului al XVIII-lea, raportată la reformele sociale ale lui Constantin Mavrocordat sau la apariţia primelor traduceri din limba franceză; numai că, în afara însemnătăţii în sine a acestor „evenimente“ ni se pare că nu se poate vorbi de la această dată de o manifestare reală a trăsăturilor iluminismului în toate sferele vieţii societăţii româneşti, fie în Transilvania, fie în Principatele dunărene; şi tot astfel, influenţa franceză - care constituie de fapt o componentă esenţială a iluminismului în ţările române - este evidentă mai ales din anii '70.

În sfârşit, încă o precizare! S-a discutat în literatura de specialitate de existenţa unui preiluminism românesc, raportat la epoca lui Constantin Brâncoveanu, la operele şi ideile Stolnicului Constantin Cantacuzino şi ale lui Dimitrie Cantemir[6]. Or, considerăm, pe linia acestei opinii, că într-adevăr există manifestări ale iluminismului în toată această perioadă, mergând cu aproximaţie de la 1700 până la 1770; este o perioadă îndelungată care premerge epocii Luminilor, în care găsim anticipate - mai mult sau mai puţin firav - manifestări, idei sau stări de spirit caracteristice pentru ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea.

Să adăugăm la toate acestea faptul că şi epoca Luminilor, aşa cum am delimitat-o, dacă ar fi să urmărim fenomenul circulaţiei ideilor, se poate împărţi în două subperioade: prima, corespunzând ultimelor trei decenii ale secolului al

---

[5] Este formularea consacrată de marele cărturar în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. I, Bucureşti, 1901. Cât priveşte contribuţia lui N. Iorga la studiul iluminismului românesc, ea a fost subliniată mai de mult de A. Marino, într-un articol intitulat *Nicolae Iorga şi iluminismul românesc*, publicat în revista „Contemporanul“, în contextul polemicii amintită mai sus (nr. 52 din 1964).

[6] Vezi D. Ghişe, P. Teodor, *op. cit., p. 9 - 12; de asemenea, P. Teodor,* Interferenţe iluministe europene, Edit. „Dacia“, Cluj - Napoca, 1984, p. 49 - 71; tot aici, la p. 29 - 48, *N. Iorga şi epoca Luminilor*.

XVIII-lea; o a doua, înglobând primele trei decenii ale secolului al XIX-lea. Această a doua subperioadă, la rândul ei, ar putea fi subîmpărțită în două: intervalul până la 1821 și intervalul 1821-1830, pe care l-am putea numi, fără a greși, „deceniul Luminilor“ - un interval de timp de maximă circulație a ideilor „luminării“.

De fapt, în cazul Țării Românești și Moldovei ponderea iluminismului cade asupra primelor decenii ale secolului al XIX-lea; în aceste decenii curentul se afirmă cu vigoare și se exprimă în opera și ideile cărturarilor, precum și în evoluția unor instituții tradiționale, școala și biserica. În aceste decenii, cu deosebire în cel de al III-lea, se afirmă iluminiști autentici, precum Gheorghe Asachi, Gheorghe Lazăr, Eufrosin Poteca, Dinicu Golescu, B. P. Mumuleanu, Ionică Tăutu ș.a. În aceste decenii, cu deosebire, iluminismul penetrează toate sau aproape toate sferele culturii și, implicit, intră în preocupările cărturarilor de tot felul: oameni de școală, clerici, istoriografi, scriitori etc. Se poate spune că iluminismul triumfă în aceste decenii în sensul implicării în grupuri sociale mai mari, iar expresia acestui triumf a fost, neîndoielnic, întemeierea Școlilor naționale de la Iași și București, sub conducerea lui Gh. Asachi și Gh. Lazăr - școli menite să răspândească „lumina“ în straturile mai largi ale societății. Expresii ale afirmării conștiinței naționale a românilor în deceniul II al secolului trecut, aceste școli - cu deosebire cea de la Sf. Sava - se constituie în adevărate „focare“ de iradiere a Luminilor, în centre de cultură națională care concentrează atenția și preocupările majorității cărturarilor din Principate.

Lupta pentru afirmarea școlii naționale se conjuga în mentalitatea iluminiștilor români cu lupta pentru afirmarea limbii naționale și culturii naționale, se constituia într-un element esențial al acestei ample mișcări.

Dacă, așa cum s-a demonstrat în ilustre exegeze[7], iluminismul în țările române, în general, a dus la afirmarea conștiinței naționale, a fost valorificat în sensul redeșteptării naționale a românilor, trebuie spus că domeniul cultural care l-a înscris în primul rând în această direcție a fost acela al învățământului, în etapa trecerii acestuia de la învățământ superior în limba greacă la învățământ superior în limba națională.

---

[7] Asupra acestui aspect, pentru exemplificare, cităm aici studiul lui V. Cândea, *Les lumières et la naissance de la conscience nationale chez les roumains,* în culegerea de studii, „Les lumières et la fdormation de la conscience nationale chez les peuples de sud - est européen“, Bucarest, 1970. De asemenea, pentru contribuțiile altor iluștri exegeți ai fenomenului, în afara volumului citat aici, ar mai fi de văzut numărul dedicat iluminismului în țările române din „Cahiers roumains d'études littéraires“, nr.2, din 1977 (cu titluri semnate de A. Marino, P. Teodor, R. Munteanu ș.a.), sau „Synthesis“, t. I - II, 1974-1975, cu seria de studii sub titlul *Lumières et romantisme: continuité et discontinuité* (cu titluri semnate de P. Cornea, M. Anghelescu ș.a.).

Așa cum observa marele istoric francez, Alfred Rambaud, la sfârșitul secolului trecut, înființarea Școlilor naționale la Iași și București, în intervalul premergător revoluției condusă de Tudor Vladimirescu, simboliza, cronologic, un ascendent al mișcării culturale asupra mișcării de redeșteptare națională în plan politic[8]. Un ascendent, în sensul că spiritul critic al cărturarilor iluminiști va viza nu numai necesitatea afirmării școlii și implicit a limbii naționale, ca mijloace de „luminare" a celor mulți, ci și necesitatea unor ample restructurări în plan politic și social. De la problemele școlii și limbii naționale evantaiul acestui spirit critic se completează cu preocupările existente pentru trecutul istoric și justificarea dreptului Principatelor Române la autonomia politică deplină în raporturile cu Imperiul Otoman, pe de o parte, cu preocupările pentru înlăturarea viciilor sistemului social și modernizarea instituțiilor, pe de altă parte. Cu alte cuvinte, cărturarii iluminiști se vor constitui în deceniile la care ne referim în factori activi ai mișcării de redeșteptare națională, într-un sens larg, în plan cultural, dar și, implicit, în plan social - politic; ei vor contribui în mod substanțial la afirmarea ideologiei menită să propulseze societatea românească pe calea mișcării de redeșteptare națională și a modernizării instituționale, în raport cu spiritul european.

*

*   *

Și sub un alt aspect al iluminismului, anume influența ideilor Marii revoluții franceze - a influenței franceze, în general -, intervalul din epoca Luminilor, cuprinzând primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, este de un interes deosebit: acesta este intervalul de timp în care rolul limbii și culturii grecești, ca factori de mediere a influenței franceze în Principate, se vede treptat diminuat în raport cu afirmarea contactului direct cu ideologia și cultura franceză. Totodată, trebuie remarcat aici că și sub acest raport curentul pentru afirmarea școlii și culturii naționale, din care vor rezulta Școlile conduse de Gh. Asachi și Gh. Lazăr, ocupă un loc central în evoluția mișcării „luminilor".

Din impulsul pentru afirmarea culturii naționale s-a născut interesul pentru studiile în Occident - în primul rând în centrul „luminilor" care era Parisul -, primele trei decenii ale secolului al XIX-lea marcând o primă etapă a acestui fenomen al deplasării tineretului român la studii în străinătate, cu implicații în procesul integrării în spiritul european, totodată al afirmării culturii române moderne. În acest sens, este semnificativ că atât Școala națională din Moldova întemeiată de Gh. Asachi, cât și Școala națională de la Sf. Sava, întemeiată de Gh. Lazăr, așa cum indică și titlurile primelor două capitole ale lucrării noastre, și cum rezultă din conținutul celui de al treilea capitol, s-au întemeiat și au început să funcționeze în contactul nemijlocit cu spiritul european.

---

[8] Vezi recenzia lui Alfred Rambaud cu titlul *Les latins du Danube*. Un *nouvel historien des Roumains*, prilejuită de apariția sintezei lui A. D. Xenopol, în „Journal des Débats", 25 Janvier, 1895, p. 173 - 174.

Trebuie subliniat aici un fapt de istorie a culturii bine cunoscut, anume că într-o primă etapă - corepunzând ultimelor trei decenii ale secolului al XVIII-lea și primelor două decenii ale secolului al XIX-lea - Academiile de limbă greacă de la București și Iași s-au constituit în factori de seamă ai influenței franceze în Principate, prin dascălii greci și cărțile de limbă greacă receptându-se ideile iluminismului și enciclopedismului francez; treptat, însă, pe parcursul acestor decenii se afirmă, în paralel, mai ales în cazul cărturarilor moldoveni, contactul direct cu limba și cultura franceză, pe calea afirmării acestui contact direct, începutul deplasării la studii în Franța marcând, cum am subliniat, o adevărată etapă. Cum se știe, istoria Academiilor grecești de la București și Iași lua sfârșit la 1821, în contextul evoluției spiritului național românesc. Cu aceasta, calea contactului direct cu ideologia și cultura franceză rămânea larg deschisă, iar influența greacă în Principate era drastic diminuată, fără ca prin aceasta rolul acestei influențe în formarea intelectuală și spirituală a intelectualilor români aparținând generației de la 1821 să dispară ca prin minune, peste noapte.

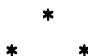
Fără îndoială, când vorbim de afirmarea curentului național care a dus la întemeierea Școlilor naționale de la București și Iași, iar apoi, la dispariția Academiilor de limbă greacă din cele două capitale și, odată cu ele, în general, la înlăturarea influenței grecești în Principate, sunt necesare câteva precizări, pe linia unor observații mai vechi în istoriografia română.

În viziunea cărturarilor iluminiști, înlăturarea acestei influențe însemna, în primul rând, înlăturarea preponderenței limbii grecești în cultura din Principate, deci, înlăturarea ei ca limbă de predare în școală, ca limbă folosită în biserică și ca limbă a cărții tipărite, destinată circulației, ca să nu mai adăugăm, ca limbă în administrația de stat, pe care nici domnii fanarioți, în ciuda unor încercări, nu reușiseră s-o impună. Nu ne referim, deci, când vorbim de înlăturarea influenței grecești, la planul ideilor, ci la acel factor care se face purtătorul ideilor și spiritului unei culturi, limba propriu-zisă. În acest context, trebuie să subliniem că este în primul rând meritul cercetărilor lui D. Popovici de a fi înțeles în cadrul analizei acestui fenomen necesitatea detașării planului cultural-ideologic propriu-zis de cel politic-național.

În cadrul luptei pentru cultivarea limbii naționale se respingea înăbușirea propriu-zisă a culturii noastre de către limba greacă - fenomen cu largi implicații pe planul realităților politico-naționale -, iar nu fondul de idei, în sine, al culturii grecești. Preponderența limbii și culturii grecești, spijinită de factori politici și sociali - regimul fanariot în primul rând - constituia obiectul de reacție al curentului pentru cultură națională din Principatele Române. Odată cu preponderența limbii grecești - și, implicit, cu regimul privilegiat pe care ea îl adusese în societatea românească elementului etnic grecesc - nu se putea respinge spiritul înaintat al acestei culturi, nu se puteau respinge ideile de libertate socială și națională, cu care se hrăniseră în bună parte înșiși iluminiștii români; nu se puteau respinge realizările beletristice și științifice ale cărturarilor greci, cu atât mai mult cu cât unii dintre ei - precum Daniil Philipide și Dionisie

Fotino - au receptat cu căldură multe din aspirațiile românilor. Cu alte cuvinte, așa cum s-a demonstrat, în studii savante[9], și cum vom observa pe alocuri și în textul lucrării, mediul de cultură greacă nu poate fi exclus, în nici un caz, din analiza componentelor formative ale iluminiștilor sau cărturarilor români din epoca Luminilor.

În afara Școlii naționale, pe linia afirmării ideilor „luminării“ - și într-o anumită măsură chiar a contactului cu spiritul european - se înscrie în epoca Luminilor o a doua importantă instituție tradițională, Biserica Ortodoxă Română. Chiar dacă asupra acesteia ca instituție nu ne oprim în lucrarea noastră, într-un capitol special, îi subliniem însemnătatea, indirect, în toate celelalte capitole ale lucrării.

Aflată sub conducerea unor clerici culți, Biserica Orodoxă Română a fost instituția care a patronat - ca și în trecut - activitatea de tipar; și în epoca Luminilor ea se dovedește nu numai un focar de iradiere a spiritului creștin - ortodox, ci și un pilon al luptei pentru afirmarea limbii naționale, pe calea numeroaselor traduceri din literatura religioasă. Centrele tipografice - de la Râmnic și București, de la Iași și mănăstirea Neamțului - funcționează sub patronajul bisericii și dau la lumină cele mai multe cărți care circulă în Principate, cărți religioase, dar și unele cu conținut laic. Fără a fi vorba, cum s-a scris, cu un timp în urmă, într-un tratat de istorie[10], de o „laicizare“ a culturii din această epocă, nu este mai puțin adevărat că, odată cu creșterea numărului cărților de cult - majoritatea traduse din grecește -, pe măsura lărgirii orizontului cultural, sub influența spiritului european, alături de cartea religioasă, cartea cu conținut profan a căpătat un interes mai larg. Dar impulsul pentru traducerea de cărți religioase în limba română dat de curentul de la mănăstirea Neamțului - la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea - a fost remarcabil și a avut consecințe benefice pentru întreaga mișcare de promovare a limbii naționale din epoca Luminilor.

Mai trebuie adăugat, aici, că de existența acestei importante instituții cultural-spirituale își leagă activitatea nu numai seria unor prelați-învățați, unii dintre ei, remarcabili gânditori social-politici - cum au fost Chesarie de Râmnic, Veniamin Costache ș.a. -, ci și o serie de cărturari aparținând, sub raportul operei lor, altor domenii ale culturii: în primul rând, istoriografi, ca Dionisie Eclesiarhul sau Naum Râmniceanu; un cunoscut om de școală ca E. Poteca ș.a.

---

[9] Vezi, în sensul acestei aprecieri: I. Ionașcu, *Învățământul superior în limba națională*, în „Universitatea din București (1864-1964)“, volum omagial, Edit. didactică și pedagogică, București, 1964, p. 19; de asemenea, A. Camariano - Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, Edit. Academiei Române, București, 1971, p. 224-265 (subcap. „Importanța învățământului Academiilor domnești pentru societatea românească și regiunea balcanică“).

[10] *Istoria României*, vol. III, Edit. Academiei, București, 1964, p. 1040.

Rolul important al bisericii din Principate în epoca Luminilor, așa cum vom vedea mai departe, se reflectă nu numai în planul propriu-zis al istoriei acestei instituții, ci și în alte domenii ale culturii - al învățământului, în primul rând - precum și în sfera istoriei ideilor. Îi vom vedea pe mulți clerici - fie că este vorba de prelați sau de clerici mărunți -, nu numai în ipostaza de promotori ai cultivării limbii naționale, dar și de promotori ai școlii naționale și luminării prin școală, și chiar de adepți ai spiritului critic în ordine socială și politică.

*

*   *

Pe linia contactului direct cu Franța și cultura franceză, a receptării spiritului european în Principatele Române, se înscrie și un alt fenomen din epoca Luminilor, anume al călătoriilor făcute în Principate de numeroși francezi, călători de ocazie, diplomați, însărcinați cu diferite misiuni speciale, preceptori în casele marilor boieri ș.a. Toți aceștia, prin contactele lor cu românii, au contribuit la răspândirea ideilor Apusului în Principate, au influențat direct, într-o măsură sau alta, pe cei cu care au intrat în contact. Dar mai ales, prin scrierile lor, cu impresii și opinii despre români și provinciile românești, ei au realizat o breșă importantă în starea de izolare a Principatelor, la care ele erau condamnate de politica expansionistă a marilor puteri[11]. Ca nimeni alții, între străinii care ajung în Principate în epoca Luminilor, călătorii sau minionarii francezi au difuzat în Occident informații despre realitățile din Principate, despre starea de decădere în care ele se aflau, dar și despre originea și trecutul lor istoric și, adesea, despre drepturile Principatelor în contextul relațiilor internaționale sau despre aspirațiile de emancipare politică și socială ale românilor.

Cum vom putea constata, multe dintre opiniile călătorilor francezi coincid cu cele ale cărturarilor iluminiști români; mai ales viziunea critică asupra realităților politico-sociale, în general, se constituie într-o prețioasă confirmare a ideilor politice și sociale care circulă în Principate. Este evident că în cele mai multe cazuri conștiința rudeniei cu „bieții moldo-valahi" își spune cuvântul, mai ales când ei se referă la originea lor latină, precum și la alte aspecte ale istoriei lor. Așa dar, această analiză, „cum ne vedeau alții - rudele noastre, călătorii și misionarii francezi", ne oferă ea însăși o anumită viziune asupra imaginii Principatelor în epoca Luminilor sub raportul culturii și circulației ideilor, oferind posibilitatea unei comparații cu opiniile călătorilor asupra acelorași aspecte esențiale ale evoluției Principatelor Române, într-o anumită etapă a evoluției lor istorice - posibilitate care a fost de la început în intenția lucrării noastre.

---

[11] Menționăm că o prezentare a călătorilor francezi, în succesiunea lor, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea până la 1848, am făcut în lucrarea cu circulație restrânsă, tipărită cu câțiva ani în urmă, anume *Istoria modernă a românilor. Imaginea societății românești în Franța (1774 - 1848)*, tipografia Universității București, 1992; nu am recurs însă aici la o analiză a opiniilor călătorilor francezi pe aspecte esențiale ale evoluției culturii românești, ceea ce ne propunem să realizăm de data aceasta.

CAPITOLUL I

AFIRMAREA ÎNVĂȚĂMÂNTULUI NAȚIONAL ÎN MOLDOVA ȘI SPIRITUL EUROPEAN

Învățământul în Principatele Române, în epoca Luminilor, cunoaște două importante etape: în prima, Academiile domnești de limbă greacă, de la reformele lui Grigore al III-lea Ghica și Al. Ipsilanti, timp de mai multe decenii, continuă să aibă un rol preponderent în mișcarea culturală; într-o a doua etapă, pe fondul refluxului învățământului de limbă greacă, odată cu întemeierea Școlilor de la Iași și București, sub conducerea lui Gh. Asachi și Gh. Lazăr, învățământul în limba națională își capătă rolul firesc, câștigând o poziție preponderentă în viața culturală, mai ales din 1821, când Academiile grecești își încetează existența. Academiile de limbă greacă, fie și în limitele unui învățământ care nu putea fi accesibil decât unei pături foarte restrânse din rândurile populației românești, și-au avut în mod incontestabil însemnătatea lor; prin materiile predate și formația intelectuală a profesorilor, ele au fost racordate la spiritul european, constituindu-se în factori importanți de receptare a ideologiei franceze, a spiritului timpului.

1. *Academia domnească de la Iași în ultima sa etapă*

În Moldova, în 1775, Grigore al III-lea Ghica a dat o nouă organizare Academiei de la Iași, lărgind programul de studii și mărind corpul profesoral[1].

Ceva mai târziu, un mitropolit român de această dată, Iacob al II-lea Stamate, elaborează un plan de reorganizare a Academiei în care se resimte și mai mult spiritul epocii. Deși în acest proiect accentul cade în continuare pe

[1] Cf. A. Camariano-Cioran, *Academiile domnești de la București și Iași*, Edit. Academiei Române, București, 1971, p. 79-80. În afara acestei savante monografii despre Academia de la Iași, mai vezi Ștefan Bârsănescu, *Academia domenască din Iași, 1714-1821*, Edit. didactică și pedagogică, București, 1962.

studiul limbii grecești și folosirea ei ca limbă de predare în Academie, se introduce și principiul folosirii limbilor occidentale, în speță, al limbii franceze, pentru predarea anumitor discipline; dacă nu se putea găsi un dascăl grec pentru „epistimuri", acestea se puteau preda și în limba franceză. Totodată, se teoretiza necesitatea studierii limbii latine și a aprofundării sale în sens național: „pentru îndreptarea și împodobirea limbii moldovenești". De asemenea, un alt element de reținut este acela că se făcea raportarea în acest proiect nu numai la clasici (la „dumnezeescul Platon"), ci și la autorii moderni, trimițându-se, între alții, la „adâncul Montesquieu"[2].

Este interesant de observat că, în ciuda afirmării curentului pentru școală și cultură în limba română, susținătorii Academiei grecești mergeau înainte. Din anul 1813, între cursurile de limbă greacă ale Academiei se inaugura un curs de drept, predat de profesorul Anania Cuzanos („nomofilax" - profesor de drept), ce se constituia într-un important eveniment în viața instituției. De la această dată conducerea Academiei o avea profesorul Ștefan Duncas, trei ani mai târziu, în 1816, conducerea fiind preluată de profesorul Dimitrie Gobdelas; în anii 1817-1818 erau angajați alți trei profesori, Serghios Mystakys, G. Therapianos (acesta, de fizică) și Cappadokis (la literatură)[3].

În această situație, cum vom vedea mai departe, inaugurarea unei clase de inginerie hotarnică în limba română, în cadrul Academiei domnești, va veni ca o reacție firească la încercările de revigorare a vechii instituții. Încercarea dascălilor greci de a menține patronajul limbii grecești, susținuți fiind, în acest sens, și de ultimii domni fanarioți, este evidentă; dar procesul era ireversibil, și clasa de inginerie în limba română, inaugurată în 1814 de Gh. Asachi, va exprima cu toată claritatea acest proces menit să ducă la dispariția învățământului de limbă greacă.

2. *Întemeierea învățământului național în Moldova. De la Seminarul de la Socola la Școala lui Gheorghe Asachi*

Etapa națională a învățământului în Principatele Române a fost anticipată de înființarea, în 1803, în Moldova, a Seminarului de la Socola[4], din inițiativa

---

[2] A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 80-82; pentru textul raportului din 1792, întocmit de mitropolitul Iacob al II-lea Stamate, în colaborare cu marele logofăt Depasta, de asemenea, vezi Th. Codrescu, *Uricarul*, t. III, p. 13-23.

[3] St. Bârsănescu, *op. cit.*, p. 70.

[4] Hrisovul lui Al. Moruzi, de înființare a Seminarului, precum și a altor câteva școli, datează din 2 mai 1803, Seminarul începând să funcționeze efectiv din anul următor, 1804; de aici, diferența de ani care apare in diferite lucrări (vezi Hrisovul în discuție, la C. Erbiceanu, *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, București, 1888, p. LXIV sau la V. A. Urechia, *Istoria școalelor de la 1800-1864*, t. I, București, 1892, p. 95).

și grija mitropolitului Moldovei, Veniamin Costache[5]. Pe lângă scopuri de ordin religios, înființarea Seminarului avea în vedere predarea unui învățământ mai înalt în limba patriei și diminuarea influenței dascălilor greci de la Academie; totodată, între materiile de învățământ apar unele discipline noi, cu caracter laic[6]. Primii profesori au fost oameni cu pregătire modestă, precum: Constantin, dascăl; Ioil, călugăr; Enachie, paharnic. Încă din anul 1805, se adaugă Seminarului și o „școală de psaltichie".

Dezorganizată în răstimpul războiului din 1806-1812, activitatea acestuia este reluată, din 1812, cu numai doi profesori.

Grija învățatului mitropolit s-a îndreptat, de la bun început, nu numai spre pregătirea tagmei bisericești, ci și pentru școala laică. Urmărind cu perseverență organizarea unui sistem de școli cu limba de predare română și cu profesori români, în toamna anului 1805 mitropolitul Veniamin Costache trimitea pe cheltuiala sa, la înalte studii la Viena, pe Gheorghe și Clemens-Daniel, fiii lui Lazăr Asachi. De la Viena, după trei ani de studii - timp în care a studiat mai ales matematica -, Gh. Asachi a mers, pentru alți patru ani, la Roma; de aici s-a întors în 1813, cu o pregătire științifică temeinică, cu ajutorul aceluiași mitropolit, el punând în practică proiectul predării unui curs de inginerie - teoretic și practic - în limba română.

Apariția unui curs de inginerie în limba română, răspundea, în primul rând, unor necesități social-economice. Exista, la începutul secolului al XIX-lea, o mare nevoie de ingineri hotarnici, ținând seama de numeroasele procese de hotar, precum și de tendințele firești ale boierilor de a-și delimita mai bine decât în trecut hotarele moșiilor. Pe de altă parte, cum am subliniat, inaugurarea unui asemenea curs dădea expresie curentului pentru afirmarea limbii naționale în învățământ, se constituia într-o reacție față de tendințele de monopolizare pe care le manifestau dascălii greci de la Academie, cu sprijinul tacit al domnilor fanarioți.

Cererea lui Gh. Asachi de a face un curs de inginerie în limba română, susținută de Epitropia Școlilor din Moldova și de mitropolitul Veniamin Costache, era aprobată de domnitorul Scarlat Calimachi, în noiembrie 1813, deschiderea cursurilor Școlii având loc în ianuarie 1814. Era vorba, de fapt, nu de o școală în înțelesul propriu al cuvântului, ci de o clasă în cadrul Academiei

---

[5] Vezi, între altele, N. C. Enescu, *Veniamin Costachi, ctitor și îndrumător al școlii naționale din Moldova*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei", nr. 1-2, 1967; de asemenea, N. Isar, *Trăsături iluminste în gândirea și activitatea lui Veniamin Costachi*, în „Revista de filosofie", t. 15, 1968, p. 445-452.

[6] Se predau în limba română: logica, aritmetica, istoria profană, psihologia, elemente de limbă latină. Cf. C. Erbiceanu, *Istoricul seminarului „Veniamin" din Iași. 1803-1903*, București, 1904, p. 37.

grecești. Că decisivă a fost, așa cum va fi și în cazul Școlii lui Gh. Lazăr, existența unui grup de oameni - cu alte cuvinte, existența unui curent - care promova această idee, o dovedește anaforaua din martie 1813, adresată de epitropi domnului; odată cu întărirea bazei materiale a Academiei de la Iași, în ea se formula cererea de predare a științelor inginerești în limba română[7].

Cum experiența predării științelor la nivel superior în limba națională era temerară și, în orice caz, presupunea dificultăți în ceea ce privește terminologia științifică, în primul an, Gh. Asachi a predat în limba franceză, în al doilea an, 1815, predând în limba română. Evident, cursul nu era original - nici nu putea fi original ! -, ci avea ca bază manualul francezului Bézout.

În ciuda bârfelor dascălilor greci, Gh. Asachi și-a dus cursul la bun sfârșit, timp de 4 ani și jumătate, până în iunie 1818, când a absolvit prima serie de ingineri hotarnici (un număr de cca. 30 dintre cei admiși în inauarie 1814)[8]. Experiența fusese viu urmărită de dascălii greci, în paralel făcându-se un curs și în limba greacă, de către eruditul profesor Dimitrie Gobdelas, directorul Academiei. Cu alte cuvinte, existaseră în Academie, în acești ani, două clase paralele: una cu elevi români și greci, condusă de D. Gobdelas,alta, cu elevi români, condusă de Gh. Asachi.

A fost vorba de o clasă în cadrul Academiei grecești de la Iași; ținând seama, însă, de opera de pionierat pe care o realiza Asachi, clasa pregătită de el a avut semnificația unei Școli naționale, și cu această denumire a rămas în istoria culturii românești. Școala nu a putut continua pentru că Gh. Asachi nu a recrutat an de an noi candidați - cum va face Gh. Lazăr - și, odată cu absolvirea acestei dintâi serii, ciclul ar fi trebuit reluat. Este momentul când a avut loc intervenția lui D. Gobdelas, directorul Academiei, care a cerut domnului Scarlat Calimachi să respingă o eventuală încercare de reluare a cursului; într-o scrisoare din august 1819, a lui Gobdelas, adresată unuia dintre epitropi, acuzând pe domn că ar susține pe Asachi, el propunea măsuri de excludere din Academie a limbii române (a „limbii moldovenești“, cum se exprima el), de înlocuire a epitropilor susținători ai lui Gh. Asachi - M. Sturdza, viitorul domn, și C. Mavrocordat - și de trimitere a lui Gh. Asachi la Seminarul de la Socola. Referindu-se la această trimitere la Socola, Gobdelas și-ar fi dat drumul unei mai vechi porniri, adăugând: „să predea acolo popilor, dacă poate cineva să predea în săraca limbă a pământenilor și dacă un inginer, practic, ce n-are habar de filosofie, este în stare să creeze termeni științifici necesari“[8a].

---

[7] Cf. Ștefan Bârsănescu, *op. cit.*, p. 66.

[8] Cursul se încheia la 12 iunie 1818, cu o festivitate, iar în februarie 1819 Asachi primea o adresă de mulțumiri din partea Epitropiei Școlilor, la o dată când soarta școlii fusese decisă. Cf. *Ibidem*, p. 67-68.

[8a] Cf. N. Iorga, *Istoria literaturii române*, vol. III, București, 1907, p. 15-16.

Sigur este că Gh. Asachi nu a ținut să reia un nou ciclu, fie că se simțea prea afectat de ostilitatea dascălilor greci și de poziția domnului, fie că se simțea destinat altor preocupări. Oricum, experiența sa dovedește pentru prima dată că se poate face învățământ superior în limba națională, că limba română, în ciuda sărăciei terminologiei științifice, putea să se constituie în limbă de predare a științelor înalte, ea urmând să se dezvolte treptat în deceniile următoare. În plus, cum observă unii contemporani[9], inginerii pregătiți de Gh. Asachi - cei cca 30 - își fac simțită prezența în viața social-economică a Moldovei din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Apariția unei „Școli de inginerie" în limba română, în deceniul II al secolului al XIX-lea, era cu atât mai semnificativă cu cât, și pe plan european, învățământul tehnic superior nu era răspândit și, acolo unde se afla - ca învățământ desprins de Universitate -, nu avea începuturi îndepărtate: în Franța, la jumătatea secolului al XVIII-lea, se înființează o școală de „geniu", la Paris; o a doua, în Austria, la Viena; apoi, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, lua ființă la Paris prima Școală politehnică (1795)[10].

În cadrul celor peste patru ani, cât a durat ciclul, Gh. Asachi a ținut la Iași cursuri de matematică, trigonometrie, geometrie, geodezie, topografie. Spre deosebire de Gh. Lazăr, el a predat numai „înalte matematici", nu și „științe filosoficești"[11]. În comparație cu Academia grecească, în lipsa cursurilor cu profil umanist, Școala lui Asachi, ca structură, rămânea pe poziții inferioare.

Îi va fi dat Școlii lui Gh. Lazăr, ca una care avea să funcționeze de la început ca o instituție separată de Academia grecească, să aibă în planul de învățământ nu numai științe „inginerești", ci și „filosoficești".

Odată cu încetarea cursurilor lui Gh. Asachi, grija susținătorilor școlii naționale s-a îndreptat din nou asupra Seminarului de la Socola. Mitropolitul Veniamin Costache încercase între timp, în 1815, fără a reuși, să aducă la Socola pe eminentul cărturar ardelean I. Budai-Deleanu. Îl trimisese în acest scop în Transilvania pe protopopul Leon Asachi, tatăl lui Gh. Asachi[12]. Gândul recrutării de dascăli ardeleni pentru Seminar i se împlinește acum - în 1820 -, când vin în Moldova și sunt angajați patru dascăli ardeleni, recrutați, de data aceasta, de Gh. Asachi: Ioan Costea, pentru retorică și poetică; Ioan Manfi, pentru latină; Vasile Fabian-Bob, pentru teologie; Vasile Pop, doctor în filosofie, pentru

[9] Referindu-se la Gh. Asachi, Manolache Drăghici, în a sa *Istorie a Moldovei*, t. II, Iași, 1857, p. 96, observa: „D-l G. Asachi au deschis întâia oară un curs de inginerie teoretică și practică, din care au ieșit mulți învățați boeri hotarnici și ingineri a[i] țării".

[10] Vezi pentru această comparație, St. Bârsănescu, *op. cit.*, p. 69.

[11] Explicația dată de însuși Gh. Asachi, ar fi fost că dascălii greci nu ar fi permis, în nici un caz, să se predea filosofia. Cf. N.C. Enescu, *Gheorghe Asachi, organizatorul școlilor naționale din Moldova*, Edit. didactică și pedagogică, București, 1962, p. 51-52.

[12] V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, vol. X, București, 1898, p. 360.

filosofie și filologie; acesta din urmă primea și direcția de studii a Seminarului, în timp ce Gh. Asachi rămânea cu direcția generală. Între timp, în epitropia Seminarului fusese cooptat Mihail Sturdza, marele boier care se dovedise un energic susținător al învățământului național.

În această nouă etapă de organizare ca o adevărată Academie, cursurile Seminarului începeau în decembrie 1820, pentru a dura scurt timp, până în februarie 1821, când sunt întrerupte odată cu începutul mișcării eteriste. De la această dată, cu excepția lui Fabian-Bob, dascălii ardeleni se reîntorceau în Transilvania, pentru mai mulți ani, după aceste evenimente Seminarul de la Socola încetându-și activitatea (mai ales că, din noiembrie 1822, Gh. Asachi părăsește Moldova, fiind numit agent al domnului, la Viena).

Oricum, și până în 1821, Seminarul de la Socola își îndeplinise misiunea de a se face precursor al învățământului național de nivel mai înalt, de a exprima, la început de veac, curentul pentru școală și cultură în limba națională. „Curentul subpământean al românismului - avea să scrie A.D. Xenopol - care cursese de-a lungul întregii epoci fanariote, începu a se arăta la lumina zilei întâi în Școala de Catehezie din mânăstirea Socola din Iași“[13].

3. *Călătoria de studii în Franța a lui N. Rosetti-Roznovanu și încercarea de introducere a învățământului lancasterian în Moldova (1818-1820)*

Studiile sau călătoriile de studii efectuate de tinerii români în Franța, în primele decenii ale secolului al XIX-lea, au constituit un important aspect al procesului de „europenizare“ a Principatelor Române în epoca Luminilor; totodată, prin contactul realizat cu ideile înaintate și cultura franceză, ele au avut un rol important în procesul de formare a culturii române moderne, precum și a ideologiei naționale în țările române.

Studiile efectuate de Gh. Asachi la Roma și Viena, în anii 1805-1813, pe cheltuiala mitropolitului Veniamin Costache, au avut mai degrabă un caracter excepțional, din primele decenii ale secolului trecut cele mai multe deplasări la studii fiind orientate - în Moldova, ca și în Țara Românească - spre Paris.

Trebuie precizat, de la început, că nu avem suficiente date pentru cele mai vechi călătorii de studii în Franța, cele din primele două decenii ale secolului al XIX-lea. Trebuie remarcat, de asemenea, că mai toate studiile sau călătoriile de studii efectuate la Paris în această perioadă aparțin tinerilor fii de boieri și se realizează cu cheltuiala acestora. Cazuri de bursieri de stat, trimiși la Paris, nu

---

[13] A. D. Xenopol, *Istoria partidelor politice*, t. I, București, 1910, p. 29.

cunoaștem în această perioadă[14], primii bursieri - din Țara Românească -, din 1820, într-adevăr, mergând la studii în străinătate, dar nu în Franța, ci în Italia, la Pisa, de unde abia în 1823 vor trece în Franța.

Cunoaștem prea puține date despre călătoria de studii, începând din anul 1803[15], și studiile propriu-zise efectuate la Paris[16] de „primul student român din secolul al XIX-lea", moldoveanul Gheorghe Bogdan[17].

Foarte probabil că este vorba, ca și în cazul altor tineri fii de boieri - unii cu nume mult mai cunoscute -, de frecventarea, mai mult sau mai puțin întâmplătoare, a unor cursuri de drept, care nu va fi avut ca rezultat primirea unei diplome (de bacalaureat, licențiat sau doctor)[18]. La fel de puțin cunoscute rămân studiile pe care le efectua la Paris, din anul 1806, un alt moldovean, Furnarachi, grec de origine, și el, pe urmele lui Gh. Bogdan, frecventând cursurile Facultății de Drept[19].

Pompiliu Eliade, cunoscutul exeget al problematicii influenței franceze în Principatele Române, referindu-se la tinerii români care au urmat studii juridice la Paris, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, îi împarte pe aceștia, în raport cu structura Facultății de Drept din epoca respectivă, în patru categorii: „Inscripționiștii", cei care urmează unul sau mai multe cursuri, primind pentru acestea atestate, inscripții; bacalaureații, licențiații și doctorii[20]. Trebuie spus

---

[14] Despre călătoria la Paris, la sfârșitul secolului al XIX-lea, a bănățeanului Paul Iorgovici („lucru foarte rar pentru românii din țările habsburgice"), și ea foarte puțin cunoscută, vezi D. Popovici, *Studii literare. I. Literatura română în epoca „luminilor"*, Edit. „Dacia", Cluj-Napoca, 1972, p. 90.

[15] Cf. Hurmuzachi, *Documente*, supl. I, t. II, p. 255.

[16] În arhivele Școlii de drept din Paris, Pompiliu Eliade nu putuse să afle nimic despre Gh. Bogdan, arhivele păstrându-se, după el, numai începând cu anul 1816. Cf. Pompiliu Eliade, *Din arhivele Școalei de drept din Paris*, în „Viața nouă", I, 1905-1906, p. 369. De asemenea, despre Gh. Bogdan, Idem, *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie*, Paris, 1898, p. 373.

[17] Mai multe date oferă asupra acestuia, N. Iorga, în studiul *Vicisitudinile celui dintâi student moldovean la Paris: Gheorghe Bogdan*, în „Analele Academiei Române", Memoriile secției istorice, s. III, t. XIV; Idem, *Istoria învățământului românesc*, ed. Ilie Popescu-Teiușan, Edit. didactică și pedagogică, București, 1971, p. 68.

[18] Cât privește eventualul contact cu ideile Apusului, N. Iorga observa cu privire la Gh. Bogdan: „il ne rapporta de France rien de cet amour pour les idées nouvelles qui pouvait faire de lui un auxiliaire de la régéneration roumaine" (Cf. N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les roumains*, Paris, 1918, p. 138).

[19] P. Eliade, *Din arhivele Școalei de drept*, loc. cit., p. 369; Idem, *De l'influence française*, p. 373.

[20] Pentru ca cineva să fie bacalaureat în drept, trebuia să posede 12 inscripții, să treacă două examene anuale și să primească un „certificat d'aptitude", diploma dându-i-se mai târziu; pentru licență se mai cereau încă două examene și o teză de licență; pentru doctorat, peste diploma de licență, mai trebuiau patru inscripții, două examene parțiale și o teză, diploma eliberându-se mai târziu. După același autor, un student harnic își putea susține bacalaureatul în doi ani, licența în trei, doctoratul în patru, cu atât mai mult cu cât ordinea inscripțiilor era lăsată la bunul plac al studentului, după cum înscrierea la Facultatea de Drept se putea face înaintea trecerii bacalaureatului în litere de la Sorbona, bacalaureat care nu trebuie confundat cu cel juridic. Cf. P. Eliade, *Din arhivele Școalei de drept*, loc. cit., p. 367. De asemenea, C. C. Angelescu, *Cei dintâi români doctori în drept de la Paris*, extras din „Dreptul", nr. 28-29, 1928, p. 4.

că, în afara categoriilor de tineri studioși, legate de frecventarea instituțiilor publice de învățământ, mai există alte câteva categorii, și anume: cei care studiază și la Paris cu dascăli particulari (uneori, în paralel, urmând institute publice), ale căror atestate este greu să le descoperim; cei care frecventează unele sau mai multe cursuri la școlile sau institutele publice, dar care, neinteresați fiind sau, uneori, dintr-o oarecare neglijență (cum va fi cazul lui Eufrosin Poteca), nu-și susțin examenele și, deci, nu primesc diplome; în sfârșit, cei care vin la Paris, nu pentru a urma cât de cât sistematic cursuri, ci numai pentru a-și perfecționa cunoștințele de limbă franceză, a lua contact cu orașul „luminilor", a vizita mai multe instituții de învățământ și cultură, a asista numai, întâmplător, la unele cursuri sau la susținerea unor examene.

Bănuim că mai ales numărul studenților din ultima categorie - din care face parte și tânărul moldovean Nicolae Rosetti-Roznovanu, la care ne vom referi mai departe - a fost mai mare decât îl putem presupune astăzi, în lipsa izvoarelor. Nu includem, bineînțeles, în această categorie orice călătorii făcute la Paris, ci numai acele călătorii, mai lungi sau mai scurte, al căror principal obiectiv l-a constituit cunoașterea vieții culturale a Parisului și îmbogățirea cunoștințelor proprii.

Așa cum am anticipat, o interesantă călătorie la Paris, cu unele rosturi culturale, la începutul secolului al XIX-lea, este aceea a tânărului boier moldovean Ioan Balș[21], fiul marelui vistiernic Iordache Balș. Desfășurată în anul 1804, sau începând din acest an[22], această călătorie a însemnat, înainte de toate, cunoștința tânărului moldovean cu o serie de cnoscuți cărturari francezi.

Astfel, el stabilește legături cu geograful Jean Denis Barbié du Bocage, directorul bibliotecii regale din Paris, viitor decan al Facultății de Litere[23]. După revenirea în patrie, tânărul boier moldovean, în anii 1806-1811, întreține corespondență cu savantul francez, prin intermediul său procurându-și cărți pentru bibliotecă. În afară de Barbié du Bocage, Ioan Balș întreținea relații și cu alți cărturari, ca Lanjuinais sau L. Léfevres Genau, pe care îl cunoscuse în timpul călătoriei la Paris[24].

[21] Despre acesta, vezi C. I. Karadja, *Un bibliophile moldave au début de dix-neuvième siècle. Le grand écuyer Ioan Balș*, extras din „Bulletin de la Section Historique", 1947.

[22] Anul 1804, iar nu 1805, cum scrie C. I. Karadja (*op. cit.*, p. 6) este data corectă a acestei călătorii, așa cum reiese dintr-o scrisoare adresată de cărturarul grec Daniil Philippide lui Barbié du Bocage, din Iași, la 25 august 1804. Cf. Al. Ciorănescu, *Correspondance de Daniel Démetrius Philippides et de J. D. Barbié du Bocage (1794-1819)*, Institute for Balkan Studies (preface par Cl. Tsourkas), 1965, anexe, p. 110.

[23] Vezi o succintă prezentare a activității savantului francez la C. I. Karadja, *op. cit.*, p. 3.

[24] *Ibidem*, p. 10.

*
*　*

Spre deosebire de celelalte, călătoria de studii la Paris, în cursul anului 1818, a tânărului boier moldovean Nicolae Rosetti-Roznovanu, este mai bine cunoscută. În privința ei dispunem de numeroase izvoare, în primul rând de corespondența din anii 1818-1820, purtată de el cu diverși cărturari francezi sau de altă naționalitate, aflați la Paris[25]. Șederea în Franța, în cursul anului 1818[26], i-a permis lui N. Rosetti-Roznovanu să lege prietenii durabile cu învățați, oameni de cultură și de școală, cu personalități proeminente ale vieții culturale parisiene. În mod deosebit, acestei călătorii, așa cum vom vedea, datorează el inițierea în mișcarea lancasteriană și încercarea de introducere a sistemului de învățământ lancasterian în Moldova. Ea va avea o influență profundă asupra activității și ideilor sale.

Remarcabile sunt, în primul rând, legăturile stabilite de tânărul moldovean, cu pedagogul iluminist francez Marc-Antoine Jullien de Paris. Prietenia care s-a înfiripat între cei doi, în cursul călătoriei din 1818, are o anumită semnificație. M. A. Jullien de Paris fusese, în timpul dictaturii iacobine, unul dintre comisarii instrucțiunii publice. După înfrângerea revoluției franceze, el și-a orientat activitatea în direcția operei de emancipare pe calea răspândirii „luminilor" în straturile de jos ale societății, în Franța și în afara ei. Pe drept cuvânt, el poate fi numit, așa cum o face H. Goetz[27], unul dintre biografii, un precursor al ideilor de colaborare și unitate a popoarelor[28]. El are meritul de a fi dezvoltat conceptul

---

[25] Cea mai mare parte a corespondenței sale a fost publicată de noi în serie. Vezi N. Isar, *Deux correspondants de N. Rosetti-Roznovanu: Coray et Guilford. Une lettre de Piccolo*, în „Revue des études sud-est européennes", VIII, 1970, nr. 2, p. 1121-1127; Idem, *Corespondența lui N. Rosetti-Roznovanu cu cărturarii străini (1818-1820)*, în „Revista de istorie și teorie literară", XXIII, 1974, nr. 4, p. 437-444; Idem, *Corespondența lui N. Rosetti-Roznovanu cu „Societatea pentru instrucțiune elementară" de la Paris, privind introducerea învățământului lancasterian în Moldova și în Grecia*, în „Analele Universității București", Istorie, an. XXVII, 1978, p. 59-67. O parte din scrisorile adresate lui N. Rosetti de acest cărturar de seamă francez, M. A. Jullien de Paris, au fost publicate anterior de Ilie Popescu-Teiușan, sub titlul: *Patru scrisori ale lui Marc-Antoine Jullien de Paris, adresate lui N. Rosetti-Roznovanu*, în „Revista de pedagogie", an. XIV, 1966, nr. 10, p. 67-82.

[26] Plecând din Moldova, el se oprește mai întâi la Viena, unde îl aflăm la 18 martie; de aici merge la Londra, iar apoi la Paris, unde se afla, în orice caz, la începutul lunii august. După I. Popescu-Teiușan (Cf. *Patru scrisori*, loc. cit., p. 68), el se afla la Paris la 10 aprilie, având în vedere data scrisorii prin care era informat asupra orarului Facultății de Litere; or, evident, este aici o greșeală, în sensul că data acestei scrisori este 10 august, nu 10 aprilie (Cf. *Arh. Naționale Centrale, A. N.*, pachet CCLX/2).

[27] Vezi lucrarea acestuia, *Marc-Antoine Jullien de Paris (1775-1848). L'évolution spirituelle d'un révolutionnaire.* Traduit de l'allemand par C. Quénot, Paris, 1962.

[28] Subtitlul lucrării lui Goetz este semnificativ: *Contribution à l'histoire de précurseurs des organisations internationales du XX-è siècle.*

de civilizaţie europeană şi mondială, iar publicaţia, iniţiată şi condusă de el, „Revue Encyclopédique“, a fost, în vremea apariţiei sale, una dintre cele mai importante.

Să menţionăm aici că unele dintre lucrările acestui învăţat francez, lucrări în primul rând de pedagogie, concepute însă într-un spirit de interes mult mai larg, se găsesc şi în bibliotecile româneşti[29], încă din perioada apariţiei lor. Pe una dintre aceste lucrări aflăm dedicaţia, purtând data de 20 octombrie 1818, către N. Rosetti-Roznovanu, din partea autorului[30].

La publicaţia „Revue Encyclopédique“ colaborau cărturari de reputaţie[31] din Franţa şi din alte ţări. Cu o asemenea colaborare, revista îşi propunea să prezinte în paginile sale lucrările cele mai importante din domeniul literaturii, ştiinţei, artei şi, mai ales, al educaţiei. Redând, în cuprinsul ei, aşa cum se arată într-un prospect, „substanţa producţiilor cele mai remarcabile ale spiritului uman“[32], revista contribuia la progresul civilizaţiei. Succesul revistei, în anul 1819 - primul an al apariţiei -, îndemna pe redactori să continue publicarea. În această publicaţie, apărută în anii 1819-1831, şi care, în parte, se găseşte şi la noi, încă din perioada apariţiei, Jullien avea să insereze, uneori, ştiri privitoare la Moldova[33].

Într-o scrisoare din 20 iunie 1819, adresată lui N. Rosetti-Roznovanu, Jullien sublinia din nou principiile care stăteau la baza acestei publicaţii. „Am mare nevoie de corespondenţi, capabili şi activi, în toate ţările“; răspândirea revistei în toate punctele de pe glob, era, după el, problema esenţială, revista constituind „un mijloc comod de comunicare între prietenii ştiinţelor, literelor şi artelor, precum şi ai umanităţii“[34].

---

[29] M. A. Jullien, *Essai général d'éducation physique, morale et intelectuelle*; suivi d'un Plan d'éducation-pratique...ou Recherches sur les principes et les bases de l'Éducation..., Paris, 1808, 308 p.; seconde édition, 1835; *Essai sur l'emploi du temps ou Méthode qui a pour objet de bien régler sa vie...*, Quatrième édition, Paris, 1829, 490 p.; *Exposé de la méthode d'éducation de Pestalozzi.* Telle qu'elle à été suivie et pratiquée sous sa direction pendant dix années (de 1806 à 1816) dans l'Institut d'Iverdun, en Suisse. Second Edition, Paris, 1842, 586 p.

[30] „A monsieur de Rosetto-Roznovano, grand-maître de Police de Moldavie, souvenir de la part de l'auteur“, pe prima pagină a lucrării *Essai général d'éducation physique, morale et intelectuelle...*, Paris, 1808.

[31] Vezi numele colaboratorilor revistei într-un prospect trimis lui N. Rosetti-Roznovanu, de Jullien, împreună cu o scrisoare, aceasta din urmă publicată de I. Popescu-Teiuşan. Cf. *Arhivele Naţionale Centrale, A. N.*, pachet CCLIII/70.

[32] *Ibidem.*

[33] Iată, de pildă, ce scrie el într-o *Cronică* din numărul pe ianuarie 1821: „Moldova chiar, cu toată supunerea faţă de guvernul turc, a văzut introducându-se în şcolile sale metoda învăţământului mutual, aplicat claselor sărace; regimul său interior, primeşte, sub influenţa şi prin voinţa unui domn luminat, îmbunătăţiri importante“. Cf. „Revue Encyclopédique“, an. III, tom. IX, ianuarie 1821, p. 18.

[34] Cf. I. Popescu-Teiuşan, *Patru scrisori*, loc. cit., anexa III, p. 80.

Răspunzând acestei scrisori, ceva mai târziu, la 2 octombrie 1819, Nicolae Rosetti îl informa pe învăţatul francez că nu reuşise să-i satisfacă rugămintea de a găsi un corespondent în Moldova pentru „Revue Encyclopédique"; îi promitea, în schimb, că va suplini personal această lipsă, trimiţându-i el diferite note pentru revista sa, „care uneşte în toate privinţele utilul cu agreabilul"[35]; cât priveşte rugămintea de a găsi abonaţi pentru revistă, Roznovanu informează pe Jullien că, la insistenţele sale, domnitorul M. Suţu s-a abonat şi că spera ca în curând să se aboneze şi alţi compatrioţi[36].

Relaţiile lui N. Rosetti-Roznovanu cu Jullien de Paris din perioada şederii sale la Paris au avut, se pare, un rol deosebit în iniţierea tânărului moldovean în mişcarea lancasteriană[37]. Odată cu primele rezultate ale învăţământului monitorial în Moldova, dat fiind interesul deosebit manifestat de iluministul francez, acestuia i se va adresa, în primul rând, omul de şcoală moldovean. La 30 septembrie 1820, relevând „bunăvoinţa specială" de care se bucurase din partea pedagogului francez, Roznovanu solicită „toată indulgenţa" acestuia în privinţa raportului amănunţit privind succesele învăţământului mutual în Moldova, pe care i-l trimite odată cu scrisoarea[38], cu rugămintea de a fi publicat în paginile revistei sale, după ce în prealabil avea să fie discutat în cadrul Comitetului de conducere al „Societăţii pentru instrucţiune elementară" din Paris.

Un alt cărturar francez, pe care N. Rosetti-Roznovanu l-a cunoscut în timpul călătoriei de studii la Paris şi cu care s-a aflat în corespondenţă în anii 1818-1820, a fost decanul Facultăţii de Litere din Paris, Jean Denis Barbié du Bocage, corespondentul de altădată al lui I. Balş.

Semnificativă pentru relaţiile dintre cei doi este scrisoarea lui Barbié du Bocage, adresată la 2 mai 1819 omului de şcoală moldovean[39]. Cuvintele măgulitoare ale învăţatului francez mărturisesc natura preocupărilor tânărului boier moldovean în timpul şederii sale la Paris în cursul anului precedent. În acest răstimp, menţionează el, Roznovanu a atras atenţia cărturarilor de la Paris prin „gustul său pentru lucruri utile", prin străduinţa sa de a cunoaşte instituţiile din Paris[40].

---

[35]N. Isar, *Corespondenţa lui N. Rosetti-Roznovanu cu cărturarii străini*, loc. cit., anexa nr. 1, p. 441-442.

[36]*Ibidem*, p. 442.

[37]Pedagogul francez îl invită pe Roznovanu, în perioada şederii la Paris, să viziteze un institut de învăţământ; cu prilejul unei festivităţi îi recomandă un librar în vederea procurării de cărţi ş.a. Vezi scrisoarea din 26 noiembrie 1818, care nu poartă indicaţia anului, dar acesta este sigur 1818, când tânărul moldovean se afla la Paris. *Ibidem*, anexa nr. 2, p. 442.

[38]*Ibidem*, anexa nr. 3, p. 442.

[39]*Ibidem*, anexa nr. 4, p. 443.

[40]„Je suis heureux d'avoir pu vous mettre à même de connaître quelques-unes de nos institutions puisque vous avez si bien su les apprécier", îi scrie savantul francez, adăugând: „Je vous prierai même de vouloir bien en faire part à quelques-uns de vos compatriotes". Cf. *Ibidem*.

În contextul acestei „misiuni" - de răspândire a civilizației franceze în Moldova - plasăm informația din scrisoare despre actul unei multiple legături franco-greco-române, având drept scop satisfacerea unei simple - dar semnificative - curiozități, privitoare la instituțiile de învățământ din Paris. Savantul grec Daniil Philippide - „unul dintre vechii mei amici", cum îi spune B. du Bocage -, semnalase acestuia din urmă interesul pentru învățământul francez, manifestat de un alt moldovean, Alexandru Balș, iar B. du Bocage, la rândul său, îl roagă pe Roznovanu să informeze, și el, verbal, pe compatriotul său asupra instituțiilor de învățământ din Paris, ca unul dintre cei care au avut posibilitatea să cunoască în mod direct aceste instituții, să le observe chiar și „defectele".

D. Philippide, aflat la această dată la Iași, la 3 februarie 1819, îi scrisese într-adevăr lui B. du Bocage. Locuia chiar la Alexandru Balș, fratele lui Ioan Balș, „pe care Dv. îl cunoașteți bine"[41], i se adresează el geografului francez. Alexandru Balș, relatează Philippide, avea doi fii care își făceau de mulți ani studiile la Viena, sub supravegherea unui preceptor francez[42]. Acești tineri, arată cărturarul grec, studiaseră până la acea dată latina, greaca, germana, franceza, matematica, fizica experimentală și alte materii[43], dar părinții lor exprimaseră dorința ca ei să meargă la Paris, atât pentru „a consolida ceea ce au învățat sau învață la Viena, cât și pentru a studia și altceva care le-ar putea fi util într-o zi, atât în raport cu viața politică și socială, cât și pentru ei înșiși, ca părinți de familie"[44]. Consultat fiind, învățatul grec le-a descris părinților tot ceea ce îi interesau despre instituțiile franceze de învățământ, dar ei voiau știri foarte proaspete[45].

Una dintre instituțiile de învățământ din Paris, vizitată de Roznovanu, cu luni în urmă, la care putea face aluzie savantul francez era „Collège du Plessis". Așa cum aflăm dintr-o altă scrisoare aparținând lui Barbié du Bocage, tânărul moldovean în timpul șederii sale la Paris fusese invitat, după propria sa dorință, să asiste în acest colegiu la susținerea unor teze de doctorat. „Dvs. ați văzut cum se fac doctorii în Litere", îi scrie Barbié du Bocage, la 10 august 1818[46].

După revenirea în patrie din călătoria sa de studii făcută în Occident, N. Rosetti-Roznovanu ține să arate geografului francez, printr-o scrisoare, recunoștința sa pentru actele de „bunăvoință" din timpul șederii la Paris[47].

---

[41]Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 151.

[42]Este vorba, probabil, de tânărul abate Nivoy, același care, probabil, la 5 iulie 1818, din Viena, îi scria lui Roznovanu. Cf. *Arhivele Naționale Centrale, A.N.*, pach. CCLIV/52, original.

[43]Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 152.

[44]*Ibidem*.

[45]„Mais comme il est dejà longtemps depuis que j'ai quité Paris, ils désirent à avoir les nouvelles plus fraîches, c'est cela qu'ils m'ont engagé de vous en écrire". Cf. *Ibidem*.

[46]*Arhivele Naționale Centrale, A.N.*, pach. CCLX/2, original.

[47]*Ibidem*, pach. CCLIV/72, f. dată, ciornă.

Amintirea lui B. du Bocage e raportată în cele din urmă la un act de cultură; ea se asociază cu una dintre lucrările savantului francez, atlasul prin care el „a reînsufleţit" antichitatea.

Un alt francez cu care N. Rosetti-Roznovanu s-a aflat în legături de prietenie a fost M. Jomard, unul dintre secretarii „Societăţii pentru instrucţiune elementară" de la Paris, cunoscut, de asemenea, în cursul călătoriei din 1818. Şi acestuia, la puţină vreme după reîntoarcerea în patrie, Roznovanu ţine să-i scrie[48]. Jomard este foarte probabil cel de-al doilea cărturar francez căruia, după obţinerea unor rezultate remarcabile în direcţia introducerii învăţământului monitorial în Moldova şi în Grecia, în toamna anului 1820, la 30 septembrie, Roznovanu a ţinut să-i adreseze o rugăminte similară celei adresată lui Jullien[49]. Informându-l, aşa cum promitea încă în anul precedent, asupra succeselor obţinute, el îi solicită lui Jomard aceeaşi „indulgenţă" cu privire la raportul trimis, prin Jullien, conducerii Societăţii[50]. La 10 decembrie, răspunzând unei scrisori trimisă de Roznovanu, conţinând „excelente" noutăţi privind „propagarea şcolilor", secretarul Societăţii din Paris ţine să comunice omului de şcoală moldovean, independent de Comitetul Societăţii, felicitările sale pentru rezultatele obţinute[51]. El asigură pe Roznovanu că va găsi în Franţa, cu ocazia unei a doua călătorii, o primire şi mai călduroasă: „după noile servicii pe care Dumneavoastră le-aţi adus cauzei educaţiei şi după generoasele eforturi pe care le-aţi făcut pentru a readuce Grecia la vechea ei civilizaţie"[52].

Activitatea lui N. Rosetti-Roznovanu în domeniul introducerii metodei de învăţământ mutual în Moldova[53], ca şi în Grecia, a atras atenţia altor savanţi

---

[48]*Arhivele Naţionale Centrale*, A.N., pach. CCLIV/72, ciornă, scrisoare la al cărui cuprins ne vom referi, în alt context, mai departe.

[49]N. Isar, *Corespondenţa lui N. Rosetti-Roznovanu cu cărturarii străini*, loc. cit., anexa nr. 7, p. 444.

[50]După părerea noastră, adresantul acestei scrisori nu poate fi Voronţov, aşa cum credea Vlad Georgescu (*Préocupations culturelles chez N. Rosetti-Roznovanu. 1818-1821*, în „Revue des études sud-est européennes", VIII, 1970, nr. 2, p. 237); se opun acestei ipoteze datele din cuprins: adresantul trebuie să fie unul din membrii activi ai Societăţii, aflat de la început la curent cu acţiunea sa, căruia îi aminteşte de rugămintea-similară, cum am văzut - adresată lui Jullien. În schimb, aşa cum credea Vlad Georgescu (*ibidem*), lui Voronţov îi este adresată, într-adevăr, o altă scrisoare (*Arhivele Naţionale Centrale, A.N.*, pach. CCLIII/59).

[51]Cf. N. Isar, *Corespondenţa lui N.Rosetti-Roznovanu cu „Societatea pentru instrucţiunea elementară"*, loc. cit., anexa nr. 8, p. 67.

[52]*Ibidem*.

[53]Despre introducerea sistemului lancasterian la noi, vezi C. Moscu, *Contribuţii la istoria pedagogiei româneşti. Sistemul monitorial în Principate*, Bucureşti, 1943, p. 1415; I. Popescu Teiuşan, *Învăţământul lancasterian în şcoala românească*, în lucrarea „Clasici ai pedagogiei universale şi gândirea pedagogică românească", Edit. didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1966, p. 249-314. Despre contribuţia lui N. Rosetti-Roznovanu, în această direcţie, vezi şi A. Camariano-Cioran, *Academiile domneşti de la Bucureşti şi Iaşi*, p. 88-93.

ai vremii decât cei francezi. Unul dintre aceștia a fost elenistul englez Guilford, savant de prestigiu în epocă, legat el însuși în mod profund, prin preocupările sale științifice, de problemele sud-estului european. Numai astfel se poate explica prețuirea de care N. Rosetti-Roznovanu s-a bucurat în ochii lui Guilford, pe care îl întâlnise la Londra, în cursul călătoriei sale din anul 1818. Savantul englez aprecia ca un fapt remarcabil inițiativa lui Roznovanu de a tipări, cu cheltuielile sale, „tabelele" didactice necesare introducerii sistemului de învățământ monitorial, nu numai în Moldova, ci și în Grecia[54]. Considerația pe care i-o poartă tânărului moldovean îl face să se gândească chiar la o călătorie în Moldova, așa cum înțelegem din scrisoarea adresată lui Roznovanu la 6 octombrie 1819, de la Paris[55], unde se afla în drum spre Insulele Ionice, în vederea deschiderii Universității, organizată de el. Era firesc ca Roznovanu, la rândul său, să țină la curent pe Guilford asupra desfășurării unei activități pe care savantul elenist o urmărea cu viu interes.

Într-o scrisoare de la sfârșitul anului 1819, Roznovanu informează pe savantul englez asupra stadiului „operei" sale[56]; la această dată, în vederea deschiderii școlii de la Iași, operațiunea de elaborare a imprimatelor, cu care fusese însărcinat tânărul grec Cleobulos din Philipopolis, era deja încheiată. Amănuntele cu privire la această operațiune sunt de un anumit interes. Cleobulos nu se mulțumise cu modelele existente în Franța, ci adusese schimbări sau adăugiri pe care „Société pour l'Instruction Élémentaire" de la Paris - sub egida căreia se desfășura toată această activitate - le aprobase, propunându-și chiar să le adopte pentru școlile din Franța[57].

În timpul șederii sale la Paris, în cursul anului 1818, N. Rosetti-Roznovanu s-a aflat în legătură, între alții, cu savantul grec Adamantie Coray. Numele acestuia era de multă vreme „foarte stimat în Franța", cum scrie B. du Bocage, la 1801, adresându-se lui Daniil Philippide[58]. Din perioada șederii lui Roznovanu la Paris, în anul 1818, datează o scrisoare adresată lui de savantul grec prin care îi recomanda un tânăr francez, care urma să vină ca dascăl la Iași[59]. Importantă

---

[54]N. Isar, *Deux correspondants de N. Rosetti-Roznovanu: Coray et Guilford*, loc. cit., p. 369.

[55]*Ibidem*.

[56]Idem, *Corespondența lui N. Rosetti-Roznovanu cu cărturarii străini*, loc. cit., anexa nr. 5, p. 443.

[57]Trimițându-i o serie de exemplare din aceste imprimate, Roznovanu spera ca savantul englez să vadă în acest dar un gest de recunoștință pentru încurajările pe care i le oferise și îl asigura că, dacă exemplarele trimise „sont dans l'idiome grec", aceasta se explică prin faptul că proiectul său este de a răspândi în Grecia această metodă, „lorsqu'elle se sera naturalisée" în patria sa. *Ibidem*.

[58]Cf. Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 59.

[59]Vezi textul acestei scrisori cu adaosul de pe ea, la N. Isar, *Deux correspondants de N. Rosetti-Roznovanu, loc. cit.*, p. 367-368.

pentru legăturile dintre cei doi este și o scrisoare adresată savantului grec, la 29 ianuarie 1819, din Viena, unde Roznovanu se oprise în drumul de întoarcere spre patrie[60]. Subiectul scrisorii oarecum ne surprinde; cu „toată durerea“, tânărul boier moldovean pare a se disculpa de a fi mâhnit pe „omul secolului“[61]. Oricum, scrisoarea se constituie într-o mărturie în plus a legăturilor tânărului boier moldovean cu bine-cunoscutul învățat grec[62].

*

* *

Acțiunea desfășurată de N. Rosetti-Roznovanu pentru deschiderea școlilor de tip lancasterian în Moldova, ca și în Grecia, succesele obținute de el în această direcție, în prima jumătate a anului 1820, se conjugă cu legăturile sale cu „Societatea pentru instrucțiunea elementară“ de la Paris.

Titlul lui N. Rosetti-Roznovanu de membru titular al Societății îl găsim consemnat la data de 31 octombrie 1818 într-o scrisoare adresată lui de Comitetul de conducere al Societății[63], din care făceau parte o serie de cunoscuți savanți (Francoeur, De Gerando, Jomard, De Lasteyrie, ducele de Doudeauville). I se aduceau la cunoștință cărturarului moldovean „circumstanțele importante“ care priveau scopul pe care și-l propuneau membrii Societății într-o deplină „comunitate de vederi“.

La această dată, mișcarea pentru introducerea sistemului de învățământ monitorial în lumea păturilor sărace fusese îmbrățișată în Franța de cele mai înalte cercuri aristocratice. Ministerul de război francez comunicase conducerii Societății hotărârea sa de a introduce în armata franceză sistemul de învățământ mutual „pentru instrucția elementară a tuturor subofițerilor și soldaților, din toate corpurile de gardă și de linie“[64]. El își propunea, luând din acest sens măsurile necesare, să deschidă deja la 1 ianuarie 1819 un număr de 60 de școli regimentare.

Numărul de peste o mie la care ajunseseră școlile de caracter mutual în Franța - pe care îl consemnează documentul - era dovada proporțiilor acestei

---

[60]Vezi N. Isar, *Corespondența lui N. Rosetti-Roznovanu cu cărturarii străini*, *loc. cit.*, anexa nr. 6, p. 444.

[61]„Je n'ai jamais eu la pensée odieuse d'affliger l'homme du siècle qui à daigné me témoigner sa bienveillance“, scrie Roznovanu.

[62]Pentru aceste legături, vezi și A. Camariano-Cioran, *Academiile domnești de la București și Iași*, p. 89.

[63]N. Isar, *Corespondența lui N. Rosetti-Roznovanu cu „Societatea“*, *loc. cit.*, anexa nr. 1, p. 63.

[64]*Ibidem*.

mişcări. Dată fiind această „rapiditate unică“ cu care se desfăşura mişcarea, Comitetul de conducere atrăgea atenţia lui N. Rosetti-Roznovanu asupra necesităţii însuşirii a două principii: pe de o parte, „menţinerea unei riguroase uniformităţi în metodă“, pe de altă parte, „o supraveghere neîncetată a conduitei dascălilor“[65].

Am insistat asupra acestui document, elaborat de Societatea de la Paris, pentru a sublinia spiritul pe care această societate înţelegea să-l promoveze şi pe care N. Rosetti-Roznovanu, de bună seamă, şi l-a însuşit. Teama conducerii Societăţii ca mişcarea să nu depăşească cadrul legalităţii este vizibilă; grija revine şi în alte documente ale ei. După moartea abatelui Gaultier, membrii Consiliului de conducere trimiteau lui Roznovanu, ca unuia care împărtăşea durerea lor, lucrarea defunctului, intitulată *Tipul unei şcoli elementare sau Manualul inspectorului*[66], a cărei consultare putea să-i ofere „mijlocul de a se asigura dacă metoda este corect urmată în şcoală“[67]. Membrii Consiliului recomandau din nou grija pentru respectarea cu „scrupulozitate“ de către profesori a metodei, pentru a evita în entuziasmul mişcării degenerarea ei sau transformarea ei într-un „pretext de inovaţii hazardate“[68].

Acţiunea lui N. Rosetti-Roznovanu pentru introducerea sistemului de învăţământ mutual în Moldova, în perioada imediat premergătoare evenimentelor revoluţionare de la 1821, nu poate fi privită în mod separat de mişcarea mai veche pentru dezvoltarea învăţământului din Moldova, în fruntea căreia se afla mitropolitul Moldovei, Veniamin Costache. Sunt semnificative în această privinţă alegerea mitropolitului ca membru corespondent al Societăţii de la Paris, în şedinţa din 11 noiembrie 1818, în urma propunerilor făcute de N. Rosetti-Roznovanu şi de doctorul Eusthatius Rolla[69], în cursul călătoriei la Paris, precum şi acordarea aceluiaşi titlu episcopului de Roman, Gherasim, precum şi episcopului de Huşi, Meletie[70]. Aceste numiri consemnau recunoaşterea unor merite culturale reale ale celor trei ierarhi, mitropolitului în primul rând; ele exprimau tendinţa conducerii Societăţii din Paris de a stimula activitatea celor trei, prin încadrarea lor în programul Societăţii.

---

[65]*Ibidem*.

[66]Ilie Popescu Teiuşan observă că lucrarea aceasta, totuşi, nu se găseşte înscrisă în fragmentele de catalog ale bibliotecii de la Stânca (Cf. *Patru scrisori ale lui M. A. Jullien de Paris către N. Rosetti-Roznovanu*, loc. cit., p. 77).

[67]Vezi N. Isar, *Corespondenţa lui N. Rosetti-Roznovanu cu „Societatea ...“*, loc. cit., anexa nr. 2, p. 64.

[68]*Ibidem*.

[69]Vezi actul acestei numiri publicat de N. Ciachir, în „B.O.R.“, 1968, nr. 1-2.

[70]Adresele pentru numirea celor doi episcopi, purtând aceeaşi dată, la *Arhivele Naţionale Centrale, A.N.*, pach. XXLX/5 şi 6.

Sarcina lui Cleobulos, tânărul grec, absolvent al școlii normale din Paris, de a tipări tabelele didactice pentru școlile care urmau să se deschidă în Moldova și în Grecia, luase sfârșit când, la 8 iulie 1819, Comitetul de conducere al Societății printr-o scrisoare ținea să mulțumească lui Roznovanu, „în numele amicilor umanității", pentru contribuția adusă de el la „cooperarea tuturor oamenilor de bine pentru regenerarea omului prin Educație"[71].

Răspunzând acestei scrisori, probabil în septembrie 1819, Roznovanu preciza că pe Cleobulos îl lăsase la Paris pentru a tipări „tabelele" și că îl aștepta să sosească în cursul acelei luni cu misiunea încheiată[72].

Pentru cheltuielile de întreținere în perioada șederii în Moldova, Gh. Cleobulos urma să fie ajutat de N. Rosetti-Roznovanu, care dispunea de o considerabilă avere. Împrumuturile pe care cărturarul grec le-a contractat în anii 1819-1820 de la boierul moldovean, în parte prin intermediul omului de afaceri al acestuia, C. Sachelarie, nu puteau fi ușor restituite și, în parte, probabil, vor fi rămas neachitate[73].

În orice caz, cu „luminile și zelul" lui Cleobulos, N. Rosetti-Roznovanu, așa cum spune în scrisoarea la care ne referim mai sus, spera ca în lunile următoare, până la sfârșitul anului 1819, proiectul lui să ia forme concrete și să poată să informeze conducerea Societății asupra acestei încercări. Acțiunea de tipărire a tabelelor didactice fiind socotită ca o primă etapă pe calea deschiderii proiectatelor școli[74], Societatea de la Paris, în urma raportului prezentat de Jomard, consemna în procesul verbal al ședinței din 3 februarie 1820 cuvenitele mulțumiri adresate lui Roznovanu[75]. Adresa conducerii Societății, din 20 februarie 1820, însoțită de un extras al procesului verbal, e trimisă cărturarului moldovean, cu

[71]Vezi N. Isar, *Corespondența lui Nicolae Rosetti-Roznovanu cu „Societatea..."*, *loc. cit.*, anexa nr. 3, p. 64-65. Reține atenția în această scrisoare fraza consemnând ideea renașterii vechii civilizațiii grecești: „Il est bien glorieux pour notre société de voir que cette Grèce à qui l'Europe doit ses lumières et la civilisation, vient à son tour s'éclairer en France, et y prendre les modèles et le procédés qui raporteront aux Grecs les biens que nous en avons reçus". Elogiul se adresează parcă unui grec; este, mai degrabă, o recunoaștere a contribuției adusă de Roznovanu la mișcarea de renaștere culturală și politică a poporului grec.

[72]*Ibidem*, anexa nr. 4, p. 65.

[73]Știm, de pildă, că în noiembrie 1820, Cleobulos era încă dator cărturarului bulgar, N. Piccolo, a sumă contractată cu aproape un an și jumătate în urmă. Fiind lipsit de orice alte mijloace de existență - în afara lefii pe care o primea de la Roznovanu - și nevoit să facă unele împrumuturi, tânărul cărturar grec, cu toată generozitatea și grija lui Roznovanu, avea să fie adesea într-o situație financiară cât se poate de jenantă, ca aceea pe care o surprinde o scrisoare a lui N. Piccolo adresată lui C. Sachelarie la 24 noiembrie 1820. Cf. N. Isar, *Deux correspondants de N. Rosetti-Roznovanu*, loc. cit., anexa nr. 3, p. 370-372.

[74]Despre Cleobulos și tabelele sale, vezi și A. Camariano-Cioran, *Academiile domnești de la București și Iași*, p. 89-90, 92-93.

[75]Vezi N. Isar, *Corespondența lui N. Rosetti-Roznovanu cu „Societatea..."*, loc. cit., anexa nr. 5, p. 65.

rugămintea expresă ca acesta să vadă în actul Societății recunoașterea unor „importante servicii“ aduse cauzei educației[76].

În sfârșit, la 30 septembrie 1820, N. Rosetti-Roznovanu era în măsură să comunice Societății din Paris mult așteptata dare de seamă asupra „proiectului“[77]. Adresându-se conducerii Societății, el își scuza întârzierea, care trebuia pusă nu pe seama delăsării, ci a dorinței de a anunța rezultate cât mai satisfăcătoare. Greutățile pe care el avusese prilejul să le comunice în trecut fuseseră treptat învinse. „Am satisfacția de a fi contribuit cu toate mijloacele mele“, scrie Roznovanu, referindu-se la introducerea sistemului de învățământ lancasterian în Moldova. Școala din Iași nu se putuse deschide decât în primăvara anului 1820, în luna martie[78], dar numai în câteva luni „progresele primilor elevi au fost atât de rapide, încât numărul lor a crescut prompt și este în prezent de o sută și ar putea fi și mai mare dacă localul ar permite toate solicitările“[79]. Un deosebit accent pune raportul lui Roznovanu pe sprijinul acordat de mitropolitul Veniamin Costache care făcea parte, pe lângă alți câțiva boieri, din Epitropia noii școli.

Alături de școala elementară funcționa la Iași o școală normală, condusă de același Cleobulos; acesta, notează Roznovanu, „cu fiecare zi justifică din ce în ce mai mult încrederea pe care Societatea a pus-o în zelul său și în luminile sale“. Deja, la acea dată, primii absolvenți ai școlii normale se îndreptaseră spre Smirna, Chios și în „diverse alte puncte ale Greciei“, pentru a conduce noile școli, iar alții urmau să plece în curând. „Toți - menționează Roznovanu - trebuie să corespondeze cu noi“. În același sens, el adaugă: „Vom fi fericiți dacă vom putea să devenim astfel centrul învățământului în aceste locuri și să fim în situația de a prezenta anual ilustrei Societăți din Paris tributul de omagii și recunoștință pe care îl vor datora întotdeauna instituțiile care vor putea succesiv să se formeze“[80].

Reiese clar din acest document scopul politic pe care îl urmărea, în același timp, mișcarea lancasteriană. Orice comentariu în această

---

[76] *Ibidem*, anexa nr. 7, p. 66-67.

[77] *Ibidem*, anexa nr. 7, p. 66-67.

[78] A. Camariano-Cioran, în lucrarea sa *Academiile domnești de la București și Iași*, p. 90, subliniază, pe bună dreptate, că afirmația lui Al. Papadopol-Calimach, după care școala lancasteriană de la Iași s-a deschis în 1819, este greșită. (Vezi Al. Papadopol-Calimach, *Două rânduri din istoria școalelor în România: 1) Școala din mânăstirea Barnovschi din Iași, 1724-1726; 2) Metoda lancasteriană și introducerea ei în Iași la 1819 și în București la 1820*, în „Convorbiri literare“, XX, 1886).

[79] N. Isar, *Corespondența lui N. Rosetti-Roznovanu cu „Societatea...“*, *loc. cit.*, p. 66. Raportul va fi publicat de Jomard, secretarul Societății, așa cum promisese, în lucrarea sa *Situation et progrès de l'enseignement mutuel en France et dans l'étranger pendant l'année 1819*, Paris, p. 15 (Cf. I. Popescu-Teiușan, *Patru scrisori...*, *loc. cit.*, p. 75).

[80] N. Isar, *Corespondența lui N. Rosetti-Roznovanu cu „Societatea...“*, p. 66.

privință ni se pare de prisos[81]. Absolvenții greci ai școlilor întemeiate la Iași sau în Grecia vor fi la 1821 și în anii următori pe prima linie în lupta pentru independență.

Un loc deosebit ocupă în raportul lui N. Rosetti-Roznovanu relatarea privind acțiunea de traducere a tabelelor didactice tipărite de Cleobulos din limba greacă în limba română. Deja la această dată erau traduse în bună parte. Problema folosirii limbii naționale în noile școli monitoriale merită, după părerea noastră, o discuție aparte. Folosirea limbii naționale era condiția esențială menită să garanteze succesul mișcării. Destinate păturilor sărace ale populației, în aceste școli nici nu s-ar fi putut folosi decât numai limba națională. Cu tabelele didactice traduse în limba română, scrie Roznovanu, „noi sperăm să vedem cât de curând întemeindu-se școli în alte orașe, în principalele târguri ale Moldovei și instrucția primară să se răspândească astfel în toate păturile populației“[82]. Ingerințele politice ale mișcării impuseseră tipărirea tabelelor didactice în primul rând în limba greacă, dar acțiunea de traducere din limba greacă în limba română fusese prevăzută de la bun început. La 3 februarie 1820, Jomard, în raportul său adresat Societății, consemna acțiunea - începută - de traducere a tabelelor în limba română[83]. Nu putem să nu vedem în această direcție națională, dată de la început mișcării, influența mitropolitului Veniamin Costache, care a patronat în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea mișcarea pentru școală și cultură națională din Moldova[84]. Rolul acestuia este surprins, de altfel, în corespondența lui Roznovanu cu Societatea din Paris sau cu diferiți cărturari și oameni politici ai vremii.

*

*   *

Un alt aspect important al activității lui Nicolae Rosetti-Roznovanu, în răstimpul călătoriei în Franța, se raportează la relațiile stabilite de el cu librarii francezi, în vederea procurării de cărți pentru cunoscuta bibliotecă de la Stânca.

La Paris se împrietenește el cu directorii bibliotecii și librăriei regale, frații de Bure, care aveau să-l țină la curent cu apariția noilor lucrări, aparținând unor variate domenii și pe care i le vor trimite în transporturi succesive[85].

---

[81]Vezi pentru aprecierea programului politic al Societății de la Paris, N. Isar, *Aspecte ale mișcării luministe din Moldova la începutul secolului al XIX-lea (până în 1821)*, în „Studii“, tom. 22, 1969, nr. 6, p. 1138; I. Popescu-Teiușan, *Patru scrisori ale lui M. A. Jullien de Paris, loc. cit.*, p. 67-70.

[82]Vezi N. Isar, *Corespondența lui N. Rosetti-Roznovanu cu „Societatea...“*, *loc. cit.*, p. 66.

[83]*Ibidem*, anexa nr. 5, p. 65.

[84]Vezi N. Isar, *Trăsături iluministe în gândirea și activitatea mitropolitului Veniamin Costache*, în „Revista de filosofie“, 1968, nr. 4.

[85]Vezi, mai departe, p. 90-91.

Unele din cărțile procurate de tânărul N. Rosetti-Roznovanu erau destinate nu numai bibliotecii de la Stânca, ci și procesului de instrucție desfășurat în școala de învățământ lancasterian deschisă la Iași în 1820[86]. Din păcate, cum am observat deja, această școală a fost de scurtă durată, odată cu declanșarea mișcării eteriste în Moldova ea fiind închisă, după o activitate abia începută.

Dar experiența câștigată de N. Rosetti-Roznovanu, pe linia contactelor stabilite de el cu oamenii de școală din Apus și cu „Societatea pentru Instrucțiunea elementară" de la Paris, la care ne-am referit - și în care au fost implicați și înalți ierarhi ai bisericii din Moldova - a fost de bun augur pentru dezvoltarea ulterioară a învățământului în limba națională. Sistemul de învățământ monitorial (lancasterian) avea să fie promovat în deceniile următoare atât în Moldova, cât și în Țara Românească, lui datorându-se, în bună măsură, odată cu întemeierea Școlilor naționale de nivel superior, înmulțirea școlilor primare, destinate luminării păturilor de jos ale societății.

4. *Reorganizarea Școlii naționale din Moldova la sfârșitul domniei lui Ioniță Sandu Sturdza*

Întrerupte datorită evenimentelor din 1821, cursurile binecunoscutului Seminar de la Iași au fost reluate abia în 1826, sub conducerea lui Gh. Săulescu, odată cu reîntoarcerea acestuia de la studii din Grecia, unde fusese trimis de Veniamin Costache. Era însărcinat acesta și cu conducerea școlii începătoare deschisă cu câțiva ani în urmă pe lângă mănăstirea Trei Ierarhi. Dar nici de această dată lucrurile nu merg bine, pentru că în anul următor - în iulie 1827 - un incendiu devastează clădirea fostei Academii domnești și mânăstirea Trei Ierarhi.

Survine de la această dată, din nou, rolul lui Gh. Asachi care, reîntors de la Viena, este numit referendar al școlilor. O anafora a boierilor din august 1827 propunea ridicarea unui nou local pentru școala domnească în curtea mănăstirii Golia, evident, preconizându-se predarea în limba română; la 1 ianuarie 1828, Gh. Asachi și epitropii făceau propunerea de reconstrucție a clădirii la mănăstirea Trei Ierarhi, ceea ce domnul Ioniță Sandu Sturdza aprobă, școala deschisă în acest nou local urmând a se numi Școala Vasiliană (după numele ctitorului acestei mănăstiri, Vasile Lupu).

În anaforaua din ianuarie 1828 se propunea „să se statornicească o școală normală și un gimnaziu, ambele potrivite cu scopurile noastre și cu trebuințele obștei, către care mai în urmă să se adauge un curs de filosofie și pravile". Se avea în vedere, deci, organizarea unei Academii de limbă națională, cu toate

[86]Așa s-ar explica, de pildă, cererile adresate de el librarilor pentru procurarea de mai multe exemplare din aceeași lucrare.

nivelurile de învățământ. În școala normală urma a se învăța, în curs de 2 ani, limba românească, cu gramatică, caligrafie, catihisis, aritmetică și „niscaiva începătoare învățături“; - în gimnaziu, în curs de 4 ani: limba latină, religia, filologia, biografia, retorica, poezia, istoria, matematica, moralul, economia pământească și politicească, istoria naturală și arheologia; „limba elinească“ urma a se preda la gimnaziu, după ce se va ușura Casa Școalei de cheltuieli, iar limbile străine, „nealcătuind un ram neapărat al învățăturii obștești“, urmau a se preda separat, cu plata profesorilor de către părinții elevilor. Pe lângă aga Gh. Asachi, ca referendar, între profesori erau numiți Gh. Săulescu, V. Fabian-Bob ș.a.

Documentul de înființare a școlii la care ne referim pleda în mod categoric pentru necesitatea limbii române ca limbă de predare: „fiind mai trebuitoare cultura limbii vorbirei neamului în care se fac sfintele rugăciuni, se tractarisesc toate pricinile și care este cea mai puternică legătură spre păstrarea și îmbunătățirea neamului și însuflețirea de dragoste către patrie“[87].

Întărind aceste propuneri prin hrisovul din 28 martie 1828, Ioniță Sandu Sturdza pleda el însuși pentru învățământul superior în limba națională: „Pe acest folositor așezământ din învechime, sub numirea de Academie, înzestrat cu hărăziri și pronomii, dorim noi pe totdeauna a-l aduce în stare întemeiată și înflorită pentru dreapta luminare a neamului, prin paradosirea tuturor claselor învățăturii și a folositoarelor epistemii în limba românească“[88].

Deși aceste documente, așa cum s-a observat[89], constituiau baza învățământului superior în limba națională în Moldova, tot acest program va fi întrerupt și amânat odată cu declanșarea unei noi catastrofe - izbucnirea noului război ruso-turc. Reluate după elaborarea Regulamentului Organic al Moldovei, aceste proiecte vor duce, în sfârșit, la începutul domniei lui Mihail Sturdza, în 1835, la înființarea Academiei Mihăilene, prestigioasa instituție de învățământ care premerge Universității din Iași.

---

[87]V. A. Urechia, *Istoria Școalelor*, t. IV, p. 229.
[88]*Ibidem*, p. 230.
[89]N. C. Enescu, *op. cit.*, p. 57-58.

CAPITOLUL AL II-LEA

ÎNCEPUTURILE ȘCOLII NAȚIONALE DE LA SF. SAVA ȘI SPIRITUL EUROPEAN

1. *Sfârșitul Academiei de limbă greacă de la București și premisele întemeierii Școlii naționale*

Cum se știe, la București reforma lui Alexandru Ipsilanti a fost mai amplă decât fusese reforma contemporanului său din Moldova. Prin hrisovul domnului din 1776, învățământul în Academie era organizat în 5 cicluri, a câte 3 ani. În primele 3 cicluri se punea accentul pe studiul limbilor[1], în ciclurile superioare, al IV-lea și al V-lea, se punea accentul pe studiul științelor. Între altele, din ciclul al III-lea se prevedea studiul limbilor italiană și franceză, iar în ultimele cicluri, odată cu filosofia, științele exacte ocupă un loc însemnat. Se preconizează și un început de separare a învățământului teologic, teologia predându-se separat la Mitropolie de către preoți.

Prin urmare, odată cu această reformă, prin folosirea limbii franceze contactul cu gândirea iluministă din Apus găsea o importantă cale de realizare, în timp ce supremația limbii grecești începea să fie înlăturată „datorită puternicului curent care favoriza impunerea limbilor occidentale“[3].

Totuși dezvoltarea Academiei de limbă greacă ca instituție de învățământ superior nu trebuie să fie exagerată, cel puțin în comparație cu universitățile

---

[1] Anume: în ciclul I se învață limba greacă și se începe studiul limbii latine; în ciclul II, aprofundarea limbilor greacă și latină (studiul operelor scriitorilor greci și latini); în ciclul al III-lea: în partea de dimineață a programului, politica, retorica și etica, după Aristotel; în partea de după amiază, limbile italiană și franceză. Cf. A. Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, Edit. Academiei Române, București, 1971, p. 41.

[2] La ciclul IV, dimineața, aritmetica și gramatica; după amiază, elemente de istorie și geografie. La ciclul V, filosofia, astronomia, celelalte științe exacte. *Ibidem*, p. 42.

[3] *Ibidem*, p. 43.

occidentale ale vremii. Creşterea efectivului de elevi şi a corpului profesoral în perioada următoare reformelor a fost destul de modestă. La Bucureşti de la 9 profesori câţi erau în 1776, numărul creşte la 11 în 1810, în timp ce numărul elevilor atinge la aceeaşi dată cifra de 224[4].

Academia se bucura de sprijinul domnilor fanarioţi, iar în cazul Ţării Româneşti de sprijinul prelaţilor greci (cum a fost cazul lui Ignatie, mitropolitul grec al Ţării Româneşti din anii 1810-1812). Ca şi la Iaşi, în Academia de la Bucureşti s-au aflat de-a-lungul deceniilor la care ne referim învăţaţi de mare reputaţie, cum au fost: după 1792, Lambru Fotiade, Neofit Ducas ş.a.[5].

În ciuda curentului care opunea tot mai mult pe dascălii şi cărturarii români dascălilor greci de la Academie, trebuie spus că o anumită colaborare dintre ei a continuat să funcţioneze până la 1821; a funcţionat mai ales în cadrul Societăţii greco-dacice, inaugurată la Bucureşti, în iulie 1810, sub patronajul mitropolitului Ignatie.

*

* *

Cum am mai subliniat, esenţa procesului care ducea la începutul secolului al XIX-lea la întemeierea Şcolilor naţionale, la Iaşi şi Bucureşti, ca instituţii de învăţământ superior, trebuie căutată în planul evoluţiei conştiinţei naţionale, al afirmării ideii naţionale. Din acest unghi de vedere acţiunea de întemeiere a acestor Şcoli marchează momentul cel mai semnificativ al mişcării de redeşteptare naţională în plan cultural din primele decenii ale secolului al XIX-lea, constituie, cum s-a scris, „semnul cel mai revelator de trezire a conştiinţei naţionale, anterior prăbuşirii fanariotismului“[6].

Această subliniere a semnificaţiei Şcolilor naţionale este veche în cultura română şi a fost făcută încă de la sfârşitul secolului trecut şi de unii savanţi străini. Între alţii, Alfred Rambaud, marele istoric francez, în anul 1895, recenzând cunoscuta sinteză a lui A. D. Xenopol, observa că redeşteptarea naţională la români s-a manifestat mai întâi în plan cultural, iar apoi în plan politic; ea a venit, sublinia marele istoric, comentând ideile lui Xenopol, prin reabilitarea limbii naţionale de caracter latin, făcută de corifeii Şcolii Ardelene în Transilvania, prin Şcolile naţionale întemeiate de Gh. Lazăr şi Gh. Asachi, la sud şi la răsărit de Carpaţi[7].

---

[4] Vezi, I. Ionaşcu, *Istoria Universităţii din Bucureşti*, vol. I, Bucureşti, 1977, p. 56-57.

[5] Idem, *Academia domnească de la Sf. Sava din Bucureşti, factor de propagare a culturii în Peninsula Balcanică până la 1821*, în „Analele Universităţii Bucureşti“, Istorie, an XVI, 1967, p. 49-50.

[6] P. Cornea, *Originile romantismului românesc. Spiritul public, mişcarea ideilor şi literatura între 1780-1840*, Edit. „Minerva“, Bucureşti, 1972, p. 69.

[7] Cf. recenzia lui A. Rambaud, cu titlul *Les Latins du Danube. Un nouvel historien des Roumains*, în „Journal des Débats“, 25 janvier, 1895, p. 173-174, citată şi mai sus, în *Introducere*, p. 9.

Așa cum am anticipat, odată cu înființarea Școlii de la Sf. Sava, Gheorghe Lazăr va duce mai departe experiența de la Iași, el având să demonstreze capacitatea limbii române de a transmite înalte cunoștințe, nu numai în domeniul matematicii - proprii pregătirii inginerilor hotarnici -, ci și în sfera filosofiei, disciplină considerată definitorie pentru atestarea unei limbi ca limbă de învățământ superior și care fusese monopolizată până la începutul secolului al XIX-lea de dascălii greci de la Academiile domnești. Spre deosebire de Școala de la Iași, Școala lui Gh. Lazăr, odată cu întemeierea ei, cum vom vedea, va funcționa aproape fără întrerupere, pe tradițiile ei urmând a lua ființă mai târziu, în 1864, Universitatea din București.

Că anul înființării Școlii de la București, în localul mănăstirii Sf. Sava, este 1818, iar nu 1816, cum afirmase mai întâi I. Heliade-Rădulescu[8] și, după el, A. D. Xenopol[9], s-a precizat de multă vreme în istoriografia română. Subliniind meritele lui Gheorghe Lazăr, elevul, ajutătorul și continuatorul operei acestuia, Heliade, făcuse o confuzie - explicabilă până la un punct -, între data venirii dascălului ardelean la București și data întemeierii Școlii naționale de la Sf. Sava. V. A. Urechia, și el un cunoscut cărturar și om de școală, avea să publice documentele esențiale care înlăturau această confuzie și stabileau cu exactitate datele de fondare a cunoscutei școli[10].

Gh. Lazăr venea la București, în 1816, în casa boierului Bărcănescu, ca dascăl al copiilor acestuia, din acest an el urmând a da lecții de inginerie practică - măsurători de teren și ridicări de plan - și la alți elevi din București, fii de boieri[11]. Nu ar fi putut inimosul cărturar ardelean de la început, în capitala Țării Românești, într-un loc care-i era necunoscut, într-un anumit sens, să întemeieze școala. El trebuia mai întâi să se facă cunoscut, să demonstreze competența sa în chestiuni școlare și să capete sprijinul boierilor efori din București, al altor cărturari români, fără sprijinul acestora proiectul său neputând fi tradus în viață.

La data venirii „inginerului“ Lazăr în București, spiritul național în rândul boierilor români făcuse progrese remarcabile. Frământările lor legate de starea grea în care se afla țara, sub regimul domniei fanariote - în speță, la această dată, a lui Ioan Caragea - atingeau nu numai sfera politicului, ci și pe cea a culturii. Și nu va fi deloc întâmplătoare împrejurarea că unii dintre marii boieri munteni,

---

[8] I. Eliade, *Gramatica românească*, Sibiu, 1828, p. 25.

[9] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. X, Iași, 1896, p. 252.

[10] V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, vol. IV, 1901, mai ales paginile 189-199.

[11] Pentru date biografice rămâne de folosit și în zilele noastre monografia mai veche a lui G. Bogdan-Duică și G. Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr*, București, 1924. Dintre monografiile din ultima vreme ar fi de consultat, între altele, Gheorghe Pârnuță, *Gheorghe Lazăr*, Edit. Științifică, București, 1973; Emilia Șt. Milicescu, *Gheorghe Lazăr (1782-1823)*, Edit. „Dacia“, Cluj-Napoca, 1982.

convinşi de racilele sistemului politic având în frunte pe domnitorul fanariot, adepţi ai schimbărilor în plan politic şi opozanţi - sau virtuali opozanţi ai domnitorului grec - sunt în acelaşi timp promotori ai curentului pentru şcoală şi cultură în limba naţională. Deşi foşti elevi ai Academiilor domneşti de limbă greacă, cunoscători ai limbii şi culturii greceşti, ei devin sub influenţa spiritului vremii, sub influenţa ideologiei Luminilor, critici nu numai ai unui sistem politic care conferea elementului grec o preponderenţă în viaţa de stat - începând cu însăşi instituţia domniei -, ci şi ai unui sistem care, în acelaşi timp, prin protecţia domnitorului grec, conferea şi Academiilor domneşti de limbă greacă - implicit limbii şi culturii greceşti - un rol preponderent în viaţa culturală a ţării, un rol impropriu cerinţei răspândirii ştiinţei de carte în rândul celor mulţi, în straturile largi ale populaţiei.

Încă la 10 decembrie 1817*, Eforia şcolilor, din care făceau parte mari boieri iubitori de cultură, între care, Constantin Bălăceanu, Iordache Golescu, Grigore Ghica, viitorul domn, printr-o anafora supunea domnitorului Caragea planul înfiinţării unei şcoli româneşti în chiliile mănăstirii Sf. Gheorghe Nou, o altă şcoală decât aceea româno-slavă de la Sf. Gheorghe Vechi. Şcoala urma să aibă trei dascăli: unul pentru începători, pentru scris şi citit, un al doilea, pentru avansaţi (pentru gramatică şi catehism, în primul rând), un al treilea, având ca obiecte de predare, aritmetica, geometria şi geografia, dar şi efectuarea de măsurători de teren[12]. Cum s-a presupus[13], probabil, pentru acest al treilea post de dascăl, cu ştiinţe mai înalte, destinat pregătirii inginerilor hotarnici, boierii efori îl aveau în vedere pe „inginerul"-cărturar ardelean. Totodată, în aceeaşi anafora, boierii efori supuneau domnitorului propunerea de instituire de învăţători români în toate oraşele mari din cele 12 judeţe ale Ţării Româneşti, acţiunea urmând a fi patronată de înalţii ierarhi ai bisericii ortodoxe.

Deşi Caragea, la 15 decembrie 1817, aproba această anafora, Şcoala naţională preconizată nu s-a înfiinţat la această dată în localul mănăstirii Sf. Gheorghe Nou, probabil, aşa cum s-a presupus[14], egumenul grec al mănăstirii, cu gândul de a nu pierde veniturile de pe urma chiriilor mănăstirii, sugerând instalarea şcolii româneşti în localul mănăstirii Sf. Sava, unde anterior funcţionase şcoala grecească (acum aflată în chiliile mănăstirii Măgureanu). Oricum, în spiritul anaforalei aprobată de domn, preconizata şcoală urma să fie subordonată celei greceşti de la Măgureanu, elevii români urmând a-şi susţine examenele finale înaintea dascălilor greci.

---

* Stil vechi, pe care îl folosim pe parcursul textului, atât pentru exactitatea datelor, cât şi pentru uşurinţa lecturii.

[12] V. A. Urechia, *Istoria şcoalelor*, t. IV, p. 193-194.

[13] Mihai Popescu, *Colegiul naţional „Sf. Sava"*, Bucureşti, 1944. p. 62.

[14] I. Ionaşcu, *Istoria Universităţii din Bucureşti*, I, p. 76.

Întemeierea Școlii naționale cu profil de inginerie hotarnică era amânată, așadar, pentru câteva luni, până în primăvara anului 1818, când era reactualizată înființarea ei, de data aceasta, în localul de la Sf. Sava. Adevăratul act de întemeiere a Școlii îl constituia o nouă anafora a boierilor efori, cu data de 6 martie 1818[15]. Între semnatarii acesteia, pe lângă mitropolitul Nectarie, se numărau Constantin Bălăceanu, Iordache Golescu, Grigore Ghica. Cererea boierilor efori era aprobată de I. Caragea la 24 martie, când acesta poruncea vel-logofătului de Țara de Sus, Constantin Bălăceanu, unul dintre efori, să pregătească localul de la Sf. Sava în vederea deschiderii Școlii; egumenul acesteia era somat să îndepărteze pe străinii așezați în mănăstire în mod abuziv și de la care el primea chirie și, totodată, să efectuieze reparațiile necesare, în vederea bunei funcționări a localului[16]. Școala își începe activitatea în august 1818, inaugurarea fiind marcată prin lansarea de către Gh. Lazăr a cunoscutei *Înștiințări*.

Un rol important în înființarea Școlii de la Sf. Sava, cum am precizat, l-au avut boierii efori, concursul lor fiind decisiv pentru aprobarea și pregătirea deschiderii școlii. Tradiția a păstrat în mod deosebit amintirea rolului pe care l-a avut în acest sens Constantin Bălăceanu, „marele Bălăcean", cum îl numește frecvent un contemporan[17]. Meritul acestuia avea să fie recunoscut, între alții, de P. Poenaru, care, la două decenii de la moartea lui Gh. Lazăr, în 1843, sublinia ideea că Școala națională de la Sf. Sava fusese întemeiată sub „patronatul răposatului boier patriot, banul Constantin Bălăceanu"[18]. Tot P. Poenaru, mai târziu, într-un cunoscut discurs academic, punea în circulație informația potrivit căreia, pentru a-i testa competența în domeniul măsurătorilor de teren, C. Bălăceanu l-a supus pe „inginerul" Lazăr unui test; l-a pus să-i măsoare moșia sa - măsurată deja de un inginer neamț -, pentru ca apoi să compare calculele și să se convingă de competența dascălului ardelean. Apoi, Bălăceanu, câștigat de proiectul lui Gh. Lazăr, convinge și pe alții de utilitatea lui, pledează pentru aprobarea lui în Divan[19]. Sprijinul lui Bălăceanu nu era întâmplător, acesta fiind, cum avea să scrie mai târziu Heliade, un adversar al învățământului în limba greacă.

Același Heliade, avea să scrie despre respectul pe care Gh. Lazăr l-ar fi purtat lui Constantin Bălăceanu, singurul boier muntean căruia dascălul ardelean, cu toată mândria sa, i se adresa, din condescendență, cu „Măria Ta". Pe scurt,

---

[15] V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, t. IV, p. 194-196.

[16] *Ibidem*, p. 198-199.

[17] N. Isar, *Școala națională de la Sf. Sava și spiritul epocii. 1818-1859*, Edit. Universității București, 1994, anexe, p. 151, 155 ș.a.

[18] Cf. „Foaie pentru minte, inimă și literatură", 2 aug. 1843, p. 245.

[19] I. Heliade-Rădulescu, *Issachar sau Laboratorul. Equilibru între antithesi sau Spiritul și materia*, București, 1859, p. 61.

știrile despre rolul acestui boier în întemeierea Școlii lui Gh. Lazăr sunt pe cât de numeroase, pe atât de edificatoare. La 1826, la câțiva ani de la moartea lui Gh. Lazăr, referindu-se la rolul lui C. Bălăceanu în întemeierea Școlii naționale de la București, un contemporan din Moldova, Stolnicul Voicu Periețeanu scria: „Marele Bălăceanu cât au îndatorit patria sa, de a-și avea multe limbi, nu voi fi destoinic a-i împleti cununile laudelor“[20]. Și tot el se referea, în mod deosebit, la rolul jucat de marele boier în cadrul Eforiei școlilor: „O norocită epohă - scria el -, a să da Epitropia Școalelor de la Epitropi greci la patriot neaoș, marele și nemuritorul Bălăcean“.

Alături de C. Bălăceanu, în sprijinirea deschiderii Școlii de către Gh. Lazăr, s-au aflați câțiva mari boieri patrioți: Grigore Dimitrie Ghica, viitorul domnitor[21], înrudit cu familia Bărcănescu, în casa căruia se instalase Gh. Lazăr, la venirea în București, Iordache Golescu, ginerele lui Constantin Bălăceanu [22] și alții.

Evident, ca și în cazul Școlii lui Gh. Asachi, înființarea unei Școli naționale de nivel superior, destinată pregătirii inginerilor hotarnici, la începutul secolului al XIX-lea, în plan imediat, răspundea unei nevoi sociale. Numeroasele procese de hotărnicie, desele încălcări de hotare între proprietari, reclamau existența unui apreciabil număr de ingineri de acest profil; dar, așa cum vom vedea, Școala va depăși acest scop inițial, devenind curând un centru de cultură și ideologie națională, cu rațiuni mult mai înalte, cu adânci semnificații în mișcarea de redeșteptare națională a românilor în secolul al XIX-lea. În același sens, Gh. Lazăr, odată cu deschiderea Școlii, își depășește postura de „inginer“, însărcinat să pregătească ingineri hotarnici, de la cursurile de matematici superioare el trecând la cursuri de înaltă filosofie și educație patriotică, urmând a deveni, cum s-a spus adesea, ctitor de conștiință națională.

Rolul lui Gh. Lazăr în întemeierea Școlii de la Sf. Sava a fost foarte important; fără el, fără spiritul lui național, mesianic, fără erudiția și „luminile“ sale, este de presupus că o asemenea școală ar fi luat naștere, probabil, câțiva ani mai târziu. O astfel de școală mai devreme sau mai târziu, cu mai mici sau mai mari dificultăți, ar fi luat ființă, oricum, ea rezultând în esență, din spiritul vremii, fiind, cum am anticipat, un rezultat al curentului pentru școală și cultură în limba națională.

În acest sens, meritul lui Gh. Lazăr, deși remarcabil, nu este unul exclusiv; fără sprijinul marilor boieri efori de la București, cum am arătat, Școala nu s-ar fi putut întemeia; și nici fără atmosfera mai generală, favorabilă acestei inițiative, căci Școala presupunea elevi și, implicit, acordul părinților acestora. Totodată,

[20] N. Isar, *Școala națională de la Sf. Sava*, anexe, p. 155.
[21] G. Bogdan-Duică, *Gh. Lazăr*, p. 68.
[22] *Ibidem*, p. 72.

el avea nevoie la București de colaboratori-dascăli, gata pregătiți pentru a-l ajuta - și, cum se știe, i-a avut -, aceștia fiind Heliade, P. Poenaru, E. Poteca, S. Marcovici și alții.

Rolul lui Gh. Lazăr, cât de remarcabil, nu era - nu putea fi - acela al unui „descălecător“ cultural, decât într-un sens restrâns, anume de a fi descins la București la momentul potrivit, pentru a incita aici și mai mult spiritele în sensul redeșteptării naționale, de a contribui, într-un mod decisiv, la consolidarea acestui curent pentru școală și cultură în limba națională care se manifesta în Țara Românească, ca și în celelalte provincii românești, în ciuda condițiilor istorice vitrege; în Transilvania, de unde descindea Lazăr, pe urmele altor cărturari ardeleni trecuți la sud de Carpați, în Moldova, cum am văzut.

Această raportare a rolului lui Gh. Lazăr în întemeierea Școlii naționale de la Sf. Sava la mediul favorabil găsit la București este veche în istoriografia română. V. A. Urechia, primul dintre marii istorici al învățământului românesc, sublinia, pe bună dreptate, că, în ciuda condițiilor istorice nefavorabile, în vremea domniilor fanariote, limba română nu încetase să fie folosită în școlile din Principate - la nivelul școlilor primare cel puțin - iar experiența lui Gh. Lazăr avea să se realizeze pe fondul acestei tradiții. Dar, sublinia el, în 1894, „nu e mai puțin adevărat că cum sosi Gh. Lazăr, limba românească dobândi un loc cu totul aparte în învățământ, dobândi locul de onoare, pe care, deja, îl avea în Moldova, în școale“[23]. Și tot el, pe firul aprecierilor anterioare ale lui I. Ghica și P. Poenaru, referindu-se la influența lui Gh. Lazăr asupra tineretului și succesele Școlii, scria: „În însuși faptul acesta al alergărei unei întregi generațiuni la prima sosire a lui Lazăr, care, de la Avrigul Transilvaniei nu aducea un nume deja ilustru și cunoscut Românilor, trebuie să vedem confirmarea aserțiunii noastre că Lazăr ajunsese la momentul psihologic al redeșteptării naționale“[24].

În această mișcare pentru școală și cultură în limba națională de la începutul secolului al XIX-lea, alături de Gh. Lazăr, boierii efori, tinerii studioși, viitori ajutători ai maestrului, erau angajați mulți alți contemporani, clerici sau mireni, cu preocupări cărturărești sau simpli cunoscători de carte. Scrierile dinainte de 1821, aparținând lui Naum Râmniceanu, Zilot Românul (Ștefan Fănuță), E. Poteca, B. P. Mumuleanu și mulți alții - ca să ne referim numai la Țara Românească -, precum și traducerile în limba română de cărți religioase sau din literatura occidentală, din acest interval, dovedesc cuprisosință existența acestei mișcări.

Fără îndoială, mișcarea pentru școală și cultură națională se intensifică după 1821, în condițiile sfârșitului domniilor fanariote și ale restabilirii domniilor

[23] V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, t. IV, p. 189.
[24] *Ibidem*, p. 191.

pământene; dar ea se afirmă cu vigoare și înainte de această dată; cei care l-au sprijinit pe Lazăr la întemeierea Școlii vor fi, cum vom vedea, aceeași care vor susține dezvoltarea acestei școli după 1821[25].

Sentimentul de mândrie națională care caracterizează întreaga mișcare pentru afirmarea limbii naționale - inclusiv prin școală -, înainte de 1821, și la care va face raportare Gh. Lazăr, în cunoscuta sa *Înștiințare*, prilejuită de inaugurarea Școlii, în 1818, marchează o anumită evoluție, la această dată, în planul mentalităților, al psihologiei sociale. Vrem să spunem că acest sentiment se corelează strâns cu fisura, din ce în ce mai adâncă, în mentalitatea, care dominase un secol în Principatele Române, după care numai limba greacă - limba Academiilor domnești de la București și Iași - era capabilă să servească ca limbă de predare pe o treaptă superioară de învățământ, care dispunea de vocabularul corespunzător predării științelor înalte, inclusiv a filosofiei. Era, de fapt, o prejudecată care însemna, în același timp, neîncredere în limba proprie, în capacitatea ei de afirmare și dezvoltare; o neîncredere care stârnea descurajare și inerție. Este drept că limba română nu dispunea de terminologia științifică reclamată de predarea disciplinelor proprii învățământului superior, dar începutul trebuia făcut. Începutul a fost făcut, în primul rând, în plan mental, cu această luptă împotriva neîncrederii și inerției, punctul de sprijin, de încurajare, fiind căutat în conștiința originii latine a limbii române, în conștiința virtuților strămoșilor daco-romani. Cum avea să scrie, ceva mai târziu, învățatul episcop Grigore al Argeșului, traducătorul *Logicii* lui Damaschin, pentru însuși succesul Școlii naționale esențială era înlăturarea prejudecății după care „cu neputință iaste a se muta filosofia și în limba românească, pentru sărăcia zicerilor și a numirilor“[26].

La stringenta necesitate de înlăturare a unei vechi mentalități, a descurajării, neîncrederii și inerției se raportează Gh. Lazăr, în august 1818, cu prilejul inaugurării Școlii naționale de la Sf. Sava, când scrie, referindu-se la virtuțile strămoșești: „Cu rușine vine un popor și neam ce este așa vechi, așa vestit, proslăvit și înzestrat cu toate rodurile pământului, precum și cu toate darurile duhovnicești [...], să nu aibă și el o școală mai de treabă, o Academie cu știință, chiar în limba maicii sale, și să se lase mai slab, mai scăzut și mai batjocorit decât toate celelalte limbi și popoare ale feții pământului“[27].

Dar Lazăr se raportează aici nu numai la origini, la trecutul neamului, ci și la Europa din zilele sale, la Europa „Luminilor“ și civilizația europeană, luminarea românilor prin școală și învățătură urmând a-i duce la

---

[25] N. Isar, *Ideologia generației din 1821*, în „Revista de istorie“, t. 34, nr. 3, p. 428.

[26] Grigorie, Episcopul Argeșului, *Logică*, București, 1826 (traducere din limba greacă după Ioan Damaschin, prefață, apud „Bibliografia românească veche“, vol. III, p. 503).

[27] G. Bogdan-Duică, G. Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr*, p. 18.

situaţia de a ,,pretenderisi intrarea în numărul şi ocolul cel proslăvit al celorlalte popoare luminate, aflându-şi acolo treapta cea perdută a cinstei strămoşeşti"[28].

Ca şi la Iaşi, acţiunea de întemeiere a Şcolii naţionale nu s-a făcut fără obstacole, fără, mai ales, adversitatea dascălilor greci din Academia domnească, care continuă să funcţioneze până la 1821. Aşa cum arăta Macarie Ieromonahul, în prefaţa uneia din traducerile sale, când Gh. Lazăr începuse a „paradosi" în limba patriei, duşmanii limbii române, „cu limbi pline de otravă", au încercat, fără succes, să oprească, prin tot felul de „turburări", acţiunea dascălului ardelean şi a celorlalţi „pricinuitori"[29].

Dar acţiunea lui Gh. Lazăr nu putea fi stopată, ca una care, cum am văzut, răspundea pe deplin spiritului vremii, cerinţelor societăţii româneşti. Cum avea să scrie Ion Ghica, odată inaugurată, Şcoala lui Lazăr se umple cu tinerii români de la celelalte şcoli din Bucureşti, inclusiv cu cei de la şcoala grecească: ,,Băieţii de la Udricani, de la Sf. Gheorghe, de la Colţea şi de la toate bisericile au golit acele şcoale şi au alergat la Sf. Sava, cu Petrache Poenaru, cu Eufrosin Poteca, cu Simion Marcovici, cu Pandele, cu Costache Moroiu şi cu mulţi alţi tineri din şcoala grecească"[30].

Trebuie spus că acţiunea lui Gh. Lazăr, menită să lovească în învăţământul de limbă greacă din Principate, să submineze procesul de învăţământ din Academia de limbă greacă, prin atragerea elevilor acesteia, precum şi apelul său la reabilitarea limbii naţionale, menit, implicit, să submineze prestigiul limbii şi culturii greceşti, aşa cum s-a demonstrat de mult în istoriografia română, în numeroase rânduri, nu porneau deloc din sentimente xenofobe sau de dispreţ pentru limba şi cultura greacă. Dimpotrivă, el era un preţuitor al limbii şi culturii greceşti; ceea ce respingea el, era numai sistemul în virtutea căruia limba greacă ocupa un loc preponderent în învăţământul din Principate, în dauna limbii şi culturii naţionale, implicit, în dauna interesului celor mulţi, necunoscători de limbă greacă. Cu alte cuvinte, apreciind valorile culturii greceşti, în acelaşi timp, cum s-a scris, el „susţinea cu toată tăria primatul limbii naţionale în învţământ"[31]. Acţiunea lui, cum am încercat să demonstrăm, dădea expresie unei aspiraţii mai generale a societăţii româneşti, dădea contur, în plan cultural, evoluţiei conştinţei naţionale a românilor în ajunul revoluţiei condusă de Tudor Vladimirescu. Cum observa, pe bună dreptate, acelaşi V. A. Urechia, „nu G. Lazăr a putut să facă

---

[28] *Ibidem*.

[29] Cf. Prefaţa la *Irmologhion*, Viena, 1823, apud „Bibliografia românească veche", vol. III, p. 424.

[30] I. Ghica, *Scrisori către Vasile Alecsandri*, Bucureşti, 1887, p. 57.

[31] I. Ionaşcu, *Universitatea din Bucureşti,* Editura didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1964, p. 19.

inutili pentru români profesori renumiți ca Lambru, Comita, Vardalah, Neofit Duca etc., ci situațiunea la care ajusese cultura și deșteptarea națională"[32].

Altfel, în planul științific și metodologic, Școala națională a lui Gh. Lazăr, cum s-a demonstrat și cum vom sublinia și mai departe, a preluat din bogata tradiție a școlii grecești din Principate; și nici nu se putea altfel, din moment ce prima serie de tineri dascăli, ajutători ai lui Lazăr, își făcuseră o bună parte a studiilor în limba greacă, ca să nu mai adăugăm că însuși Lazăr trecuse întâmplător prin școli grecești. A preluat Școala națională din tradiția Academiei grecești, nu numai știință, ci și modele morale, spirit patriotic, idei înaintate pe care dascălii români le-au adaptat cerințelor comunității românești. Este drept, însă, spiritul patriotic la românii din Principate, odată redeșteptat, el s-a îndreptat, în primul rând, într-un anumit sens, împotriva grecilor; împotriva domnitorului grec și a înalților dregători din jurul său, dar și împotriva dascălilor greci ai Academiei de limbă greacă, împotriva influenței grecești în general. Cum observa V. A. Urechia, grecii au contribuit la redeșteptarea românilor, pentru ca apoi propriile lor interese în Principate să fie zdruncinate de această redeșteptare[33]. La rândul său, N. Iorga sublinia că Școala lui Gh. Lazăr luase ființă sub influența „unui mediu politic pornit contra Domnului străin, cu Grecii lui cu tot, antipatia întinzându-se și asupra organizării școlare..."[34].

2. *Începutul Școlii de la Sf. Sava, sub conducerea lui Gh. Lazăr (1818-1822)*

Odată cu începerea Școlii, în august 1818, Gh. Lazăr lansa un adevărat proiect de organizare a învățământului românesc, în patru trepte („tagme") de învățătură[35]. În prima „tagmă", destinată începătorilor, se predau cunoștințe elementare de scris și citit, elemente de religie, de gramatică și aritmetică. În a doua „tagmă", de nivel gimnazial, se predau: gramatică, „desăvârșit", împreună cu sintaxa; poetica, cu mitologia; geografia globului pământesc; retorica, precum și „Istoria neamului cu a Patriei dimpreună"; în cea de a treia tagmă, se predau discipline de nivel mai înalt: matematici superioare (aritmetica, „cu toate părțile ei"; gheometria teoreticească"; trigonometria; algebra); geografia de nivel superior; „gheodezia sau ințineria câmpului, cu Iconomia și Arhitectura".

Ultima treaptă, a patra, era destinată desăvârșirii studiilor tehnice pentru pregătirea inginerilor, pe de o parte, a juriștilor și profesorilor, pe de alta. Dar

---

[32] V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, t. IV, p. 192.
[33] *Ibidem*, p. 193.
[34] N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. VIII, București, 1938, p. 245.
[35] G. Bogdan-Duică, *Gh. Lazăr*, p. 21-22.

aici, fiind vorba de discipline predate în ultimul an al seriei, acestea nu erau precis stabilite. „Mai având apoi volnicie, de la mai marii Efori și Boeri - se menționa în *Înștiințare*, privitor la această treaptă - vom trece și la celelalte mai înalte tagme filosoficești, fieștecare după rândul său, așijderea și la tagmele iuridice sau nomica, care cum vor urma". Pentru cei care doreau să se facă preoți, se preconiza un program aparte, cu ore de religie și istoria religiei.

Pentru spiritul educativ-patriotic al acestui proiect, relevantă era, mai ales, predarea istoriei naționale în „tagma" a doua.

Programul preconizat în *Înștiințare* urma să fie aplicat în mod flexibil și treptat, ținând seama de lipsa dascălilor cu pregătire corespunzătoare; el rămânea orientativ, succesiunea materiilor pe „tagme" urmând a fi stabilită în raport cu posibilitățile de predare ale dascălilor, dar și cu stadiul de pregătire a elevilor, în parte proveniți de la Academia grecească, după frecventarea, aici, a unui anumit număr de cursuri.

În privința procesului de învățământ, se poate spune că există mari deosebiri față de Școala lui Gh. Asachi de la Iași, unde, cum am văzut, fără alte ajutoare, acesta, în răstimp de cca. patru ani și jumătate, din ianuarie 1814 până în iunie 1818, a pregătit o serie de tineri, recrutați de la început, aflați, foarte probabil, în faza admiterii, la un nivel identic sau aproape identic de pregătire, și având un unic profil de pregătire - ingineria hotarnică. Or, la București, din câte ne permit izvoarele să constatăm, tinerii, revărsați de la școlile slavo-române sau de la Academia grecească, erau de niveluri diferite de pregătire, în raport cu studiile anterioare, ei putând fi admiși, deci, în oricare dintre treptele preconizate, de la începători până la cele superioare. Așa se explică faptul că, aici, elevii admiși la gradele superioare, veniți de la Academia grecească, devin curând ei înșiși dascăli, ajutându-l pe Gh. Lazăr, așa după cum, din chiar anul următor, ies primii absolvenți cu calificarea de ingineri hotarnici. Așa se explică, pe de altă parte, faptul că Lazăr, pentru a preda filosofia, pentru a face această demonstrație a competenței sale personale - dar și a valențelor limbii naționale ca limbă de predare a înaltelor științe -, nu urma să aștepte câțiva ani, ci, având, încă din faza de început a Școlii, elevi pregătiți să-l asculte, el putea să țină un asemenea curs, după cum, evident, putea să țină cursul de matematici superioare pentru pregătirea inginerilor hotarnici, aceștia din urmă, mult solicitați de boierii români și urmând a diminua rolul inginerilor străini, aflați la această dată în Țara Românească.

Prin urmare, cu mai multe ajutoare, încă din faza de început a Școlii, s-au predat în paralel cursurile pentru diferite „tagme", evident, activitatea de instrucție din primii ani de funcționare a Școlii, inerent, fiind concentrată în bună măsură, stagiul de pregătire - pentru principala categorie de absolvenți, cel puțin, a

inginerilor hotarnici - fiind mult prescurtat, în raport cu cerinţele unui plan sistematic şi temeinic de pregătire. Starea aceasta excepţională, de pregătire minimală, concentrând un ciclu normal de pregătire, de mai mulţi ani, într-un interval mult mai scurt, desigur, era legată de condiţiile precare ale şcolii şi culturii naţionale la această dată; nu numai insuficienţa resurselor financiare şi lipsa dascălilor explică această situaţie, ci însuşi caracterul de „pionierat“, în cultura română, a operei lui Gh. Lazăr, în raport cu tradiţia învăţământului superior de limbă greacă din Principate. Şcoala trebuia să dea rapid rezultate, calea învăţământului superior în limba naţională trebuia deschisă, fie şi cu carenţe în sfera calităţii, într-o altă etapă, în viitor, urmând a se ajunge la un program de studii complete, într-o succesiune bine organizată. Că Lazăr a avut perspectiva desvoltării Şcolii pe care o inaugurase, în august 1818, în raport cu cerinţele societăţii româneşti, o dovedeşte, nu numai proiectul de organizare din *Inştiinţare*, pe cele patru „tagme“ - care, în esenţă, este preluat în etapa următoare de organizare a învăţământului naţional -, ci, aşa cum vom vedea ceva mai departe, o dovedeşte grija sa pentru recrutarea unor tineri care să facă studii temeinice în Occident, pentru ca, la capătul lor, revenind în Şcoală, să fie cu adevărat maeştri, titulari ai unor discipline proprii învăţământului superior.

Despre cei care l-au ajutat pe Gh. Lazăr în predarea diferitelor discipline, în primii ani de funcţionare a Şcolii, dispunem de insuficiente informaţii. La începători, pentru noţiuni elementare, de scris şi citit, el a solicitat pe un popa Pavel, pe care îl cunoscuse anterior, dar despre care alte amănunte nu cunoaştem. La începători, l-a ajutat şi Eufrosin Poteca, venit de la Academia grecească, unde, după o părere, predase teologia, apoi preluând aici, la Sf. Sava, predarea geografiei. Pentru alte discipline, din grupul elevilor mai vârstnici, Lazăr solicită pe S. Marcovici, I. Pandele, C. Moroiu; de asemenea, mai apoi, pe I. Heliade şi P. Poenaru. Foarte probabil, un timp oarecare, calitatea celor din urmă a fost dublă, de elevi şi de dascăli-ajutători ai maestrului. Dacă informaţiile despre folosirea ca dascăl a lui Grigore Râmniceanu, viitorul episcop, la religie, sau a marelui logofăt Nestor, pentru un curs de drept, nu sunt certe, în schimb, sunt neîndoielnice datele privitoare la Ladislau Erdeli (sau Ardeleanu), român venit din Ardeal, ca şi Lazăr, mai tânăr ca acesta, dascăl mai întâi la Academia grecească „de la Măgureanu“ şi trecut apoi la Şcoala naţională[36]. Acesta predă aici, ca şi la Academia grecească, limba latină şi limba franceză, discipline neprevăzute în mod expres în planul de învăţământ al diferitelor „tagme“, dar subînţelese, în orice caz, mai ales pentru „tagmele“ superioare. Tot el predă aici şi filosofia, alături de Lazăr, însă nu după un autor german, ci după un autor francez, în spiritul tradiţiei din Academia grecească.

---

[36] Pentru identificarea cu Gheorghe Ardeleanu de la Slatina, vezi Gh. Pârnută, *Gheorghe Lazăr*, p. 79-86.

Desigur, aspectul esențial al Școlii de la Sf. Sava este legat de activitatea lui Gh. Lazăr, acesta predând aici nu numai cursuri de matematici superioare și de agrimensură pentru pregătirea inginerilor hotarnici, ci și cursuri de filosofie, pentru prima dată încercând să introducă pe Kant în cultura română. Așa după cum predă logica după Kant, matematica și geografia o predă după un autor german, Chr. Wolf.

S-a discutat mult despre semnificația încercării lui Lazăr de a introduce pe marele filosof german în cultura română, încercare care era potrivnică tradiției din Principatele Române, aici, în Academiile domnești, studiindu-se cu asiduitate, prin intermediar grecesc, autorii francezi[37].

Dacă încercarea lui Gh. Lazăr, de a face un curs în Școala națională de la București, după opera lui Kant, își vădește importanța într-o perspectivă mai îndepărtată, în plan imediat, experiența aceasta neaflându-și continuatori, în schimb, cursurile lui de matematici, ca și lecțiile practice de agrimensură, își vădesc repede consecințele, așa cum am arătat, din răstimpul primilor ani de funcționare a Școlii ieșind primele serii de ingineri hotarnici. Manuscrisele cursurilor de matematici, ținute de Gh. Lazăr la Sf. Sava, în parte păstrate - spre deosebire de cele de filsoofie -, din care unele publicate în zilele noastre, sunt o mărturie a competenței dascălului ardelean, a neobositei energii consumate în această direcție. Că pregătirea manualelor pentru elevi, fie ele și traduse după autori străini - căci, în împrejurările date, nu erau condiții pentru elaborarea de lucrări didactice originale, sau integral originale -, s-a aflat de la început în atenția lui Lazăr, o dovedește și ipoteza, pe care o acceptăm ca foarte probabilă, după care amânarea cu mai multe luni a deschiderii Școlii naționale - din martie până în august 1818 - s-a datorat și solicitării lui Lazăr, răstimpul amânării permițându-i încheierea operațiunii de traducere a primelor manuale, după care urma să se predea.

În calitate de conducător al Școlii de la Sf. Sava, în lipsa dascălilor specialiști, pentru a acoperi programul de instrucție, într-un moment sau altul, la o „tagmă“ sau alta, inevitabil, în afara cursurilor de filosofie și matematici, la care ne-am referit, Gh. Lazăr a predat și alte cursuri, de pildă, de istorie și geografie. Nu avem date concludente despre aceste cursuri din urmă, dar știm cu certitudine că istoria națională îi era la suflet cărturarului ardelean, și această pasiune și-a găsit teren de manifestare, din câte, ușor se poate presupune, nu numai în cadrul unor ore speciale de istorie, ci și în cadrul cursurilor de filosofie sau chiar de matematici. Erau cursuri în care dascălul ardelean, cu însuflețirea patriotică și spiritul de jertfă care îl caracterizau, făcea educație morală și civică, în sens național, adesea aceste cursuri transformându-se, cum s-a presupus, în

---

[37] Pentru această discuție, vezi, mai pe larg, capitolul următor, p. 77-78.

discursuri înflăcărate, în tradiția amvonului[38], și pe care le ascultau, pe lângă elevi, alți tineri sau vârstnici din afară, cu toții alcătuind un auditoriu adânc mișcat de vorbele oratorului.

Putea Gh. Lazăr să facă lecţii speciale de educație patriotică cu referințe la trecutul de glorie al neamului, cu învăţături morale și îndemnuri la redeșteptare naţională, și în afara temelor propriu-zise de lecţii, anume în lecții inaugurale prilejuite de deschiderea unor cursuri, cu prilejul unor discursuri la marile sărbători religioase sau la alte evenimente importante. Cunoaștem numai două discursuri extrașcolare ale lui Lazăr, unul din 1819, prilejuit de înscăunarea, ca mitropolit, a lui Dionisie Lupu, iar altul, după revoluţia condusă de Tudor Vladimirescu, în 1822, cu prilejul înscăunării domnitorului Grigore D. Ghica. În orice caz, tradiţia după care dascălul cel mare de la Sf. Sava, cu prilejul unor importante evenimente ale anului, ţinea discursuri în faţa domnitorului, este atestată mai târziu, sub urmașii lui Lazăr, sub E. Poteca și P. Poenaru; ea provenea, de fapt, din practica Academiilor domnești de limbă greacă și, în orice caz, Lazăr prelua acest obicei, ca unul care corespundea pe deplin temperamentului său, spiritului său mesianic, vocaţiei sale de tribun al amvonului.

În discursul din anul 1819, prilejuit de înscăunarea mitropolitului Dionisie Lupu - înscăunare care punea capăt unui lung șir de mitropoliţi greci -, Gh. Lazăr readuce în atenţia contemporanilor săi contradicţia dintre trecutul glorios al strămoșilor romani și prezentul decăzut: „Dar, oare când s-ar ridica duhul din ţărâna acelora și ar privi peste strenepoţii marelui Chesar, slăvitului Aurelie și înaltului Traian, oare în ziua de astăzi mai cunoaște-i-ar? Negreșit, i-ar căuta în palaturile cele mari împărătești și i-ar afla în vizuinele și bordeiele cele proaste și încenușate; i-ar căuta în scaunele stăpânirii și i-ar afla amărâţi subt jugul robiei; i-ar căuta proslăviţi și luminaţi, și cum i-ar afla ? Rupţi, goli, amărâţi și asemănaţi dobitoacelor, de tot căzuţi în prăpastia orbirei, bine gătiţi spre slujba vrăjmașului omenirei, răpitorul casei părintești“39. Exprimând speranţele pe care le stârnea înscăunarea lui Dionisie Lupu ca mitropolit, după un lung șir de mitropoliţi greci, Gh. Lazăr adresează contemporanilor săi îndemnul la redeșteptare naţională. „Ajungă lacrămile patriei, ajungă jugul robiei, vreme este de când cu oftare așteaptă căzuta semenţie cuviincioasa izbăvire; ţărâna strămoșească cu cuvânt pretendirisește acum mântuirea căzuţilor săi strenepoţi, înălţându-ţi braţul prea Sfinţiei tale, însuși din sângele părintesc mijlocitor acelora spre mângâere“[40].

I-a fost dat întemeietorului Școlii de la Sf. Sava să salute, prin cuvântul său, înscăunarea ca mitropolit a lui Dionisie Lupu, ceea ce marca, după cum avea să observe peste câţiva ani un binecunoscător

---

[38] Despre originile ideii amvonului ca forţă de acţiune politică la Gh. Lazăr, vezi A. Csetri, I. Dani, *Contribuţii la biografia lui Gh. Lazăr*, în „Limbă și literatură“, 17 (1968), p. 64-65.

[39] G. Bogdan-Duică, G. Popa-Lisseanu, *Viaţa și opera lui Gh. Lazăr*, p. 23.

[40] *Ibidem*, p. 24.

și probabil colaborator al mitropolitului[41], momentul transformării cu adevărat a bisericii într-o instituție națională.

Îi va fi dat lui Gh. Lazăr, de asemenea, să salute, printr-un alt discurs, în 1822, numirea ca domn a lui Grigore D. Ghica, afirmând la acea dată speranțele contemporanilor în instituția domniei pământene, în binefacerile unei domnii luminate.

Îndemnul lui Lazăr la redeșteptare națională, adresat contemporanilor săi, cu mai multe prilejuri, în anii premergători revoluției din 1821, avea să fie afirmat prin fapte, în cursul evenimentelor din acest an, dascălul ardelean, cum se știe, fiind unul dintre cărturarii din capitala Țării Românești care au aderat din primul moment la mișcare, venind în tabăra de la Cotroceni pentru a-l ajuta pe Tudor Vladimirescu. După una dintre mărturiile privitoare la acest episod, „se cunoștea foarte bine cu Tudor“[42]. După aceeași sursă, Lazăr îi învăța pe oamenii lui Tudor cum să tragă cu tunul, și de aici vorba pandurilor, în așteptarea „tehnicianului“: „Stați să vie neamțul, să îndrepte tunul“[43].

Avem mai multe mărturii despre acest episod, relevând semnificațiile sale. Cum avea să afirme, peste o jumătate de secol, P. Poenaru, în discursul de recepție la Academia Română, la 1821 Școala de la Sf. Sava devenise „focarul din care scânteia entuziasmul patriotic“[44]. Cât privește rolul celor doi, Gh. Lazăr și Tudor Vladimirescu, în mișcarea de redeșteptare națională, același P. Poenaru avea să spună: „Exclamarea ce făcură în fața lumii, pe de o parte, G. Lazăr, prin dezlegarea graiului românesc din amorțirea la care era condamnat de secole, pe de altă parte, Tudor Vladimirescu, prin vigoarea ce cu brațul său dete simțului național, fu procesul cel mai convingător, care asigura poporului român dreptul la cetate în cercul națiunilor europene și îl puse pe calea progresului spre dezvoltarea naționalității sale“[45].

Revoluția lui Tudor, cum se știe, a fost reprimată prin intervenție militară străină; dar, așa cum am anticipat, i-a fost dat lui Gh. Lazăr, în iulie 1822, să salute principalul ei rezultat: sfârșitul domniei fanariote și înscăunarea unui domn pământean, Grigore D. Ghica, unul dintre marii boieri sprijinitori ai școlii naționale[46].

La această dată, iulie 1822, misiunea de dascăl a lui Gh. Lazăr se apropia de încheiere, curând boala îl va răpune, peste un an găsindu-și sfârșitul în Avrigul natal[47].

---

[41] N. Isar, *Școala națională de la Sf. Sava*, anexe, p. 151.

[42] Este afirmația lui A. Papiu-Ilarian, preluată de la generalul Christian Tell, tatăl acestuia, la 1821, fiind în relații foarte apropiate cu Gh. Lazăr. Cf. G. Bogdan-Duică, G. Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gh. Lazăr*, p. 274.

[43] *Ibidem*.

[44] *Ibidem*, p. 291.

[45] *Ibidem*, p. 292

[46] *Ibidem*, p. 29-45.

[47] Pentru amănunte asupra acestui sfârșit, vezi, mai ales, E. St. Milicescu, *op. cit.*, p. 230-237.

3. *Bursierii români la studii în Occident (1820-1831)*

Cum am anticipat, Gheorghe Lazăr are meritul de a se fi îngrijit de viitorul Școlii, de asigurarea pregătirii unor dascăli specialiști de nivel înalt, la rândul lor, capabili să formeze specialiști. Indiferent de rolul mai mic sau mai mare al boierilor efori de la București în luarea deciziei de trimitere în străinătate la studii a primului grup de bursieri de la Sf. Sava, este neîndoielnic că rolul lui a fost important, decisiv poate, în alegerea candidaților. Același C. Bălăceanu, Grigore D. Ghica, Iordache Golescu, din vechea Eforie, care luptaseră pentru aprobarea Școlii naționale, cărora li se alătură acum, în calitate de mitropolit, Dionisie Lupu[48], sunt cei care sprijină această propunere. La 17 februarie 1820, printr-o anafora, ei o susțin cu convingere în fața domnitorului Alexandru Suțu care, la rândul său, la 10 martie, o aprobă[49]. Cei aleși de Eforie, probabil la recomandarea lui Lazăr, erau: Eufrosin Poteca, dascălul de geografie din Școală, care avea să fie responsabilul micii colonii[50]; Constantin Popa Dumitru[51], zis Moroiu, Ion Pandele și Simion Marcu, devenit Marcovici, aceștia trei, mai mici decât Poteca, elevi ai lui Lazăr, apoi, folosiți de el ca ajutoare pentru acoperirea diferitelor discipline.

Locul de studii ales era Pisa, unde boierii efori puteau găsi, pentru tinerii români, supraveghetori de încredere, unde, între alții, se găseau fostul mitropolit grec al Țării Românești, Ignatie, precum și fostul domn Ioan Caragea. Dar renumele Universității din Pisa, cu recomandările de rigoare ale unor contemporani, determinaseră, de bună seamă, această alegere[52]. Plecarea celor patru tineri avea să aibă loc în anul 1820[53], declanșarea evenimentelor sub conducerea lui Tudor Vladimirescu găsindu-i pe bursieri la Pisa. Destinați specializării în principalele discipline ale Școlii naționale de la Sf. Sava - filosofie, matematică, drept, limbi și literaturi occidentale -, așa cum vom vedea ceva mai departe, trei dintre ei vor continua studiile la Paris.

---

[48] După autorul anonim al unei corespondențe din 1830, mitropolitul ar fi avut chiar inițiativa; acesta s-a „adunat" cu boierii Eforiei, „sfătuindu-se cum să facă, că să lumineze neamul și să se folosească patria", alegând în acest scop „din fiii patriei vrednici tineri", care să meargă la studii în Occident, „ca să învețe cele mai înalte învățături și, întorcându-se, să dea rodul cel bun". Cf. „Biblioteca românească", IV, Buda, 1830, p. 33-34.

[49] Cf. V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, vol. XII, p. 85-86.

[50] Despre calitatea acestuia, vezi N. Iorga, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, vol. I (*1821-1840*), București, 1907, p. 62.

[51] Despre acesta, vezi Al. Marcu, *Un student român la Pisa și Paris, către 1820: Simion Marcovici*, Vălenii de Munte, 1929 (extras din „Revista istorică", an. XV, nr. 1-3, 1929).

[52] Cu privire la preferința pentru centrul de cultură italiană, în contextul tradițiilor de cultură greco-romăne, vezi și Al. Marcu, *Athène ou Rome? A propos de l'influence italienne en Roumanie vers 1820*, în „Mélanges Baldensperger", Paris, 1930, XII, p. 96-102.

[53] Despre data plecării lor în străinătate, între altele, vezi N. Bănescu, *Academia grecească din București și Școala lui Gh. Lazăr*, Cluj, 1925, p. 19-20.

*

* *

Şi până la această dată, ca şi în Moldova, o serie de tineri din Ţara Românească, aparţinând unor mari familii de boieri, merg la studii în Franţa, pe cheltuiala părinţilor lor. Studiile acestora în străinătate ca şi cele ale tinerilor bursieri al statului vor contribui la o amplă deschidere spre cultura şi ideologia occidentală, pe de o parte, la afirmarea curentului pentru şcoală şi cultură naţională, pe de altă parte.

În această serie de studenţi la Paris, din anii premergători revoluţiei de la 1821, se numără, între alţii, cei doi fraţi, Gheorghe şi Barbu (Ştirbei), viitorii domnitori, fiii lui Dumitrache Bibescu, plecaţi la studii la Paris din anul 1817[54]. Barbu frecventează aici cursul de filosofie al profesorului Thurot, „cam pe fugă", spune N. Iorga[55]. La 10 iunie 1820, cei doi fraţi Bibescu asistă la unul din examenele de doctorat ale lui Petre Manega[56]. Amândoi fraţii au frecventat la Paris unele cursuri de drept, în listele publicate de Pompiliu Eliade, Gheorghe figurând cu o „inscripţie", din 1819, Barbu cu trei „inscripţii", din anii 1819-1820 (din cele douăsprezece obligatorii pentru susţinerea bacalaureatului)[57]. În timp ce, la 19 octombrie 1820, printr-o scrisoare, lui Barbu i se cerea să mai rămână la Paris numai până în mai 1821[58], Gheorghe Bibescu avea să-şi continue aici studiile, luându-şi mai întâi bacalaureatul în litere, la 9 noiembrie 1821[59], fiind, după P. Manega[60] şi C. Bubuchi[61], al treilea bacalaureat în litere la Paris[62].

---

[54] N. Iorga, *Istoria învăţământului românesc*, ed. cit., p. 68; *Idem*, *Contribuţii privind istoria învăţământului în ţară şi străinătate. 1780-1830*, în „Analele Academiei Române", Mem. Secţ. lit., II, t. 29, 1906, p. 19.

[55] *Ibidem*. Vezi atestatul lui Thurot, cu data de 17 noiembrie 1817, că Barbu Ştirbei a urmat cursul său. Cf. Idem, *Mărturii istorice privitoare la viaţa şi domnia lui Ştirbei-Vodă*, Bucureşti, 1905, p. 20-641.

[56] Idem, *Contribuţii la istoria învăţământului*, p. 20-21.

[57] P. Eliade, *Din arhivele Şcoalei de drept*, loc. cit., 369-370.

[58] N. Iorga, *Contribuţii la istoria învăţământului*, loc. cit., p. 21.

[59] P. Eliade, *Din arhivele Sorbonei*, loc. cit., p. 226; Idem, *Histoire de l'esprit public en Roumanie au XIX-è siècle*, vol. I, Paris, 1905, p. 254.

[60] Este vorba de Petre Manega sau Paşalega, după N. Iorga, care îşi trecea bacalaureatul în litere la Sorbona la 7 mai 1818 la vârsta de 34 ani, apoi, primul, devine bacalaureat în drept, în iulie 1818, licenţiat în drept, în aprilie 1819 şi, în sfârşit, doctor în drept, în iunie 1820. Cf. N. Iorga, *Istoria învăţământului românesc*, ed. cit., p. 93; P. Eliade, *Din Arhivele Sorbonei*, în „Viaţa nouă", I, 1905-1906, p. 225; de asemenea, Constantin C. Angelescu, *Cei dintâi români doctori în drept, de la Paris*, extras din „Dreptul", nr. 28 şi 29 din 1828, p. 7-8, unde sunt corectate datele lui Pompiliu Eliade.

[61] Acesta îşi trece bacalaureatul în litere în octombrie 1821, pe când avea, după propria declaraţie, numai 19 ani. Cf. P. Eliade, *Din arhivele Sorbonei*, loc. cit., p. 225.

[62] Cât priveşte afirmaţia mai multor istorici, că, ulterior, Gh. Bibescu şi-a luat doctoratul în drept la Paris, afirmaţie întărită de fiul său, Al. G. Bibescu, în lucrarea *Le regne de Bibesco*, vol. I, Pa s, 1893, p. 34, ea este infirmată, după P. Eliade, de arhivele Şcolii de drept care nu înregistrează în acest sens numele viitorului domnitor, care se va afla în continuare la Paris, până în anul 1825, când va reveni în ţară pentru a intra în viaţa publică. De observat că nici C. C. Angelescu, în studiul său, nu înregistrează în acest sens numele lui Gh. Bibescu.

Tot din anii imediat premergători revoluţiei din anul 1821 datează venirea la Paris a altor tineri români, care, bineînţeles, îşi vor efectua cea mai mare parte a studiilor şi îşi vor lua, eventual, diplome, în perioada următoare: fraţii Filipescu, fiii lui Gheorghe Filipescu din Bucureşti, amintiţi la Paris într-o scrisoare din martie 1820, instalaţi foarte probabil în pensionul lui Isidor Guillet, de unde mai târziu, în 1822, unul din ei, Manolache, era eliminat date fiind „ciudăţeniile“ lui[63]; doi fraţi Bălăceanu, Ioan şi Ştefan, fiii lui Constantin Bălăceanu, conducătorul Eforiei din Ţara Românească[64], un Vlădoianu, probabil Ion Vlădoianu din Craiova, care îşi va da bacalaureatul în litere mai târziu, în 1826. Excepţie, în sensul că nu-şi continuă studiile după 1821, ar fi, în acest grup, un Nicolae Rasti, care, în noiembrie 1820, se întoarce de la Paris, prin Viena, cu ajutorul baronului Sachelarie[65] şi în cazul căruia bănuim că este vorba de o călătorie propriu-zisă de studii de mai scurtă durată, de genul celei efectuată de moldoveanul Nicolae Rosetti-Roznovanu.

Nu ne referim aici, bineînţeles, la deplasările în Franţa în vederea studiilor ale unor străini de origine, între care grecul Daniil Philippide[66] sau bulgarul N. Piccolo[67], şezători un timp şi la noi, dar este necesar să subliniem că ele vor contribui la cultivarea preferinţelor pentru studiile la Paris, iar mai târziu unii dintre aceştia - este cazul lui N. Piccolo - vor ajuta pe tinerii români în calitate de corespondenţi ai familiilor din ţară să se descurce în tumultul vieţii parisiene[68].

*

* *

Trebuie observat că, în general, călătoriile de studii după 1821 sunt mai numeroase şi ceva mai bine cunoscute decât cele din deceniile anterioare (cu excepţia călătoriei lui N. Rosetti - Roznovanu, din Moldova, la care ne-am

---

[63] Cf. N. Iorga, *Contribuţii privind istoria învăţământului*, p. 21.

[64] La 3 aprilie 1821 Ioan trimitea părintelui său, vornicul Constantin Bălăceanu, portretul său, precum şi al fratelui său. Cf. *Ibidem*.

[65] *Ibidem*, p. 22; Idem, *Istoria învăţământului românesc*, ed. cit., p. 68.

[66] Vezi, în această privinţă, dările de seamă privind conferinţele lui Nicolae Iorga la Sorbona, despre călătorii orientali în Franţa, în „Neamul românesc“, 1937, nr. 5.

[67] Despre calitatea acestuia, de mai târziu, de corespondent la Paris al studenţilor români, vezi N. Isar, *N. Piccolo - correspondant à Paris de la Curatelle des Ecoles Publiques de Moldavie (1840 - 1844)*, în „Revue des études sud - est européennes“, t. XII, 1974, nr. 2, p. 235 - 244.

[68] În anul 1807 mergea la studii în Franţa - studii de medicină - un alt grec, din Smirna, Constantin Nicolopulo, dascăl în casa banului Dimitrie Ghica, deci educator al viitorilor domni Grigore Ghica al IV-lea şi Alexandru Ghica. Cf. N. Iorga, *Istoria învăţământului românesc, ed. cit.*, p. 68; de asemenea, Germaine Lebel, *La France et les Principautés Danubiennes (Du XVI-e siècle à la chute de Napoleon I-er)*, Paris, 1955, p. 300.

referit). În orice caz, studiile efectuate de bursierii de la Sf. Sava, începând din anul 1820, sunt mai bine cunoscute decât altele, datorită mai ales corespondenței bursierilor.

De la Pisa, după trei ani de studii, în vederea desăvârșirii acestora, trei dintre bursieri, Poteca, Pandele și Marcovici se aflau deja la Paris[69]. Al patrulea bursier, Moroiu, rămâne în continuare la Pisa pentru a-și lua „diploma doctoriei în lege“[70]. Din Paris, unde situația lor materială continuă să rămână la fel de precară ca și la Pisa[71], Eufrosin Poteca raporta Eforiei, la 26 noiembrie 1823, că, personal, urmase doi ani „nelipsit“ cursul de filosofie al Academiei din Pisa, iar un an cursul de legi; urmase, de asemenea, cursurile de fizică experimentală, istorie naturală, botanică, dar nu ținuse să ia atestate pentru toate acestea. În schimb, scrie Poteca eforilor de la București, ar putea să-și facă, pentru a suplini menționata lipsă, o „apologhie“ în cele șase limbi străine, clasice și moderne, pe care le cunoștea[72]. Spre deosebire de Poteca, I. Pandele, mai atent, se pare, cu dispozițiile Eforiei, trimisese în țară „atestaturile“ pentru cursurile urmate la Pisa[73]. Chiar și fără „atestaturile“ cerute de Eforie, Poteca își permitea să intre la Paris într-o dispută științifică, în „problema apei“, cu profesorul de astronomie, Arago[74].

După moartea fulgerătoare a lui I. Pandele, cel care trebuia să fie principalul specialist în domeniul predării matematicii în Școala în limba națională de la București, în locul său fusese solicitat, pentru a se pregăti în această disciplină, un anume Gheorgache Atanasiu[75]. Refuzul acestuia, însă, i-a făcut pe efori să

[69] Nu este exclus ca din Pisa să fi plecat mai întâi Poteca și Pandele, iar apoi, peste câteva săptămâni, Marcovici. O scrisoare din 21 noiembrie / 3 decembrie 1823, adresată de medelnicerul Dumitrache lui Zenovie Pop, la Viena, menționează ca trecuți la Paris numai pe „doi din ucenici [i] ce i-am avut la Biza, anume Pandeli Ioan și Efrosin“. Cf. *Biblioteca Academiei Române, Serv. Mase*, pachet DCCXLVII, doc. nr. 202.

[70] I. Bianu, *Întăii bursieri români în străinătate.Scrisori ale lui Efrosin Poteca,* în „Revista nouă“, I, 1888, p. 428.

[71] Medelnicerul Dumitrache la 21 noiembrie / 2 decembrie 1823 arată că ei îl rugaseră printr-o scrisoare să-i ajute, deoarece cu banii pe care îi aveau urmau să se descurce numai până la sfârșitul lunii; „și de nu le voi trimite sănt periți“, notează el, reproducând cuvintele din scrisoarea lor. Cf. *Biblioteca Academiei Române,* Serv. Msse., pach. DCCXLVII, doc. nr. 202.

[72] Cf. I. Bianu, *Întăii bursieri*, loc. cit., p. 426 (scrisoare din 26 noiembrie adresată eforilor).

[73] *Ibidem.*

[74] *Ibidem*, p. 428 - 429 (scrisoare din 8 septembrie 1824 adresată lui Arago). Despre preocupările astronomice ale savantului francez apar mai târziu unele știei în presa noastră (vezi, de pildă, „Universul“, I, 1845, nr. 11, 16 septembrie p. 41). Despre scrisoarea adresată de Eufrosin Poteca savantului francez, ale cărui lecții le audiase , precum și despre influența exercitată asupra sa, vezi P. Eliade, *Histqire de l'ésprit public,* I, p. 237 - 239, notă.

[75] I. Bianu, *Întăii bursieri,* loc. cit., p. 427 (scrisoare din 3 iunie 1824 din Paris către medelnicerul Dumitrache).

poruncească celor trei studenți de la Paris să-și însușească ei și domeniul matematicii. Eforii, cu acest prilej, aduceau la cunoștința celor trei că, întorcându-se în țară, ei vor putea fi angajați ca profesori numai dacă „vor ști și vor putea paradosi matematica“, poruncă la care, indignat, Eufrosin Poteca răspunde că ar îndeplini-o numai când ea s-ar aplica și „celor ce pretindirisesc slujbele cele mari ale statului[76] și că hotărârea în sine de a reduce studiul numai la domeniul matematicii era absurdă, cu atât mai mult, adaugă el, cu cât în Țara Românească „legile nu sânt de prisos“ și, ca atare, studiul unor domenii ale științei ca dreptul, istoria, filosofia și altele ar fi deosebit de util. Mai mult, Eufrosin Poteca acuză pe boieri pentru moartea prematură a colegului Pandele, pe care ei, refuzându-i un ajutor cerut, l-au aruncat, după părerea sa, în „desnădăjduire“ și „l-au pierdut“[77].

Este indiscutabil că Eufrosin Poteca, din punctul de vedere al poziției sale față de regimul politic din țară, a făcut o notă aparte în cadrul primului grup de bursieri trimiși în străinătate. Din anul 1824, el își exprima fățiș poziția față de realitățile din Țara Românească. Trecuseră câțiva ani de la instaurarea domniilor pământene, dar el vedea că domnul și boierii nu erau deloc hotărâți să ia măsuri de îmbunătățire a soartei celor mulți, să contribuie la opera de regenerare socială și națională a patriei. Atunci când boierii efori printr-o scrisoare, „prea aspră și întunecoasă“, atrăgeau atenția că, odată reîntorși în țară, cei trei vor trebui să arate „roduri în faptă, iar nu să amăgească neamul cu învățături nefolositoare“[78], Eufrosin Poteca, în scrisoarea din 15 septembrie 1824, arătând că și până atunci făcuse totul pentru patria sa și că mai vârtos avea să facă totul în viitor, ține să-și afirme deschis ideile înaintate care îl frământau. Printre altele, Eufrosin Poteca propunea întocmirea unei legi politicești care să stabilească pe viitor dajdiile veniturilor tuturor locuitorilor țării „fără deosebire, de la divaniți până la plugari și la hrănitorii de dobitoace“, la cheltuielile statului urmând să contribuie toți locuitorii[79].

Imaginea patriei smulge din pana lui Eufrosin Poteca cuvinte de adânc patriotism atunci când îl sfătuiește pe colegul său, Constantin Moroiu, să nu se gândească ca, la capătul studiilor, să nu se întoarcă în „frumoasa Valahie“, care, deși se găsea atunci, în decembrie1824, după părerea sa, „în jugul varvaricestii tiranii“, el nădăjduia că prin oameni luminați, ca ei, „va răsări și preste dânsa

---

[76] *Ibidem*, p. 428.

[77] *Ibidem*. Foarte probabil, moartea lui Pandele a avut loc în prima jumătate a anului 1824.

[78] *Ibidem*.

[79] Să observăm că această scrisoare a intrat de multă vreme în atenția cercetătorilor ca un important text de gândire social - politică. Vezi, între altele, numai P. Eliade, *Histoire de l'esprit public, I*, p. 233 - 238; I. C. Filitti, *Frământări politice și sociale în Principatele Române de la 1821 la 1828*, București, 1932, p. 131.

soarele libertății“[80], că în locul tiraniei se va așeza libertatea. În aceeași scrisoare, din ianuarie 1825, Eufrosin Poteca arăta că i s-au propus angajamente de profesor, „cu groasă plată și oficii bisericești“, la Paris, Petersburg, Londra și Roma și că ar fi acceptat pe unul dintre ele dacă nu și-ar fi iubit îndeajuns patria[81]. Astfel, la jumătatea anului 1825, Eufrosin Poteca se întorcea în țară, fiind numit profesor de filosofie la Școala de la Sf. Sava.

Un alt bursier pe care îl vom găsi din același an încadrat ca profesor la Sf. Sava este Constantin Moroiu. Încă la sfârșitul lunii noiembrie 1824, trecând penultimul examen de doctorat în drept la Pisa, scria la Paris lui Poteca și Marcovici să-l împrumute de urgență cu suma de 20 de galbeni pentru a-și putea susține examenul oficial[82]. La 13 decembrie 1824 Poteca îi răspundea că bani nu aveau nici ei, dar îi dădea sfaturi încurajatoare[83]. Foarte probabil că Moroiu nu a avut posibilitatea să urmeze vre-un curs la Paris, de la Pisa întorcându-se direct în patrie, unde-și va lua în primire postul de profesor la Sf. Sava[84].

Scopul trimiterii bursierilor în Occident fusese, într-adevăr, așa cum arăta însuși Poteca, de a se specializa temeinic, ei urmând ca, după reîntoarcerea în patrie, să așeze „o școală în București în limba noastră cea românească, mai întâi de filosofie și de matematică, care este (sic!) temeiul celorlalte științe și făr-de care un neam nu poate fi luminat“[85]. Deocamdată, cum vom vedea, prin activitatea lui Poteca și Moroiu, rosturile Școlii de la Sf. Sava se vor realiza mai ales în direcția disciplinelor umaniste, a filosofiei în primul rând.

Cel de-al treilea bursier din seria celor plecați în 1820, Simion Marcovici, mai rămâne la Paris încă doi ani pentru specializare în domeniul matematicii. În Italia, „al doilea mumă a științelor“, cum o numește el, studiase literatura italiană. La Paris, „care fără greșală poate să se numească săvârșirea omenirii“, a învățat matematica teoretică și practică, dar în același timp și „literatura franțozoască“, pentru a nu pierde „șirul ideilor de literatură“, cu osteneli „obositoare“ dobândite în Italia[86]. Întors în patrie, „după o călătorie de

---

[80] I. Bianu, *Întăii bursieri,* loc. cit., p. 430 (Scrisoare din 13 decembrie 1824 din Paris către C. Moroiu, la Pisa).

[81] *Ibidem,* p. 431.

[82] *Ibidem;* A. Rădulescu, *Cercetări asupra învățământului dreptului în Țara Românească până la anul 1865,* București, 1928, p. 20.

[83] I. Bianu, *Întăii bursieri,* loc. cit., p. 430.

[84] Ca și E. Poteca, îl găsim înscris în bugetul școlar pentru perioada 1825 - aprilie 1826. Cf. V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, vol. I, p. 113; de asemenea, „Universul“, III, 1847, nr. 16, p. 60.

[85] I. Bianu, *Întăii bursieri,* loc. cit., p. 427 (Scrisoare din 3 iunie 1824 adresată medelnicerului Dumitrache).

[86] „Biblioteca românească“, partea a III-a, 1834, p. 25.

șapte ani în părțile cele mai slăvite ale Europei"[87], își va începe la 15 septembrie 1827, cu un discurs inaugural, activitatea de profesor de matematrică la Sf. Sava[88]. Cum se observă, Simion Marcovici, cu o atitudine mai moderată, se pare, în relațiile cu boierii efori de la București, acceptase instrucțiunile în privința necesității pregătirii și în domeniul matematicii, urmând în același timp specializarea în materiile studiate la Pisa.

*

* *

„Criza" provocată de moartea lui Pandele, bursierul care stârnise speranțe dintre cele mai întemeiate, a fost însă lichidată definitiv, după refuzul acelui Gheorghache Atanasiu, de recrutarea unui alt bursier pentru specializarea în domeniul matematicii, Petrache Poenaru. Acesta era plecat la studii la Viena încă din anul 1822[89], cu ajutorul material al unchilor săi din Craiova, Iordache și Grigore Otetelișanu. Peste doi ani, la 22 septembrie 1824, Petrache Poenaru adresează lui Grigore Ghica cererea de a fi primit și el „în numărul celor sprijiniți de patrie la cheltuiala învățăturii", fiind „sărac și pământean"[90]. Boierii efori în anaforaua din 27 septembrie 1824 adresată domnului constată că Poenaru „este cu mare folosință, având a se procopsi desăvârșit ca să poată folosi neamului rumânesc"[91]. Ei recomandau domnitorului să acorde solicitantului o bursă de 2500 taleri, plătibili din Casa Școlilor, începând cu data de 1 octombrie 1824, „îndatorându-să (Poenaru) de către noi - spun boierii - supt enstrucție în scris ca numai învățătura matematicii să o învețe, adecă și cu theoria și cu practica, fiind cea mai de folos și trebuincioasă neamului românesc"[92]. Astfel, sub chezășia biv-vel paharnicului Nicolae Brăiloiu, ruda sa, și cu obligația de a se întoarce în țară după terminarea studiilor, pentru „a paradosi în limba românească acest meșteșug al matematicii"[93], Petrache Poenaru devine cel de al cincilea bursier al Eforiei din Țara Românească[94].

---

[87] *Ibidem.*

[88] *Ibidem,* p. 25 - 31.

[89] Despre împrejurările în care a ajuns Poenaru aici, vezi G. Potra, *Petrache Poenaru, ctitor al învățământului din țara noastră,* Edit. Științifică, București, 1963, p. 3 - 12.

[90] *Ibidem,* anexe, p. 237 - 238.

[91] *Ibidem,* anexe, p. 239.

[92] *Ibidem,* anexe, p.239.

[93] *Ibidem,* anexe, p. 240.

[94] Întâmpinările sale pentru obținerea unei burse din partea Eforiei erau mai vechi. La aceste întâmpinări se referă foarte probabil medelnicerul Dumitrache, la sfârșitul anului 1823, când notează în legătură cu Poenaru: „Cu toate că până acum nu m-am deznădăjduit, tot trag nădejde că-i voi sluji, dar și d-lui să nu înceteze a mai scrie mitropolitului, Bălăceanului și Bibescului". Cf. *Biblioteca Academiei Române, Serv. Msse,* pach. DCCXLVII, doc. nr. 202.

După ce la Viena, timp de patru ani, urmează cursurile Institutului Politehnic[95], în vara anului 1826 Poenaru cerea de la București aprobarea Eforiei pentru a-și continua, și el, studiile la Paris. Este interesantă mai ales motivarea pe care o face acestei cereri. Se bucură că a avut prilejul să-și însușească limba germană, „dar, de vreme că cei mai mulți trec la Paris", nu poate nici el să rămână fără știință de această limbă: „ca să nu fiu la urmă defăimat de aceia ce o știu"[96], notează el. De fapt, el sesiza mai degrabă rolul pe care Parisul începea să-l aibă în activitatea patriotică a tinerilor români. „Îmi este foarte de trebuință - scrie el - a mă afla câtăva vreme la o școală cu tineri din familia mea [patria mea] ce au mers să învețe la Paris, ca să fim uniți de pe acum, încă din tinerețe, în reflecții asupra folosului patriei, căriia sânt datoriu a sluji din toată putința"[97].

Ajuns la Paris, P. Poenaru frecventează mai întâi cursurile Școlii de drept, „ca majoritatea fiilor de mari boieri pe care îi întâlnește în acest oraș"[98]. În anul 1828, el urma cursurile „Școlii de aplicație a inginerilor geografi", aflată sub direcția lui Louis Puissant, membru al Academiei de Științe. Aici, tânărul student român va căpăta elogiile maestrului pentru descoperirea „stilografului", căpătând și un brevet de invenție[99].

În anul următor, îl găsim la Meulan, de unde, la 29 octombrie 1828, raporta binefăcătorului său, Zenovie Pop, despre progresele făcute în domeniile studiilor tehnice și agricole: „Până acum m-am îndeletnicit la fizică, himie, mehanică și la iconomia rurală; am vizitarisit multe fabrici și am făcut însemnare, desin, cu de-amănuntul, de mehanismul fieșticăriia fabrici sau unelte trebuincioase în pământul nostru"[100].

Compatrioții lui P. Poenaru, așa cum observă P. Eliade, nu au scăpat din vedere zelul acestuia. Dimitrie Golescu, nepotul lui Dinicu, adresându-se lui Heliade-Rădulescu, scria despre Poenaru: „Acest onorabil compatriot s-a consacrat cu totul studiilor celor mai utile pentru patria noastră [...] Științele și meșteșugurile, iată singura lui ocupație, și în momentul în care vă scriu, împreună cu elevii Școlii politehnice, el trasează pe teren o hartă a Franței"[101]. Iar Constantin Brăiloiu, la rândul său, scrie tatălui său că P. Poenaru, neputând să se înscrie la Școala politehnică de la Paris, „celebră prin talentele care au ieșit din ea", dar care era exclusiv rezervată francezilor, a găsit protecția unui profesor de aici,

---

[95] În scrisoarea din 10 ianuarie 1826, adresată lui Zenovie Pop la Sibiu, Poenaru roagă să i se răspundă la „Politechnicu Institut": „că acolo învăț acum mathematica sublimă", notează el. Cf. G. Potra, *op. cit.*, anexe, p. 252.

[96] *Ibidem,* anexe, p. 255 (scrisoare din 30 iunie 1826 adresată lui Zenovie Pop).

[97] *Ibidem.*

[98] Cf. P. Eliade, *Histoire de l'esprit public*, I, p. 241. În arhivele Școlii de drept el figurează cu o a doua și unica inscripție la 5 ianuarie 1827 (Cf. Idem, *Din arhivele Școalei de drept,* loc. cit., p. 370).

[99] Idem, *Histoire de l'ésprit public,* I, p. 241 - 242.

[100] G. Potra, *op. cit.*, anexe, p. 258.

[101] Citat după P. Eliade, *Histoire de l'ésprit public,* I, p. 242.

studiind „ca extern“, cu rezultate remarcabile, „dedicându-se în mod special studiului podurilor și șoselelor, și ridicării de planuri“[102].

O atenție deosebită a acordat într-adevăr Petrache Poenaru în acești ani studiilor pe teren, care l-au dus la depistarea unor instituții sau centre „model“, deosebit de importante în pregătirea viitoare a studenților români în străinătate. Totodată, relațiile pe care el și le-a făcut în acești ani cu specialiștii din străinătate vor facilita, de asemenea, în viitor, unele studii[103].

Preocupat în aceeași măsură de studiile agricole, ca și de cele tehnice, în mod deosebit îl impresionează pe Petrache Poenaru ferma experimentală a unui „savant practician“, Dombasle, de la Roville din Franța, în care el găsește „pentru instrucția în agricultură, teoria unită cu practica“[104]. Pentru prima dată, în urma celor văzute aici, el va preconiza înființarea unei ferme asemănătoare în țară. Într-o scrisoare din 17 mai 1830, trimisă de la Roville lui Zenovie Pop, el nota: „Guvernul ar putea face astfel de sacrificiu pentru a instala o fermă model unde tinerii de la noi s-ar putea instrui în această artă dumnezeiască, pentru a o răspândi apoi, la rândul lor, în toate colțurile Valahiei“[105]. Acest proiect avea să fie reluat ceva mai târziu de Ion Ionescu de la Brad și Scarlat Vârnav[106].

Cu tot dorul de patrie care îl chinuie neîncetat, studiile lui P. Poenaru în Occident, încheiate cu o călătorie în Anglia[107], se vor prelungi până la sfârșitul anului 1831, când el se întoarce în țară, preluând conducerea Școlii naționale de la Sf. Sava.

Asimilându-și în perioada studiilor cât mai multe cunoștințe, formându-se ca specialiști în disciplinele de bază, nutrind dorința sinceră de a se așeza, cu toate cunoștințele asimilate, în slujba „luminării“ neamului lor, primii bursieri români la studii în Occident, odată reîntorși în patrie, vor contribui - fiecare cu posibilitățile proprii - la dezvoltarea învățământului și culturii naționale.

*

* *

Deși de o mai mică însemnătate decât ale bursierilor Școlii naționale de la Sf. Sava, studiile efectuate de alți tineri români - fii de boieri - la Paris în perioada 1821-1831 merită să fie reținute și ele în contextul mișcării de redeșteptare națională din această perioadă.

---

[102] *Ibidem*, p. 242 - 243.

[103] La recomandarea sa, între alții, „tinerii Golești“, în iulie 1835, erau primiți în Școala de comerț condusă de Blanqui. Cf. *Biblioteca Academiei Române*, Serv. Msse, Coresp. inv. nr. 24003.

[104] G. Potra, *op. cit.*, anexe, p. 267 (scrisoare din 3 aprilie 1830 adresată de la Roville lui Zenovie Pop).

[105] *Ibidem*, p. 271.

[106] Vezi I. Ionescu de la Brad, *Opere*, vol. II, București, 1963, p. 69 - 70.

[107] Șederea lui P. Poenaru în Anglia a fost de scurtă durată, căci la 13 martie 1831 el se mai afla încă la Paris (Cf. G. Potra, *op. cit.*, anexe, p. 280).

Despre starea de spirit a studenților români aflați la Paris la sfârșitul deceniului al treilea ne vorbește, între altele, o scrisoare cu data de 4 octombrie 1829, adresată lui I. Heliade-Rădulescu, cu prilejul apariției „Curierului românesc", semnată de opt dintre ei: „De prisos ni se pare să-ți descriem câtă bucurie am simțit toți când am văzut că se tipărește și în Patria noastră o Gazetă: destul este să știi că prin vinele noastre circulează sânge rumânesc și este cu neputință să nu ne bată inimile de bucurie când vedem și auzim că se fac lucruri și așezământuri mântuitoare pentru Patria noastră, și care înlesnesc a să răvărsa luminile și cunoștințele care contribuiesc spre fericirea și folosul Rumânilor"[108]. Între alții, semnau: I. Vlădoianu, Dumitrache Golescu, C. N. Brăiloiu, Costache Filipescu, Alexandru și Constantin Lenș, Nicolae Băleanu și Coleschi Soveatnic Mărgeală, ultimul aproape necunoscut[109]. Numărul tinerilor aflați la Paris în anul 1829, în orice caz, era apreciabil și „Curierul românesc" al lui Heliade nu pierde prilejul să sesizeze însemnătatea acestui fapt. Elogiind pe părinții care au înțeles să-și trimită fiii la studii în Apus, nr. 25 din 5/17 iulie 1829 găsește necesar „a-i număra spre cunoștința și celorlalți rumâni ce lăcuiesc afară din hotarele Țării Rumânești": marele logofăt Const. Golescu, marele ban Grigore Băleanu, marele vornic Grigore Filipescu, marele vornic Gh. Golescu, hatmanul Nicolae Filipescu, paharnicul N. Brăiloiu și alții. „Și peste tot fac 24. Afară de alții care nu-i cunosc", încheie înștiințarea din „Curierul"[110], referindu-se la numărul fiilor de boieri din Țara Românească aflați la studii în Occident.

Desigur, pe lângă obiectivul principal al acestor studii, instruirea, ca și în cazul bursierilor de la Sf. Sava, o deosebită importanță o avea contactul realizat de tinerii fii de boieri cu ideile înaintate din Apus. Era imposibil, observă pe bună dreptate I. C. Filitti, ca tinerii boieri aflați la studii în Occident să nu influențeze asupra „bătrânilor" rămași în țară[111]. Un fiu de boier ca C. N. Brăiloiu, de pildă, aflat la studii în Franța în ultima perioadă la care ne-am referit[112], și el câțiva ani mai târziu profesor la Sf. Sava, în 1828, scriind tatălui său, se referea la necesitatea ca boierii să acționeze „pentru fericirea sărmanilor țărani, [pentru]

---

[108] „Curierul românesc", 28 octombrie 1929, nr. 58, p. 247. O scrisoare similară este publicată și de „Albina românească" din 3 nov. 1829, p. 181 - 182. Text reprodus, defectuos, și de V. A. Urechia, în *Istoria școalelor de la 1800 - 1864*, t. I, p. 126.

[109] De fel, basarabean, acest Mărgeală lucră în 1827, cum spune N. Iorga, la o gramatică. Cf. *Istoria învățământului românesc*, ed. cit., p. 109.

[110] „Curierul românesc", 5/17 iulie 1829, nr. 25, p. 103. Să adăugăm, după V. Grozav, deși informația nu ne este clară, că în iunie 1830 Obșteasca Adunare a Țării Românești discuta chestiunea acordării unei sume de la 500 franci (!?) pentru prelungirea studiilor la Paris a doi tineri români. Cf. V. Grozav, *Știri noi privitoare la bursierii români în străinătate (1820 - 1877)*, în „Revista arhivelor", an. XLVII, vol. XXXII, 1970, nr. 1, p. 121.

[111] I. C. Filitti, *Frământări politice și sociale*, p. 144.

[112] Despre el, și N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, ed. cit., p. 91.

a întocmi legi bune și a așeza pe dreptate o nouă administrație"[113]. Însă aceștia din urmă, tinerii fii de boieri, reprezentau, cum observă același istoric, concepția aristocratică „a rezolvării chestiilor sociale numai prin luminile clasei superioare, singura pregătită (n.n. după ei, tinerii boieri) pentru un astfel de rol educativ"[114]. Unei asemenea concepții i se opunea, subliniază Filitti, concepția tinerilor care, ca E. Poteca, de pildă, proveneau din rândurile claselor de jos ale societății[115].

Din câte s-a putut observa, este cert că marea majoritate a studenților români în această perioadă s-a îndreptat în direcția studiilor umaniste, mai puțin spre studiile tehnice sau de medicină. Rămâne totuși remarcabil începutul făcut și în domeniul științelor tehnice, așa după cum în domeniul medicinei nu lipsesc exemplele de tineri proveniți din Principate[116].

Important ni se pare de subliniat faptul că aceste studii sau călătorii de studii - fie ale bursierilor, fie ale fiilor de boieri - efectuate în Franța în primele decenii ale secolului al XIX-lea au dus la formarea unei importante pleiade de dascăli, oameni de școală, cărturari, specialiști în importante domenii ale științei, meniți să aducă o importantă contribuție în procesul de formare a culturii române moderne. Pe de altă parte, aceste studii și călătorii de studii au avut o deosebită însemnătate în ceea ce privește realizarea unei importante deschideri spre cultura și ideologia franceză, în direcția receptării ideilor înaintate din Franța. Mai ales studiile din această perioadă au cultivat și pregătit calea studiilor viitoare în Franța, care, începând mai ales din anul 1834, cunosc o deosebită amploare și vor avea o deosebită însemnătate nu numai în dezvoltarea culturii române moderne, ci și în formarea ideologiei revoluționare de la 1848.

Din deceniul al III-lea, Parisul devine principalul centru al studiilor românești în străinătate, depășind cu mult din acest punct de vedere însemnătatea altor centre europene[117]. Factorii care făceau mai avantajoase studiile tinerilor

---

[113] Cf. P. Eliade, *Histoire de l'esprit public*, II, p. 268.

[114] Cf. I. C. Filitti, *Frământări politice și sociale*, p. 144.

[115] În seria bursierilor până la 1834 trebuie să adăugăm și numele lui Dimitrie Pavlidis, căruia, la 16 aprilie 1833, Eforia Școlilor naționale hotărăște să-i acorde 5000 lei din Casa Școalelor, „ajutor ce cere pentru a să înlesni la învățăturile ce are a mai urma în Academia din Paris până la luna lui iulie viitor". Cf. Maria Stan, *Tineri bucureșteni plecați la studii în străinătate în secolul al XIX-lea*, în „București. Materiale de istorie și geografie", IX, 1972, p. 176.

[116] Cf. Pompiliu Eliade, *Histoire de l'esprit public*, I, p. 252 - 253. Este vorba de Constantin Bubuchi, care își trece teza de licență la 12 martie 1827, Constantin Estiotul - la 21 sept. 1827; Nic. Dim. Gussy - la 25 apr. 1827; Vas. Formion - mai târziu, la 18 aug. 1831, toți greci de origină.

[117] Pentru cele mai vechi studii în alte centre europene, vezi Elena Siupiur, *Die Intellektuellen aus Rumänien und den südosteuropäischen Ländern in den deutschen Universitäten (19 Jahrhundert)*, partea I, în „Revue des etudes sud-est européennes", XXXIII, 1 - 2, 1995, pp. 83 - 99; partea a II-a, ibidem, 3 - 4, 1995, p. 251 - 265; Idem, *Etudiants de l'espace roumain et du Sud - Est européen dans les Universités allemendes au XIXe siècle*, în „Revue roumaine d'histoire" 3 - 4/1997, pp. 299 - 314; Stelian Mandruț (Cluj), *Die künstlerische Intellektualität in Rumänien und das deutsche Kulturmilieu. Das Beispiel Münchens (1808 - 1935)*, în „Revue roumaine d'histoire", 3 - 4/1977, pp. 277 - 297; Uve Dathe (Jena), *Studenten aus Rumänien an der Universität Jena in den Jahren 1801 bis 1918*, în „Revue roumaine d'histoire", 1 - 2/1997, pp. 49 - 56.

români în Franța ies tot mai mult în evidență. Ușurința de însușire sau de perfecționare în limba franceză, prestigiul instituțiilor de învățământ și al profesorilor francezi, accesul în biblioteci și instituții, vechi legături stabilite încă de acasă, climatul cultural, dar și politic pe care îl ofereau Franța și Parisul, la care se adaugă afinități de origine și aspirații, toate acestea impun în mod absolut preferința tinerilor, dar în cele mai multe cazuri și a vârstnicilor, pentru studiile la Paris. O preferință pe care unii dintre ei o mărturisesc deschis[118], ca, de pildă, Ioan Filipescu-Vulpache, aflat la Paris după 1830, cel care, adresându-se unui prieten, cu sfatul de a-și trimite fiul la studii în Franța, avea să scrie: „Nu există oraș, nu există țară, în care el (fiul) să poată, dacă dorește, să aibă mai multe avantaje și să găsească mai multe mijloace pentru a se instrui. Cât privește ceea ce se spune că Parisul este un loc de pierzanie, aceasta nu poate fi adevărat decât pentru cei care nu vor să facă nimic și se dau cu totul, ca animalele, plăcerilor materiale"[119].

După anul 1834 - odată cu sfârșitul ocupației ruse în Principate - vor veni la Paris o bună parte a tinerilor români care urmau să ajungă reprezentanți de seamă ai culturii române moderne și totodată fruntași ai revoluției române de la 1848[119a]; ei aveau să se organizeze aici, în ajunul revoluției, într-o Societate menită, între altele, să cultive spiritul de unitate națională, o Societate ale cărei premise le aflăm în chiar studiile românești din perioada anterioară, la care ne-am referit.

4. *Școala de la Sf. Sava sub conducerea lui I. Heliade-Rădulescu și E. Poteca (1822-1831)*

Așa cum se știe, Școala națională întemeiată de Gheorghe Lazăr nu a fost întreruptă de evenimentele din anul 1821 decât pentru un răstimp relativ scurt[120]. Noua Eforie a Școlilor, numită la 11 noiembrie 1822, de noul domnitor Grigore D. Ghica - din care făceau parte, pe lângă episcopul Gherasim al Buzăului, o serie de boieri cu sentimente patriotice și pricepuți în treburile școlare, cum erau mai vechii Constantin Bălăceanu, Iordache Golescu, juristul

---

[118] El își dădea licența în drept, odată cu Nicolae Cantacuzino - Pașcanu, la 30 decembrie 1834, și se mai afla la Paris în iunie 1836, când scria rândurile de mai jos.

[119] Cf. *Biblioteca Academiei Române,* Serv. Msse, S 11(1) CXXIX.

[119a] Pentru acest al doilea val de tineri români la studii în Franța, vezi, mai ales, Dan Berindei, *Tinerii români la Paris înainte de 1848,* în volumul *Românii și Europa în perioadele premodernă și modernă*, Edit. Enciclopedică, București, 1997, p. 136 - 155.

[120] Vezi, în această privință, și concluzia lui Gh. Pârnuță, *Istoria învățământului și gândirea pedagogică din Țara Românească. Sec. XVII-XIX*, Edit. didactică și pedagogică, București, 1971, p. 195-196.

Nestor ș.a. -, luând în cercetare starea școlilor din Țara Românească, remarcă în mod deosebit existența Școlii lui Gheorghe Lazăr de la Sf. Sava. Eforia propunea, cu acest prilej, ca cea mai mare parte din bugetul școlilor naționale să fie repartizată pentru funcționarea ei: „fiindcă școala cea românească ot Sfântul Sava am găsit-o în oareșicare ființă, încă și cu dascăli și ucenici nerisipiți“[121]. Erau prevăzute în această anafora pentru anul școlar 1822-1823 (socotit până în aprilie 1823, la Sfântul Gheorghe) cheltuielile pentru bursierii „ot Biza“ (Pisa), pentru „dascălul Lazăr, cel dintăiu de la școala Sfântului Savii“, pentru „dascălul latin Ladislau (Erdeli)“, pentru al doilea și al treilea dascăl[122].

Noua eforie urma să aibă un rol important în așezarea școlilor pe baze naționale. Academia de limbă greacă de la București, discreditată în cursul evenimentelor de la 1821, avea să rămână definitiv desființată[123], în timp ce mișcarea de renaștere socială și națională pe care o constatăm în Principate după 1821 își propunea, în primul rând, întemeierea de școli în limba națională. Eforii, cunoscuți ca adepți ai învățământului național încă din vremea domniei lui Caragea, și-au luat, se pare, în serios atribuțiile, așa cum arată și anaforaua lor din 20 noiembrie 1822. Greutățile însă, printre care lipsa de dascăli[124], erau deosebit de mari.

Școala întemeiată de Lazăr nu a fost întreruptă nici de retragerea lui Gh. Lazăr, bolnav, în Avrigul natal și apoi de moartea sa (1823). Bugetul Casei Școlilor muntene pentru perioada aprilie 1824 - aprilie 1825 consemnează la venituri suma de peste 149.000 lei[125]. Pentru anul școlar precedent, 1823-1824, nu dispunem de buget, însă, așa cum observa V. A. Urechia[126], menționarea unei sume drept „restanță“ în lista veniturilor pentru anul 1824-1825 indică existența unor venituri care s-au consumat și în cursul anului școlar 1823-1824. Lefurile cu care figurează în bugetul pe anul școlar 1824-1825 dascălii Ioan

---

[121]*Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. III, Edit. Academiei Române, București, 1960, p. 182.

[122]*Ibidem*, p. 183.

[123]Desființarea școlilor de limbă greacă era confirmată și de Turcia. În firmanul pentru îndepărtarea grecilor din slujbele eclesiastice, dat la cererea boierilor români, printre altele, se prevedea „să lipsească cu totul și școalile de învățătură apostasii, pentru care această s-au făcut poruncă și către patriarh după a lor cerere“. Cf. *Arh. Naț. Centrale, A.N.*, dos. 2430, rez. nr. 303.

[124]„Lipsa ce avem de dascăli într-această vreme aici în țară - scria din Craiova, Nicolae Brăiloiu, la 5 noiembrie 1822 -, ne-au silit să depărtăm copii(i) de lângă noi“. Cf. *Bibl. Academiei Române, Msse*, pech. DCCXLVII, doc. nr. 69. Pentru trimiterea copiilor săi în școala de la Sibiu, „Clostăr“, el se adresa încă din 18 septembrie 1822 prietenului său Hagi C. Pop (*Ibidem*, doc. nr. 57). În primăvara anului următor, 1823, copiii erau la școală; părintele le comanda haine noi, nemțești, „fiindcă numai iei săntu cu haine turcești și le vine cu greutate la umblet“. (*Ibidem*, doc. nr. 123).

[125]V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, t. I, p. 111.

[126]*Ibidem*.

Heliade-Rădulescu, continuatorul lui Gheorghe Lazăr, și Răducanu-Măinescu[127], între altele, indică funcționarea fără întrerupere a Școlii de la Sf. Sava, după moartea lui Gh. Lazăr.

În acest interval, de la moartea lui Lazăr[128] și până la reîntoarcerea în patrie, în 1825, a unora din bursierii aflați la studii în Occident - E. Poteca și C. Moroiu - rolul principal în conducerea Școlii de la Sf. Sava a revenit lui Ioan Heliade-Rădulescu. De fapt, după indiciile izvoarelor, din cursul anului 1822, Gh. Lazăr îmbolnăvindu-se, conducerea a fost preluată de Heliade. Ajutoare prețioase i-au fost acestuia dascălii Daniil Tomescu și Teodor Palade. Daniil Tomescu, înaintea lui Teodor Palade, care i-a succedat, de fapt, a tradus tablele lancasteriene în limba română[129]. Sunt anii în care se plămădesc începuturile cunoscutei gramatici a lui Heliade. Numărul crescut de elevi impunea de la sine, pe de o parte, simplificarea alfabetului limbii române, pe de altă parte, răspândirea sistemului de învățământ monitorial[130]. Dintre elevii acestor ani mulți vor ajunge dascăli de prestigiu ai școlilor din Principate: Grigore Pleșoianu, Stanciu Căpățâneanu ș.a.

Rolul lui Heliade-Rădulescu în conducerea activității școlare de la Sf. Sava în anii 1823-1825 este incontestabil. „Succedând lui Georgiu Lazăr, după departul lui din Bucuresci - notează el -, dideiu singur lecțiuni de gramatică, geografie și matematici. După vre-o doi ani mai fură numiți D. I. Popp, profesor de gramatică, și reposatul Theodor Paladi, de clasile începătoare după methodul lancasterian“[131]. Meritele continuării Școlii nu pot fi limitate însă în mod strict numai la figura lui Heliade. După cum actul întemeierii Școlii în anul 1818 de către Gheorghe Lazăr, așa cum am văzut, nu ar fi fost posibil fără concursul unor importanți factori de școală și cultură ai vremii, tot astfel continuarea Școlii de la Sf. Sava nu poate fi concepută decât în contextul unui curent asemănător. De la Școala lui Lazăr la „Școala lui Heliade“ (am adăuga, apoi, la „Școala lui Poteca“) un factor de continuitate l-a constituit același grup de oameni, sprijinitori,

---

[127] *Ibidem.*

[128] Despre ultima parte a activității lui Gh. Lazăr și moartea sa, mai vezi N. Iorga, *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea*, vol. I, p. 53.

[129] În această privință, despre Heliade, Tomescu și Palade, vezi și C. Moscu, *Istoria Didacticei la români*, Bacău, 1938, p. 39-40; de asemenea, G. Bogdan-Duică și G. Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr*, p. 266-267.

[130] Metoda lancasteriană fusese introdusă, mai întâi, la București în școala greacă sub direcția lui Vardalahos, în 1820, de către Dimitrie Vilios, din Chios. De aici ea este preluată de dascălii români. Vezi, în această privință, A. Camariano, *Academiile domnești de la București și Iași*, p. 92, 93-94.

[131] Cf. I. Heliade-Rădulescu, *Issachar sau Laboratorul. Scriere socială, politică și literară*, București, 1859, p. 62.

în anumite limite, atât ai lui Lazăr, cât și ai lui Heliade: domnitorul însuși, Grigore D. Ghica[132], marele ban Constantin Bălăceanu, marele vornic Iordache Golescu[133], Dinicu Golescu, marele logofăt Nestor și alții. Eforia numită de domn în noiembrie 1822, alcătuită din asemenea oameni, oferea ea însăși, în bună parte, o anumită garanție a continuării Școlii de la Sf. Sava după moartea lui Gheorghe Lazăr.

Dintre efori, rolul cel mai important l-a avut, în continuare, după cum indică o serie de izvoare, Constantin Bălăceanu. El a fost adevăratul conducător al Eforiei și în perioada domniei lui Grigore D. Ghica, la care ne referim.

Înlăturarea egumenilor greci de la conducerea mănăstirilor din țară[134], înfăptuită în primăvara anului 1823[135], cu aprobarea Porții, precum și chemarea ierodiaconului Grigore de la Căldărușani în scaunul mitropolitan[136], în condițiile repetatului refuz al lui Dionisie Lupu de a se întoarce în țară[137], a constituit un moment de o anumită importanță în evoluția mișcării de renaștere culturală și națională din Țara Românească. Atât din punctul de vedere al unor tradiții izvorâte din condițiile istorice speciale, dar mai ales din punctul de vedere al surselor de venituri, școala de limbă națională continuă a fi legată în bună parte, la această dată, pentru încă o scurtă perioadă de timp, de biserică. Stagnarea scurgerii peste graniță a veniturilor numeroaselor mănăstiri închinate urma să aibă drept consecință, în sensul măsurilor preconizate, printre alții, de Dinicu Golescu[138],

---

[132]În privința domnitorului, o cronică atribuită lui Arsachi remarcă ca unul din meritele sale principale atenția acordată dezvoltării școlii naționale (Cf. M. Regleanu, *O cronică necunoscută cu privire la domnia lui Grigore D. Ghica*, în „Revista arhivelor“, 1971, nr. 1, p. 55). În același sens se exprimă I. Heliade-Rădulescu (Issachar, p. 62) sau, mai târziu, Iosif Genilie, în manualul său de *Geografie istorică*, București, 1835, p. III-IV.

[133]Despre acesta, vezi N. Bănescu, *Marele vornic Iordache Golescu*, f.a., București; Idem, *Viața și scrierile marelui vornic Iordache Golescu*, Vălenii de Munte, 1910.

[134]Hurmuzaki, *Documente*, vol. X, mai ales, p. 210-212, 219; rapoarte ale lui Kreuchely către Miltitz.

[135]Vezi și Gh. I. Moisescu, *Mănăstirile închinate din Țara Românească în vremea păstoriei mitropolitului Grigorie Dascălul*, extras din „B.O.R.“, 52, 1934, p. 422-456.

[136]Despre activitatea culturală a acestuia, vezi, mai ales, C. N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie IV al Ungro-Vlahiei*, Chișinău, 1927; N. M. Popescu, *Viața și faptele părintelui Grigorie Dascălul, mitropolitul Țării Românești*, București, 1934; I. Ionașcu, *Mitropolitul Grigorie IV și întrebuințarea unor venituri în vremea păstoriei lui (1823-1834)*, București, 1940; Idem, *Știri noi despre mitropolitul Grigorie Dascălul*, în „B.O.R.“, 56, 1938, p. 18-29; Idem, *Mitropolitul Grigorie IV*, în „Raze de lumină“, 10 (1938), p. 270-301.

[137]Cu privire la perioada șederii acestuia la Brașov, vezi I. Corfus, *Știri noi din timpul pribegiei mitropolitului Dionisie Lupu (1821-1825)*, în „Mitropolia Olteniei“, X, 1958, nr. 3-4. În general, despre Dionisie Lupu, vezi studiul lui Radu Mihail, *Dionisie Lupu*, în „Mitropolia Olteniei“, XI, 1959, nr. 5-6, p. 255-285.

[138]Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriei mele făcută în anii 1824, 1825 și 1826*, ediție P. V. Haneș, București, 1915, p. 54-55.

returnarea unei părţi a veniturilor acestor mănăstiri în fondul pentru întreţinerea şcolilor naţionale[139]; din acest fond, o parte urma să fie destinat, în continuare, pentru întreţinerea bursierilor în străinătate.

*

* *

Din anul 1825, odată cu întoarcerea de la studii din străinătate a lui Eufrosin Poteca şi Constantin Moroiu, Şcoala naţională de la Sf. Sava intră într-o nouă fază. În bugetul pentru anul şcolar aprilie 1825 - aprilie 1826, cei doi foşti bursieri ai Eforiei figurează ca dascăli, fiecare cu o leafă de 250 lei pe lună[140]. În afară de Heliade mai figurează, în aceeaşi calitate, Ioan Pop, primul dintre dascălii transilvăneni pe care îl găsim la Sf. Sava[141].

Pe lângă doctorul Panaiotache, care figura şi în bugetul anului precedent, apare în bugetul pe anul şcolar 1825-1826 - ca urmare a creşterii numărului de elevi - un al doilea doctor, Hariton. Sunt prevăzute, în acest buget, de asemenea, bursele pentru Simion Marcovici la Paris şi pentru Petrache Poenaru la Viena, precum şi o sumă de aproape 4000 lei pentru tipăritul „împrumutatei învăţături", pentru instrumentele didactice, pentru zece gramatici româneşti[142]. Continuă, în această perioadă, să fie subvenţionaţi din bugetul şcolilor dascălii de biserici din Bucureşti, în frunte cu Macarie Psaltul, „întocmitorul cântărilor româneşti al sistemei nouă", cum îl numeşte Urechia şi Ierotei, dascălul de la „Antim". La şcoala de la „Sf. Gheorghe" continuă să funcţioneze bătrânul dascăl Chiriţă[143].

Conducerea Şcolii de la Sf. Sava a fost preluată, foarte probabil, din anul 1825, de Eufrosin Poteca. Documentele nu atestă cu certitudine calitatea lui oficială de director[144], dar nici în privinţa lui I. Heliade-Rădulescu o asemenea funcţie pentru anii 1825-1828 nu este atestată. Heliade, căruia nu-i scapă de

---

[139]Problema mănăstirilor închinate, eşuând în cele din urmă în timpul domniei lui Grigore D. Ghica, avea să fie rezolvată definitiv, mai târziu, în vremea lui Al. I. Cuza. Vezi, Constantin C. Giurescu, *Viaţa şi opera lui Cuza Vodă*, Edit. ştiinţifică, Bucureşti, 1966, p. 193-217 (cap. „Secularizarea averilor mănăstireşti"); Idem, *Suprafaţa moşiilor mănăstireşti secularizate la 1863*, în „Studii", XII (1954), nr. 2.

[140]V. A. Urechia, *Istoria şcoalelor*, t. I, p. 113.

[141]Pentru rolul pe care l-au jucat în cultura românească dascălii ardeleni stabiliţi în Bucureşti mai ales, începând cu această perioadă, vezi Constantin C. Giurescu, *Transilvania în istoria poporului român*, Bucureşti, 1970, p. 115-116.

[142]V. A. Urechia, *Istoria şcoalelor*, t. I, p. 113.

[143]*Ibidem*.

[144]Mai târziu, în toamna anului 1831, când după o întrerupere de trei ani şcoala se redeschidea, Poteca nu avea, în orice caz, această calitate; profesorii, printre care însuşi Poteca, la 31 noiembrie, cereau Eforiei numirea ca director a unuia dintre ei. Cf. *Arhivele Naţionale Centrale, Ministerul Cultelor şi Instrucţiunii Publice, Ţara Românească*, Dos. 4129/1831, f. 2.

obicei prilejul de a-și scoate în evidență meritele, nu face nici o precizare cu privire la acești ani. Foarte probabil că va fi fost afectat, după reîntoarcerea lui Poteca în țară, de prestigiul acestuia - incontestabil mai mare la acea dată - și că un asemenea fapt i-a ponderat elanurile în ce privește activitatea școlară propriu-zisă. Oricum, documentele ni-l prezintă pe Eufrosin Poteca drept principalul animator de la Sf. Sava în acești ani. Mai în vârstă decât Heliade, cu o bogată experiență în problemele școlare, având în plus, în urma studiilor de la Pisa și Paris, aureola de „filosof" - contemporanii îl numesc frecvent „Efrosin filosoful"[145] - Poteca va ridica în acești ani școala întemeiată de Gheorghe Lazăr la semnificația ei majoră, de „focar al luminilor" din Principatele Române.

Calitatea lui Eufrosin Poteca de conducător și organizator al centrului de cultură și gândire națională de la Sf. Sava, oficială sau nu, reiese, printre altele, din poziția lui de profesor de filosofie. Tradiția consacrase, mai întâi, în Academia grecească, apoi în Școala condusă de Lazăr, principiul ca directorul școlii să fie titularul filosofiei, disciplină concepută până în această perioadă ca știință totală, suprapusă celorlalte. Însuși Gh. Lazăr văzuse, se pare, în Eufrosin Poteca pe omul cel mai capabil ca, după absolvirea studiilor necesare în Occident, să introducă definitiv studiul filosofiei în limba națională[146]. În acest sens, Lazăr indicase în persoana lui Poteca pe unul dintre continuatorii operei sale. În cadrul mișcării pentru cultivarea limbii naționale, introducerea definitivă în limba română în Școala națională de la Sf. Sava a disciplinei socotită cea mai înaltă dintre învățături, filosofia, constituia într-adevăr unul din factorii esențiali[147]. În sensul acestui rol care i se atribuie în epocă lui Eufrosin Poteca în cadrul Școlii de la Sf. Sava se exprimă, la 1826, și corespondentul său din Moldova, Voicu Periețeanu, care îl privea pe profesorul de filosofie de la București „ca pe un Socrat al Românilor", pentru că își asumase îndatorirea, așa cum indica cuvântul său inaugural de la 1 octombrie 1825, de „a da" filosofia în limba română „iubiților patrioți"[148].

Din același an, 1825, Școala de la Sf. Sava a beneficiat și de luminile celui de-al doilea bursier la studii în Occident, întors în patrie la această dată ca profesor de drept, Costache Moroiu. Din păcate, ne lipsesc informații despre

---

[145]De pildă, Naum Râmniceanu: „filosoful nostru cel de la Franța" (*Biblioteca Academiei Române*, Msse, Ms. grec. nr. 1330, cu o anexă în limba română, un concept de scrisoare, f. 143 verso); Stolnicul Voicu Periețeanu: „Înțeleptul filosof... profesorul școalelor Bucureștilor" (Cf. N. Isar, *Școala națională de la Sf. Sava*, anexe, p. 152).

[146]Cf. Andrei Vizanti, *Abecedarul lui G. Lazăr*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie", Iași, vol. II, 1883, p. 465.

[147]Despre primele cursuri de filosofie în limba națională de la Sf. Sava, vezi Gh. Adamescu, *Primii profesori de filosofie ai Școlii de la Sf. Sava*, București, 1927, p. 16 (extras din „Revista generală a învățământului").

[148]Cf. N. Isar, *Școala națională de la Sf. Sava*, anexe, p. 151.

activitatea și cursurile sale din acest răstimp, al anilor când școala s-a aflat sub conducerea lui Eufrosin Poteca. Ca primul profesor de drept cu pregătire superioară de la Sf. Sava, el va fi întâmpinat, odată cu inaugurarea cursului său, serioase dificultăți pentru că, așa cum avea să menționeze P. Poenaru, la moartea sa, în 1847, „nu avea școlari pregătiți pentru această știință cu învățături preliminare". Treptat, prin „înțeleapta dispoziție a cursului ce-și întocmise"[149], an de an, avea să impună în școală valoarea disciplinelor de drept, începând cu dreptul roman, îndrumând în această direcție prima serie de ucenici[150]. Mai târziu, după reorganizarea Școlii, în lumina prevederilor Regulamentului Organic, el avea să introducă, între disciplinele de drept, dreptul penal și dreptul comercial[151], având concursul altor câțiva tineri dascăli cu studii în străinătate.

Al treilea dintre bursierii de la Sf. Sava, plecat în 1820 în Apus, S. Marcovici, cum am văzut, rămas în continuare la Paris pentru a urma și cursuri de matematici, după cele de literatură făcute la Pisa, se întoarce în țară în 1827, la 15 septembrie inaugurându-și cursul de matematică la Sf. Sava cu un „Cuvânt" introductiv[152].

Însărcinat de Eforia Școlilor să predea „matematica elementară cu aplicațiile ei", el face aici o retrospectivă a studiilor efectuate la Pisa și Paris de el și de către ceilalți bursieri, pentru a insista în mod deosebit asupra rosturilor Școlii naționale de la Sf. Sava[153]. Se referă, pe rând, la „științele trebuincioase în școala națională", la rostul lor; nu numai la disciplinele exacte, începând cu matematica, ci și la cele umaniste, ca unul destinat inițial a se forma în sfera acestor discipline din urmă.

Referindu-se la o altă disciplină școlară, el definește rolul educativ al istoriei: aceasta, spune el, zugrăvind atât faptele bune, cât și cele rele din trecutul neamurilor, precum și cauzele lor, ne învață „a urma cu căldură cele dintâi,

---

[149]Vezi cuvântul lui P. Poenaru la înmormântarea lui Moroiu, în „Universul", III, 1847, nr. 16, din 20 aprilie, p. 60-61.

[150]Cf. C. Bosianu, „Vestitorul românesc", an XVII, 1852, din 3 iunie, p. 207.

[151]Despre începutul predării acestor discipline în Școala națională de la Sf. Sava, vezi Ovid Stănciulescu, *Cercetări asupra regimului penitenciar în veacul al XIX-lea. Cu un studiu necunoscut al lui C. Moroiu*, Cluj, 1933; A. Rădulescu, *Primele încercări de doctrină comercială în Țara Românească*, București, 1930.

[152]Vezi *Cuvânt ce s-au zis la deschiderea Școalei Naționale din București, în 1827, sept. 15, de D. Simeon Marcovici, profesor de matematică în numita școală*, în „Biblioteca Românească", 1834, partea a III-a, p. 25-31.

[153]Sub raportul ideilor social-politice, în comparație cu alte texte ale autorului, acest „cuvânt" a fost analizat de I. Verbină (I. Pervain), în remarcabilul studiu, *Simeon Marcovici, traducător și teoretician al problemelor sociale și literare*, în „Studii literare", vol. IV, Cluj, 1948, p. 3-4, 10-11, 13 ș.a. Sub raportul istoriei matematicii, pentru prima dată el a fost analizat de cunoscutul matematician Tr. Lalescu, într-un scurt articol, *Unul dintre primii profesori de matematică munteni: Simeon Marcovici*, în „Gazeta matematică", XXIX, 1923, p. 41-42.

fiind pricinuitoare de laudă și cinste, și a fugi cu urâciune de celelalte, fiind aducătoare de necinste, de căință și mai ales de mare stricăciune soțietății“[154].

Se încumetă S. Marcovici să definească și filosofia, și o face în spiritul titularului ei, colegul său E. Poteca. Aceasta este - spune el - „știința moralului și a adevărului, care ne face destoinici a cunoaște fericirea noastră și cum să ne străduim a o dobândi“[155].

Despre o altă disciplină umanistă, predată de colegul C. Moroiu, dreptul, spune că „este o aplicație a filosofiei, adecă regule rezumate asupra dreptății, prin care oamenii ce trăiesc în politică să știe de ce fapte să se ferească, ce trebuie să facă și pentru ce“[156].

Evident, prestigiul Școlii naționale de la Sf. Sava în acești ani îl dădeau, în primul rând, acești cunoscuți dascăli: E. Poteca, C. Moroiu, S. Marcovici.

Alături de ei au funcționat cu siguranță în acest răstimp și alți câțiva dascăli, despre care însă nu dispunem de informații concludente. Foarte probabil că din acești ani datează venirea în Școala de la București a câtorva dascăli ardeleni, ca I. Genilie și frații Pop, care-și desfășoară activitatea mai ales în perioada regulamentară, și la care nu este cazul să ne oprim aici.

În ceea ce-l privește pe I. Heliade-Rădulescu, cum am menționat, foarte probabil, el s-a retras în acest interval de timp, odată cu luarea conducerii Școlii de către E. Poteca. În orice caz, în anii anteriori de profesorat în această Școală s-a plămădit cunoscuta sa *Gramatică*, tipărită în 1828, dascălii de aici, cum spune el, fiindu-i „tovarăși, curățitori gândurilor și judecători“[157].

Școala de la Sf. Sava a fost în acești ani în atenția altor cărturari ai epocii, în afara dascălilor ei. Și, în orice caz, idei despre rosturile acestei Școli, despre speranțele care se puneau în ea, sunt proprii nu numai dascălilor ei, ci și altor iluminiști care nu se numără printre dascăli. Dinicu Golescu, Iordache Golescu, poetul Barbu Paris Mumuleanu, episcopul Grigore al Argeșului și alții își scriau în răstimpul domniei lui Grigore Dimitrie Ghica numele în lupta pentru școală și cultură națională, sprijinind din punct de vedere moral Școala de la Sf. Sava și pe dascălii săi.

În plină afirmare, cu o serie de dascăli de reală valoare, pregătind an de an elevi care aveau să devină la rândul lor dascăli în diferite localități ale țării, cum am văzut, cu vii ecouri și în celelalte provincii românești, Școala de la Sf. Sava, sub conducerea lui E. Poteca, stârnea mari speranțe în rândurile tineretului, ale cărturarilor, ale tuturor patrioților. Dar, brusc, din toamna anului 1828, ea își întrerupe cursurile, odată cu declanșarea războiului ruso-turc și noua invazie a trupelor ruse. În timp ce localul ei este rechiziționat de comandamentul rus,

[154] S. Marcovici, *Cuvânt, loc. cit.*, p. 27.
[155] *Ibidem*, p. 27-28.
[156] *Ibidem*, p. 27-28.
[157] I. Heliade-Rădulescu, *Scrieri politice, sociale și lingvistice*, Craiova, f.a., p. 25.

directorul Școlii, E. Poteca, îndurerat, în noiembrie 1828, se îndreaptă spre Buda[158], pentru a pune sub tipar traducerea cursului său de filosofie.

În condițiile elaborării Regulamentului Organic, Școala națională de la Sf. Sava intră într-o nouă etapă a existenței sale. Principiile generale de organizare a învățământului înscrise în Regulamentul Organic - necesitatea predării cunoștințelor în limba națională și obligația statului de a se ocupa de instrucția publică - erau în deplină concordanță cu misiunea de interes național căreia îi fusese destinată Școala de la începuturile sale, cu aspirațiile și ideile înaintate ale dascălilor săi.

După o întrerupere de aproape 3 ani, datorită războiului ruso-turc și ocupației militare care i-a urmat, Școala își va relua activitatea, în aceste condiții noi, în toamna anului 1831[159], în prealabil, fiind reînnoite angajamentele dascălilor[160].

La data redeschiderii cursurilor - septembrie 1831 - se aflau aici dascălii mai vechi, în primul rând bursierii la studii în Italia și Franța, Eufrosin Poteca, Costache Moroiu, Simion Marcovici, acesta din urmă angajat acum pentru retorică. De asemenea, din anii anteriori se găseau aici - unii dinainte de 1828 - profesorii ardeleni: I. Pop, de gramatică, Gh. Pop, de matematică, și Al. Pop, de caligrafie, precum și Iosif Genilie, profesorul de geografie și „hronologie". Din anul reînceperii cursurilor era angajat și profesorul de limbă greacă, Gheorghe Ioanid.

După un an de la începerea cursurilor, în locul lui Eufrosin Poteca, care părăsește Școala, în toamna anului 1832 era numit în funcția de director, totodată inspector al Eforiei Școlilor, Petrache Poenaru; întors de curând de la studii de științe matematice și tehnice în Apus, în prealabil, în ianuarie 1832, acesta fusese angajat ca profesor de matematică[161]. Din toamna aceluiași an, 1832, vor fi angajați în Școală și alți reputați profesori[162].

Cu denumirea de Colegiu național, vechea școală a lui Gh. Lazăr, în perioada următoare, în raport cu spiritul timpului, avea să-și aducă o contribuție esențială la mișcarea de redeșteptare națională din epoca pașoptistă, la procesul formării culturii române moderne[163].

---

[158]Cf. C. Rădulescu-Motru, *Din autobiografia lui E. Poteca*, p. 29.

[159]Vezi V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, t. I, p. 138 și urm.

[160]Într-o listă a cadrelor didactice de la Sf. Sava, existente la data de 1 iunie 1840, găsim consemnate datele angajării (sau reangajării) atât a vechilor dascăli, cât și a celor noi. Vezi *Arhivele Naționale Centrale, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Țara Românească*, dos. 6056/1838, f. 130.

[161]G. Potra, *Petrache Poenaru, ctitor al învățământului*, p. 70-73.

[162]Este vorba de Scarlat Walenstein, pentru desen, George Hill pentru latină, Florian Aaron pentru istorie, Constantin Aristia pentru limba franceză, angajați, pe rând, între 1 august -1 noiembrie. Cf. *Arhivele Naționale Centrale, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice*, dos. 6056/1838, f. 130.

[163]Vezi pentru perioada care urmează, 1831-1848, N. Isar, *Școala națională de la Sf. Sava*, cap. II.

CAPITOLUL AL III-LEA

CIRCULAȚIA VALORILOR OCCIDENTALE ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE ȘI INTERFERENȚELE SALE CU PROCESUL AFIRMĂRII ȘCOLII ȘI CULTURII NAȚIONALE

Așa cum am subliniat și în *Introducere*, receptarea marilor valori occidentale pe diferite căi a fost o condiție esențială a constituirii culturii române moderne, a afirmării ideilor care marchează mișcarea de redeșteptare națională a românilor în epoca modernă. Inainte de a se ajunge la creații originale în diferite domenii ale culturii - istoriografie, filosofie, filologie, literatură ș.a. -, trebuia să se ia contactul cu marile spirite europene, traducându-se masiv din operele lor. Astfel, pe calea traducerilor, pe de o parte, se asigurau bazele dezvoltării și afirmării limbii naționale, pe de altă parte, traducătorii români, prin receptarea ideilor iluministe din Occident și adaptarea lor la realitățile din Principate, se transformau, ei înșiși, în factori activi ai mișcării de redeșteptare națională din țările lor.

În fond, cum se știe, traducătorul recreează într-o anumită măsură opera tradusă. Mai ales într-o epocă de tranziție spre modernitate, cum este aceea la care ne referim, nu numai lucrările originale - altfel, puține la număr -, ci și traducerile se constituie în importante acte de cultură, ele afirmând anumite opțiuni și tendințe ideologice. Mai mult decât atât, prefețele unor numeroase traduceri se constituie adesea în texte originale prin ele însele, ca să nu mai vorbim de numeroasele situații în care traducătorul intercalează în opera tradusă propriile sale opinii, „metamorfozând“ într-un fel textul original.

Desigur, prin intermediare grecești sau după originale, unele capodopere ale iluminismului francez au circulat în Principate cu mai multe decenii înainte ca tinerii români să ajungă la studii în Occident, dar, atunci când acest fenomen se va produce, contactul cu ideologia și cultura occidentală va intra într-o nouă etapă.

Însușirea deplină a limbii franceze în răstimpul acestor studii, stabilirea unor legături personale cu cărturari sau oameni de școală din Occident, accesul în bibliotecile străine, au accelerat trecerea la faza traducerilor directe după originalele franceze.

Opțiunea pentru originalul francez se manifestă înainte de începutul seriilor de studii la Paris, în răstimpul când, inevitabil, intermediarul grecesc era predominant în sfera traducerilor. Semnificativă în această privință este împrejurarea că o operă fundamentală a iluminismului francez, *Enciclopedia*, a fost cunoscută în Principatele Române și tradusă la scurtă vreme de la apariția sa, după originalul francez.

Primul cărturar român care a cunoscut și chiar tradus din această lucrare a fost episcopul din Țara Românească, Chesarie de Râmnic. Așa cum s-a demonstrat, comentariile sale din prefețele la cunoscutele *Minee*, pe lunile decembrie, ianuarie și februarie 1779 - care se referă la semnificația acestor luni în vechea cronologie romană - nu sunt altceva decât traduceri după articolele din *Enciclopedie*: *Ère, Époque, Janvier, Février*, redactate de Lechevalier de Jeaucourt, unul dintre colaboratorii de seamă ai *Enciclopediei*, apreciat și de Voltaire[1].

Din cunoscuta corespondență a prelatului român cu negustorul Constantin Hagi Pop din Sibiu, care relevă efortul lui pentru preocuparea celebrei opere franceze, ne parvine și informația - una dintre cele mai vechi de acest gen în cultura română - privind interesul lui pentru o revistă franceză, „Mércure littéraire et politique“[2], pe care, de asemenea, dorea să și-o procure cu orice preț[3].

În diferitele domenii ale culturii din Principate - începând cu istoriografia și filosofia și sfârșind cu literatura beletristică sau științele exacte -, locul lucrărilor originale a fost suplinit de circulația operelor autorilor străini, în primul rând francezi.

Într-un domeniu specific culturii românești din epoca Luminilor - cum a fost acela al istoriografiei -, dar și în alte domenii ale culturii românești din această epocă, autorul care s-a bucurat de cea mai largă circulație a fost Voltaire. Așa cum s-a demonstrat în mod erudit, opera acestuia - cel mai important gânditor iluminist francez din secolul al XVIII-lea - a cunoscut o largă circulație în lumea

---

[1] Al. Duțu, *Coordonate ale cuturii românești în secolul XVIII (1700-1821)*, București, 1968, p. 149.

[2] Vezi corespondența sa cu negustorul sibian, publicată de N. Iorga, în *Contribuții la istoria literaturii române în veacul al 18-lea și al 19-lea. Scriitori bisericești*, București, 1906.

[3] Prețuind asemenea lucrări, în schimb, cum aflăm din aceeași corespondență, el nu aprecia deloc lucrarea lui J. L. Carra, *L'Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, apărută de curând și de care avea cunoștință, respingând, probabil, unele dintre asertiunile autorului francez (despre lucrarea acestuia, vezi mai departe, p. 199-200).

greacă, dar și în Principate[4]. Este vorba în primul rând - și nu întâmplător - de lucrările cu conținut politico-istoric ale marelui gânditor francez.

Motivele care explică această largă circulație sunt multiple; între altele, este vorba nu numai de o circulație directă, vizând interesul mai ales pentru scrierile istorice, literare sau teatrul lui Voltaire, ci și de o circulație indirectă, promovată de cercurile ortodoxe contantinopolitane[5] și care viza ideile filosofice ale marelui gânditor.

În Principate, prima fază a unei circulații intense a lucrărilor lui Voltaire, cu conținut politico-istoric, s-a corelat cu propaganda pan-ortodoxă rusă din răstimpul războiului ruso-turc din 1768-1774. Interesul pentru lucrările lui Voltaire, datând din acești ani, se explică prin adeziunea marelui gânditor francez la aspirațiile de independență ale popoarelor aflate sub dominație otomană, adeziune pe care propaganda rusă înțelegea s-o folosească în interesul ei. Cum se cunoaște, solidaritatea cu lupta de independență a popoarelor asuprite împotriva Turciei a făcut obiectul celebrei corespondențe a filosofului francez cu țarina Rusiei, Ecaterina a II-a, care se afirma la această dată drept o adeptă a doctrinei absolutismului luminat.

Primele lucrări ale lui Voltaire, traduse în limba greacă, sunt realizate înainte de acest război[6], dar prima serie importantă datează din răstimpul acestuia. Este vorba de două lucrări, *Traduction du poéme de J. Plokof* și *Le tocsin des rois*, în care se pledează pentru eliberarea de sub dominația otomană, a grecilor și, implicit, a românilor. Ele au fost traduse în grecește, în anii 1770 și 1772, de cărturarul grec, stabilit un timp la București, Evghenie Vulgaris. Că aceste lucrări, cu spiritul lor antiotoman, interesau pe români, o dovedește faptul că ele au fost traduse și în limba română, nu prin intermediar grecesc, ci direct după textele franceze; sunt cele mai vechi traduceri după Voltaire în limba română, în același timp, unele din primele traduceri directe (după originalul francez), datând din anul 1772 și realizate de un anonim[7].

Traduse din ordinul țarinei Ecaterina a II-a, ele circulă împreună cu o a treia scriere a lui Voltaire, *Epitre à l'imperatrice de Russie, Chaterine II*[8], precum

[4] Asupra acestui aspect, în primul rând, vezi A. Camariano-Cioran, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire, în limba greacă și română*, București, 1946.

[5] Idem, *Spiritul filosofic și revoluționar francez combătut de Patriarhia ecumenică și Sublima Poartă*, București, 1941.

[6] Unul dintre primii traducători ai lui Voltaire, cărturarul grec Evghenie Vulgaris, traduce și publică, în 1766, *Memnon ou la sagesse humaine* (după ce prima dată această lucrare - prima traducere în limba greacă - fusese publicată în 1750, la un an de la apariția ei, de către un anonim, probabil Schiades). Cf. A. Camariano-Cioran, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire*, p. 77.

[7] Sunt păstrate în manuscris sub denumirile de *Tălmăcire a facerii lui J. Plokof* și *Toaca împăraților*. Cf. *Ibidem*, p. 88; 131-138.

[8] Tradusă mai întâi în grecește de Evghenie Vulgaria, în 1791, iar apoi în românește, textul acestei scrisori se constituia într-un veritabil elogiu adus de Voltaire țarinei, privită ca salvatoare a popoarelor subjugate de Turcia.

și cu o scriere aparținând scriitorului italian Giovanni del Turco, ambele aceste scrieri fiind traduse și ele în limbile greacă și română[9]. Ca și Voltaire, scriitorul italian amintit pleda, prin aceste lucrări, pentru înlăturarea dominației otomane; în plus, el participa efectiv la luptă ca voluntar în războiul ruso-turc, sub conducerea generalului rus Orlof[10].

O altă serie importantă de scrieri, aparținând lui Voltaire, care circulă în rândul grecilor și românilor, o constituie scrierile istorice propriu-zise. Este vorba, în primul rând, de *Histoire de Charles XII*, tradusă mai întâi în limba română, în 1792, din îndemnul boierului Darie Dărmănescu, de către arhimandritul Gherasim de la Mitropolia din Iași[11], în limba greacă, prima traducere din această operă, în circulație la noi, datând din 1795.

Alte lucrări istorice ale lui Voltaire circulă numai în limba greacă. Un remarcabil traducător a fost Nicolae Caragea, domnitorul Țării Românești din anii 1782-1783; anume, el a tradus: *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations*[12]; *Le siècle de Louis XIV*[13]; *La philosophie de l'histoire*[14].

Pe lângă opera lui Voltaire, o circulație apreciabilă a avut, în epoca Luminilor, opera istorică și filosofică a lui Montesquieu. Lucrarea acestuia, despre cauzele măririi și căderii Imperiului Roman, a cunoscut trei traduceri în limba greacă: în 1795, a unui anonim; în 1796, o traducere publicată în Veneția; mai târziu, în 1836, o traducere publicată în Viena[15].

În limba română, această lucrare a fost tradusă și publicată în 1830, de dascălul craiovean Stanciu Căpățâneanu. Fondator al Școlii Centrale din Craiova, alături de Grigore Pleșoianu, cum se știe, acesta a fost un veritabil promotor al

---

[9] Sunt păstrate în manuscrise, sub denumirile: *Scrisoare către împărăteasa Rusiei, Ecaterina a II-a*, și, respectiv, *Suplică a neamului românesc*; aceasta din urmă, opera lui Del Turco, era tradusă la porunca țarinei, după varianta grecească a aceluiași Evghenie Vulgaris. *Ibidem*, p. 94-95; 140-142.

[10] Pentru detalii, A. Camariano-Cioran, *Voltaire și Giovanni del Turco, traduși în limba română pe la 1772*, București, 1944 (în volumul omagial „C. Giurescu“, p. 175-182).

[11] Tradusă probabil după originalul francez, *Istoria lui Carol al XII-lea*, ca și alte câteva traduceri din această operă a lui Voltaire, ea a rămas în manuscris. Vezi Al. Duțu, *Explorări în istoria literaturii române*, București, 1969, p. 72-73.

[12] Operă impozantă a lui Voltaire, apărută în 7 volume, ed. I, 1756; ed. II, 1769; traducerea lui N. Caragea, rămasă în manuscris fiind făcută pe la 1777, după ediția din 1769.

[13] În original, ediții din 1751 și 1775, traducerea grecească fiind făcută după ediția din 1775.

[14] Este lucrarea dedicată de Voltaire Ecaterinei a II-a, publicată în 1769, iar apoi, în 1777, împreună cu celebrul *Essai sur les moeurs*, traducerea lui N. Caragea fiind făcută după ediția din 1769. Pentru detalii, vezi A. Camariano-Cioran, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire*, p. 105-106.

[15] Pentru precizările de rigoare, vezi D. Popovici, *La littérature roumaine*, p. 65; A. Camariano-Cioran, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire*, p. 39.

ideilor iluminismului francez în Principatele Române[16]. Între altele, el este primul traducător al celebrului *Contract social* al lui Jean Jacques Rousseau, din păcate o traducere rămasă necunoscută[17]. A tradus nu numai din Rousseau, ci și din Montesquieu și Voltaire, și, din fericire, a publicat aceste traduceri punând în circulație la noi ideile acestor mari gânditori. Evident, ne interesează aici spiritul în care el a realizat aceste traduceri.

Traducând și tipărind, în 1830, opera lui Montesquieu, sub titlul *Mărimea Romanilor sau Pricinile înălțării și căderii lor*, el considera că o asemenea lucrare este de o indiscutabilă utilitate pentru contemporanii săi. Era momentul potrivit - momentul reformelor - pentru a pune în circulație o lucrare ale cărei idei ofereau sugestii pentru renașterea patriei. „In nici o altă vreme până acum, n-ar fi fost lucru de om cu minte, în țara noastră - scrie el -, d-a da la lumină această traducere, sau d-a vorbi pentru dreptate și fericirea de obște; pentru întocmirile politicești prin care se ridică și se renaște un neam"[18].

El considera că într-un asemenea moment - în care se alcătuia „o dreaptă constituție den care se va naște tot binele ce se așteaptă" - era de datoria lui morală să-și exprime „părerea la cetățeni, arătând cum s-ar putea întâmpina un rău, și prin ce mijloace s-ar putea introduce un bine în patria noastră". Si calea cea mai bună pentru a-și îndeplini această datorie era de a apela la înțelepciunea marilor gânditori francezi, pusă în cărțile lor: „mă mărginesc arătând băgările de seamă ce-au făcut alții asupra politicii strămoșilor noștri romani, care, aplecându-se și la noi sau dând pricină cetitorilor d-a se gândi, vor scrie și vor vorbi și dumnealor acelea ce-ar fi vorbit un *Monteschiu* sau un *Russo* când ar fi trăit acum în patria noastră"[19].

Să adăugăm că dintre toate lucrările tipărite, traduceri din literatura franceză efectuate de St. Căpățâneanu, traducerea din 1830, după lucrarea de istorie a lui Montesquieu, la care ne-am referit, s-a bucurat de o circulație apreciabilă. Stim că mai târziu, în anul 1842, cu prilejul reproducerii a două capitole din această traducere, în revista de la Brașov, „Foaie pentru minte, inimă și literatură", Gh. Barițiu, odată cu prezentarea textelor reproduse, aprecia că „o carte trebuincioasă ca aceasta, pe bună dreptate nu s-a tipărit pentru Români"[20].

---

[16] Între altele, recent, N. Isar, *Stanciu Căpățâneanu. De la spiritul „Luminilor" la ideea națională*, în „Timpul istoriei", Universitatea București, t. I, 1997, p. 308-313.

[17] Pentru precizări privind această traducere și semnificația ei, vezi Al. Duțu, *Ecouri rousseau-iste în cultura română*, în „Viața românească", XV, 1962, nr. 7, p. 79-80; Idem, *Completări la ecourile rousseau-iste în cultura română*, în „Viața românească", XXII, 1964, nr. 3, p. 179-182.

[18] *Mărimea Romanilor sau Pricinile înălțării și căderii lor*, București, 1830, p. 3.

[19] *Ibidem*, p. 4

[20] „Foaie pentru minte, inimă și literatură", 1842, nr. 45, p. 353.

*
* *

Din sfera științelor umaniste, domeniul cel mai important al valorilor occidentale rămâne însă acela al filosofiei. Si în acest domeniu locul lucrărilor originale a fost suplinit de circulația operelor marilor iluminiști francezi, precum și ale unor filosofi iluminiști germani - opere circulând în limba greacă, dar și în limba română; acesta este însă și domeniul în care tendințele de originalitate sunt mai evidente, mai ales după constituirea Școlilor naționale de la București și Iași.

Se poate aprecia că pentru lucrări originale de filosofie nu existau condiții în această epocă; filosofia își menține statutul propriu de disciplină de predare în Academiile de limbă greacă de la București și Iași, precum și în Școlile naționale întemeiate de Gh. Asachi și Gh. Lazăr. În Academiile grecești filosofia se preda după autori francezi (în primul rând, *Logica* lui Condillac) și obiceiul este perpetuat în Școlile naționale, în ciuda faptului că la București, după înființarea Școlii de la Sf. Sava, Gheorghe Lazăr încearcă să impună în cadrul orelor de filosofie autoritatea lui Kant.

Mai mult decât în alte domenii, poate, în cel al filosofiei circulația autorilor străini a fost de o deosebită însemnătate. Este domeniul care vizează, de fapt, circulația celor mai de seamă valori ale culturii și gândirii europene. Circulația textelor unor mari filosofi din Occident - ca, de exemplu, Condillac, la care ne vom referi mai departe - stârnește uneori preocupări interesante. Încercările de traducere a unor texte de notorietate, uneori făcute ca simple exerciții de însușire a limbii franceze, merită să fie și ele reținute ca manifestări ale unui remarcabil interes pentru marile valori ale filosofiei occidentale.

Dacă în domeniul istoriografiei, autorul de cea mai largă circulație în Principate, cum am văzut, a fost Voltaire, în domeniul filosofiei propriu-zise, autorul care se bucură de cea mai largă circulație în epoca Luminilor este Condillac. Interesul pentru Condillac privește, deopotrivă, opera filosofică a marelui gânditor francez, dar și opera de ideologie literară. Este vorba, în primul rând, pe de o parte, de *Logica* sa; pe de alta, de *Gramatica* sa.

Începând cu prima sa operă filosofică, *Tratatul despre senzații*, apărut la Paris, în 1747, marele filosof francez aducea contribuții originale în domeniul cunoașterii filosofice, depășind nivelul predecesorilor săi. Pe linia ideilor lui Descartes, concluzia sa, „totul pornește din senzații, nimic nu este înnăscut“, sugera noi deschideri în sfera cunoașterii filosofice[21].

---

[21] Între altele, vezi aprecierea lui D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu, 1945, p. 44-45; 99.

Împreună cu opera amintită, doctrina senzualistă a lui Condillac a avut o largă circulaţie în limba greacă în sud-estul Europei[22].

Însă lucrarea care a circulat în mod deosebit în Principatele Române, propagând ideile filosofului francez, a fost *Logica* sa.

La Academia de limbă greacă de la Bucureşti, la începutul secolului al XIX-lea, studiul sistematic al lui Condillac cădea în sarcina profesorului grec Vardalahos, în timp ce la Iaşi specialistul în filosofie era profesorul grec Dimitrie Gobdelas[23]. *Logica* lui Condillac[24] circulă în limba greacă datorită traducerii efectuată de învăţatul grec Daniil Philippide[25], autorul cunoscutelor lucrări *Istoria României* şi *Geografia României*. Totodată, învăţatul grec, cum vom observa şi mai departe, era şi traducătorul *Gramaticii* lui Condillac. Cultul pentru Condillac a fost atât de puternic în Academia de limba greacă de la Bucureşti, încât el continuă şi în Şcoala naţională întemeiată în anul 1818 de Gheorghe Lazăr, unde profesorul Erdeli, ardelean şi el, preda filosofia după *Logica* lui Condillac, unele idei ale gânditorului francez fiind preluate, în continuare, şi de Ion Heliade-Rădulescu.

Deşi încercarea lui Gheorghe Lazăr de a introduce pe Kant în Şcoala naţională va eşua, influenţa franceză având deja, la începutul secolului al XIX-lea, o puternică tradiţie, acest moment este semnificativ în ceea ce priveşte capacitatea culturii române de receptare a valorilor europene.

Aşa cum s-a demonstrat, dascălul ardelean era format în spiritul raţionalismului german, dar nu a rămas străin de ideologia franceză[26]. În direcţia filosofiei morale, el studiase lucrarea lui Fr. Karpe, *Institutiones philosophiae moralis*, având la bază dreptul raţiunii; în planul filosofiei sociale şi politice, studiase colecţia de lucrări aparţinând regelui Frederic al II-lea, care îl trimitea şi la ideologia franceză, la corespondenţa lui d'Allembert, Fontenelle şi Voltaire[27]. Printre cărţile din biblioteca dascălului ardelean, cum a demonstrat D. Popovici, găsim şi lucrarea unui cunoscut gânditor francez, Lanjuinais, *Le monarque*

---

[22] Cu privire la valoarea ideilor lui Condillac, vezi Dan Bădărău, *Introducere* la *Tratatul despre senzaţii*, traducere din limba franceză, Bucureşti, 1962.

[23] Despre acest din urmă cărturar grec, un cunoscut contemporan francez, Barbié du Bocage, într-o scrisoare din 4 mai 1804, de la Paris, nota că „este unul dintre oamenii cei mai de merit pe care i-am avut aici" (Al. Ciorănescu, *Correspondance*, anexe, p.106-107). Despre rolul lui Gobdelas în şcoala de la Iaşi, vezi şi A. Camariano-Cioran, *Academiile domneşti dela Bucureşti şi Iaşi*, p. 104.

[24] Despre circulaţia *Logicii* lui Condillac, ca şi a altor lucrări de logică în ţările române, vezi A. Camariano-Cioran, *Academiile domneşti dela Bucureşti şi Iaşi*, p. 145-153.

[25] Pentru a-şi susţine teza în cadrul discuţiilor despre limbaj, acesta face apel la filosoful francez: „cum observă judicios celebrul Condillac" (Cf. Al. Ciorănescu, *op. cit.*, anexe, p. 114).

[26] D. Popovici, *La littérature roumaine*, p. 314-322.

[27] Vezi G. Bogdan-Duică, *Gheorghe Lazăr*, p. 31-32.

accompli ou prodige de bonté, de savoir et de sagesse, qui font l'éloge de sa Majesté imperiale, Joseph II, lucrare care se constituie într-o sinteză a ideilor secolului al XVIII-lea[28]. Lucrarea trimitea la înțelegerea existenței lui Dumnezeu nu numai prin lectura cărților religioase, ci și prin studiul adânc al legilor naturii; totodată, monarhiei îi era contestată originea divină, rezervându-i, în schimb, importante rosturi decurgând din raporturile contractuale cu mulțimea supușilor. Or, scrie D. Popovici, această lucrare, dacă acceptăm că ideile ei fuseseră receptate de Gheorghe Lazăr, „definește concepția studentului în teologie, Lazăr, mai bine decât toate studiile teologice elaborate cu grijă de către biografii săi cei mai devotați“ (aluzie la G. Bogdan-Duică)[29].

Încercând să facă, la București, lecții după Kant, odată cu deschiderea Școlii naționale de la Sf. Sava, apreciază D. Popovici, este de acceptat că Gheorghe Lazăr se putea ridica la nivelul criticismului kantian (mediat și prin operele lui Wolf și Leibnitz), fără însă ca lecțiile sale să poată schimba opțiunile elevilor pentru filosofia franceză (pentru operele lui Condillac și Destutt de Tracy); eșecul se putea explica nu numai prin tradiția influenței franceze, preluată din școala greacă, ci și datorită împrejurării că - în mod efectiv - la începutul secolului al XIX-lea vocabularul limbii române nu putea oferi terminologia filosofică necesară, astfel încât lecțiile dascălului să capteze, în mod deodebit, interesul elevilor. Dar pentru istoria culturii române, în general, a istoriei filosofiei române în special, experimentul lui Gheorghe Lazăr, la care ne referim, nu rămâne mai puțin important!

Filosofia, așa cum se preda ea la București la sfârșitul deceniului II al secolului trecut, ne sugerează, într-un fel, orientarea complexă în direcția ideologiei europene. Se făceau, de fapt, trei cursuri în paralel de filosofie. La Academia grecească, aflată, în anii 1816-1818, sub conducerea eruditului Neofit Ducas, dascălul de origine română Ladislau Erdeli preda filosofia după Condillac, iar după trecerea sa la Școala națională, disciplina este predată aici după un alt autor francez, Destutt de Tracy. La Școala națională condusă de Gheorghe Lazăr, acesta predă logica după Kant și trece mai departe la metafizică, lăsând logica pe seama lui Erdeli, care o predă însă după Condillac[30].

Unele preocupări pentru opera filosofică a lui Condillac, constatăm și la unii iluminiști moldoveni, ca, de pildă, Nicolae Rosetti-Roznovanu. Contactul pe care tânărul moldovean l-a realizat în cursul călătoriei sale de studii din anul

---

[28] D. Popovici, *La littérature roumaine*, p. 45-56.
[29] Ibidem, p. 320.
[30] *Ibidem*, p. 330.

1818, la Paris și la Londra, cu unii cărturari de renume, încadrați în mișcarea lancasteriană a timpului, a constituit un moment hotărâtor în privința orientării sale în direcția preocupărilor legate de învățământ și, de aici, în direcția unor preocupări filosofice. Cadrul învățământului, de care s-a simțit legat la un moment dat, a fost acela care l-a determinat pe Roznovanu să se oprească, în mod deosebit, asupra studierii operei lui Condillac[31].

Preocupările pentru ideologia franceză i-au fost sugerate lui Roznovanu, foarte probabil, mai întâi în familie, de profesorul său francez, Flury, același pe care mai târziu, în 1819, într-o scrisoare, îl admira numindu-l ,,Filosoful"[32]. Un rol important în cultivarea gustului pentru ideologia franceză - pentru Condillac, în primul rând - l-a avut, fără îndoială, mediul cercurilor filoelenice de la Paris, pe care tânărul moldovean le frecventează. Preferințele sale ideologice sunt lesne de înțeles dacă avem în vedere legăturile sale cu un cărturar de mare prestigiu, grec de origine, Adamantie Coray, „omul secolului", cum îl numește Roznovanu; cu savantul englez, filoelen, Guilford, întemeietorul Universității Ionice, cu geograful francez Barbié du Bocage și, mai ales, cu marele pedagog francez Marc-Antoine Jullien de Paris, fondatorul revistei „Revue Encyclopédique". Din revista acestuia, Roznovanu și-a însușit, fără îndoială, o serie de idei înaintate. Aici, de pildă, publicase Sismondi unul dintre remarcabilele sale studii, într-un număr despre care știm că a trecut, foarte probabil, prin mâinile lui Roznovanu[33].

Temeiul unor preocupări de natură filosofică, în cazul lui Roznovanu, ne este sugerat, pe de altă parte, de însuși conținutul bibliotecii sale de la Stânca, la care ne vom referi ceva mai departe.

O serie de manuscrise aflate în arhivele românești, aparținând lui Nicolae Rosetti-Roznovanu, și care au ca izvor de inspirație opera lui Condillac, oferă o dovadă în plus în privința influenței filosofului francez în cultura română.

Dacă pentru începutul secolului al XIX-lea, circulația unor lucrări ale lui Condillac, prin intermediar grecesc, ne apare ca un fapt demn de subliniat, cu atât mai important pentru aceeași perioadă ni se pare contactul direct al unor cărturari români - cum este și cazul lui Roznovanu - cu opera lui Condillac. Deși cunoștea limba greacă, omul de școală moldovean preferă să studieze lucrările lui Condillac în limba franceză, iar nu variantele lor în limba greacă, după cum, în mod obișnuit, el folosește în corespondența și scrierile sale limba

---

[31] Mai pe larg, vezi N. Isar, *Condillac și ideologia franceză în preocupările lui Nicolae Rosetti-Roznovanu*, în „Revista de filosofie", t. 19, 1972, nr. 5, p. 671-679.

[32] *Arhivele Naționale Centrale, A. N.*, pach. CCLIII, doc. 61, ciornă, f. dată /1819/.

[33] Este vorba de studiul lui Sismondi, *Coup d'oeil sur le progrès des connaissances humaines*, tom. XXV, 1825, p. 7-8.

franceză. El folosește, de pildă, *Logica* lui Condillac în ediția franceză, iar nu în traducerea greacă, realizată dc D. Philippide[34], învățatul grec stabilit o perioadă în Moldova și pe care Roznovanu îl cunoștea, foarte probabil, personal[35].

Dintre manuscrisele lui Nicolae Rosetti-Roznovanu, cu conținut ideologic, la care ne referim, cel mai important - singurul, de altfel, care alcătuiește o lucrare de sine stătătoare, concepută anume, și, totodată, cel mai cuprinzător, peste 50 de pagini - este manuscrisul indicat sub titlul: *Annotations sur la sensibilité des êtres et sur l'analyse du discours ou l'art de raisonner réduit à une langue bien faite*[36].

Indicația de la sfârșitul acestei lucrări, pe de ultima pagină, este foarte prețioasă: „J'ai fait ce travail lorsque je faisai des annotations sur la grammaire de Condillac en apprenant la langue française. N. R. Roznovanu."[37]. Această indicație poate fi interpretată în sensul exprimării convingerii lui Roznovanu că a elaborat o lucrare a sa, într-un anumit sens, iar nu a reprodus, pur și simplu, o lucrare străină. Nu este vorba, în cazul acestui manuscris - spre deosebire de altele -, de o compilație propriu-zisă, sau, în orice caz, de o compilație integrală. E drept, Roznovanu reproduce textual, din una sau alta dintre lucrările lui Condillac, unele fragmente - cuprinzând definiții, demonstrații, titlul însuși al lucrării -, dar asamblarea într-o lucrare aparte, „a sa", precum singur subliniază, îi aparține.

Referințele pe care ni le dau titlul și nota de la sfârșitul lucrării ne sugerează să căutăm sursele de inspirație ale autorului manuscrisului în trei dintre lucrările lui Condillac: *Tratatul despre senzații*; *Despre arta de a raționa* și *Gramatica*. Procedând la o confruntare, constatăm că într-adevăr aceste lucrări - fără a fi vorba de o traducere sau, pur și simplu, de o compilație - sunt folosite de Roznovanu. Urmărind, de pildă, textul manuscrisului, la p. 19 găsim un paragraf pe care ușor îl putem identifica - e vorba de o demonstrație algebrică - la Condillac, dar nu în una din cele trei lucrări, ci în alta, anume, în *Logica* sa[38]. Constatăm, în acest caz, că, într-un anumit punct al lucrării sale, cărturarul moldovean ia de la filosoful francez o demonstrație algebrică pe care o încadrează în cursul propriei sale expuneri.

---

[34] La 7 mai 1801, D. Philippide îl anunța pe B. du Bocage de tipărirea în limba greacă (Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 57), iar la 7 iunie, peste o lună, cel din urmă își exprima dorința de a avea un exemplar (*Ibidem*, p. 60).

[35] Geograful francez Barbié du Bocage, în scrisoarea din 2 mai 1819, adresată lui Roznovanu, se referă la abatele D. Philippide ca la o cunoștință comună. Cf. *Arhivele Naționale Centrale, Achiziții Noi*, pach, CCLX, doc. 7.

[36] *Ibidem*, pach. CCLXXXVII, doc. 7a, din care unele fragmente sunt publicate în anexă la studiul nostru, *Condillac și ideologia franceză*, loc. cit., p. 676-678.

[37] *Ibidem*, p. 678.

[38] Condillac, *Oeuvres philosophiques*, ed. G. de Roy, vol. II, p. 408.

Concluzia că autorul român, în momentul redactării lucrării sale, se lasă inspirat nu numai de una sau de câteva din lucrările lui Condillac, ci de aproape toate lucrările acestuia - inclusiv de *Logică* - o dovedește și analiza celorlalte manuscrise cu caracter ideologic aparţinând lui Roznovanu, având ca izvor de inspiraţie diferitele lucrări ale lui Condillac (pe lângă cele trei de mai sus, să adăugăm *Essai sur l'écrire, L'art de penser, L'art de raisonner, Le commerce et le gouvernement*).

Un alt manuscris al tânărului moldovean - mai corect, fragment de manuscris - are ca titlu următoarea notă: *Considération sur l'analyse du discours relativement à la formation des mots, qui reunit les sensations comme représentatives et comme agréables ou désagréables et forme par là connexion des opérations de l'entendement et de toutes les faculté de l'âme*[39]. Cuprinzând nouă pagini de text dublu - în franceză și traducerea în limba română -, acesta reia o serie de formulări din manuscrisul anterior, cu sursele respective, pentru ca, la sfârșit, să insereze o serie de termeni filosofici, cu echivalenţa lor în limba română, în genul *Dicţionarului* de termeni sinonimi al lui Condillac.

Alte manuscrise, de dimensiuni reduse, se referă la diverse chestiuni de filosofie[40], între care o „consideraţie" despre metafizica cuvântului[41]. Câteva din manuscrisele eruditului moldovean privesc preocupările sale economice; unul dintre acestea, sub titlul *Du change*[42], își află sursa în capitolul cu același titlu, din lucrarea lui Condillac, *Le commerce et le gouvernement*[43].

O altă serie de manuscrise ale lui Nicolae Rosetti-Roznovanu, păstrate în arhivă, privesc în mod deosebit sfera ideologiei literare; în afară de *Gramatică*, dintre lucrările lui Condillac îl preocupă în mod deosebit, *Arta de a scrie* (fragmentele enumerate de noi cu literele d, e, f, h, se pot ușor identifica în această operă)[44].

Toate aceste manuscrise aparţinând lui Roznovanu se adaugă altora mai vechi. După cum este știut, sub formă de manuscris, una din operele lui Condillac, *Logica*, a cunoscut o traducere parţială în limba română încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Așa cum arată manuscrisul de la Biblioteca Academiei Române, indicat cu nr. 3738, în care se păstrează partea a II-a a *Logicii*, traducătorul anonim cunoștea și alte lucrări ale lui Condillac, din care traduce diferite fragmente, într-un capitol de „însemnări" pe marginea unor titluri de capitole din *Logică*. Astfel el semnalează *Langue des calculs*, precum și lucrările

---

39 *Arhivele Naţionale Centrale., A. N.*, pach. CCLXXXVII, doc. 7 b, 9 p.

40 *Ibidem*, 7 1, 5 p.

41 *Ibidem*, 7 m, 1 p.

42 *Ibidem*, 7 c, 4 p.

43 Condillac, *Oeuvres philosophiques*, II, p. 277-283.

44 *Ibidem*, I, p. 547-549; 580-590.

din ciclul *Cours d'Etudes pour l'instruction du Prince de Parme; Art de penser* și *Art de raisonner*. Este vorba, în cazul manuscrisului 3738, de una dintre primele traduceri în limba română din domeniul ideologiei iluministe franceze, realizată după o ediție franceză, înainte ca *Logica* lui Condillac să fi fost tradusă și tipărită, în anul 1801, în limba greacă, de Daniil Philippide. Mai târziu, în februarie 1825, un alt moldovean, Vasile Vârnav, dădea o traducere integrală în limba română din *Logica* lui Condillac, însă după ediția în limba greacă. După acest traducător, lucrarea filosofului francez, tradusă în limba română, trebuia, așa cum arată el în precuvântarea adresată cititorilor, „să arate copiilor modelul învățăturei"; ea trebuia să ofere bazele „pentru întâile cunoștiinți ce să cade să dăm copiilor"[45].

Circulația operelor lui Condillac, atât de veche la noi, în limba greacă și în limba română, își poate găsi, în parte, explicația tocmai în împrejurarea că cele mai multe dintre lucrările filosofului francez au fost concepute ca manuale școlare și au fost folosite ca atare și în mișcarea de renaștere națională și culturală din țările române, în cadrul căreia învățământul avea un rol principal.

Lucrările cu caracter filosofic ale unui alt ilustru reprezentant al iluminismului francez, Jean Jaques Rousseau, cunosc traduceri care depășesc cadrul epocii Luminilor; să amintim numai aici că celebrul *Contract social* al lui Rousseau era proiectat a se tipări în 1830 de St. Căpățâneanu, împreună cu alte lucrări franceze, prima traducere în limba română a acestei capodopere urmând a se tipări efectiv mult mai târziu (în 1861, de Petru Borș); și o altă capodoperă a gânditorului francez, *Émile*, se traducea în limba română mai târziu (în 1844).

Trebuie subliniat că tendința de adoptare a valorilor filosofice occidentale la realitățile românești este mai evidentă spre sfârșitul epocii Luminilor și o găsim manifestată în mod deosebit în Școala națională de la Sf. Sava, prin cursurile profesorului de filosofie, Eufrosin Poteca. Din considerații vizând cerințe ale dezvoltării societății românești și ale educației civice a tineretului român, acesta alegea, după 1825, ca bază a cursurilor sale, opera filosofului german I. G. Heineke, intitulată *Elementa Philosophiae rationabilis et moralis*[46], căci „după stare și după vreame altă sistimă filosoficească nu putea să fie așa potrivită

[45] Cf. *Biblioteca Academiei Române*, *Serv. Msse*, Mss. rom. 425, *Tălmăcitorul către cetitori*, f. 4.

[46] Lucrarea aceasta fusese tipărită de autor în anul 1729 la Amsterdam; în Țara Românească, banul Grigore Brâncoveanu o traduce în limba greacă veche, iar învățatul Neofit Duca, în 1808, o tipărește la Viena; Eufrosin Poteca o traduce apoi în limba română, folosind-o în manuscris, până în 1829, când o tipărește la Buda.

și folositoare"[47]. De altfel, admirația lui pentru Heineke[48], filosof german de mare renume în vremea sa, trebuie înțeleasă tocmai sub raportul utilității principiilor acestuia pentru societatea românească. Mai târziu, când tipărea lucrarea acestuia, tradusă în limba română[49], el arăta din nou că a ales acea lucrare „nu pentru numele cel strălucit, ce avea în frunte, ci pentru că este cu adevărat folositoare"[50]. Astfel, această admirație nu răpește lui Eufrosin Poteca independența de gândire; dată fiind erudiția sa, el încearcă să-i înțeleagă pe filosofii străini, iar nu să preia mecanic teoriile lor.

În această privință, este semnificativă analiza cursului de filosofie ținut de el la Sf. Sava în primul an școlar 1825/1826, după revenirea de la studii din Occident. Manuscrisul cursului păstrat în Biblioteca Academiei Române[51], în bună parte a fost publicat în vremea din urmă[52] și supus unei analize menită să lărgească sfera surselor de inspirație ale profesorului român. Astfel, se constată că dacă partea de început a cursului, privind Istoria filosofiei, are la bază textul filosofului german Heineke - ceea ce nu era greu de constatat -, partea de curs cuprinzând *Elementuri de filosofie*, așa cum a demonstrat P. Costinescu, are la bază ca izvor lucrarea lui Francesco Soave, *Instituzioni di Metafisica*, Pisa, 1814[53], „pe care Poteca o compilează destul de fidel", în parte traducând, în parte rezumând, dar introducând și comentarii proprii[54]. Contactul cu lucrările autorului italian[55] fusese realizat de Eufrosin Poteca, foarte probabil, în răstimpul studiilor la Pisa, în anii 1820-1823, după care a urmat stagiul de studii la Paris

[47]E. Poteca, *Cuvinte panighirice și moralnice*, p. 28.

[48]Johann Gottlieb Heineccius (Heineke) s-a născut la 11 septembrie 1681 în Eisenberg și a murit la 31 august 1741. A fost profesor la Universitățile din Halle și Frankfurt pe Oder.

[49]Lucrarea lui Heineke *Elementa Philosophiae rationabilis et moralis*, în traducerea lui Eufrosin Poteca în limba română are următorul titlu: *Filosofia cuvântului și a năravurilor, adecă Loghica și Itica elementare, cărora se pune înainte Istoria filosoficească.*

[50]I. G. Heineccius, *Filosofia cuvântului și a năravurilor*, prefața lui E. Poteca, p. IV.

[51]Cf. *Biblioteca Academiei Române*, Ms. rom. 1175, la sfârșit cu indicația: „În București, în școala Sf. Sava, 1826, iunie 14".

[52]Vezi *Scrieri literare inedite* (1820-1845), ediție de Paul Cornea, Andrei Nestorescu, Petre Costinescu, Edit. „Minerva", București, 1981 [de fapt, ar fi vol. IV al seriei „Documente și manuscrise literare"], p. 284-298, unde se publică partea din manuscris, cuprinzând *Elementuri de metafifiză* cu cele 4 subcapitole: *Psihologhia, Ontologhia, Cosmologhia, Teologhia naturalnică* (în mss., f. 38 r. - 53 r.).

[53]P. Costinescu, *Eufrosin Poteca*, studiu introductiv la textul publicat, în *Scrieri literare inedite*, p. 281.

[54]Între acestea, cum observă P. Costinescu, s-ar număra, ca o abatere de la textul lui Soave, paragraful privind împărțirea în cele trei elemente fundamentale existențiale: trup, suflet și minte. Cf. *Ibidem*, p. 282.

[55]Francesco Soave (1743-1806), profesor la mai multe universități italiene, autor al unei cunoscute sinteze de filosofie, *Instituzioni di logica di metafisica e di etica*, tradusă în grecește în 1804, lucrare prefațată de Poteca, în ea spiritul critic raționalist împletindu-se cu spiritul religios. Cf. P. Costinescu, *Eufrosin Poteca, loc. cit.*, p. 281-282.

în anii 1823-1825. Așa cum am arătat și în altă parte[56], cert este că pornind de la o lucrare a lui Heineke - pe care ulterior o aprofundează și o traduce integral -, dar și de la opera lui Francesco Soave[57], acest curs ținut de Eufrosin Poteca în anul școlar 1825-1826[58] cuprinde numeroase comentarii personale, interpretări originale, mergând pe linia adaptării la o viziune proprie asupra lumii și existenței umane, în care spiritul laic de ordin științific se împletește cu cel religios[59].

Importantă a fost circulația valorilor occidentale în sfera filologiei, ideologiei literare și literaturii propriu-zise. De la preocupările pentru elaborarea gramaticii limbii române - marcate în primul rând de activitatea lui I. Heliade-Rădulescu - și până la traducerile de romane sau piese de teatru, din nou, opțiunile cărturarilor români s-au îndreptat cu prioritate spre autorii francezi.

Desigur, intermediarul grecesc a jucat și în domeniul preocupărilor lingvistice sau literare un rol important.

Un exemplu edificator în privința influenței franceze și rolul intermediarului grecesc îl poate oferi analiza conținutului de idei a cunoscutei *Gramatici* a lui I. Heliade-Rădulescu, tipărită în 1828. Asupra acesteia, așa cum s-a demonstrat de multă vreme, s-au exercitat două serii de influențe din afară: pe de o parte, influența directă a unor scriitori greci asupra prefeței elaborată de Heliade[60], pe de alta, o remarcabilă influență franceză asupra conținutului propriu-zis al lucrării. Sub al doilea aspect, este vorba de influența marelui gânditor francez Condilac, a cărui *Gramatică* circulă în Principate. Unele idei din această operă i-au parvenit lui Heliade, într-o primă etapă, prin intermediul cursurilor profesorului grec Constantin Vardalahos și prin intermediul manualului antologic al lui Levizac; într-o a doua etapă, așa cum considera D. Popovici, Heliade a cunoscut direct gramatica lui Condillac, pe care a încercat s-o traducă în limba română[61]. Totodată, cum am observat, el a cunoscut și cealaltă operă importantă aparținând lui Condillac, *Logica* sa, din care, de asemenea, a tradus, în manuscris.

---

[56]Vezi N. Isar, *Școala națională de la Sf. Sava*, p. 32-34.

[57]Despre circulația operei lui Fr. Soave în limba greacă și română, vezi și A. Camariano-Cioran, *Academiile domnești de la București și Iași*, p. 153, 165, 195 ș.a.

[58]O aceeași parte a manuscrisului, privind metafizica, a fost publicată, fără un studiu de rigoare, de Preot Alexe Stănciulescu-Bârda, sub titlul *Eufrosin Poteca inedit. Elementuri de metafizică*, în „B.O.R.“, XCIX, 1981, nr. 5-6, p. 675-689.

[59]Ni se pare semnificativă, în această privință, concluzia lui P. Costinescu, la capătul analizei textului publicat din cursul în discuție: „Originalitatea lui Poteca e că acceptă, în liniile lui fundamentale, discursul filosofilor, asumându-și în același timp, fără reticență, postura de slujitor al bisericii“ (*loc. cit.*, p. 283).

[60]Vezi Nestor Camariano, *Influența greacă asupra gramaticii lui I. Heliade-Rădulescu*, în „Revista istorică română“, vol. XIV, fasc. IV, 1945, p. 453-495.

[61]D. Popovici, *Ideologia literară a lui I. Heliade-Rădulescu*, București, 1935, p. 14-15, 20-25, 250-254 ș.a.

Să adăugăm aici că preferința lui Heliade pentru ideologia franceză, la rândul ei, atât de adânc pătrunsă în cultura greacă, reiese în evidență cu mulți ani înainte de data publicării gramaticii sale; în anii de început ai profesoratului său de la Sf. Sava, obligat, în lipsa altor profesori, să predea și matematica, el a folosit în acest scop manualul matematicianului francez Francoeur, în timp ce Gheorghe Lazăr va prefera manualul învățatului german Chr. Wolf. Este vorba aici, în cazul lui Heliade, de un al doilea exemplu semnificativ pentru epoca Luminilor - pe lângă cel din domeniul filosofiei, privind pe Gheorghe Lazăr și L. Erdeli, la care ne-am referit mai sus - care atestă orientarea categorică a iluminiștilor din Principate spre cultura și ideologia franceză.

Orientarea lui I. Heliade-Rădulescu din anii de tinerețe spre opera lui Condillac și interesul manifestat de el pentru ideologia franceză - în strânsă legătură cu cerințele elaborării gramaticii limbii naționale și cu preocupările lui școlare -, evident, sunt semnificative pentru bogata sa activitate din deceniile următoare în direcția traducerilor din literatura franceză.

Preocupări pentru limba națională - sub inspirația unor izvoare occidentale - găsim și la un alt dascăl de la Sf. Sava, I. Pop, continuatorul lui Heliade la predarea gramaticii, după 1825[62], primul din seria cărturarilor ardeleni veniți în Școala de la București după moartea lui Gheorghe Lazăr. Rezultatul lecțiilor predate aici s-au concretizat mai târziu în tipărirea unei gramatici; ceea ce ar fi interesat de relevat în cazul acestor lecții - respectiv, al manualului de gramatică publicat peste ani[63] - ar fi aceeași constatare a influenței ideologiei franceze asupra unui „grămătic" român.

Analiza acestui manual pune în evidență influența pe care a avut-o asupra dascălului ardelean un alt gânditor francez, mai apropiat în timp, Marc-Antoine Jullien de Paris, cunoscut la noi și ca prieten al cultivatului boier moldovean N. Rosetti-Roznovanu. Nu s-a făcut până acum această legătură întrucât pentru partea de sfârșit din manual, la care ne referim, I. Pop făcea trimitere la una din sursele principale ale lui M. A. Jullien, D. Sablier, cu ale sale *Extracte din epistolele lui Seneca* (Paris, 1770). Or, cercetarea comparativă ne duce la concluzia că p. 171-180 din manual nu reprezintă altceva decât traducerea în limba română a unui capitol din lucrarea lui M. A. Jullien de Paris, *Essai sur l'emploi du temps*, ediția din 1829, p. 456-466, lucrare de largă circulație în epocă, pe care autorul i-o trimitea în 1818, în prima ediție, cu dedicație, lui N. Rosetti-Roznovanu[64].

---

[62] I. Heliade-Rădulescu, *Issachar sau Laboratorul. Scriere socială, politică și literară*, București, 1859, p. 77.

[63] I. Pop, *Lecții de analiză logică*, București, 1840; ediția a II-a, 1848.

[64] Găsim această veche lucrare, cu dedicația la care ne referim, în colecțiile Bibliotecii Academiei Române, de unde am consultat-o.

În privința *lucrărilor de teorie literară*, atât de importante pentru faza de început a literaturii române moderne, trebuie subliniată aceeași influență franceză. Din 1815, prin lucrarea în limba greacă, *Arta retorică*, a lui Const. Vardalahos, pentru prima dată sunt puse în circulație la noi ideile literare din secolul al XVIII-lea, pe care le găsim la autori celebri: francezii Boileau, Marmontel, Fénélon, La Harpe, Montesquieu, Rousseau, Voltaire, precum și italianul Filangieri; același autor grec, în lucrarea citată, a introdus la noi și texte din lucrarea scriitorului englez Hugh Blair, *Lecții de retorică și literatură*, care, la rândul ei, trimitea la ideile altor mari scriitori și gânditori, Condillac, abatele Girard, Adam Smith, Wartburton (iar de la acesta din urmă, mai departe, la ideile celebrului italian Giambatista Vico)[65].

În mod deosebit, lucrarea lui Const. Vardalahos, *Arta retorică*, trimitea la lucrarea cu titlu asemănător, *Arta poetică*, a lui Boileau. Acesta este unul dintre marii teoreticieni ai literaturii, a cărui lucrare circulă în rândul grecilor, dar și al românilor. Ion Heliade-Rădulescu, „părintele literaturii române“, cum, pe bună dreptate i s-a spus, a tradus în limba română, pe la 1823, fragmente din lucrarea lui Boileau recomandată de Const. Vardalahos în lucrarea sa (traducere rămasă în manuscris).

Interesul pentru lucrarea clasicului Boileau l-a făcut pe D. Popovici să pună problema convergenței între clasicism și romantism în cazul lui Heliade[66] - ca și al altor scriitori români din epocă -, acesta fiind în același timp și unul dintre primii traducători din lucrările scriitorilor romantici (Lamartine, Byron ș.a.)[67].

Un alt mare teoretician al literaturii franceze - dar și romancier -, a cărui operă cunoaște o largă circulație în Principatele Române, a fost Marmontel. Reprezentant de seamă al *Enciclopediei*, importanța acestuia în sud-estul Europei ca teoretician al literaturii a fost, după D. Popovici, chiar mai mare decât a lui Boileau. Lucrarea sa, *Elemente de literatură*, circulă în limba greacă prin traducerea lui Levizac, prin intermediul căreia îi este cunoscută și lui Heliade[68].

Nu este locul să ne oprim aici asupra unui alt aspect al receptării valorilor occidentale în Principate, anume, acela care se raportează la circulația operelor

---

[65]Vezi această excelentă demonstrație de transmitere a ideilor, în serie, pe calea lecturilor indirecte, la D. Popovici, *La littérature roumaine*, p. 64-66; Idem, *Ideologia literară a lui I. Heliade-Rădulescu*, p. 13-45; 250-256.

[66]*Idem*, *Ideologia literară a lui I. Heliade-Rădulescu*, p. 297-303.

[67]Vezi M. Anghelescu, *Preromantismul românesc până la 1840*, Edit. Minerva, București, 1971; p. 130-132; 255-256 ș.a.

[68]D. Popovici, *Ideologia literară a lui I. Heliade-Rădulescu*, p. 28-32; în problema convergenței, mai vezi Al. Duțu, *Iluminism și preromantism*, în vol. *Cultura română în civilizația europeană modernă*, Edit. „Minerva“, București, 1978, p. 182-199.

reprezentative ale literaturii beletristice occidentale. Sunt convingătoare în această privință datele pe care ni le oferă lucrările lui D. Popovici, A. Camariano-Cioran, P. Cornea, Mircea Anghelescu și alții; cum un asemenea aspect nu intră în preocupările noastre speciale, aici vrem numai să sugerăm proporțiile acestui fenomen și semnificația sa sub raportul evoluției gândirii social-politice din Principatele Române.

Cum se știe, de o largă circulație s-au bucurat în epoca Luminilor romanele franțuzești de factură moralizatoare aparținând marilor scriitori iluminiști, Fénélon și Marmontel. *Les aventures de Telémaque*, opera lui Fénélon, de pildă, era tradusă în limba greacă încă din 1746 de Schiades, în timp ce în limba română era tradusă, mai întâi, în Transilvania de Petru Maior, în anul 1818[69]. Romanul lui Marmontel, *Belizarie*, aducând în prim-plan figura generalului bizantin, era tradus în limba română de Costache Conachi (dar rămâne în manuscris) și de S. Marcovici, mult mai târziu (în 1843)[70]. O circulație deosebită va avea în Principatele Române, spre sfârșitul epocii Luminilor, dar mai ales în perioada următoare, scriitorul francez Volney, cu ale sale celebre *Ruinuri*, traduse mai întâi în românește de I. Tăutu. De o apreciabilă circulație se bucură în rândul grecilor romanul lui Chesterfield, *Filosoful indian*, tradus în grecește de Vendotis, dar circulând și la noi. De asemenea, în rândul grecilor, precum și al românilor, circulă literatura cu tematică sentimental-lacrimogenă și moralizatoare, aparținând unor scriitori francezi „minori“: Louvet de Couvray (cu opera sa *Les aventures de Chevalier de Faublas*, pe care o găsim în bibliotecile românești și pe care o traduce mai târziu Heliade); M-me de Cottin și M-me de Genlis (prima cu romanul *Matilde*, tradus mai târziu de C. Conachi); Dorat, Parny, Piron, poetul Delille. Din literatura italiană circulă lucrările scriitorului și gânditorului Francesco Soave.

Evident, în domeniul traducerilor ne interesează în mod deosebit spiritul în care acestea sunt realizate. Din conținutul lor, traducătorii vor să tragă învățăminte, asupra cărora atenționează pe cititori. Cu alte cuvinte, vor să facă educație civică și patriotică. Multe dintre aceste traduceri sunt corelate cu realități sau evenimente din Principate și, în această privință, *prefețele* elaborate de traducători sunt deosebit de semnificative, ele completând în mod fericit operele propriu-zise traduse.

Semnificative pentru spiritul traducătorilor sunt, în mod deosebit, traducerile de factură antologică din literatura franceză, împreună cu prefețele lor, de genul traducerii tipărită de Stanciu Căpățâneanu, în 1830, *Biblioteca*

---

[69]D. Popovici, *La littérature roumaine*, p. 64; A. Camariano-Cioran, *Spiritul revoluționar francez*, p. 13.

[70]D. Popovici, *La littérature roumaine*, p. 97.

desfătătoare și plină de învățătură, ca să dăm un exemplu. Aceasta este o traducere din diferiți autori francezi care cuprinde, între altele, texte din Boileau și Pascal, voind a oferi cititorilor pilde moralizatoare și, totodată, să le facă, în spirit moralizator, educație civică. „Până când fapta rea este trecută cu vederea și nedefăimată de obște - scrie traducătorul în *Precuvântare* - cea bună rămâne necăutată și necinstită". Cât timp năravurile rele „nu sunt condamnate de societate - subliniază el -, povățuirile cele pentru buna educație sunt ca ale Sf. Ioan în pustie"[71]. Aceasta se întâmplă mai ales acolo unde școala nu funcționează, acolo unde nu există grijă pentru „buna și obșteasca educație", acolo unde părinții trimit prea puțin copiii lor la școală. Dar, așezămintele politicești tocmai de aceea sunt întocmite, „ca să nu lase pe oameni a trăi dobitocește și de capul lor, ci să-i îndatoreze a se face buni unii pentru alții și toți pentru Stat". Pilda statelor europene, unde părinții care nu-și trimit copiii la școală sunt pedepsiți, sugerează el, constituie un exemplu de urmat și de noi[72].

Într-o altă traducere, de data aceasta o scriere morală a lui Voltaire, *Sadâc sau Ursitoarea*[73], tipărită în anul următor, 1831, în prefață[74], același traducător găsește prilejul să facă elogiul oștirii naționale, ale cărei temeiuri se puneau la această dată, în baza actului adițional al tratatului de la Adrianopol. Traducătorul scrie în acest sens: „Oștirea este cel mai de căpetenie temei al unui Stat; este dregătoria cea mai cinstită", pentru care se zice, adaugă el, „că cine nu cinstește pe ostaș, acela arată adevărat că este vrăjmaș liniștii și siguranței obștești".

Același spirit animă și traducerile primelor piese de teatru în limba română. O deosebită circulație au avut tragediile lui Voltaire, traduse fie în limba greacă, fie în limba română sau în ambele limbi. În anii 1819-1820, teatrul grec înființat la București, din inițiativa Domniței Ralu, fiica lui I. Caragea, joacă printre primele piese tragediile lui Voltaire, *Brutus* și *Oreste*; din cele nouă piese ale repertoriului acestui teatru, cinci aparțineau operei lui Voltaire[75].

În limba greacă, prima piesă de teatru tradusă în 1790 și rămasă în manuscris a fost *Brutus*; apoi a fost tradusă și publicată la București de către Mihail Hristaris, în 1820 (când se publica, tot în grecește, și o a doua piesă a lui Voltaire, *Meropa*, tradusă de Gh. Sernios). Prima tragedie voltairiană, *Oreste*, tradusă în limba română de Al. Beldiman, a fost publicată în 1820, la Iași (împreună cu traducerile după Gessner și Florian: *Moartea lui Avel și Muma Pompilie*), în timp ce una

---

[71] *Bibliotecă desfătătoare și plină de învățătură*, tradusă din franțuzește de S. Căpățâneanu, București, 1830, *Precuvântare*, p. 3.

[72] *Ibidem*, p. 4.

[73] *Sadâc sau Ursitoarea. Istorie asiaticească* de M. Voltaire, tradusă și dată în tipar cu cheltuiala dumnealui N. Ioniță Ciupagea, Comandir de Ploton, 1831, p. V.

[74] Este, de fapt, o dedicație către Ioniță Ciupagea, „comandir de ploton", cel ce suportase cheluielile de tipar și căruia traducătorul îi mulțumește.

[75] D. Popovici, *La littérature roumaine*, p. 66-67.

dintre cele mai importante tragedii voltairiene, *Brutus*, va fi tradusă în limba română de Daniil Scavinschi, înainte de 1830, rămânând însă în manuscris. Alte tragedii voltairiene vor fi traduse și publicate în limba română în deceniile următoare (între ele, *Mahomet*, publicată de Heliade în 1831, care va fi și prima piesă jucată în teatrul național în cadrul programului societății „Filarmonica", în 1834). Pe lângă piesele de teatru ale lui Voltaire, circulă piesele lui Gessner și Florian, înainte amintite, precum și piesele italienilor Goldoni și Alfieri[76].

*
* *

În sfârșit, trebuie subliniat că numeroasele opere reprezentative ale culturii și gândirii europene care circulă în Principatele Române în epoca Luminilor - și la care ne-am referit în acest capitol -, în marea lor majoritate, cum era firesc, și-au găsit locul în bibliotecile românești constituite în această epocă. Aceste biblioteci, de fapt, ne oferă o imagine de ansamblu asupra circulației marilor valori occidentale în Principatele Române.

Nu ne vom opri aici asupra bibliotecilor clerului ortodox român, aparținând Mitropoliilor sau diferitelor mănăstiri, nici asupra categoriei bibliotecilor publice care iau ființă destul de târziu, odată cu Regulamentele Organice, ci ne vom opri în treacăt asupra categoriei bibliotecilor particulare, întrucât în legătură cu ele dispunem de date mai concludente privind circulația marilor valori ale culturii europene. În Țara Românească s-au constituit o serie de importante biblioteci, cum au fost cele aparținând marelui ban Grigore Brâncoveanu și marelui vistier Dumitrache Ghica, tatăl viitorilor domni, Grigore Ghica și Alexandru Ghica[77].

În Moldova sunt cunoscute bibliotecile aparținând mitropolitului Leon Gheuca (bibliotecă separată de cea a Mitropoliei), poetului Costache Conachi, familiei Canta, boierilor Sturzești sau boierilor Balș; în sfârșit, marea bibliotecă de la Stânca, de lângă Iași, aparținând lui Iordache și Nicolae Rosetti-Roznovanu. Ne vom opri mai ales asupra acesteia din urmă, deoarece ea ne oferă exemplul modului de formare a unei biblioteci particulare, prin achiziționarea treptată de cărți și completarea colecțiilor, în strânsă legătură cu sursele de aprovizionare.

Cum am menționat mai sus, informațiile privind sursele de aprovizionare cu cărți sunt deosebit de interesante pentru orizonturile culturii românești. Deja din această perioadă, partea de bază a fondurilor diferitelor biblioteci este formată din cărți de limbă franceză, iar sursa lor principală de aprovizionare o constituie librăriile din Paris, între cele din urmă numărându-se librăria regală.

---

[76] *Ibidem*, p. 68; de asemenea, în general, pentru circulația tragediilor lui Voltaire în limba română, A. Camariano-Cioran, *Spiritul revoluționar francez*, p. 145-157.

[77] *Istoria României*, vol. III, Edit. Academiei, București, 1964, p. 1061-1062.

De pildă, biblioteca lui Iordache și Ioan Balș din Moldova se aproviziona la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea cu cărți franțuzești trimise din fondurile Bibliotecii și librăriei regale condusă la această dată de Barbié du Bocage, savant geograf binecunoscut în epocă[78]. Date prețioase despre biblioteca boierilor Balș ne oferă corespondența dintre Barbié du Bocage și savantul grec Daniil Philippide[79]. În anul 1776, în fondurile acestei biblioteci existau deja lucrări fundamentale ale iluminismului francez, în primul rând, celebra *Encilcopedie*. La această dată, Iordache Balș cerea de la Paris alte importante lucrări, între care: *Discours sur l'histoire universelle*, opera abatelui Bossuet, un exemplar din *Logica* lui Condillac și *Essai sur les moeurs*, a lui Voltaire[80]. La această dată, cum observa Nicolae Iorga, în aceeași bibliotecă se aflau și alte lucrări ale lui Voltaire[81].

Sub succesorul lui Iordache, Ioan Balș, la cererea acestuia, se trimiteau în anii 1806-1811[82], din aceeași sursă, cărți reprezentative ale iluminismului francez, cum erau lucrările lui d'Allembert și Condillac[83].

Date mai numeroase dispunem despre biblioteca de la Stânca, aparținând boierilor Iordache și Nicolae Rosetti-Roznovanu, ea constituindu-se la începutul secolului al XIX-lea într-una dintre cele mai importante biblioteci românești, imaginea ei trimițând și la alte biblioteci din această epocă.

Număra această bibliotecă peste 1900 volume, între ele aflându-se lucrări reprezentative ale ideologiei „luminilor" și gândirii europene. Găsim aici, de pildă, între altele, ediția completă apărută la Paris, în 1785, a operelor lui Voltaire, în 70 de volume, operele lui Montesquieu, J. J. Rousseau, Condillac[84], d'Allembert, Diderot, Helvetius ș.a. De asemenea, găsim aici unele lucrări

---

[78]C. I. Karadja, *Un bibliophile moldave au début du dix-neuvième siècle. Le grand écuyer Ioan Balș* (extras din „Bulletin de la Section Historique", 1947).

[79]Al. Ciorănescu, *Correspondance de Daniel Démétrius Philippidès et de J. D. Barbié du Bocage (1794-1819)*, Institute for Balkan Studies, 1965, anexe, p. 27.

[80]*Ibidem.*

[81]Găsim numele vistiernicului Iordache iscălit, alături de alți membri ai familiei, pe o altă lucrare a lui Voltaire, *Deux poèmes épiques avec pièces relatives à l'épopée*, ediție 1774, exemplar care aparținuse părintelui său Gheorghe Balș. Cf. N. Iorga, *Alte note despre cultura și viața socială românească sub vechiul regim*, în „Analele Academiei Române", Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXIX, p. 13. Vezi și A. Camariano, *Spiritul revoluționar francez*, p. 76.

[82]În acești ani, cărturarul grec Daniil Philippide, autorul *Istoriei României*, se afla în casa marelui vistier moldovean, Ioan Balș, la Iași, de unde el scrie la Paris prietenului său francez, B. du Bocage, relatându-i, între altele, despre componența bibliotecii gazdei sale. cf. Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 27.

[83]C. I. Karadja, *op. cit.*, p. 8.

[84]Vezi Cornelia Papacostea, *O bibliotecă din Moldova la începutul secolului al XIX-lea. Biblioteca de la Stânca*, în „Studii și cercetări de bibliografie", V, 1963, p. 215-220. Catalogul bibliotecii de la Stânca, aici analizat, se află la *Arhivele Naționale Centrale. Achiziții Noi*, pach. CCLIV/16.

cu conţinut politic ca, de pildă, cele aparţinând lui Mirabeau. O categorie importantă este aceea a lucrărilor literare, aparţinând scriitorilor francezi: M-me de Genlis (colecţia de 33 volume), Bernardin de Saint-Pierre, M-me de Stäel, Molière, Boileau.

Pentru procurarea cărţilor, N. Rosetti-Roznovanu întreţinea în anii 1818-1821 corespondenţă cu conducerea aceleiaşi biblioteci regale din Paris -acum aparţinând fraţilor de Bure -, precum şi cu o serie de savanţi francezi, cunoscuţi personal, cu prilejul călătoriei sale, de mai multe luni, la Paris, în cursul anului 1818[85]. După această dată, reîntors în ţară, bibliofilul moldovean, de pildă, primea o frumoasă ediţie a operei lui Fénélon, *Les aventures de Telemaque*[86]; se interesa de unele lucrări de istorie, dorind să le aibă în biblioteca sa: „opera prinţului Cantemir“ (*Descrierea Moldovei*)[87], lucrarea lui J. Barret ş.a.[88]; se interesa, de asemenea, de unele lucrări de istorie naturală şi anatomie[89].

Ar fi de menţionat că uneori savanţii străini, cunoscuţi personal de boierul moldovean, trimit acestuia propriile lor lucrări în numele cunoştinţei sau amiciţiei lor[90].

Sunt trimise bibliofilului moldovean nu numai cărţile noi care apar la Paris, ci şi unele reviste, cum a fost cazul, în anii 1818-1821, a cunoscutei „Revue Encyclopédique“, revista „Societăţii pentru instrucţiune elementară“ din Paris, pe care o găsim în biblioteca de la Stânca[91].

[85]Despre acest aspect al legăturilor bibliofilului moldovean cu cărturarii francezi, vezi şi studiul nostru, *Les relations de N. Rosetti-Rosnovanu avec les érudits français et la culture française*, în „Revue roumaine d'histoire“, XVIII, nr. 4, 1979, p. 679-702.

[86]*Arhivele Naţionale Centrale, Achiziţii Noi*, pach. CCLIV/100.

[87]*Ibidem*, pach. CCLIV/112, ciornă, scrisoare din 3 aprilie 1820, adresată celor doi librari parisieni, fraţii de Bure, cu rugămintea de a face „toate cercetările“ posibile pentru procurarea lucrării; la această cerere cei doi răspundeau: „Noi suntem asiguraţi că opera lui D. Cantemir nu a fost tradusă din germană în franceză“ (*Ibidem*, CCLIV/111), ceea ce, de fapt, nu era adevărat.

[88]Este vorba de lucrarea *Histoire des troubles de Moldavie*, Paris, 1620, pe care librarii francezi i-o trimit cu promptitudine. Cf. *Ibidem*, CCLIV/40; CCLIV/113.

[89]Este vorba, de pildă, de lucrarea de anatomie a doctorului Gall, trimisă odată cu lucrarea lui Barret, în 1820. Cf. *Ibidem*, CCLIV/114.

[90]Între alţii, de pildă, este cazul eruditului francez M. A. Jullien de Paris, care a întreţinut corespondenţă cu boierul moldovean şi care trimite acestuia o lucrare proprie, împreună cu dedicaţia de rigoare: „A Monsieur de Rosetto Rosnovano, grand-maître de Police de Moldavie, souvenir de la part de l'auteur“, pe coperta interioară a lucrării *Essai général d'éducation physique, morale et intelectuelle*, Paris, 1808, lucrare existentă în fondurile Bibliotecii Academiei Române.

[91]Este revista la care bibliofilul moldovean era invitat să colaboreze. Este de menţionat că în paginile acestei reviste - din care unele numere se păstrează în fondurile Bibliotecii Academiei Române - au apărut unele note despre români (de pildă, an. III, tom. IX, ianuarie 1821, p. 18).

Se poate spune că prin conținutul său, biblioteca boierilor Roznovanu, la care ne-am referit aici, sugerează cum nu se poate mai bine locul important pe care cultura și ideologia franceză îl ocupă în preocupările elitei din Principatele Române; implicarea profundă a ideilor franceze în evoluția societății românești la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea constituia pentru această societate, cum s-a scris, „o nouă treaptă pe calea integrării în spiritul european“[92].

[92]Cf. Gh. Platon, *Societatea românească și ideile revoluției franceze. Reconsiderarea unor relații*, în culegerea de studii „*De la constituirea națiunii române la Marea Unire*“, vol. I, Edit. Universității „Al. I. Cuza“, Iași, 1995, p. 84. De asemenea, pentru cadrul general al influenței franceze, între studiile de dată recentă, vezi Dan Berindei, *Revoluția franceză și resurecția românească*, în vol. *Românii și Europa în perioadele premodernă și modernă*, Edit. Enciclopedică, București, 1997, p. 96-113, precum și Al. Zub, *La sfârșit de ciclu. Despre impactul revoluției franceze*, Inst. European, Iași, 1994, mai ales p. 71-95.

CAPITOLUL AL IV-LEA

PROBLEMA CULTIVĂRII LIMBII ROMÂNE ȘI IDEALUL „LUMINĂRII" CU AJUTORUL ȘCOLII NAȚIONALE

1. *Necesitatea cultivării limbii naționale în preocupările cărturarilor*

Un element esențial al ideii naționale, care se afirmă în epoca Luminilor, pe care îl aflăm nu numai în Transilvania, ci și la sud și răsărit de Carpați, l-a constituit conștiința necesității cultivării limbii naționale.

Dacă ideea unității politice a românilor, ca element important al conștiinței naționale, avea să se afirme cu vigoare numai pe o anumită treaptă de evoluție a societății românești și în împrejurări istorice specifice, necesitatea imperioasă a cultivării limbii naționale, la nivelul comunităților românești aflate de o parte și de alta a Carpaților, se constituia într-un important factor de definire și individualizare a acestor comunități, cu alte cuvinte, de individualizare și diferențiere a lor în raport cu alte comunități etnico-istorice. Dacă în Transilvania sau Bucovina cultivarea limbii române era un răspuns al cărturarilor la tendințele de supremație ale limbii maghiare sau germane, în Țara Românească și Moldova, apelul iluminiștilor la cultivarea limbii naționale se năștea în confruntarea cu tendințele de supremație ale limbii și culturii grecești.

Circulația cărții în limba română, în limba populației majoritare din aceste provincii, precum și instituțiile care mediau această circulație - biserica și școala - urmau să se constituie în elemente de natură să pregătească afirmarea ulterioară a ideii unității politice, a ideii statului național. Înainte de a vorbi, deci, de ideea unității politice, trebuie să vorbim de ideea cultivării limbii naționale ca o componentă esențială a conștiinței naționale, a ideii naționale.

*
* *

Un rol important în epoca Luminilor în ceea ce privește cultivarea limbii naționale a revenit bisericii.

Activitatea de tipar din Principatele Române, în cea mai mare parte, s-a desfășurat sub patronajul bisericii, cartea de religie în limba română dominând sub raport numeric toate celelalte categorii. Din tipografia de la Râmnic, prin grija episcopului Chesarie de Râmnic, au ieșit în anii 1776-1780 cunoscutele *Minee* (în număr de șase), cărți religioase de mare valoare care vor avea o largă circulație nu numai în Principate, ci și în Transilvania. Episcopul tipărise numai șase volume din *Minee*, dar la data morții sale le avea traduse pe toate, celelalte rămase în manuscris urmând a fi tipărite de succesorul său în scaun, Filaret (viitorul mitropolit, Filaret al II-lea)[1]. Din vremea păstoriei lui Chesarie, centrul tipografic de la Râmnic a devenit, așa cum s-a demonstrat[2], un adevărat „centru de cultură română". Aici s-au tipărit nu numai cărți de cult, ci și importante lucrări cu conținut laic, una dintre acestea fiind cunoscuta gramatică a lui Ienăchiță Văcărescu, *Observații sau băgări de seamă asupra regulelor și orânduielilot gramaticii românești*, tipărită în anul 1787.

Referindu-ne la Chesarie de Râmnic, să menționăm numai faptul că ideile sale privind originea latină a românilor, exprimate în prefața la *Minei*-ul pe ianuarie 1779, premerg apariției primei importante lucrări a Școlii Ardelene, capodopera lingvistică, *Elemanta lingue daco-romanae sive Valachicae*, elaborată de S. Micu și Gh. Șincai și apărută la Viena în 1780.

Să mai adăugăm că acest prelat, în scopuri culturale, a avut capacitatea de a întreține relații amicale cu unii conaționali de peste Carpați; de pildă, cu negustorul Hagi C. Pop din Sibiu, cu ajutorul căruia a reorganizat și dezvoltat tipografia de la Râmnic și prin intermediul căruia s-a aprovizionat cu cărți și reviste din Occident[3].

Pe lângă cei doi menționați, episcopul Chesarie de Râmnic (1773-1780) și mitropolitul Țării Românești, Filaret al II-lea (1782-1793), ar fi de menționat aici pentru activitatea lor în domeniul tipăririi de carte românească o serie de alți ierarhi ai Bisericii Ortodoxe Române: din Țara Românească, mitropoliții Grigorie al II-lea (Grigore al Mirelor; 1760-1787), Dositei Filitti (1794-1810),

---

[1]Vezi G. Țepelea, *Mineele de la Râmnic*, în „B.O.R.", nr. 3-4, 1966.

[2]Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700-1821)*, Edit. pentru literatură, București, 1968, p. 129.

[3]Pentru corespondența ierarhului cu Const. Hagi Pop din Sibiu, vizând procurarea *Enciclopediei* sau a revistelor franceze, vezi N. Iorga, *Contribuții la istoria literaturii române în veacul al XIX-lea*, partea I, Scriitori bisericești, București, 1906.

Dionisie Lupu (1819-1821), Grigorie Dascălul (1823-1828; 1834-1835); episcopii: Chesarie al Buzăului (1825-1846); Iosif al Argeșului (Iosif de Sivas; 1793-1820); Grigore Râmniceanu, episcop de Argeș (1823-1828). Din Moldova, din rândul mitropoliților sunt de menționat: Gavril Calimachi (1760-1786); Leon Gheuca (1786-1792); Iacob II Stamate (1792-1803); Veniamin Costache (1803-1808; 1812-1842); dintre episcopi: Gherasim Clipa, episcop de Roman (1803-1826).

Ținând seama de prestigiul și tradiția bisericii în Principatele Române, cei mai mulți dintre înalții ierarhi au putut să desfășoare o activitate utilă masei credincioșilor, ei fiind, cum afirmă C. Erbiceanu, „aprigi propagatori ai neamului românesc", spre deosebire de civili, care erau urmăriți și persecutați[4].

În prefața sa la *Antologhion*-ul din 1786, tipărit de el, Gr. Râmniceanu, viitorul episcop de Argeș, referindu-se la rolul înalților ierarhi în societatea românească, considera că aceștia își meritau elogiul pentru trei importante merite, și anume:

- pentru că în vremuri de răzmerițe mulți își puneau viața în primejdie, apărând pe credincioși; „au pricinuit apărare și milă turmei lor, norodului românesc al Valahiei", scrie el.

- în al doilea rând, pentru că ei sunt aceia care intervin pe lângă domni pentru iertarea greșiților; „săracii și cei scârbiți - scrie el - îi au pe dânșii mângâiere; și a toată vârsta, atât a neamurilor celor slăvite, cât și a celor de jos, sunt părinți de obște, folositori în vremi de scârbă [...]. Cari după vremi stătură mari întru râvna folosului patriei lor".

- în sfârșit, pentru că ei sunt „luminători" ai neamului ca tipăritori de cărți în limba română („cărți, care fiind mai nainte în limba neștiută patrioților noștri, era ca niște fântâni pecetluite; ei le deschiseră cu limbă rumânească")[5].

În rândul prelaților ortodocși care și-au adus contribuția la afirmarea limbii naționale, o mențiune aparte trebuie făcută pentru mitropolitul moldovean Veniamin Costache, nu numai pentru activitatea sa de tipărire de carte religioasă în limba română, ci și pentru ideile sale privind însemnătatea limbii naționale. Este acesta cărturarul a cărui personalitate domină oarecum istoria vieții culturale din Moldova în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Prelatul moldovean a fost în aceste decenii un promotor al curentului pentru școală și cultură în limba națională, cu importante realizări în sfera afirmării culturii naționale în Moldova în primele decenii ale secolului al XIX-lea.

---

[4]C. Erbiceanu, *Viața și activitatea literară a protosinghelului Naum Râmniceanu*, București, 1900, p. 5.

[5]*Ibidem*, anexe, p. 186-187.

Pe linia tradiției marcată de predecesorii săi, Leon Gheuca și Iacob II Stamate, a fost un mare tipăritor și traducător de cărți. Adept al răspândirii științei de carte în rândurile celor mulți, a muncit neobosit pentru a da la tipar cât mai multe cărți în limba română, limbă care - spune el - „luminează pre minte [...], deșteaptă pre sufletul cititorului către lucrarea faptelor bune“[6].

Încă din 1804, el a reorganizat tipografia din Iași[7], unde se vor tipări la începutul secolului al XIX-lea numeroase lucrări. Nu numai că a stimulat activitatea tiparului prin îndrumarea sa, ci a fost el însuși unul dintre cei mai neobosiți traducători[8].

Pentru opera de tipărire a cărților religioase, mitropolitul, așa cum credea autorul dedicației la volumul din 1807, cu care începea seria din *Viețile Sfinților*, avea să fie socotit „mare făcătoriu de bine la tot neamul românesc, nu numai la cest din patrie, ci și la cel din Valahia“[9].

Concepția lui Veniamin Costache despre luminarea straturilor de jos ale societății prin școală și prin răspândirea de cărți releva cu pregnanță necesitatea afirmării caracterului național al limbii și culturii. Așa cum spunea el, era nevoie de lumina învățăturilor tocmai pentru că cei neînvățați „din ignoranță să fac dușmanii nației lor românești“[10].

Merite deosebite revin mitropolitului și în domeniul învățământului. Ca promotor al școlii naționale în rândul românilor de pretutindeni, Veniamin Costache, cronologic, premerge lui Gheorghe Lazăr, așa după cum prima școală națională din provinciile românești de la sud și răsărit de Carpați, Seminarul de la Socola, întemeiat în 1803, premerge cu un deceniu și jumătate Școala națională întemeiată de Gh. Lazăr la București. Cu ajutorul mitropolitului cărturar ia ființă apoi Școala națională de la Iași condusă de Gheorghe Asachi, și tot el este acela care, după închiderea acesteia, întreține trează, în împrejurări tulburi, ideia școlii naționale în Moldova.

În planul ideilor se observă la Veniamin Costache încercarea de depășire a gândirii tradiționale, influența spiritului Luminilor fiind de necontestat. Avem

---

[6] I. Gheorghiță, *Un veac de la moartea mitropolitului Veniamin Costachi*, M. Neamț, 1946, anexe, p. 142.

[7] Vezi hrisovul lui Al. Moruzi din 15 februarie 1804, la C. Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei*, București, 1888, p. 44-45.

[8] Vezi listele lucrărilor sale, la Arhim. Nestor Vornicescu, *Literatura patristică și preocupările Mitropolitului Veniamin Costachi*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei“, 1967, nr. 1-2; de asemenea, vezi Ierom. Prof. Epifanie Norocel, *Mitropolitul Veniamin Costachi și tipografia din Iași*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei“, 1967, nr. 1-2.

[9] Din dedicația lui Dositei, ieromanah la mănăstirea Neamțului și Secul (Cf. I. Bianu, N. Hodoș, D. Simionescu, *„Bibliografia românească veche“*, II, p. 512). Vezi această subliniere și la N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. VIII, București, 1938, p. 145-146.

[10] I. Gheorghiță, *op. cit.*, anexe, p. 187.

în cazul lui un exemplu de adaptare a spiritului Luminilor la ingerințele mișcării de redeșteptare națională.

În lupta pentru afirmarea școlii și culturii în limba națională, în activitatea de tipărire și traducere, Veniamin Costache, încă de la începutul activității sale de mitropolit, reușise să atragă o serie de călugări harnici, mulți ucenici ai stareţului Paisie de la mănăstirea Neamţului, printre care, Grigore, viitorul mitropolit al Țării Românești[11].

În sprijinul prelatului, între clerici de rang inferior, s-a aflat protopopul Leon Asachi[12], tatăl lui Gheorghe Asachi, cleric erudit, cu importante merite culturale și autor al unor interesante scrieri, puse în circulaţie cu un timp în urmă[13]; mai ales s-au aflat episcopii moldoveni, de Roman și Iași. Între aceștia din urmă, un colaborator mult preţuit a fost episcopul de Roman, Gherasim Clipa. Erudit de seamă, discipol al lui Leon Gheuca, acesta și-a adus și el contribuţia la afirmarea curentului pentru școală și cultură în limba națională. Semnificativă, pentru meritele în această direcţie, a fost numirea lui - simultan cu a lui Veniamin Costache - ca membru al „Societăţii pentru învăţătura elementară" din Paris[14].

Cum am menţionat, activitatea cărturărească a lui Veniamin Costache s-a desfășurat, precum însuși subliniază, „uneltind limba potrivit vremii și neamului românesc și zicerii de obște uneltite și cunoscute întru amândouă ţări"[15].

[11] În anul 1806, acesta împreună cu un alt călugăr, Gherontie, dădea la iveală traducerea după Ioan Damaschin, *Descoperire a pravoslavnicei credinţe* (Cf. „Bibliografia românească veche", II, p. 482). De observat că și acești doi traducători credeau că activitatea lui Veniamin Costache - și, implicit, a lor - este „pentru folosul patriei" și că filosofia, dar mai ales „teologhia", este „mare lucru cu adevărat și minunat și vieţii omenești prea de folos este" (*Ibidem*, p. 484).

Să adăugăm aici că N. Iorga identifica în persoana viitorului mitropolit al Ţării Românești - la această dată, aflat în Moldova, între colaboratorii lui Veniamin Costache - pe autorul de prin 1800 al unei vechi lucrări de pedagogie. Cf. N. Iorga, *Un pedagog moldovean pe la 1800*, extras din „Analele Academiei Române", Mem. Secţ. Ist., S. III, t. XIII - o identificare respinsă de A. Camariano-Cioran (*Academiile domnești din București și Iași*, Edit. Academiei Române, București, 1971, p. 252).

[12] Bucovinean de origine, protopopul a venit și s-a stabilit în Moldova, chemat probabil de Veniamin Costache, în orice caz ajutat de acesta, care îl numea, după suirea sa pe scaunul mitropolitan, „protopresviter a toată Moldova". (Cf. N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea,* vol. II, București, 1901, p. 512).

Mai târziu, îl însoţește pe mitropolit în peregrinajul său determinat de evenimentele din 1821 (Cf. *Bibl. Acad. Române*, Serv. Msse., pach. DCXLIX, doc. nr. 131-132, din 15 iunie și 9 august 1822).

[13] Vezi Mitropolit Antonie Plămădeală, *Lazăr Leon Asachi în cultura română*, Sibiu, 1945, 524 p.

[14] Numirea sa poartă aceeași dată cu a mitropolitului, 15 noiembrie 1818. Cf. *Arhivele Naţionale, Achiziţii Noi,* pach. CCLX/5.

[15] I. Gheorghiţă, *op. cit.*, p. 153.

Nu întâmplător în scrierile acestui prelat găsim comentarii clare în privința însemnătății limbii naționale. După el, afirmarea acesteia se impunea ca o condiție a luminării celor mulți, a celor care „pre la țară să află cam slabi spre citire și cam grei la înțelegere“[16]; această necesitate a luminării celor de rând impusese de la sine în ultima vreme, subliniază el, înlocuirea tiparului slavonesc, apoi cel grecesc, cu cel românesc. Mai mult, pentru prelatul cărturar afirmarea limbii române era o condiție esențială a „nației noastre“, cum se exprimă el.

Pledând pentru îmbogățirea limbii naționale, dar și pentru „curățenia“ ei în fața invaziei cuvintelor străine, în 1824 el va lua o poziție remarcabilă, în acest sens avertizând: „Dacă nu se va pune stavilă întrebuințării cuvintelor străine [...] și dacă în locul acestora nu se vor înapoia cuvintele adevărate românești părăsite și uitate, care se păstrează parte prin cărțile și documentele vechi, parte prin gura poporului, și dacă nu vom întrebuința pe aceste în locul celor străine, precum au făcut toate națiile ce au voit a să cultiva, apoi să va împresura graiul național din an în an până ce va lipsi și prin aceasta va peri nația românească, precum au perit toate națiile ce ș-au părăsit limba lor“[17].

Și un alt cleric din Moldova - de data aceasta din rândul clerului mărunt -, protopopul Leon Asachi, tatăl lui Gheorghe Asachi, își afirmă interesul pentru cultivarea limbii naționale; în prefața la una dintre traducerile sale, el saluta curentul pentru cultivarea limbii naționale, în acest sens scriind, înainte de 1821: „Vedem astăzi treziți și pe români cu multe opinteli sângerându-se în toate trei țări, ca să aducă limba lor la căzuta ei stare, prin care să se lumineze compatrioții întru relighioase și politicești învățături“[18].

Afirmarea învățământului național, opera de „luminare“ a poporului în general, erau condiționate în primele decenii ale secolului al XIX-lea de victoria deplină a limbii naționale. Ca și mitropolitul Veniamin Costache în Moldova, Gheorghe Lazăr, prin întemeierea în 1818 a învățământului superior în limba națională, cu ajutorul altor patrioți, dăduse un puternic avânt mișcării pentru școală și cultură națională.Apelul său la originea latină a neamului, la gloria strămoșilor romani, avea menirea să canalizeze spiritele, într-o primă etapă de renaștere culturală, în primul rând, în direcția cultivării limbii naționale prin mijlocirea școlilor. La cultivarea limbii naționale se referă el, în cunoscuta *Înștiințare* din august 1818, când subliniază necesitatea pentru poporul român de a avea o școală superioară, o „Academie cu știință“ în limba română, „în limba maicii sale“[19].

---

[16] *Ibidem,* p. 143.

[17] *Ibidem,* p. 187.

[18] Din „Cuvântul“ către cititori la *Bordeiul indienesc*, apud „Bibliografia românească veche“, vol. III, p. 383. Tot acestui cleric învățat îi aparține o a doua traducere, tipărită la Iași, în 1816, *Jucăria norocului sau Istorisirea pentru Prințipul Mencicov*.

[19] G. Bogdan-Duică, G. Popa-Lisseanu, *Viața și opera lui Gheorghe Lazăr*, București, 1924, p. 19 - 20.

Cum am arătat, întemeierea învăţământului superior în limba naţională la Iaşi şi Bucureşti fusese rezultatul unei dispute aprinse între două curente: unul, susţinător al limbii şi culturii greceşti, altul, susţinător al limbii şi culturii române. În această dispută, clericii ortodocşi, şi după 1821, au avut un rol important. Aşa cum arăta Macarie Ieromonahul, în prefaţa la lucrarea sa, *Irmologhion,* tipărită la Viena în 1823, când la Bucureşti începuse a se „paradosi" în limba patriei, duşmanii limbii române cu „limbi pline de otravă" au încercat, fără succes, să oprească prin tot felul de „turburări" acţiunea lui Gh. Lazăr şi a celorlalţi „pricinuitori"[20].

În plan psihologic, numeroasele traduceri din domeniul literaturii religioase - dar şi din alte domenii - care se realizează în primele decenii ale secolului al XIX-lea stau sub semnul aceluiaşi imperativ: înlăturarea vechii mentalităţi după care limba românească, spre deosebire de limba greacă, în primul rând, nu ar fi fost capabilă să se facă purtătoarea unor învăţături înalte, să vehiculeze idei adânci, proprii la acea dată unor culturi aflate pe un stadiu superior de dezvoltare. Episcopul Grigorie al Argeşului, traducând în limba română *Logica* lui Damaschin, îşi propunea un ţel care exprima, de fapt, latura esenţială a programului mişcării culturale a epocii, anume, să înlăture prejudecata după care „cu neputinţă iaste a să muta filosofia şi în limba românească, pentru sărăcia zicerilor şi a numirilor"; el voia, împreună cu ceilalţi traducători contemporani de cărţi religioase, ca o asemenea părere „să rămâie greşită şi deşartă", dovedind în schimb „cum că toate limbile fără osebire sunt îndămânatice la toate ştiinţele"[21].

Acest autor a teorizat, de fapt, într-un mod mai pregnant decât alţii, înainte de data apariţiei gramaticii lui Heliade, necesitatea cultivării limbii române, privită înainte de toate ca expresie a limbii poporului. Pentru a demonstra că succesul limbii naţionale constituie o condiţie a „luminării" neamului, el recurge la experienţa culturală din trecut a ţărilor apusene. Şi în aceste ţări - arată el, referindu-se la limba latină - progresul nu a fost posibil cât timp literatura, ştiinţa şi arta au rămas „închise în mănăstiri şi în palaturi, numai la aceia cari avea vreme şi mijloace, ca prin limba latinească să le câştige"; când însă, de la straturile subţiri ale societăţii, cunoscătoare de limba latină, învăţăturile, printr-o luare în considerare a limbii „ceia ce să vorbiia", s-au răspândit în

[20] Macarie Ieromonahul, *Irmologhion,* Viena, 1823, prefaţă în „Bibliografia românească veche", vol. III, 424.

[21] Grigorie, Epioscopul Argeşului, *Logică,* Bucureşti, 1826 [traducere din limba greacă după Sf. Ioan Damaschin], prefaţă în „Bibliografia românească veche", vol. III. p. 503. Despre traducător, vezi şi D. Alexandru, *O luminoasă figură de monah cărturar: Grigore Râmniceanul*, în „Mitropolia Olteniei", 9, 1957, p. 615 - 633.

popor, abia atunci s-a ajuns la un remarcabil progres[22]. Ca atare, și la noi, dezvoltarea învățăturilor și „luminarea“ nu erau posibile decât pe calea folosirii limbii naționale, limba vorbită de popor, care numai ea înlesnea dorința de învățătură în păturile largi ale populației; „fără limba Patriei - arată același, referindu-se în general la cultura greacă de la noi - nu numai puțin folositoare s-au arătat școale[le] și cărțile, ci și fără nici un spor“[23].

În general, aportul clerului ortodox din Principatele Române la cultivarea limbii naționale în epoca Luminilor constituie un aspect important al mișcării culturale, insuficient subliniat, ca atare, în diferitele cercetări. Se pierd din vedere adesea influența pe care biserica o avea la acea dată mai ales în lumea satelor și, în acest sens, aportul pe care ea putea să-l aducă - și l-a adus - în acel stadiu de dezvoltare istorică a societății în direcția cultivării limbii naționale. Traducerea de cărți religioase din limba greacă în limba română în Țara Românească și Moldova, mai ales în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, servea un principiu adoptat de multă vreme de cercurile clericale - și după 1821, reactualizat -, principiu pe deplin încadrabil în aspirațiile naționale ale epocii, anume că limba națională, așa cum arată Ieromonahul Macarie în prefața sa la *Irmologhin*, se potrivea mai bine în biserică decât o limbă străină[24]. În acest sens, același Macarie sublinia regula ca dascălul de biserică să slujească și să cânte „românește în limba patriei“, să se facă și el astfel iubitor de neam și folositor patriei, iar dușmanii săi să fie lăsați „să se tot laude cu proforaoa lor“[25].

Ideea originii latine, ideea contrastului dintre prezentul decăzut și trecutul glorios al străbunilor, enunțate la București de către Gh. Lazăr, cu prilejul inaugurării Școlii de la Sf. Sava, au stimulat în intervalul următor inițiativele în direcția cultivării limbii naționale. Traducătorul lui Domairon, Egumenul Grigorie de la „Sf. Ioan“ mărturisește în acest sens în prefața traducerii: am vrut cu această traducere „să mă arăt cu o mică slujbă către neamul meu“, să mă pot numi „vrednic strănepot al Romanilor“[26].

Insistând asupra necesității cultivării limbii naționale, Macarie apelează, în 1823, la comparația dintre prezent și trecut în termeni apropiați de cei ai lui Lazăr; neamul românesc, acum „surpat“ din pricina părăsirii treptate a „slovelor strămoșești“ într-o „desăvârșită prostie și ticăloșie“ nu este altul decât „neamul cel mai slăvit oarecând, cel mai iscusit și mai înțelept întru științe și cel mai puternic și nebiruit întru arme“[27].

---

[22] Grigorie, episcopul Argeșului, *Logică, prefață,* loc. cit., p. 503 - 504.

[23] *Ibidem*, p. 503.

[24] Macarie Ieromonahul, *Irmologhion, prefață,* loc. cit., p. 424.

[25] *Ibidem*.

[26] Atanasie Staghiritul, *Prescurtare istoriei universale,* tradusă de Grigorie Egumenul, prefață, „Bibliografia românească veche“, vol. III, p. 498.

[27] Macarie Ieromonahul, *Irmologhion, prefață,* loc. cit., p. 418.

Apelul adresat contemporanilor de a se scrie mai mult, cu orice preţ, numai să se scrie, căruia avea să-i dea autoritate I. Heliade - Rădulescu, înaintea acestuia, era afirmat de Egumenul Grigorie. În starea de înapoiere în care ne aflăm, recomandă acesta, avem datoria să scriem, fără a ţine seama de eventualele greşeli; „să scrie fieşcare precum ştie, precum poate şi precum i se va părea mai cu cuviinţă"[28]. Nu este vremea, după el, ca autorii să se teamă de „osânda altora, căci nimenea nu este rob părerilor altuia". Datoria de a judeca „fundamentul părerilor fieşcăruia" aparţine „celor după noi"[29], observa clericul. În acest spirit, mărturiseşte el în prefaţa traducerii după Atanasie Staghiritul, se desfăşurase munca lui de traducător, pledând, totuşi, pentru „curăţenia" limbii şi adaptarea ei la înţelegerea celor mulţi; „m-am silit precât am putut - notează el - ca să scriu precum înţeleg şi precum vorbesc, fără să amestec vorbe şi cuvinte streine neobicinuite [...], să scriu desluşit, să înţeleagă fieşcare"[30]. „Momentul lucrului" îl intuise - tot înaintea lui I. Heliade Rădulescu - şi Macarie Ieromonahul, când invită pe cititorul *Irmologhion*-ului său, oricare i-ar fi „talantul", să lucreze cu toată silinţa „spre folosul, buna sporire şi podoaba neamului"[31].

*

* *

Cum era firesc, un rol important în cadrul mişcării pentru afirmarea limbii naţionale l-au avut oamenii de şcoală. În afară de Gh. Lazăr, la care ne-am referit mai sus, între dascălii de la Sf. Sava sunt de amintit aici Eufrosin Poteca, Stanciu Căpăţâneanu şi, în mod deosebit, I. Heliade-Rădulescu. La E. Poteca, rolul limbii naţionale este corelat - după modelul lui Gh. Lazăr - cu îndemnul la renaştere naţională, „în numele slăviţilor acelora romani"; dar îndemnul este corelat, în acelaşi timp, cu raportarea la „fraţii noştri europeni"[32], la progresul inevitabil al omenirii, în ansamblul ei.

Interesul lui I. Heliade-Rădulescu pentru cultivarea limbii naţionale a fost afirmat mai întâi în calitatea acestuia de profesor de gramatică în Şcoala naţională de la Sf. Sava, apoi, peste ani, experienţa lui în predarea acestei discipline concretizându-se în cunoscuta *Gramatică*, a doua importantă lucrare de acest gen din Principatele Române, după aceea a lui Ienăchiţă Văcărescu, apărută cu câteva decenii în urmă. Tipărirea *Gramaticii* lui Heliade în anul 1828 - prima dintre lucrările importante ale cunoscutului

---

[28] Atanasie Staghiritul, *op. cit.*, loc. cit., p. 498.
[29] *Ibidem.*
[30] *Ibidem.*
[31] Macarie Ieromonahul, *Irmologhion,* loc. cit., p. 425.
[32] Cf. I. G. Heinecius, *Filosofia cuvântului şi a nărăvurilor,* traducere de E. Poteca, Buda, 1829, anexe, p. 361.

cărturar - a marcat un moment semificativ în lupta pentru cultivarea limbii naționale. Opera se născuse, așa cum afirmă Heliade, în Școala națională de la Sf. Sava; profesorii de aici o cercetaseră și-i fuseseră autorului „tovarăși îndreptători, curățitori gândurilor și judecăților"[33].

Principiile înscrise în această operă sintetizau învățămintele unor numeroase preocupări în domeniul „lucrării" limbii naționale. Simplificarea alfabetului, suprimarea vechilor slove, fuseseră dictate de însuși „glasul societății", cum spune Heliade. Dând expresie dezideratului constituirii unei limbi accesibilă înțelegerii celor mulți, el notează în prefața lucrării: „Scriem pentru cei care trăiesc, iar nu pentru cei morți"[34]. În acest spirit, Heliade avertizează împotriva exagerărilor împrumuturilor din alte limbi. De la „maica noatră", latina, sau de la surorile noastre, italiana și franceza, notează el, „trebuie să luăm numai acelea ce ne trebue și de acolo de unde trebue și cum trebue"[35].

În aceeași prefață a gramaticii sale, I. Heliade-Rădulescu înțelege să aducă un bine-meritat elogiu fraților cărturari din Transilvania și Banat pentru „acele osteneli și silința ce pun pentru literatura românească"[36].

Opțiunea pentru școală și cultură în limba națională în rândurile marilor boieri și înaltului cler, ca și în rândurile unor straturi sociale mai modeste, este confirmată de scrieri istorice și literare, dar și de alte categorii de izvoare, cum ar fi, de pildă, corespondența personală. „Am luat bine seama - scria Stolnicul Voicu Periețeanu, din Iași, la 1826, referindu-se la starea de spirit din Țara Românească dinainte de 1821 - că prea iubiții mei patrioți nu putea[u] niciodată a să lumina, până când învăța[u] că *masă* să cheamă *trapeza* și *ușă,* dura[37]. Și, mai scrie el, mai departe, referitor la dorința de afirmare a limbii naționale, care cuprinsese pe contemporanii săi: „Această cunoștință aprindea în mine un cuptor vavilonesc; nu mai puteam răbda, o ceream de la Dumnezeu, îndemnam pe oameni, o vorbeam și o scriiam cunoscuților, că, a prinde vârful dorinții, a ne arăta nație pre fața pământului nu să poate, fără numai îmbrăcând musele și pre cinstita filosofie în veșmântul graiului românesc. Și prin aceasta vor veni la noi toate fericirile [...]"[38].

Din rândul scriitorilor, în înțelesul propriu al cuvântului, poetul Barbu Paris Mumuleanu și prozatorul Dinicu Golescu și-au adus și ei o contribuție apreciabilă la afirmarea limbii naționale.

Pentru Mumuleanu cultivarea limbii naționale constituia un important factor al regenerării neamului. Înăbușirea ei în trecut, afirmă el, ne-a făcut să

---

[33] I. Heliade - Rădulescu, *Scrieri politice, sociale și lingvistice,* f. a., Craiova, p. 6.

[34] *Ibidem*, p. 14.

[35] *Ibidem,* p. 25.

[36] *Ibidem*, p. 14.

[37] N. Isar, *Școala națională de la Sf. Sava și spiritul epocii (1818 - 1859),* Ed. Universității București, 1994, anexe, p. 151.

[38] *Ibidem*.

uităm datoriile naţionale; copleşiţi de ideea că limba noastră ,,nu să poată aduce la desăvârşire" uitasem chiar, subliniază acelaşi, că avem o limbă şi că suntem un neam[39]. Convins că ,,toate neamurile au naţională mândrie", că toate acordă o deosebită atenţie limbilor lor, că numai noi, românii, ,,necunoscând această naţională mândrie am lăsat de tot în nebăgare de seamă limba noastră", Mumuleanu îndeamnă pe ,,romanii strănepoţi": ,,râvnă numai de patriotism şi mândrie naţională să intre între noi ş-atunci toate nevoile ni se vor părea lesnicioase"[40].

Redescoperirea romanităţii limbii sugera poetului - ca şi altor iluminişti români - soluţia menită să ducă la îmbogăţirea ei: împrumutarea de la ,,maica noastră", latina. Nimic nu ne poate opri în dezvoltarea limbii noastre, arată Mumuleanu, când ştim că ,,maica ei, latina, este izvorul de unde s-a adăptat toate limbile Evrop[i]". Poetul are meritul de a se număra între primii cărturari iluminişti care au subliniat pericolul exagerării împrumuturilor din alte limbi. A adopta pur şi simplu limba latină, arată el, ar fi ,,o nebunie", ca altădată folosirea limbii slavone sau greceşti. Trebuia, deci, înainte de toate, preciza el, ,,să lucrăm limba cea vorbitoare" şi să împrumutăm numai ceea ce într-adevăr ne lipseşte, expresii pe care, treptat, vremea ,,le va face cunoscute de obşte în neam"[41]. Este avertismentul împotriva eventualelor exagerări reluat şi impus de Heliade-Rădulescu, cum am văzut, în gramatica din 1828.

Îndemnul adresat compatrioţilor pentru lucrarea limbii naţionale îl aflăm şi la Dinicu Golescu. Şi în textele sale constatăm accentul pe ,,momentul lucrului", pe aspectul cantităţii, mai puţin al calităţii. Dintre cei capabili, ,,cine va şti mai mult, va scrie mai mult şi mai bine, şi cel ce va şti puţin, va scrie puţin şi mai prost", deoarece, după el, ,,norodul nu va răsplăti numai multa ştiinţă, ci şi bunăvoinţa, buna cugetare ce va avea fieşcare, după a sa putere, să slujească patriei"[42], toţi urmând a fi socotiţi de către generaţiile viitoare drept ,,începători".

Trebuie precizat aici că în bună măsură procupările marelui boier - scriitor pentru cultivarea limbii naţionale sunt legate de activitatea lui în cadrul ,,Societăţii literare", înfiinţată la Bucureşti, în 1827, al cărui fondator era împreună cu I. Heliade - Rădulescu. Alături de înfiinţarea şcolii de toate gradele, un obiectiv

---

[39] B. P. Mumuleanu, *Caracteruri*, Bucureşti, 1825, prefaţă, p. 68 - 69.

[40] *Ibidem*.

[41] *Ibidem*, p. 57 - 58. Asupra acestei probleme, vezi şi Elisabet Close (Australia), *Neologismele în opera lui B. P. Mumuleanu*, în ,,Limba română", XVII, 1968, no. 3, p. 241 - 249 şi XVIII, 1969, nr. 1, p. 49 - 56, cu concluzia că poetul este ,,unul dintre cei care au pus bazele dezvoltării ulterioare a limbii române", proporţia mare a neologismelor sale indicând orientarea spre cultura occidentală.

[42] Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ediţie P. V. Haneş, Bucureşti, 1915, p. 90.

principal al societății era cultivarea limbii naționale prin „încurajarea de traducțiuni în limba Patriei și tipărirea acestora“[43].

Societatea, în viziunea unora dintre membrii săi, avea și scopuri politice ascunse[44], dar scopurile culturale legale - între care, afirmarea limbii naționale - au fost acelea care au atras nu numai pe Dinicu Golescu, ci și pe alți mari boieri.

Gestul adeziunii unor mari boieri la programul societății de la această dată se înscria pe linia atitudinii manifestată anterior, cu mai mulți ani în urmă, în cadrul „Asociației literare“ înființată la Brașov, în 1821, de marii boieri aflați în emigrație (fondatorii acesteia fiind Nicolae Văcărescu, Grigore Băleanu și Constantin Câmpineanu). Pe lângă unele scopuri politice secrete, în cadrul acestei asociații marii boieri munteni refugiați își propuneau să sprijine acțiunea de cultivare a limbii naționale. „Cei mai bătrâni - scrie Heliade mai târziu, referindu-se la această societate - cunoșteau secretele politice, cei mai tineri sau neîncercați încă era invitați spre traduceri de cărți din limba hellenică, sau familiară pe atunci, și spre formarea unui dicționar român“[45].

Pe linia acestei tradiții societatea din 1827 a avut unele realizări; ședințele ei, cum relatează Heliade, se țineau în casa lui Dinicu Golescu și una dintre primele scrieri destinate tiparului și dezbătută în cadrul lor a fost *Gramatica* lui Heliade, la care ne-am referit. Tot aici, a fost dezbătută și lucrarea de gramatică, publicată mult mai târziu, aparținând unui alt mare boier-scriitor, Iordache Golescu[46], fratele celui la care ne referim.

În cadrul societății din 1827 a prins contur ideea unei Societăți academice destinată în special încurajării cultivării limbii naționale. Este, de fapt, ideea pe care o afirmă Dinicu Golescu înainte de data înființării societății, în *Însemnare a călătoriei mele*. El sublinia aici necesitatea constituirii unui fond din veniturile mănăstirești drept „ajutor pentru o înfrățire de 7-8 oameni învățăți în limbi străine ca să tălmăcească cărți trebuincioase în limba națională“[47]; constituia acest proiect un „lucru mare“, cum se exprimă Dinicu Golescu, pe care spera că cel puțin urmașii „negreșit“ aveau să-l realizeze[48]. Este ideea pe care, după moartea lui Dinicu Golescu, o va duce mai departe I. Heliade - Rădulescu.

Adeziunea la curentul pentru cultivarea limbii naționale - mai ales dacă ne referim la deceniul Luminilor - o aflăm și în rândul unor mari boieri luminați

---

[43] I. Heliade - Rădulescu, *Issachar sau Laboratorul. Equilibru între antithesi sau Spiritul și materia*, București, 1859, p. 78.

[44] *Ibidem*.

[45] *Ibidem*, p. 77.

[46] Este vorba de lucrarea intitulată *Băgări de seamă asupra canoanelor gramaticești*, apărută în 1840.

[47] D. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. cit., p. 59.

[48] *Ibidem*, p. 90.

din Moldova, scriitori sau mai ales autori de proiecte de reforme. O găsim la scriitori ca Alexandru Beldiman, Vasile Pogor - tatăl, Costache Conachi ş.a.; de asemenea, în textele de gândire politică elaborate în deceniul al III-lea de N. Rosetti - Roznovanu, M. Sturdza ş.a.

Cvasi-umanitatea cărturarilor români din epoca Luminilor în general - nu numai din deceniul al III-lea -, aparţinând diferitelor domenii ale culturii, după câte observăm, s-a înscris în această amplă mişcare pentru cultivarea limbii naţionale. De la istoriografi, clerici şi oameni de şcoală, până la poeţi, traducători şi autori de proiecte reformatoare, toţi aceştia au pledat pentru afirmarea limbii naţionale, pe care au considerat-o o condiţie preliminară a unei mişcări mai ample de redeşteptare naţională în Ţara Românească şi Moldova; totodată, eforturile lor în această direcţie s-au conjugat, cum am subliniat pe alocuri, cu eforturile similare ale cărturarilor români din Transilvania şi din alte provincii istorice locuite de români[49].

Ideea necesităţii cultivării limbii naţionale, afirmată de iluminiştii din Principate, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, dar mai ales în primele decenii ale secolului al XIX-lea, se constituie într-un important element de afirmare a conştiinţei comunităţii naţionale, de edificare a ideii naţionale; nu este lipsită de semnificaţie, în acest sens, aşa cum am mai observat, folosirea de către unii iluminişti a termenului de „naţie" - aceasta, cu mai multe decenii înainte de 1848.

2. *Concepţiile privind rolul „învăţăturilor" în transformarea societăţii româneşti şi „luminarea" neamului*

Conceptul predominant care circulă în textele epocii, sinonim în bună măsură cu cel de „luminare",este acela de „învăţătură". Ideea de „luminare" s-a interferat în Principatele Române în epoca Luminilor cu aceea de instruire, de însuşire de cunoştinţe în instituţiile de învăţământ; luminarea a vizat într-o primă etapă rolul şcolii în general, apoi într-o a doua etapă - mai ales în primele decenii ale secolului al XIX-lea - rolul şcolii naţionale.

Ca şi în cazul cultivării limbii naţionale, problema rolului şcolii în limba naţională s-a aflat în atenţia majorităţii cărturarilor epocii. Pentru ei „luminarea" prin şcoală constituia o condiţie a transformării societăţii, a renaşterii neamului.

Şi în afara învăţământului, cum am observat, rolul clerului cult ortodox a fost extrem de important, şcoala aflându-se pe tot cuprinsul epocii Luminilor - ca şi în secolele anterioare - sub patronajul bisericii.

---

[49] Despre caracterul unitar al preocupărilor cărturarilor munteni, moldoveni şi ardeleni, în privinţa cultivării limbii naţionale, vezi A. Marino, *Iluminiştii români şi problema cultivării limbii*, în „Limba română", an XIII, 1964, nr. 5, p. 467 - 482 şi nr. 6, p. 571 - 586.

Şcolile de pe lângă episcopii sau vechile mănăstiri au constituit - până la întemeierea Şcolilor naţionale de la Iaşi şi Bucureşti, în deceniul al II-lea al secolului trecut - mici focare de rezistenţă a limbii naţionale şi culturii tradiţionale; odată cu întemeierea acestora, iar apoi - din 1821 - cu sfârşitul Academiilor de limbă greacă din capitalele celor două principate, curentul pentru afirmarea şcolii naţionale capătă noi proporţii şi fenomenul este reflectat, cum vom vedea, în planul circulaţiei ideilor.

În rândul mitropoliţilor şi episcopilor cărturari din epoca Luminilor constatăm preocupări remarcabile, cum am observat, nu numai pentru tipar, ci şi pentru învăţătura viitorilor slujitori ai altarului sau chiar a tineretului laic. Mitropolitul luminat Iacob al II-lea Stamate a fost, cum am observat în alt loc, autorul unui proiect de dezvoltare a Academiei de la Iaşi, menit, pe de o parte, s-o racordeze mai mult la spiritul european al timpului, de pe alta, s-o facă într-un grad mai mare accesibilă tineretului român[50].

Saltul de la rolul şcolii şi instrucţiunii prin şcoală, în general, la rolul şcolii naţionale, în special, în planul social-politic, îl observăm însă la urmaşul lui Iacob Stamate, marele mitropolit cărturar Veniamin Costache.

Să observăm de la început că punctul de plecare al activităţii lui Veniamin Costache în promovarea şcolii şi culturii naţionale în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea, în condiţiile existenţei unei excesive influenţe a limbii şi culturii greceşti, l-a constituit contactul său cu ideologia Luminilor, din care a receptat, aşa cum vom observa şi mai departe, numai ceea ce nu avea să-i contrazică esenţa concepţiei sale religioase; a receptat, aşa cum vor face şi alţi contemporani ai săi, clerici - cărturari, ideea necesităţii ridicării celor mulţi prin cultură, a difuzării ştiinţei de carte prin şcoală în lumea satelor, în rândurile straturilor de jos ale societăţii[51]. Chiar în formulările ei cele mai generale, pledoaria sa pentru iradierea „luminilor“, pentru răspândirea ştiinţei de carte în rândurile celor mulţi, va fi în sine o pledoarie pentru şcoală şi cultură în limba română, căci numai ele puteau să asigure, în realitate, succesul operei de „luminare“; ca pretutindeni, nu o limbă sau o cultură străină, ci numai limba naţională şi cultura în limba naţională puteau să garanteze accesul celor mulţi la binefacerile „luminării“.

Pentru Veniamin Costache însuşirea ştiinţei de carte era o condiţie indispensabilă a progresului societăţii româneşti. Învăţătura, arată el, nu era

---

[50] Pentru circulaţia ideilor la sfârşitul secolului al XVIII-lea în Moldova, vezi Al. Duţu, *Mişcarea iluministă din Moldova în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea,* în „Studii. Revista de istorie“, 1966, nr. 6; Idem, *Les lumières en Moldavie et le context sud - est européenne,* în „Revue roumaine d'histoire“, VI (1967), nr. 2.

[51] Vezi, în acest sens, articolul nostru, *Trăsături iluministe în gândirea şi activitatea lui Veniamin Costache,* în „Revista de filosofie“, t. 15, 1968, nr. 4, p. 445 - 452.

dată omului odată cu nașterea sa. Dar omul era înzestrat cu capacitatea reală de a și-o însuși pe parcursul vieții[52]. După el, omul are capacitatea de a se cunoaște pe sine și de a lupta pentru sine; el, omul, spune Veniamin Costache, „poate a să preface, poate a să simți ceea ce iaste și a-și cunoaște datoriile în ce chip să cade a fi, poate să-și cunoască starea de ceea ce stă și să-și aleagă pre aceea în care să cade să rămâie totdeauna“[53]. Dată fiind propria capacitate de a se dezvolta, omul este obligat, determinat, să meargă pe această cale, căci, observă el, „este cu neputință a câștiga cineva vre-o știință sau vr-un meșteșug fără a-l învăța mai întâi“[54]. Dacă învățătura, adică lupta omului pentru a se dezvolta sub raport intelectual, este o condiție principală a existenței sale, inversul ei, inactivitatea, ignoranța, „neînvățătura“, cum se exprimă cărturarul, constituie una dintre cele mai grave greșeli pe care o ființă omenească le poate săvârși. „Pe cât învățătura - arată el - înalță și proslăvește pe om, cu atât neînvățătura-l înjosește și-l nimicește mai mult decât pe necuvântătoarele vietăți“[55]. Un asemenea om, vinovat de ignoranță și inactivitate, care nu merge pe calea pe care propria lui natură i-o indică, nu poate fi vrednic, arată mitropolitul moldovean, decât de „slugă vicleană și leneșă“; un asemenea om este inutil în viață, „nu poate sluji un alt decât de o zadarnică greutate a pământului“[56].

Dacă „neînvățătura“ este pentru om, în general, o gravă eroare, cu atât mai mult, după Veniamin Costache, părinții acelor copii care nu înțeleg necesitatea științei de carte, măcar pentru fiii lor, săvârșesc cu adevărat o crimă: „ucigași cu adevărat se pot socoti părinții aceia ce nu se îngrijesc de a da vre-un fel de învățătură la fiii lor“[57]. Este de remarcat că această formulare, foarte clară sub raportul caracterului său iluminist, accentuiază înțelegerea largă a conceptului de „învățătură“; prin expresia „vre-un fel de învățătură“ Veniamin Costache avea în vedere nu numai învățătura Scripturilor, ci și știința de carte în general.

Învățătura în concepția mitropolitului are un aspect dublu: pe de o parte, ea servește omului în desăvârșirea existenței sale sociale; omul poate ajunge „zugrav bun, astronom bun, fizic(ian) bun, pe toate cu învățătura le pătrunde,

---

[52] Omul, scria prelatul moldovean, nu se naște învățat ca paianjenul care își împletește pânza sa; „învățând însă și îndeletnicindu-se, covârșește pe firească această știință..., alcătuind țesături atât de subțiri încât la cei fără știință aceasta cu greu a crede este că sunt lucrate de mâini omenești“; și tot astfel - spune el - cântărețul „nu se naște cântând cu bună armonie ca privighetoarea; învățătura însă și îndeletnicirea i-au putut ajuta să-și canonisească și pogorârea gâtlejului său mai meșteșugos decât toate binecuvântătoarele păsări“. Cf. A. Vizanti, *Veniamin Costache, mitropolit al Moldovei și Sucevei. Epoca. Viața și operile sale*, Iași, 1881, anexe, p. 124.

[53] Cf. I. Gheorghiță, *op. cit.*, anexe, p. 180.

[54] Cf. Al. Vizanti, *op. cit.*, anexe, p. 125.

[55] *Ibidem*, p. 124.

[56] *Ibidem*.

[57] *Ibidem*, p. 125.

toate le pricepe, toate le învăţă“[58]; pe de altă parte, prin învăţătură omul se desăvârşeşte din punct de vedere etic, căci „năravurile oamenilor să împodobesc şi sufletul mai la săvârşire vine“[59].

Ideea lui Veniamin Costache privind necesitatea ştiinţei de carte, cum am văzut, a fost confirmată pe planul activităţii propriu-zise desfăşurată de prelat în domeniul învăţământului. După propriul său exemplu, el considera că ştiinţa de carte, odată însuşită prin şcoală, ea urma să fie tradusă în practică sub forma activităţilor economico-sociale, menite să contribuie, la rândul lor, la progresul societăţii.

Ştiinţa de carte este o necesitate imperioasă, dar ea trebuie, neapărat, finalizată în practică şi, în acest sens, prelatul afirmă: „Fieştecare ştiinţă sau meşteşug se câştigă prin teorie sau praxis [practică]. Şi de a se face desăvârşit cinevaşi în vr-una dintre aceste trebuie să fie şi teoreticos, şi practicos“[60]. În spiritul acestei concepţii, cărturarul moldovean impunea multă exigenţă în direcţia faptelor, a celor morale şi sociale. Învăţătura, dublată de activitate, de practică, arată el, trebuie pusă în serviciul societăţii, al oamenilor. „Înmulţindu-se cărţile şi ştiinţa în limba naţiei, dacă nu eu, dar urmaşii mei“, subliniază el, vor avea un „cler învăţat“, iar poporul va fi „un popor luminat“[61]. Ideea unui cler învăţat este legată la el de aceea a unui popor luminat. În vremurile de atunci, cu nivelul cultural atât de scăzut, preoţii - preoţii învăţaţi, aşa cum îi vedea el - urmau să-şi aducă o contribuţie importantă la opera de luminare a celor mulţi. Este ideea pe care, cum vom observa mai departe, o regăsim şi la alţi cărturari din epoca Luminilor, clerici sau laici.

În Ţara Românească, contemporanii prelatului moldovean, mitropoliţii Dionisie Lupu şi Grigorie Dascălul, au fost susţinători ai Şcolii naţionale de la Sf. Sava, dar nu dispunem de comentarii ale lor privind rolul ştiinţei de carte în „luminarea“ contemporanilor.

Unii colaboratori subalterni, cum ar fi Ieromonahul Macarie sau fratele acestuia, Stolnicul Voicu Perieţeanu, dau o semnificaţie deosebită momentului instalării pe scaunul mitropolitan, în 1819, a lui Dionisie Lupu, pe care îl corelează cu triumful curentului pentru şcoală naţională. „Român dintre fiii patriei - scrie Macarie, despre Dionisie Lupu -, blagorodnic cu neamul şi înfocat cu râvnă spre folosul şi podoaba patriei, îndată au şi aşăzat şcoale întru care să se predea toate ştiinţele filosofiei româneşti pe graiul patriei“[62].

---

[58] *Ibidem*, p. 124.

[59] I. Gheorghiţă, *op. cit.*, anexe, p. 103.

[60] A. Vizanti, *op. cit.*, anexe, p. 125.

[61] *Ibidem*, p. 134.

[62] Macarie Ieromonahul, *Irmologhion*, Viena, 1823, prefaţă, apud „Bibliografia românească veche“, vol. III, p. 419.

Clericii cărturari din deceniul al III-lea, precum episcopul Grigore Râmniceanu sau Ieromonahul Macarie, amintit aici, se referă în textele lor mai ales la limba națională, dar au unele referințe și la școală și la „luminarea“ legată de instrucția prin școală.

Relevând însemnătatea „învățăturii“, acești clerici - așa cum fac și unii gânditori laici - pun în evidență primordialitatea ei în raport cu bogăția. Pentru Egumenul Grigorie, de la mănăstirea „Sf. Ioan“ din București, traducătorul istoriei universale a lui Domairon[63], învățătura, precum și „curățenia sufletului“ (virtutea) stau la baza fericirii individuale. În lume, spune el, oamenii sunt fericiți și lăudați de cei din jur „nu prin bogăție și slavă“, ci numai „prin înțelepciune și prin curățenia sufletului“[64]. La rândul său, Macarie Ieromonarhul știe, de asemenea, că „alți nu ridică neamul și desrugineşte realele obiceiuri decât pedeapsa învățăturii bunelor moravuri și iscusul științelor“[65].

*

* *

Este evident că mai mult decât la clerici, comentarii asupra rolului școlii naționale și învățăturilor găsim la oamenii de școală, în primul rând la dascălii de la Sf. Sava.

În afară de Gh. Lazăr, unul dintre continuatorii acestuia, E. Poteca, a subliniat în cuvântările sale, în corespondență sau în diferite alte texte, necesitatea imperioasă a promovării științei de carte, a „luminilor“ în societatea românească. Între altele, el subliniază necesitatea încurajării școlii și învățăturilor de către autoritățile de stat. „Toate ofichiile - cere el într-o cuvântare din decembrie 1825 - să se dea numai la cei pregătiți în învățăturile cele trebuincioase“[66]. Pentru dascălul de filosofie de la Sf. Sava, opera de luminare a celor mulți urma să ducă la emanciparea politică și la o altă poziție în rândul popoarelor europene. „A zecea parte din toți românii - spune el - de am fi învățat știința legilor și a moralului, toate neamurile vecine, în loc de a ne cere ceva ne-ar cinsti, cerând prieteșugul nostru“[67].

---

[63] Lucrarea istoricului francez a fost tradusă în limba greacă de Atanasie Staghiritul, după care s-a făcut traducerea în limba română. Cf. At. Staghiritul, *Presentare a istoriei universale,* traducere de Grigorie egumenul mănăstirii Sf. Ioan, București, 1826 - 1827 (4 vol.); prefața lui Grigorie, în „Bibliografia românească veche“, vol. III, p. 497.

[64] *Ibidem,* prefață, p. 496.

[65] Macarie Ieromonahul, *Antologhie,* tom. II (Utrenier), București, 1827, prefață, în „Bibliografia românească veche“, vol. III, p. 541.

[66] E. Poteca, *Cuvinte panighirice și moralnice,* București, 1826, p. 20 - 21.

[67] Gh. I. Moisescu, *Două cuvântări ale Arhimandritului Eufrosin Potece, starețul mănăstirii Gura - Motrului,* în „Mitropolia Olteniei“, VI (1954), nr. 4 - 6, p. 252.

Cum școala națională era instituția esențială care trebuia să materializeze ideea de „învățătură“ și să stea la baza operei de luminare a neamului, dascălul de filosofie de la Sf. Sava a avut unele preocupări speciale privind organizarea învățământului din Principate. El este autorul unui proiect de reorganizare a învățământului cu data de 16 decembrie 1827, proiect care nu a ajuns, foarte probabil, în discuția stăpânirii din Țara Românească[68]. Două principii stăteau la baza acestui proiect: pe de o parte, o contribuție generală „la cheltuielile care se vor urma la învățătura de obște“[69]; pe de altă parte, impunerea obligativității învățământului de stat pentru toate categoriile sociale. Se preconiza deci un învățământ democratic și unitar. Toți copiii de boieri urmau să fie obligați să frecventeze școlile statului în limba națională; predarea cunoștințelor în școli trebuia „să insufle patriotism și unire“[70]. În concepția lui Poteca reforma urma să fie dirijată de „un om de stat, un bărbat luminat carele știe ce este stat politicesc“; avea în vedere, desigur, o funcție exclusivă pentru domeniul învățământului, deci un ministru al instrucției publice.

Acest proiect era rezultatul unor mai vechi preocupări ale lui Poteca. Pentru prima dată în această epocă, cu trei ani în urmă, în cunoscuta scrisoare din 15 septembrie 1824, adresată de la Paris Eforiei din Țara Românească, el preconizase înființarea în mod organizat de școli în lumea satelor cu ajutorul preoților, care urmau, pentru un stadiu de început, să îndeplinească la sate rolul de învățători. În acest sens, pe de o parte, el cerea ca statul să scutescă de dări pe preoți, pe de alta, să le asigure o leafă pentru ca ei să îndeplinească în mod efectiv atribuțiile de învățători, să poată astfel „să învețe copiii prin toate satele“[71].

Folosirea preoților în calitate de dascăli în școlile publice de la sate ca o soluție benefică pentru o anumită etapă de evoluție a societății românești era ideea pe care am constatat-o la mitropolitul Veniamin Costache și pe care o vom afla, de asemenea, și la alți cărturari români.

În acțiunea de dezvoltare a învățământului național, iluminiștii așează datorii importante pe seama „celor mari“, a domnitorului însuși și a boierilor. Îndatoririle puse pe seama domnitorului în această epocă sunt strâns legate de concepția generală a iluminiștilor privind rolul monarhiei luminate. După Eufrosin Poteca, una dintre calitățile morale pe care trebuia să le îndeplinească orice conducător de stat era „iubirea de învățătură“[72]. Din această aplecare pentru

---

[68] Ep. Iacov al Hușilor, *Un manuscris cu două scrieri rătăcite ale învățatului Arhimandrit Eufrosin Poteca*, în „Buletinul Episcopiei Hușilor“, an II, 1926, nr. 9, p. 79 - 82.

[69] *Ibidem*, p. 80.

[70] *Ibidem*.

[71] I. Bianu, *Întăii bursieri români în străinătate. Scrisori ale lui Efrosin Poteca*, în „Revista nouă“, I, 1888, p. 428.

[72] E. Poteca, *Cuvinte panighirice*, p. 18 (Discursul din decembrie 1825).

învățătură a monarhului luminat urmau să ia naștere măsuri concrete: în cazul domnului din Țara Românească, înființarea de școli, „așezarea“ profesorilor, traducerea autorilor străini pentru a servi opera de educație și instrucție a tineretului[73]. Pentru profesorul de filosofie de la Sf. Sava, ca atare, „cea mai mare faptă care ar pricinui un bun prinț la fiii norodului său“ trebuia să fie „educația bună a fiilor“[74]. În acest spirit, el își permite, cu fiecare ocazie, să sfătuiască pe domnitor să depună toată „osârdia“ pentru „introducerea științelor și a filosofiei, nu numai în București, ci și în toată țara“[75].

Considerații interesante asupra rostului învățăturilor în școala națională găsim la un alt dascăl de seamă de la Sf. Sava, Simion Marcovici. Subliniind însemnătatea „învățăturii“, în „Cuvântul“ inaugural al cursului său din 1827, el afirmă: „Precum hrana cea trupească este negreșit trebuincioasă la tot omul ca să-și ție viața, așa și învățătura sau mirarea minții este hrana moralicească ca să petreacă întru fericire și ca să să deosebească de celelalte dobitoace“[76]. El vedea în Școala națională de la Sf. Sava „un focar de lumină“, un „templu al științelor și al săvârșirii duhului tinerimei“[77]. Convins că tineretul studios era „nădejdea patriei“, ca și E. Poteca, el preconiza unele măsuri de ordin administrativ pentru încurajarea acestuia; între altele, referindu-se la absolvenții Școlii naționale, el considera că aceștia, pe baza unor „diplome doveditoare“, urmau, în mod efectiv, „să aibă dreptul de a fi orânduiți în slujbe obștești“[78].

A preconizat acest iluminist și măsuri de ordin administrativ pentru sprijinirea morală și materială a dascălilor. „Profesorul - spune el în „Cuvântul“ din septembrie 1827 - să aibă cinste, odihnă și tot feliu de înlesniri, ca să se poată îndeletnici din toată virtutea și cu cuviincioasă liniște numai la știința sa, fără de aș mai pierde vremea a îngriji de cerutele mijloace spre a trăi după cuviință“[79]. Cerând ca profesorii să fie socotiți „întocma ca niște părinți ai Patrii“ și cinstiți ca atare, el condamna mai ales, la acea dată, lipsa unor reglementări juridice care să apere corpul didactic de insinuări venite din partea unor factori potrivnici spiritului raționalist și democratic în cadrul școlii naționale. Profesorul nu poate să-și îndeplinească îndatoririle sale, spune el,

---

[73] *Ibidem.*

[74] *Ibidem*, p. 11 - 12 (Discursul din 18 aprilie 1826).

[75] I. G. Heineccius, *Filosofia cuvântului și a năravurilor*, p. 364 (Discursul din 20 iulie 1827).

[76] S. Marcovici, *Cuvânt la deschiderea Școlii Naționale*, în „Biblioteca românească“, partea III-a, 1834, p. 26.

[77] *Ibidem*, p. 25.

[78] *Ibidem*, p. 29.

[79] *Ibidem*.

„când nerozia are voia de a-l judeca și vicleșugul slobozenia de a-l pârî în tot minutul ca un răzvrătit, sau ateu, fără de a fi silite să sprijinească pâra lor cu cuvinte destoinice“[80].

Pentru un alt dascăl de la Sf. Sava, ajutător al lui Heliade-Rădulescu, Teodor Paladi, principiile morale și juridice ale neamului - concepute de el în strânsă legătură cu credința - nu puteau fi consolidate decât prin învățătură. „Fieștecare neam politepsit - scrie el -, ca să trăiască cu bună regulă are trebuință de lege, și fieștecare lege ca să se păzească fără greșală, trebuie să aibă o credință, după cum și fieștecare credință, ca să se sădească și să se înrădăcineze bine în inimile norodului are trebuință de învățătură și de luminare“[81].

Comentarii interesante despre însemnătatea „luminării“ prin școală găsim la admiratorul lui E. Poteca din Moldova, necunoscutul încă, Stolnicul Voicu Perieţeanu, fratele lui Macarie Ieromonahul. Comentând ideile lui E. Poteca despre însemnătatea învățăturii, el notează: „Fericirea unui norod cu adevărat o pricinuesc meșteșugurile, negoţul, îmbilșugarea rodurilor, buna pază a pravililor, dar mai cu osebire învățătura științelor“[82]. Pentru acest apologet al Luminilor, „precum a cuvântului podoabă iaste adevărul, așa a sufletului strălucire iaste învățătura“, deoarece, subliniază el, numai aceasta șterge „nălucirile“ care aduc „ticăloașia omului“[83].

Iluministul din Moldova abordează rostul învățăturii în strânsă legătură cu critica adresată de el marii boierimi, considerând că „luminarea“ va aduce importante transformări în mentalitățile și ideile acestei pături sociale. Nutrea speranța că învățătura va supune unei transformări profunde pe „cei mari“, pe cei vinovați de „ticăloase sălbăticii“; aceștia, scrie el, „poate prin învățături să vor dumestnici a pofti binele, iar nu răul, la toată lumea; a socoti pre sărac ca pre un lucru sfânt și cu ochi lăcrimați a iscăli, de nevoe, osândirea aproapelui“[84]. Ca și alți iluminiști, opunând pretențiilor de „neam“ sau bogăției ideea de învățătură, în același sens, referindu-se la boieri, el notează: „De sunt bogați să arată ca niște păuni, dar învățătura le-ar smulge peanile, ca să-și cunoască sluțănia picioarelor“[85].

---

[80] *Ibidem*, p. 28-29. Este aici o aluzie evidentă la insinuările făcute de mitropolitul Grigorie, de episcopul de Buzău și de alții la adresa „ateului“ Eufrosin Poteca. Corpul didactic de la Sf. Sava, cum indică și spusele lui Marcovici, s-a solidarizat cu dascălul de filosofie, respingând aceste acuzații. Pentru acest „caz“, vezi C. Rădulescu-Motru, *Din autobiografia lui Eufrosin Poteca*, în „Analele Academiei Române“, Mem. Sect. lit., S. III, t. XII, 1943, p. 25-27.

[81] Teodor Paladi, *Către toți iubitorii de lumină compatrioți*, București, 1824, p. 1.

[82] N. Isar, *Școala națională de la Sf. Sava*, anexe, p. 151.

[83] *Ibidem*.

[84] *Ibidem*, p. 152.

[85] *Ibidem*.

Concepția Stolnicului Voicu asupra rolului învățăturii și al școlii în viața socială constituie, de fapt, un aspect principal al gândirii sale, și totodată, în ansamblul ideologiei Luminilor epocii, ea aduce, în general, unele note care merită a fi reținute. Unică în cadrul ideologiei Luminilor, în sensul rolului acordat învățăturii, ne apare afirmația lui că râvna patriotică urma să se întindă mai mult în Principate pe măsură ce oamenii „să vor îndulci din idei“[86].

Rolul dascălilor în societate a fost definit în formule inspirate și de Stolnicul Voicu; după el, aceștia sunt „niște organe de folosul omenirii“[87], niște „făclii ce luminează școlile pornite spre lățirea binelui“[88]. Ei merită din partea societății, din partea compatrioților, cel mai adânc respect, pentru misiunea lor nobilă de luminare a poporului, „pentru diamanturile ceale neprețuite, lumina științelor, tâlmăcirile muselor“[89].

Iluministul din Moldova este un entuziast admirator nu numai al lui E. Poteca ci și al Școlii naționale de la Sf. Sava, în care el vede un centru de luminare nu numai a tinerilor, ci și a adulților neștiutori de carte; pentru el, această Școală este „un izvor curat de la care curg toate bunătățile“, la care, cu toții, tineri sau vârstnici, urmează să vină „să bea, să speale pâcla necunoștinții, să se lumineze, să înțeleagă ce sunt“[90]. Entuziasmul Stolnicului în privința Școlii este nemăsurat. „Mă crede că de s-ar putea - scrie el lui E. poteca - n-aș mai lăsa afară din școală nici un român. Și tineri, și bătrâni, și bărbați și fămeai, i-aș băga într-ânsa, să mănânce hrană sufletească“[91].

Ca și E. Poteca sau alți iluminiști ai epocii, pentru dezvoltarea învățământului național Stolnicul Voicu pune datorii importante pe seama „celor mari“. Referindu-se la aceștia, cu regret constată la un moment dat, în 1826, că „miiarea cea dulce, ce o nasc musele [...], n-au îndulcit încă gâtlejul acelora cărora cerul le-a încredințat soarta patriei“[92]; speră totuși că aceștia nu se află „în gradul acei [i] nesimțiri“ încât să nu vadă „folosul cel mare al învățăturilor“ și să nu contribuie, ca atare, la dezvoltarea lor. Mai mult, el speră într-o emulație: „Eu nădăjduesc - se adresează el lui Poteca - că în puțină vreme văzând rodul să vor ațâța spre întărirea binelui. Interesul pentru luminarea fiilor, nepoților, rudelor neamului, îi va îndemna“[93].

---

[86] *Ibidem*.
[87] *Ibidem*, p. 157.
[88] *Ibidem*, p. 156.
[89] *Ibidem*, p. 151.
[90] *Ibidem*, p. 153.
[91] *Ibidem*, p. 151.
[92] *Ibidem*, p. 155.
[93] *Ibidem*.

*
* *

Preocupări pentru școala națională și considerații privind „învățătura" - sinonimă cu „luminarea" - găsim și la scriitorii din deceniul Luminilor, mai ales la Barbu Paris Mumuleanu și Dinicu Golescu.

Pentru poetul Mumuleanu, învățătura era „o lumină a fericirii omenești", iar lipsa ei, sau „întunericul neștiinței", echivala cu „cea mai mare dintre nenorocirile neamului nostru"[94]. Analizând cauzele „întunericului neștiinței" din epoca sa, poetul își îndreaptă săgețile critice împotriva „celor mari". În cunoscuta sa lucrare, *Caracteruri*, el condamnă cu virulență pretenția boierilor la funcții înalte în administrație, bazată pe criterii de „neam", adică de noblețe sau de bogăție. Boierii și-ar putea justifica o asemenea pretenție, arată poetul, nu pe baza unor documente de „neam", ci de învățătură, adică pe baza unor atestate de specializare profesională, de pildă, de „iurist", „litcrator", „matematic", „himic" sau „bun fizic"[95].

Criticându-i pe marii boieri și dregători ai statului, poetul pornea de la premisa că în calitatea lor de posesori de bogății aceștia aveau datorii deosebite pentru „luminarea patriei", altele, cu mult mai mari decât oamenii de rând. Bogățiile nefiind altceva - subliniază el - decât „agonisiri" ce stăpânii lor „au câștigat din trupul patriei", aceștia, în consecință, sunt datori să întoarcă o parte din veniturile lor patriei. Între altele, sunt datori la îngrijirea școlilor și la procurarea de „cărți de științe în limba patriei pentru luminarea neamului"[96]. Constatăm în opera poetului și unele preocupări pentru chestiuni de educație. Condamnând obiceiurile din familiile boierești de a face educația celor mai mici prin interpuși, el subliniază rolul nemijlocit al mamelor în educația copiilor, și pledează în acest sens pentru instrucția prin școală a viitoarelor mame[97].

Considerații și mai ample asupra rolului învățăturilor în luminarea neamului, conjugate cu remarcabile preocupări școlare, găsim în scrierile lui Dinicu Golescu. Odată cu reîntoarcerea din călătoria făcută în Europa, și sub influența impresiilor din țările „luminate" pe care le-a vizitat, în 1826, el a redeschis și așezat pe baze noi școala de la Golești[98], întemeiată de părintele său, Radu Golescu, cu acest prilej, aducând aici ca profesor pe dascălul ardelean Florian Aaron[99].

---

[94] B. P. Mumuleanu, *Caracteruri*, prefață, p. 4-5.

[95] *Ibidem*, p. 101-106, poezia „Nobilul vechi și sărac".

[96] *Ibidem*, p. 26-27.

[97] *Ibidem*, p. 14, 16-17.

[98] Vezi *Înștiințare pentru Școala din satul Golești*, București, 1826: „Către Părinții cei ce vor să învețe copii [i] Dumnealor Limba Românească, Nemțească, Grecească, Latinească și Italienească" (apud „Bibliografia românească veche", vol. III, p. 495).

[99] Despre reînființarea școlii de la Golești, unele date și la I. Heliade-Rădulescu, *Issachar*, p. 78.

În timpul călătoriei pe care o făcuse în țările „luminate" din centrul și apusul Europei, instituțiile care îl preocupaseră în primul rând pe Dinicu Golescu fuseseră cele de învățământ. Îl interesase, printre altele, școlile din sate. Adesea el notează despre diferitele țări vizitate: „școli nu au numai prin orașe, ci negreșit prin toate satele"[100]. În strânsă legătură cu ideea școlilor prin toate satele, el a reținut imaginea țăranului luminat, a țăranului care citește gazete, „vrând să știe ce curge în lume"[101], pe care îl compară cu țăranul din patria sa, aflat din pricina „tiranilor" săi într-o stare de incredibilă ignoranță[102].

Pentru înlăturarea stării de înapoiere din țara sa, în raport cu țările apusene, Dinicu Golescu subliniază rolul important al propovăduitorilor de lumină, de la care în viitor poporul urma să audă „cum să cuvine să se poarte către stăpânitor și în toate datoriile lui, sau toți cei mari cătră cei mici, și cei mici cătră cei mari, sau bogați cătră săraci"[103]. Școala trebuia să formeze în primul rând pe acești „luminători" ai poporului.

În raport cu noile condiții create odată cu instaurarea domnului pământean, Grigore Ghica, Dinicu Golescu preconizează și el unele măsuri pe plan administrativ menite să ducă la întemeierea de școli. Bun cunoscător al regimului fanariot, el critică unele practici din trecut în privința școlilor și în primul rând întrebuințarea fondurilor școlare „în alte lucruri, nu spre folosul patriei"[104]. El acuză vechiul regim de a fi pus o stavilă întemeierii de școli, „spre a nu să lumina neamul"[105]. Nu poate să-i acuze pentru o asemenea politică școlară numai pe „streini", deoarece știe că „aceia au avut ajutoare de la pământeni"[106].

În vederea încurajării frecventării școlii naționale și a absolvenților ei, marele boier luminat se alătură și el criticilor vizând sistemul numirii în funcții prin dare de bani sau pe baza considerentelor de „neam", pledând pentru înlocuirea lui cu sistemul - devenit obișnuit în Europa -, al ocupării funcțiilor pe baza „atestatelor de învățătură"[107].

Pledând pentru o condamnare definitivă a vechilor practici, Dinicu Golescu preconizează o ridicare considerabilă a veniturilor școlilor naționale pe baza reconsiderării rosturilor mănăstirilor închinate. El este, ca atâția alți boieri cu

---

[100] D. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. cit., p. 158.

[101] *Ibidem*, p. 143.

[102] *Ibidem*, p. 54-55, 80-83, ș.a.

[103] *Ibidem*, p. 54.

[104] *Ibidem*, p. 55.

[105] *Ibidem*.

[106] *Ibidem*. Această referire este de un deosebit interes pentru a stabili fizionomia morală a marelui boier Dinicu Golescu, care denunță el însuși unirea dintre fanarioți și marii boieri pământeni, „unire" pe care o condamnase în termeni categorici Tudor Vladimirescu, conducătorul revoluției din 1821.

[107] *Ibidem*, p. 85-86, 143 ș.a.

sentimente patriotice, un partizan al înlăturării călugărilor greci de la conducerea acestor mănăstiri, în vederea valorificării veniturilor lor în interesul țării. Aceste venituri, în loc să iasă peste granițe sau să satisfacă setea de chivernisească a unor călugări trândavi, urmau să fie folosite în primul rând pentru plata dascălilor „ce trebue la toate județele"[108]. Pe lângă întreținerea spitalelor, care, de asemenea, „trebuie să fie în fieșcare județ", din aceleași venituri era necesar să fie asigurate și fondurile pentru trimiterea de tineri la studii în Occident „spre învățătura dohtoriei", urmând ca apoi, după câțiva ani, aceștia „să învețe pe alții în patria noastră" și cu ajutorul lor să se deschidă - este, poate, prima propunere de acest gen - o școală superioară pentru medicină, o „Academie"[109].

Ca și alți iluminiști contemporani, D. Golescu a intuit misiunea deosebită care revenea dascălilor în opera de luminare a poporului și, ceea ce este mai important, rolul pe care trebuia să-l aibă statul în sprijinirea lor. Statul urma să asigure dascălului drept leafă „cât să cuvine unuia ce nu poate a mai face altă speculație, ci numai a căuta spre folosul luminii"[110].

Om preocupat direct de educația fiilor săi[111], Dinicu Golescu insistă în mod special pentru o nouă orientare în privința educației copiilor, referindu-se, bineînțeles, în primul rând la familiile boierești. În locul educației cu profesori străini în casă, el preconizează sistemul trimiterii copiilor la studii în străinătate. Se convinsese de utilitatea acestui sistem cu prilejul călătoriilor sale în diferite țări „luminate", unde constată că o bună parte din familiile nobile din fiecare din aceste țări își trimite copiii la studii în institute dintr-o țară vecină, „că așa au găsit că este mai spre folos"[112]. Mai ales pentru tinerii din țara sa, studiile în străinătate, prin natura lor, dublau, după Dinicu Golescu, eficiența instrucției, „căci și această vedere de felurimea obiceiurilor a fiecăreia nație nu este mică școală măcar pentru orcare om"[113]. În vederea pregătirii tinerilor prin studii în Occident, D. Golescu insistă asupra necesității ca din fragedă vârstă copiii să fie învățați „în limba națională a citi și a scrie", oferindu-li-se în același timp noțiuni pentru limba străină din țara unde urmau să meargă pentru a-și însuși „tot cursul învățăturilor"[114]. În general, Dinicu Golescu vede în specializarea tinerilor la studii în Occident o cale „prin care putem să dobândim și multe tălmăciri de cărți în limba națională, și mijloace spre folosul luminii, podoabei și bunelor orânduieli a patriei noastre"[115].

---

[108] *Ibidem*, p. 59.

[109] *Ibidem*.

[110] *Ibidem*.

[111] În cursul călătoriei sale lasă la München pe doi dintre fii săi, Radu și Alexandru (*Însemnare a călătoriei mele*, ed. cit., p. 177), iar la Universitatea din Geneva, pe Ștefan și Nicolae (*Ibidem*, p. 205).

[112] *Ibidem*, p. 208.

[113] *Ibidem*, p. 207.

[114] *Ibidem*, p. 209.

[115] *Ibidem*, p. 4.

Preocupat, în ipostaza de om de școală, ca unul care se îngrijea de buna funcționare a școlii de la Golești, Dinicu Golescu urmărește și apreciază activitatea dascălilor de la Sf. Sava și în primul rând a lui Eufrosin Poteca, „profesorul filosofiei, ale căruia osârdii ne dau foarte bune nădejdi“[116]. Cu încredere și un oarecare entuziasm el privește „focarul de lumină“ de la Sf. Sava ca pe un simbol al mișcării de redeșteptare națională a românilor. Luminarea celor mulți - pornită din Școala de la Sf. Sava, precum și din celelalte școli naționale în curs de întemeiere - constituia pentru el, ca și pentru alți contemporani ai săi, o condiție a dezvoltării societății românești pe plan intern și extern. Convins că „învățăturile de tot felul“ aduc în primul rând strălucirea unui neam, în prefața traducerii sale după lucrarea despre români a lui Thomas Thornton[117], ținea să sublinieze încrederea sa în rezultatele acestei opere de luminare; românii când „să vor lumina cu învățături“, scrie el, jefuitorii poporului - interni și externi - „nu vor mai găsi un norod orb să-l jupoaie de pele și el gemând și suspinând să tacă, neștiind ce să vorbească, [...] neștiind ce să facă“[118].

Referințe la rostul important al învățăturii găsim și la un remarcabil gânditor politic, cum a fost iluministul moldovean I. Tăutu, la diferiții autori de proiecte de reforme; le găsim în texte cu conținut social-politic de tot felul.

Într-o scrisoare, din 1828, adresată de la Constantincpol unui nepot al său care se afla la acea dată la învățătură în capitala otomană sub supravegherea sa, în spirit iluminist, I. Tăutu făcea elogiul învățăturii. „Învățătura este cea mai temeinică avere însuș a celui bogat“, scrie el; cu atât mai mult ea este de preț pentru cei săraci. „Prin învățătură numai este pomăzuit omul a fi fericit pe pământ! Și dacă pă alocurea să află învățați ticăloșiți, aceia este sămn că acolo omenirea este departe încă de treapta în care îi pomăzuită a agiunge într-o zi. Și este adevărat că sânt noroade astăzi care să află cu veacuri înapoia altora, dar aceia este o dovadă mai mult a trebuinței ce au de învățătură“[119].

Desigur, ideea luminării prin școală o aflăm cu mult înainte de 1821 în diferite acte cu caracter politic, mai ales în proiectele de reformă. De pildă, în

---

[116] *Ibidem*, p. 5.

[117] T. Thornton, *Starea Valahiei și a Moldovei*, Buda, 1826, prefață în „Bibliografia românească veche“, vol. III, p. 520. Cu privire la identificarea traducătorului, vezi P. V. Haneș, *Un călător englez despre Români. O scriere englezească despre Principatele Române*, tradusă în românește de Const. Golescu, București, 1920. Scrisă mai întâi în limba engleză, lucrarea a fost tradusă în limba franceză în 1812, la Paris, variantă după care s-a făcut traducerea în limba română (cf. *Prefață*, loc. cit., p. 519).

[118] *Ibidem*, p. 520.

[119] *Ionică Tăutul, Scrieri social-politice*, ediție E. Vârtosu, Edit. Științifică, București, 1974, p. 254.

cunoscutul proiect din 1802, atribuit marelui logofăt Dimitrie I. Sturdza, privind organizarea unei republici „aristo-democraticești". Între altele, se sublinia aici ideea necesității școlilor, „făcute pentru ca creșterea tinerilor, atât de parte bărbătească, cât și parte femeiască, să poată fi îndestul pentru a săvârși la toate obrazile ce vor face, din neamu în neamu, lăcuitori buni răpublicii"; în acest sens, boierii, alcătuind departamentul I al Divanului mare - instituția cea mai importantă, preconizată a se înființa -, „vor avea și putere de a sili veri pă ce părinți, fără deosăbire, să dea fiului său creștere bună"[120].

Mai ales în proiectele de reforme și în apelurile la redeșteptare națională din anii 1821-1822 ideea întemeierii de școli în limba națională era pusă în legătură cu exigențele afirmării boierimii mici și mijlocii, se constituia într-o condiție a „unirii neamului". „Toată silința să se puie - se arată într-un document - pentru întemeierea școalelor țării, cu dascăli de tot felul la învățături, ca să [să] lumineze fiii patrii"[121]. Școlile urmau să descopere și să ajute pe tinerii talentați - indiferent de clasele cărora aparțineau - pentru a putea sluji în „ocolul țării"[122]. O speranță deosebită, în sensul preconizării acestei măsuri, cum am văzut, se pune în seama Școlii de la București întemeiată de Gheorghe Lazăr, care trebuia să fie un centru de educație a tineretului român, indiferent de originea lui socială.

Trebuie subliniat, în finalul acestui capitol, că opera de luminare prin „învățături", prin însușirea științei de carte în școlile naționale este raportată în cele din urmă - în scrierile iluminiștilor români, ca și în diferitele proiecte de reforme - la fenomenul redeșteptării naționale, în ansamblul său.

Ca și E. Poteca sau B. P. Mumuleanu, un iluminist ca Stanciu Căpățâneanu[123], în „întunericul neștiinței" de carte vedea cauzele suferințelor contemporanilor săi: „Patria noastră și neamul românesc - spune el într-un „Cuvânt" din 2 aprilie 1827 -, dacă atâta vreme [a fost] împilat, dacă atâția ani [a fost] deșirat și sfâșiat", „pricina a fost singură neînvățătura". „De învățăm - spune el mai departe -, negreșit era să cunoaștem că *suntem nație și era să râvnim cinstea și dreptul național*" (s.n., N.I.)[124].

---

[120] E. Vârtosu, *Napoleon Bonaparte și proiectul unei „republici aristo-democraticești" în Moldova, la 1802*, ediția a II-a, București, 1947, anexe, p. 33.

[121] E. Vârtosu, *1821. Date și fapte noi*, București, 1932, p. 166. („Pentru unirea blagorodnicilor").

[122] *Ibidem*, p. 196-199 („Îndemn pentru unire").

[123] În mod deosebit la Stanciu Căpățâneanu se referă I. Heliade-Rădulescu, menționând că a fost elevul său și, anterior, al lui Gh. Lazăr, și pe care l-a inițiat în activitatea Societății Literare întemeiată la București în 1827. Cf. *Issachar*, p. 78.

[124] *Biblioteca Academiei Române, Serv. Msse*, ms. rom. 4235, f. 73.

În spirit critic autorul se referă la unii dintre compatrioţi, care uitaseră de „faptele strămoşilor noştri Romani, şi chiar ale celor mai dincoace bărbaţi români din a cărora vrednicii poate şi acum ţinem privileghiuri"; îi condamnă pe „cei mari", care, în trecutul apropiat, uitaseră „că ajutorul, dragostea şi cinstea trebuie să dăm numai Patrii noastre şi lucrătorului pământului ei, sau mai bine a zice numai fratelui nostru Rumân, iar nu să-l nesocotim în tot minutul"[125].

Dar critica lipsei de solidaritate dintre compatrioţi în trecut, cu relele ei urmări, sau raportarea la virtuţile strămoşeşti, servesc autorului la care ne referim, precum serveau cu un timp în urmă lui Gh. Lazăr, drept pretext pentru a adresa compatrioţilor săi chemarea la redeşteptare naţională; şi încrederea sa în binefacerile „epocii noi", în triumful spiritului patriotic, înfăţişează, ni se pare, un accent mai puternic decât la alţi iluminişti contemporani. „Se bucură acum neamul şi patria - scrie el -, văzând că cei mai bine cătaţi fii ai săi, căindu-se de nesocotinţa ce-i arătase pă vremile amăgirii, se-ntorc cu omilinţă şi-o îmbrăţişază aprinşi de patriotism şi dragoste naţională". Şi definind sentimentul care uneşte pe membrii uneia şi aceleiaşi comunităţi naţionale, raportându-se, de fapt, la dimensiunea socială a ideii naţionale, el scrie: „Numele [de] Rumân e mai mult decât acela de rang; toţi nobili [i] cunoscându-se Rumâni se ruşinează şi compătimesc de ticăloşia compatrioţilor ce-i înconjoară, nu mai priimesc cinstea d-a sta îmbrăcaţi în aur înaintea unui norod deşirat şi putrezit în beznă şi amarul ticăloşiei"[126].

Într-o notă optimistă - caracteristică şi altor iluminişti, în anii primei domnii pământene, după 1821 - pe „cei mari" Stanciu Căpăţâneanu îi vede angajaţi în mişcarea de regenerare naţională, căci aceştia, scrie el, „cunosc acum prea bine că slava căpeteniei lor stă în fericirea şi podoaba supuşilor, precum şi-a negingaşului cioban în frumuseţea turmei ce păzeşte"; îi îndeamnă, ca atare, pe boieri să conlucreze la „fericirea neamului", să se silească „a-i înlesni toate mijloacele spre înaintarea învăţăturilor, unii ajutând şcoalele din însuşi avutul propriu, alţii scriind, alţii cheltuind la tipărirea cărţilor şi alţii pe la moşii şcoale deschizând"[127].

---

[125] *Ibidem*, f. 82.
[126] *Ibidem*, f. 74.
[127] *Ibidem*.

„Luminarea neamului“ prin învățături, așa cum o vedeau iluminiștii, se constituia într-o importantă ipostază a redeșteptării naționale[128]; desigur, ca să prindă viață, ideea națională, așa cum vom vedea mai departe, într-un alt capitol, trebuia să treacă prin filtrul spiritului critic în ordine socială, să se definească mai exact, prin raportare la necesitatea reformelor social-politice menite să ducă la importante restructurări în viața societății.

[128] Trebuie subliniat aici că relația „luminare“-„redeșteptare națională“ a fost amplu relevată de Paul Cornea în monumentala sa lucrare, *Originile romantismului românesc*, Edit. „Minerva“, București, 1971, mai ales în partea a III-a, cu trimitere, bineînțeles, și la cărturarii ardeleni. De asemenea, asupra aceleiași relații, amintim aici de studiul mai vechi al lui Adrian Marino, *Iluminiștii români și idealul „luminării.*, în „Iașul literar“, 1965; nr. 3, p. 42-64; nr. 4, p. 29-40. În sfârșit, adăugăm aici, și studiul nostru, *Ideologia generației din epoca de la 1821 (I)*, în „Revista de istorie“, t. XXXIV, 1981, nr. 3, p. 417-440.

CAPITOLUL AL V-LEA

AFIRMAREA IDENTITĂȚII ISTORICE. DE LA ORIGINI LA EVALUAREA STATUTULUI POLITIC INTERNAȚIONAL

1. *Scurtă privire asupra istoriografiei - domeniu important al gândirii istorice și social-politice*

Departe de a se ridica la nivelul celei ardelene, istoriografia din Țara Românească și Moldova, din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea, ocupă un loc important în istoria culturii din această epocă.

Ca și istoriografia din Transilvania, ea era chemată să răspundă exigențelor societății, să reflecte într-un fel sau altul aspirațiile acestei societăți. Găsim și la istoriografii munteni și moldoveni caracteristici proprii marilor istorici ardeleni: preocuparea pentru originile neamului și trecutului său de luptă, spiritul critic la adresa realităților vremii, aspirațiile de emancipare politică și socială. Evident, conținutul social și politic al lucrărilor istorice din Principate, cum vom vedea, este ancorat în realitățile specifice acestor provincii, aflate sub suzeranitatea Porții Otomane, iar de la 1774, sub protectoratul Rusiei.

Mărturisind responsabilitatea pentru adevărul istoric, unele dintre aceste lucrări relatează evenimentele în mod cronologic, în stilul vechilor cronici din secolul al XVII-lea; însă accentul pe comentariul critic al evenimentelor este tot mai vizibil pe măsură ce ne apropiem de 1821.

Prezentarea situației Principatelor Române în timpul războiului din 1768-1774 face obiectul cronicii redactată de biv-vel Stolnicul Dumitrache, rămasă în manuscris și editată de V. A. Urechia, sub titlul, *Istoria evenimentelor din Orient cu referințe la Principatele Moldovei și Valahiei din anii 1769-1774*[1].

[1] În „Analele Academiei Române", seria istorie, t. X, 1888.

Scrisă la scurtă vreme după încheierea păcii, probabil în 1775, lucrarea relatează fapte binecunoscute de autor, ca unul care participase la evenimente.

Si mai importante pentru relatarea evenimentelor din răstimpul acestui război, ca și din intervalul premergător și imediat următor, sunt lucrările banului Mihai Cantacuzino, unul dintre marii boieri din Țara Românească, cu roluri importante în desfășurarea evenimentelor. Alături de fratele său, Pârvu Cantacuzino, el a fost un adept activ al luptei antiotomane, alături de Rusia, redactând, așa cum s-a presupus[2], principalele memorii de reforme adresate diplomaților străini la congresele de pace de la Focșani și București din cursul anului 1772.

După sfârșitul războiului, retras în Rusia, Mihai Cantacuzino a redactat, în 1787, cunoscuta lucrare *Genealogia Cantacuzinilor*. Aceasta este o adevărată istorie a Țării Românești, de la descălecat până în 1787, cu accentul pe ultimele patru decenii, cunoscute profund de autor. Rămasă mult timp în manuscris, ea a fost publicată de Nicolae Iorga în 1902.

De asemenea, banul Mihai Cantacuzino a elaborat și o a doua lucrare istorică, *Istoria Țării Românești, politică și geografică*, în limba greacă, tipărită mai târziu, în 1806, la Viena, de frații Tunusuli. Aceasta se constituie într-o istorie a Țării Românești în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și are la bază, așa cum indică și titlul, o prezentare geografico-statistică; cuprinde și o cronologie a domnilor Țării Românești, cu amănunte interesante mai ales pentru evenimentele din deceniile VI-VIII, cunoscute direct de autor[3].

Un alt mare boier, cu preocupări istorice, implicat în evenimentele care s-au succedat păcii de la Kuciuk-Kainargi, a fost Ienăchiță Văcărescu. După Dimitrie Cantemir, în ordine cronologică, acesta este al doilea cărturar care redactează o istorie a Imperiului Otoman, sub titlul *Istorie a preaputernicilor împărați otomani,* redactată în 1788, pe când se afla la Nicopole, unde fusese surghiunit din ordinul lui Nicolae Mavrogheni[4]. Relatarea evenimentelor în această lucrare pornește de la profetul Mahomed și ajunge până în zilele autorului, din loc în loc acesta făcând raportări la istoria românilor. Ca și Mihai

---

[2] Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române. 1750-1831*, Edit. Academiei Române, București, 1972, p. 141, 144-145, 153, 159 ș.a.; Idem, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines. 1769-1830*, Bucarest, 1970, din Inventarul memoriilor, nr. 11-14; 16; 18-19.

[3] Pentru amănunte privind această lucrare și autorul ei, vezi: G. M. Ionescu, *Generalul maior al Rusiei Mihail Cantacuzino, fost mare vistier al Valahiei*, București, 1905, 36 p.; Ilie Corfus, *În legătură cu opera lui Mihai Cantacuzino,* în „Revista istorică română", vol. XVI, 1946, fasc. II, p. 129-141.

[4] A scris această lucrare, nota el, „afundat în valurile întristărilor și pentru patimile ce sufere iubiții miei simpatrioți, neputând afla eu acum vreun mijloc spre a le tămădui". Cf. Al. Papiu-Ilarian, *Tesaur de monumente istorice*, t. II, 1863, p. 245.

Cantacuzino, el a invocat ideea capitulaţiilor încheiate în trecut cu Poarta, încercând să argumenteze astfel statutul unei cât mai largi autonomii pentru Principatele Române.

De asemenea, Ienăchiţă Văcărescu este autorul cunoscutei *Gramatici*, din 1787, tipărită la Râmnic, în prefaţa căreia găsim ideea descendenţei latine (vezi mai departe).

De o valoare deosebită sunt lucrările în limba greacă despre români, aparţinând cunoscuţilor cărturari stabiliţi un timp în Principate, Daniil Philippide şi Dionisie Fotino.

Primul dintre ei a redactat în limba greacă, *Istoria României*, tipărită la Lipsca (Leipzig), în 1816. Tot el a publicat, la aceeaşi dată, *Geografia României*, ca o continuare a celei dintâi. Este vorba de primele lucrări ştiinţifice menite să pună în circulaţie numele viitorului stat naţional român, prin termenul de „România“, D. Philippide subînţelegând toate teritoriile locuite locuite de români, indiferent de graniţele politice care le despărţeau[5].

Al doilea istoric grec, Dionisie Fotino, este autorul unei istorii a românilor, mult mai importantă, şi ea cu titlu semnificativ, *Istoria vechii Dacii*, apărută în 3 volume la Viena, în anii 1818-1821[6]. El face o prezentare istorică a Transilvaniei, Ţării Româneşti şi Moldovei, insistând cu date interesante asupra perioadei de după tratatul de la Kuciuk-Kainargi.

*

*   *

O serie importantă de scrieri istorice, cele mai multe elaborate înainte de 1821 - şi care, spre deosebire de lucrările de limbă greacă amintite mai sus, au rămas în manuscris, unele până până în zilele noastre -, aparţine câtorva autori români proveniţi din rândurile unei pături sociale modeste, alta decât a marii boierimi. Ne referim la scrierile lui Dionisie Eclesiarhul,

---

[5] Cărturarul a locuit mai mult în Moldova, dar un timp s-a aflat şi în Bucureşti; de asemenea, a călătorit şi prin Transilvania şi, mai ales, prin Occident. Pentru mai multe date, vezi N. Bănescu, *Viaţa şi opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide. Cartea sa despre pământul românesc, Leipzig, 1816*, Bucureşti, 1924 (extras din „Anuarul Institutului de Istorie Naţională“). De asemenea, C. Erbiceanu, *Câteva cuvinte despre Filipid*, în „B.O.R.“, XXVII, 1903-1904, p. 1096-1100; de adăugat că acest exeget a reeditat în „B.O.R.“, în traducere românească, o bună parte a *Istoriei României* („B.O.R.“, vol. XXVIII-XXX). Pentru o privire critică asupra operelor istoricului grec, vezi şi Olga Cicanci, *Daniel Philippidi: Verité et fiction dans redaction de l'histoire*, în „Revue des études sud-est européennes“, t. XXI, 1983, nr. 2, p. 195-201.

[6] Titlul întreg, *Istoria generală a Daciei, sau a Transilvaniei, Ţării Munteneşti şi Moldovei*, sub care este tradusă în româneşte şi publicată în 1859, după dubla alegere a lui Al. I. Cuza, de către G. Sion, vorbeşte de la sine de concepţia acestei lucrări.

Zilot Românul și Naum Râmniceanu. Așa cum vom mai observa, sunt scrieri de mare valoare documentară, mai ales sub raportul ideologiei social-politice și structurii psihologice.

Cronograful Țării Românești, scris de Dionisie Eclesiarhul, redă cronologic evenimentele dintre 1764-1815[7] în stilul vechilor cronicari, punctând însă pe alocuri aceste evenimente cu observații critice și comentarii care merită reținute.

Mult mai amplă, și cu un conținut ideologic mai bogat, este opera lui Zilot Românul, constituită din mai multe scrieri, care de care mai interesante, recent apărută într-o ediție completă[8], prefațată de un remarcabil studiu critic, în care se identifică autorul anonim cu Ștefan Fănuță[9].

Zilot Românul se dovedește a fi cel mai important analist al societății românești, în intervalul de timp care a marcat sfârșitul domniilor fanariote. Prima sa scriere istorică, în ordinea descoperirii și editării - și una dintre cele mai importante - este dedicată analizei Principatelor Române în primele două decenii ale secolului al XIX-lea; ea a fost publicată de Bogdan Petriceicu Hașdeu în 1884, sub titlul *Ultima cronică din epoca Fanarioților*[10]. Următoarea scriere importantă, analizând starea Țării Românești sub ultimul domnitor fanariot, a fost descoperită și publicată de Grigore G. Tocilescu, în anul următor, 1885, sub titlul, *Domnia a treia a lui Alexandru Vodă Șuțu, ce i se zicea și Dracache*[11].

Mult mai târziu, după manuscrisul lui Zilot[12], cercetat de Hașdeu și Tocilescu, a publicat o altă scriere, Gh. T. Kirileanu, sub titlul, *Dăslușire. O scrisoare inedită a lui Zilot Românul*[13]. Este o scriere literară, în versuri, însă cu un conținut social-politic și istoric, așa după cum și culegerea de versuri *Adunare de stihuri* - cu piese elaborate mult mai târziu -, publicată, încă în 1885, de Gr. G. Tocilescu[14], are la bază realitatea social-politică din Principatele Române.

---

[7] Folosim aici ediția mai veche, din 1934, a lui C. S. Nicolaescu-Plopșor, *Cronograful Terei Rumânești de la 1764 până la 1815*, Rm. Vâlcea, 1934.

[8] Zilot Românul (Ștefan Fănuță), *Opere complete*, ediție Marcel-Dumitru Ciucă, Edit. „Minerva“, București, 1996.

[9] Împreună cu ediția, studiul a făcut obiectul unei remarcabile teze de doctorat susținută de dl. M. Ciucă, sub conducerea d-lui academician Ștefan Ștefănescu. În ceea ce ne privește, cum am menționat într-un loc, întrucât la data apariției ediției domnului Ciucă lucrarea noastră era redactată, am preferat să lăsăm trimiterile de la subsol în forma în care se aflau - la vechile ediții ale textelor cărturarului, pe care le cunoșteam de multă vreme (cu atât mai mult cu cât și în textul lucrării am făcut unele referințe la vechii editori).

[10] Pe coperta interioară având indicat și un subtitlu: *Inainte de Tudor Vladimirescu. O cronică a Terei Românești dintre 1800-1821*, București, 1884, 118 p.

[11] Este publicată în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie“, vol. V, 1885, p. 65-88, ca anexă la studiul savantului, *Scrierile inedite ale lui Zilot Românul*, p. 58-64. Tot în același volum al revistei, Tocilescu publică și o culegere din versurile istoriografului, sub titlul *Adunare de stihuri*, p. 331-358.

[12] Este vorba de mss. cu nr. 868, păstrat la *Biblioteca Academiei Române, Serv. Msse.*

[13] În „Revista istorică română“, t. 11-12, 1941-1942, p. 288-388.

[14] Vezi mai sus, nota 11.

Deosebit de importante pentru cunoașterea stărilor de lucruri din Principate, înainte de 1821 - dar și după această dată -, sunt scrierile protosinghelului Naum Râmniceanu, și ele rămase mult timp în manuscris. În mare parte ele au fost descoperite și publicate de cunoscutul exeget al istoriei Bisericii Ortodoxe Române, Constantin Erbiceanu, începând din anul 1888. Erau publicate la această dată două dintre scrierile mai importante, sub titlul *Cronicul protosinghelului Naum Râmniceanu de la 1768-1810* și *Despre originea românilor*[15]. Ulterior, același C. Erbiceanu atribuie lui Naum Râmniceanu, și publică în „B.O.R.“, alte câteva manuscrise în original, nesemnate, abordând problematica anilor 1821-1822, și anume: *Izbucnirea și urmările zaverei din 1821 din Valahia*[16], precum și *Tratat important*[17].

Diferite texte disparate, aparținând lui Naum Râmniceanu, a publicat același C. Erbiceanu, încercând să reconstituie viața și activitatea cărturarului[18].

Mult mai târziu, o scriere importantă a cărturarului, a publicat Ștefan Bezdechi, sub titlul *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Râmniceanu*, partea I-a, Cluj, 1944; era vorba de o scriere tratând problema originii românilor și a limbii române, anunțată de editor anterior într-un studiu[19], cu precizări de natură să stârnească un viu interes[20].

---

[15] La această dată, ele erau încorporate de editor, în mod impropriu, în valoroasa culegere, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă. Textul grecesc și traducerea românească*, București, 1888 (impropriu fiind intercalate aici, pentru că Naum Râmniceanu nu este grec, ci român!).

[16] Vezi „B.O.R.“, nr. 5 și 6, din 1899.

[17] Vezi, mai exact, C. Erbiceanu, *Naum Râmniceanu. 1822. Tratat important*, în „B.O.R.“, an. XXVII, 1903, nr. 1, p. 11-27. Ulterior, E. Vârtosu a republicat această scriere, fără trimitere la C. Erbiceanu, între apelurile anonime la unirea neamului din anii 1821-1822, sub titlurile: *Indemn la Unire* și *Pentru unirea blagorodnicilor* (în volumul: *1821. Date și fapte noi*, București, 1932, p. 161-167; 187-197). Republicând textul, E. Vârtosu a trimis direct la cunoscutul mss. 322 de la *Biblioteca Academiei Române*, care, într-adevăr, nu are indicată semnătura lui Naum Râmniceanu. Or, trecând peste „scăparea“ nemenționării lui C. Erbiceanu, ar fi de făcut ipoteza că pasiunea lui Erbiceanu pentru opera lui Naum Râmniceanu l-a făcut, poate, la un moment dat, să atribuie protosinghelului unele texte anonime - cum este și cazul *Trtatatului important* -, fără o analiză critică riguroasă; vrem să spunem că s-ar impune o nouă exegeză critică privind paternitatea acestor texte, prin comparație cu numeroase alte texte anonime din anii 1821-1822, din care ar rezulta, cu siguranță, concluzii mult mai exacte.

[18] C. Erbiceanu, *Viața și activitatea literară a protosinghelului Naum Râmniceanu*, București, 1900 (discurs de recepție la Academia Română cu răspunsul lui D. A. Sturdza). De asemenea, mai vezi, Idem, *Material pentru istoria contemporană, politică și bisericească a românilor. Condica mea de casă, de Naum Râmniceanu*, în „B.O.R.“, nr. 7, 1888, p. 548-549.

[19] Ștefan Bezdechi, *Protosinghelul Naum Râmniceanu despre originea neamului și a limbii noastre*, în „Transilvania“, 1943, nr. 3-4, p. 231-237.

[20] Intre altele, se făcea precizarea că era vorba de o cronică românească „pe care a văzut-o Nicolae Bălcescu, a avut-o Timotei Cipariu și a foiletat-o superficial N. Iorga“. Cf. *Ibidem*, p. 231.

Interesul pentru opera lui Naum Râmniceanu - în ciuda faptului că s-a trimis la autorul ei, adesea, ca la un scriitor minor[21] - a mers până în epoca noastră, dacă avem în vedere, de pildă, atenția pe care i-a acordat-o G. Călinescu[22], mai ales că Naum Râmniceanu a fost, între altele, și poet[23].

Am insistat mai mult asupra ultimilor doi istoriografi, tocmai pentru că operele lor, rămase multă vreme în manuscris, sunt mult mai valoroase decât se crede îndeobște; ele sunt valoroase, cum vom vedea și mai departe, prin ideile politice și sociale pe care le conțin, prin mesajul și spiritul național care le animă.

Un tablou complet al istoriografiei din Principatele Române în epoca Luminilor, ne-ar fi obligat să trimitem aici și la alte scrieri, importante pentru informațiile lor de ordin istoric, dar mult mai modeste sub raportul ideilor sau al structurii lor psihologice; ne referim aici, de pildă, la cronici insipide, precum cronica pitarului Hristache, cronicile anonime despre Nicolae Mavrogheni și Constantin Hangerli[24], cronica lui Ioniță Canta sau Pseudo-Enache Kogălniceanu[25]. De asemenea, ar fi să ne referim aici la lucrările relatând evenimentele de la 1821, aparținând lui Mihai Cioranu, Ioan Dârzeanu, Chiriac Popescu, C. Izvoranu și altora, apropiați sau adversari ai lui Tudor Vladimirescu; pentru mișcarea eteristă din Moldova, lucrarea în versuri, *Tragodia sau, mai bine a zice, jăluirea Moldovei*, aparținând vornicului Alecu Beldiman, sau satirele aparținând lui Vasile Pogor-tatăl, *Vedenia schimnicului Varlaam de la Secul* și *Eteriada*.

Importante ca izvoare pentru evenimentele de la 1821, acestea sunt modeste sub raportul ideologiei social-politice și, oricum, la ele ne referim implicit când abordăm problematica politică din anii 1821-1822.

2. *Problema originii românilor și a limbii române*

Problema originii românilor - și odată cu ea a limbii române - este abordată în majoritatea scrierilor din epoca Luminilor. O găsim la clerici, istoriografi, oameni de școală, scriitori, autori de gramatici, autori de proiecte de reformă ș.a.

---

[21] Vezi, despre el și paginile lui N. Iorga, *Istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea*, vol. II, p. 344 și urm.

[22] G. Călinescu, *Naum Râmniceanu*, în „Studii și cercetări de istorie literară“, an. IX, 1960, nr. 2, p. 335-337 (la rubrica „Material documentar“).

[23] Ipostază pusă în lumină mai întâi de același C. Erbiceanu când a publicat *Poeziile protosinghelului Naum Râmniceanu*, București, 1890.

[24] Acestea trei sunt publicate de Dan Simonescu, în *Cronici și povestiri versificate*, București, 1967.

[25] Acestea două au fost publicate mai întâi de M. Kogălniceanu, în *Cronicile României*, t. III, 1874, p. 183-193; 197-274.

O trecere în revistă a numeroaselor texte din epoca Luminilor atestă faptul că și în Principatele dunărene, deși cu o mai mică amploare decât în Transilvania, conștiința etnică a fost, totuși, afirmată cu vigoare. O asemenea analiză, cum vom observa, pune în lumină concluzia că ideile privind originea românilor nu au fost pur și simplu „importate" din Ardeal, ci ele se înscriu, înainte de toate, pe linia filonului tradiției cronicărești din epoca anterioară, influența Școlii Ardelene având numai darul de a impulsiona acest proces de conștientizare a originii etnice. Aspectul la care ne referim este important, deși, cum se știe, conștiința națională nu se reduce nicidecum la conștiința etnică, aceasta din urmă fiind numai temelia pe care se edifică celelalte elemente ale conștiinței naționale.

Cronologic, în epoca Luminilor, ideea originii poporului român și a limbii române, o constatăm mai întâi în rândul clericilor. Anume, ea este afirmată cu toată claritatea de episcopul Chesarie de Râmnic, în prefața la *Minei*-ul, pe ianuarie 1779. Aici, citându-l pe Cassius Dio („Dion") și pe Meletie „gheograful", el scrie: „Traian împăratul, după ce au supus pre dachi, cu piarderea lui Dicheval, au trecut mulțime de râmleni în părțile acestea, făcându-i pe unii proști lăcuitori, pre alții, stăpâni[i] lăcuitorilor"[26].

Apoi, subliniind ideea că împăratul Constantin cel Mare, ca un continuator al Imperiului Roman, a stăpânit teritoriul Țării Românești, întărind obiceiurile moștenite de la romani, episcopul notează: „Ci, ori de la Traian sau de la marele Constantin, de să trag ca urmare aceste obiceiuri, nu fac filonichie. Insă eu dintru acestea descopăr lucruri minunate, aflu linia neamului rumânesc, din vechi trăgându-se din slăvit neam al romanilor (valahi numindu-se după limba slavonească), a cărora slavă au strălucit împreună unde ș-au întins și soarele razele"[27].

Astfel de idei, privind originea latină a românilor, parveneau episcopului prin filieră autohtonă, ca unul care cunoscuse opera Stolnicului Constantin Cantacuzino, precum și Letopisețul Cantacuzinesc. În prefețele la *Minee*, el notează ca izvoare nu numai pe clasici (Dio Cassius, Zonares), ci și pe unii autori moderni; citează, de pildă, pe Meletie Geograful (Meletie din Janina), cărturar grec cu studii la Padova și Veneția, autor al unei *Geografii* de largă circulație în secolul al XVIII-lea, precum și al unei *Istorii bisericești* care avea să fie tradusă de mitropolitul Veniamin Costache[28]. Dar el apelează mai ales la lucrări contemporane, în primul rând la cunoscuta *Enciclopedie*[29].

---

[26] Cf. prefața *Minei-ului* pe ianuarie 1779, al 4-lea volum, apud, Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești*, anexe, p. 181.

[27] *Ibidem*, p. 182.

[28] *Ibidem*, p. 125.

[29] Vezi mai sus, p. 72.

Câteva decenii mai târziu, în diferite scrieri ale sale, mitropolitul Veniamin Costache afirmă şi el originea latină a limbii române, „patrioticeasca limbă", cum o numeşte el. „Limba noastră - scrie el - este fiica limbii latineşti, care au fost limba romanilor, strămoşilor noştri, cei ce la 105 [...] ne-au adus din Italia, vechea patrie, şi ne-au lăcuit aice în Moldova, Ţara Românească, Ardealul şi Banatul, care ţări se numea pe atunci Dachia"[30].

Abordată în majoritatea scrierilor din epoca Luminilor, cum este firesc, această problemă îşi află comentarii mai ample în lucrările istorice. De la banul Mihai Cantacuzino şi Ienăchiţă Văcărescu până la Naum Râmniceanu şi Zilot Românul, într-un fel sau altul, problema a fost abordată.

Ienăchiţă Văcărescu a afirmat această concepţie în prefaţa la *Gramatica* sa din 1787. Aşa cum a demonstrat de mult D. Popovici, la data când apărea, în 1780, cunoscuta capodoperă a Şcolii Ardelene, *Elemente linguae daco-romanae sive Valahicae*, manuscrisul gramaticii lui Ienăchiţă Văcărescu era elaborat în forma în care se va publica[31]. Prin urmare, conchidea, pe bună dreptate, acest exeget al epocii Luminilor, nu era vorba de influenţa lucrărilor ardelene asupra cărturarului muntean, ci izvorul ideilor lui Ienăchiţă Văcărescu trebuie căutat într-un filon intern, din Ţara Românească, altfel spus, în tradiţia păstrată în Principate şi care venea direct de la cronicari.

Cum am anticipat, exemplul şi mai clar ni-l oferă cazul lui Chesarie de Râmnic, ale cărui texte, atestând originea latină a poporului român, datează din anii premergători apariţiei lucrării lui Samuil Micu şi Gheorghe Şincai, amintită mai sus[32].

Faptul că lucrările Şcolii Ardelene au influenţat numai procesul de clarificare a conştiinţei naţionale la sud şi răsărit de Carpaţi, iar nu au căzut pe un teren gol, este uşor de înţeles. Demonstraţia a fost făcută demult în cultura română. Ne-am referit mai sus la D. Popovici, dar ne putem referi la o serie de cărturari dinaintea sa, de pildă, la V. A. Urechia sau B. P. Haşdeu.

Ultimul, subliniind însemnătatea cronicii lui Zilot Românul, publicată de el în 1884, scria la această dată: „Citind-o, oricine va înţelege pe deplin că nu dascălul Lazăr din Ardeal a redeşteptat pe malurile Dâmboviţei ideea românească. Ea nu încetase niciodată a fi deşteaptă"[33]. La rândul său, mai târziu, în 1941, Gh. T. Kirileanu, editorul altei lucrări a lui Zilot Românul, combătea o afirmaţie a lui N. Iorga[34], trimiţând la opinia citată a lui B. P. Haşdeu[35].

---

[30] Cf. I. Gheorghiţă, *Un veac de la moartea mitropolitului Veniamin Costache*, Mânăstirea Neamţului, anexe, p. 185.

[31] D. Popovici, *La littérature roumaine á l'époque des Lumières*, Sibiu, 1945, p. 162-164.

[32] Vezi mai sus, p. 94.

[33] B. P. Haşdeu, *Ultima cronică*, p. XXV.

[34] N. Iorga, *Istoria literaturii române*, ed. I, vol. II, p. 351.

[35] Gh. T. Kirileanu, *op. cit.*, p. 292.

*
* *

Înainte de a analiza aici comentariile ample ale lui Zilot Românul și Naum Râmniceanu asupra originii poporului român și limbii române, este necesar să ne oprim mai întâi asupra ideilor celor doi istorici greci, Daniil Philippide și Dionisie Fotino, autori ai cunoscutelor lucrări de istorie a românilor. Ar fi cazul să facem, din nou, câteva precizări privitoare la acești autori care au scris, într-un spirit pe deplin românesc, cu căldură și simpatie despre noi. Cum am anticipat, ei trebuie incluși în istoriografia română, chiar dacă au scris în limba greacă; nu este vorba numai de faptul că au scris despre noi ca și cum ar fi fost români[36], ci de faptul că, o bună parte din viață, ei au trăit în Princpate, mai puțin în Grecia. A accepta să fie revendicați în exclusivitate de cultura greacă ar fi nedrept, mai ales în postura lor de autori ai lucrărilor despre români - lucrări care au stârnit vii reacții în lumea greacă[37]. Considerăm că avea dreptate eruditul C. Erbiceanu, când, în 1907, referindu-se la *Istoria României*, a lui Daniil Philippide, aprecia că aceasta „este pentru noi românii de o imensă importanță". Și adăuga, în raport cu ceea ce se cunoștea la acea dată despre epoca Luminilor: „Nimeni altul, afară de acest autor, n-a scris și n-a dezvoltat această cestiune grea, a vechii istorii a Daciei lui Traian și a vieței și rezistenței românilor în ea". Iar mai departe aprecia că D. Philippide „era un filoromân mare și a trăit mult între români, a cutreerat toată țara Daciei și cunoștea limba țărei. Este cu totul filoromân și recunoaște multe calități: politice, economice și militare, Românilor"[38].

---

[36] De altfel, într-un loc, C. Erbiceanu făcea ipoteza că, în ciuda apartenenței declarate, nu era exclus ca la origine D. Philippide să fie român-macedonean; altfel, credea el, nu ar fi putut să scrie așa de frumos despre români. Vezi C. Erbiceanu, *Câteva cuvinte despre Filipid*, în „B.O.R.", XVII, p. 1098.

[37] Este știut că *Istoria României* a lui D. Philippide nu a fost bine primită de compatrioții greci, ceea ce l-a mâhnit pe autor (cu toate că lucrarea era dedicată țarului Alexandru I, pe care îl felicita pentru că încorporase Basarabia). Cf. N. Bănescu, *Viața și opera lui D. Philippide*, loc. cit., p. 146; 151;152-155. Referitor la această „primire" făcută de greci lucrării lui D. Philippide, nu este lipsită de interes și aprecierea lui C. Erbiceanu: grecii, spune el, simțeau că *Istoria României* este favorabilă românilor, că ea „îi va împinge spre renașterea și deslipirea lor de greci ca popor aparte"; această operă, adăuga învățatul, contravenea planurilor unor greci de refacere a unei Grecii Mari - incluzând și Principatele - în condițiile eventualei înfrângeri a turcilor. Cf. C. Erbiceanu, *Note*, în „B.O.R.", XXX/906-7, p. 926-927.

[38] Notă a lui C. Erbiceanu, drept comentariu la texte traduse din *Istoria României*, „B.O.R.", XXX, 1906/7, p. 925.

Cei doi istorici greci s-au referit pe larg la originea românilor, şi faptul trebuie remarcat pentru că lucrările lor tipărite aveau darul de a informa străinătatea asupra originii şi vechimii poporului român[39]. Aceasta cu atât mai mult cu cât cei doi cărturari au circulat des în Orient, stabilind numeroase relaţii personale cu cărturarii occidentali.

Prima parte a *Istoriei României* a lui D. Philippide tratează „Istoria veche a românilor, de la Traian până la al doilea descălcat"; raportând „România" la spaţiul vechii Dacii, autorul se referă la originea latină a românilor şi continuitatea lor pe spaţiul provinciilor istorice româneşti: Ţara Românească, Moldova, Transilvania. Excluzând teoria emigrării la sud de Dunăre sau a dispariţiei în faţa popoarelor migratoare, el scrie: „Se vede că cei mai mulţi locuitori ai teritoriilor acestora au rămas în vechea Dacie, în *Romania*, şi care se întinde acum mai mult. Era foarte greu pentru cei ce posedau turme şi animale şi case, locuind în pământ civilizat, având proprietăţi şi pământurile lor, şi nefiind niciodată ambulanţi ori *schinoviţi**, ca, cu toţii, să se strămute în altă parte"[40].

În timpul migraţiei popoarelor, spre deosebire de multe alte popoare, românii reuşesc să reziste: „Iar Românii noştri - scrie el -, retrăgându-se dinaintea năvălitorilor şi nebuneştilor invaziuni, s-au conservat şi s-au înmulţit"[41].

Odată precizând că este vorba de un popor *romanic*, care îşi are o continuitate neştirbită pe vechea vatră dacică, autorul invocă aici teoria originilor străvechi ale acestui popor, mai corect, ale populaţiei *romanizate* în decursul mai multor veacuri. Astfel, el scrie: „Acest popor, ce vieţuia între Nistru şi Prut, Dunăre şi Tisa, trebuie socotit o mixtură ori conglomerat din mai multe popoare [...]; dintre cele mai vechi, cimerieni, sciţi şi slavi; din geţi; din bastarni; din gepizi; goţi etc.; toţi aceştia din urmă s-au *romanizat*, stabilindu-se definitiv pe locurile lor[42]. Fără îndoială, această teorie, luată în ansamblu, este confuză; trebuie însă reţinută o anume idee pe care ea o conţine, aceea vizând fenomenul asimilării de către masa populaţiei stabile, romanizate, a elementelor alogene[43].

---

[39] Considerăm discutabilă aprecierea făcută într-un studiu de istoricul Vasile Maciu, că termenul de „România", vehiculat în lucrările lui D. Philippide, a fost pierdut în neant, el urmând a fi redescoperit de cărturarii români în deceniile IV-V ale secolului trecut. În orice caz chestiunea trebuie reluată astăzi, fără prejudecăţi de o natură sau alta.

* Explicaţie la C. Erbiceanu: adică trăind în corturi şi umblând din loc în loc.

[40] D. Philippide, *Istoria României*, trad. de C. Erbiceanu, în „B.O.R.", XXVII, p. 967.

[41] *Ibidem*.

[42] Vezi şi comentariul lui C. Erbiceanu, care acceptă teoria lui D. Philippide privind impuritatea rasei, valabilă şi pentru popoarele moderne, occidentale. Cf. C. Erbiceanu, *Note*, în „B.O.R.", 1906/1907, p. 967-980.

[43] Este vorba, de fapt, de explicaţia pe care o găsim şi la autori mai apropiaţi de zilele noastre, care subscriu la părerea că nu există populaţie daco-romană pură, ci una care are capacitatea permanentă de a asimila elemente ale populaţiei migratoare. Vezi, de pildă, I. I. Rusu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton truco-dacic şi componenta latino-romanică*, Edit. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1981, p. 232-233.

Referindu-se la toate provinciile locuite de români, la Transilvania și Banat, Moldova și Bucovina, Țara Românească, istoricul nu uită și de românii sud-dunăreni, „răspândiți dincolo de Dunăre, în Bulgaria, în Serbia, în Macedonia și prin înnăuntrul Tessaliei și Epirului, ca o insulă între Bulgari, Sârbi și Greci, cu cari s-au amestecat, și se numesc pe dânșii până astăzi, Români, în limba lor românească, în care s-au introdus multe cuvinte și expresii și idiotisme ale neamurilor vecine“[44].

Nu numai *Istoria României*, ci și *Geografia României* este scrisă cu multă simpatie pentru români; autorul scrie despre fertilitatea solului și bogățiile naturale pe care el le ascunde, și are cuvinte de compasiune pentru țărănime, „partea cea mai prețioasă a populației, temelia întregului popor“[45]. Consideră și el, la fel ca unii călători străini, că numele poporului român s-a păstrat în numele țăranului - „rumân“ -, și are cuvinte critice la adresa marilor boieri care „se rușinează“ cu acest nume, în loc să se fălească: „Să se rușineze, auzind că fac parte din poporul marelui Traian!“[46], scrie el cu ironie.

Dionisie Fotino, al doilea remarcabil istoric al românilor de limbă greacă, așa cum s-a observat[47], datorează lui Daniil Philippide o parte din bogăția de informații a lucrării sale. Titlul întreg al acesteia vorbește de la sine de concepția autorului: *Istoria generală a Daciei sau a Transilvaniei, Țării Muntenești și a Moldovei*[48], iar la sfârșitul textului, pentru a nu lăsa vreun dubiu, precizează: „Sub numire de Dacia se cuprinde Moldova de astăzi, țeara Muntenească, Transilvania și o parte din Ungaria“; va explica într-o notă că prin aceasta din urmă înțelegea Banatul Timișoarei.

După ce caracterizează pe vechii locuitori al Daciei, dacii și geții („oameni simpli, drepți, sobri și iubitori de libertate“)[49], face apoi istoria Daciei preromane, referindu-se în mod deosebit la Burebista și la Decebal; pe larg tratează războaiele dintre daci și romani, subliniind eroismul dacilor conduși de Decebal, înfrângerea și colonizarea romană. Despre formarea poporului român are o concepție foarte clară, în spiritul istoriografiei moderne de mai târziu: „Coloniile, aduse din tot Imperiul Roman, au umplut Dacia și, corcindu-se (sâc!) între sine Romanii și

---

[44] N. Bănescu, Daniel Philippide, *Geografia României*, loc. cit., p. 160.

[45] *Ibidem*, p. 172-173.

[46] *Ibidem*, p. 193-194.

[47] L. Boia, *Evoluția istoriografiei române*, București, 1976, p. 92.

[48] Lucrarea a fost publicată de G. Sion, în 1859, după dubla alegere a lui Cuza, și în continuare folosim această ediție, în lipsa uneia mai apropiată de noi; s-ar reclama, credem, cu stringență, o nouă traducere și reeditare completă a acestei lucrări, tradusă după original, așa cum ar merita o nouă traducere și cele două lucrări ale lui D. Philippide, la care ne-am referit mai sus.

[49] D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, traducere de G. Sion, tom. I, București, 1859.

Dacii, s-a format un popor amestecat și distinct [...]. După ce s-au statornicit atâtea colonii în Dacia, Romanii s-au numit Daci și Dacii, Romani, încât și un nume și altul tot una înseamnă“[50].

După retragerea aureliană, adică a autorităților romane, explică autorul, grosul populației a rămas pe loc. Odată cu migrațiile barbarilor, „daco-romanii s-au mărginit a locui și a petrece sub azilul munților Carpați“. Aceasta este și cauza, arată istoricul, că timp de mai multe secole izvoarele tac despre poporul român; nemaifiind în contact cu romanii, ei au rămas în afara interesului istoricilor romani, dar, totuși, ulterior, știri bizantine, sârbești și maghiare, vorbesc de existența lor, organizați în formațiuni proprii, cu „domni naturali și autonomi“[51]. Migrația slavilor și așezarea lor în Dacia, mai scrie istoricul, dusese la noua denumire de vlahi, pentru populația daco-romanică, deși vechile denumiri de daci sau romani s-au păstrat[52]. Odată cu migrația popoarelor și cu asimilarea de elemente ale acestora și limba localnicilor a primit numeroase împrumuturi: de la slavi, de la care au preluat alfabetul, „neavând literele lor proprii“, mai ales de la italieni (prin negustorii genovezi), astfel încât „limba moldo-vlahă de astăzi este mai mult fiică a limbii italiene decât a celei latine“. Deși „necanonisită“, deși greu întrebuințabilă, datorită amestecului cu „multe cuvinte ilirice, turcești, grecești și altele“, conchide istoricul, aducând problema la zi, limba românilor „totuși nu este neprimitoare de îndreptare la înfrumusețare“, ceea ce s-ar putea realiza prin voința „bunilor patrioți“, procedându-se la acoperirea lipsurilor cu cuvinte italiene sau latine[53]; citează autorul, în acest context, *Gramatica* lui Ienăchiță Văcărescu.

*

* *

Doctrina originii daco-romane a poporului român, pe care am urmărit-o în lucrările lui D. Philippide și D. Fotino, și-a găsit un adept de marcă în opera învățatului călugăr român Naum Râmniceanu. El dedică acestei probleme o scriere specială, amintită mai sus, pe care a studiat-o și publicat-o Ștefan Bezdechi.

Concepția despre originea poporului român și limbii române este prezentată pe larg, într-un mod convingător; având asemenea preocupări, Naum Râmniceanu avea conștiința însemnătății lor în contextul dezbaterilor din epocă pe această

[50] *Ibidem*, p. 45.
[51] *Ibidem*, p. 64.
[52] *Ibidem*, p. 98.
[53] *Ibidem*, p. 128.

temă; elaborând lucrarea, el voia - cum făceau și contemporanii săi ardeleni - să respingă „mincinoasele defăimări" ale autorilor străini contemporani; voia să demonstreze, în acest context, teza continuității autohtonilor în Dacia și, odată cu ea, teza caracterului latin al limbii române. Prin lucrarea lui, la care ne referim, el voia, pe de altă parte, să corecteze exagerările latiniste ale corifeilor Școlii Ardelene[54], ca unul care cunoștea lucrarea lui P. Maior, tipărită în 1812, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, operă care a avut, cum se știe, dintre lucrările corifeilor Școlii Ardelene, cea mai largă circulație la sud și răsărit de Carpați.

Teoria privind originea românilor nu numai din romani, ci și din daci, și-a aflat sub condeiul lui N. Râmniceanu formulări dintre cele mai inspirate, ca de pildă: „Rădăcina Românilor este Roma, dar altoită cu Daci"; sau, și mai pe larg: „Dacii romanizează, Romanii dacizează. Dacă ne vei numi pe noi Romani, ai mărturie limba lor, iar dacă ne vei zice Daci, și sângele și limba în parte (mărturisește). Suntem colonii de a lui Traian, dupe însuși a lui mărturie în inscripția Zarnei (n.n., Sarmisegetuzei)... Iar dacă ne numim și Vlahi, este denumire italică; căci pe Italieni s-a deprins a-i numi Europa Volohi"[55].

N. Râmniceanu insistă asupra celor două războaie dintre daci și romani, scoțând în evidență vitejia dacilor, iar apoi se oprește la colonizarea romană și simbioza daco-romană. Treptat, după cucerire, arată el, dacii învață limba romanilor[56], propria limbă pierzându-se, iar „neamul lor cu romanii petrecând s-au rumânit"[57].

Referindu-se la teritoriul dacilor, cucerit de romani, el observă marea lui întindere, „de la Pont până la Tisa"[58]. Pentru partea de istorie veche, pe lângă autorii antici, în multe rânduri, el citează un autor modern, pe Meletie Geograful[59], iar în sprijinul continuității dacilor la Nord de Dunăre, după retragerea aureliană, citează pe „mult învățatul domn Ienache Văcărescu" care, în gramatica sa, adusese ca mărturie pe Voltaire, cu afirmația sa că strămoșii noștri romani primiseră creștinismul sub împăratul Constantin cel Mare[60].

Cum am amintit, în spirit polemic, N. Râmniceanu respinge „mincinoasele" defăimări ale străinilor cu privire la originea românilor; critică cu vehemență pe

---

[54]Vezi aprecierile lui Ștefan Bezdechi, *Protosinghelul Naum Râmniceanu despre originea neamului și a limbii noastre*, în „Transilvania", 1943, nr. 3-4, p. 231-237.

[55]N. Râmniceanu, *Despre originea românilor, loc. cit.*, p. 245.

[56]St. Bezdechi, *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Râmniceanu*, Cluj, 1944, p. 76-84.

[57]*Ibidem*, p. 84.

[58]N. Râmniceanu, *Despre originea românilor*, loc. cit., p. 246; vezi și *Ibidem*, p. 74-75.

[59]Vezi și mai sus, p. 102, 185.

[60]St. Bezdechi, *Cronica inedită*, p. 87.

autorii străini - unguri, după el - „care au scos nume de hulă Romanilor celor supuși lor în Dachiia“, cum că ar fi fost aduși din temnițele Romei; „cine poate să crează niște bârfeli de nimic ca acestea?“, se întreabă el[61]. Și, totodată, critică și pe cronicarii moldoveni din secolul al XVII-lea care au preluat asemenea „unguresti bârfeli“, scriind „cum că Rumânii sănt din neam de hoți și tâlhari din părțile Romei“; atunci, scrie Râmniceanu, ne-am putea întreba: „Cum că hoții și tâlharii cei robiți s-au putut învrednici a fi Domni și oblăduitori Dachiei? Și cum au îndrăznit în nenumărate rânduri a da dese războaie cu crai[i] unguresți?“. Și, în continuare: „Ci știm că sabia Domnilor noștri și soarta acestui neam defăimat, precum îl socotește Ungurii, de multe ori au străbătut inima Ungurilor și Tătarilor, de câte ori s-au ispitit ei să răpească slobozeniia patrioților noștri, și pururea vrăjmașii noștri s-au întors înapoi biruiți și împuținați“[62].

Se resimte, în aceste rânduri, spiritul cărturarului de origine ardeleană, trecut în împrejurări excepționale la sud de Carpați, mai ales când el îi apostrofează pe adversarii continuității neamului: „Iar celor ce zic că suntem goniți din loc în loc, acest răspuns le dăm: O, patrioții noștri niciodată n-au ieșit din hotarăle patriei noastre, Dachiei, carea din Marea Neagră începându-se, precum am arătat, și până în apa Tisa întinzându-se, coprinde în mijlocul acestei părți Transilvania, Banatul, ținuturile Craiovei, Țara Rumânească și Moldova“[63]. Iar cât privește insinuarea că limba română „ar fi izvorâtă din alte neamuri străine“, el răspunde că „noi mai întâi din limba noastră ne dovedim adevărați Rămleni de neam“, iar dacă limba vorbită de strămoși s-a modificat, fenomenul este firesc. „Judece fieștecine cât de departe sunt Grecii de limba elinilor!“; dar, pentru aceasta, „nici Grecii nu se pot lepăda de Elini“, după cum nici Românii de limba latină! „Deci noi - conchide el - de la alte limbi străine n-am învățat limba noastră, ci de la părinții rămleni, și această limbă să vorbește de la cel mai de sus neam până la cel mai prost Român“[64]. În alt loc, referitor la același subiect, el nota că „limba dacilor de acum“ s-ar compune din 10 părți: patru, latine; două, italiene, „deși corupte“; două, ale vechilor daci; o parte și jumătate, din limba bulgarilor și sârbilor, datorită contactului cu ei, „coruptă și ea“; o jumătate de parte, din diferite alte limbi, privind mai ales termenii de comerț[65].

Așa cum am mai menționat, Naum Râmniceanu era ardelean și a păstrat, aproape sigur, contactele lui cu Transilvania. La un moment dat, a intervenit pe

[61] *Ibidem*, p. 88.
[62] *Ibidem*.
[63] *Ibidem*, p. 90.
[64] *Ibidem*, p. 91.
[65] N. Râmniceanu, *Despre originea românilor*, loc. cit., p. 250.

lângă mitropolitul Țării Românești pentru ca lucrările de ritual din Transilvania să fie primite cu atenție, ele putând fi străine ortodoxiei. El, care citise pe Maior, propunea ca din Transilvania să fie chemați 2-3 oameni culți, cu recomandarea lui I. Piuariu-Molnar, că „aceștia sunt și credincioși patriei și împodobiți cu învățătură în limba latinească și de neam firesce Daci și peste tot pravoslavnici adevărați, ca și eu să mă încredințez lor și să le descoper prin viu glas cele ce prin condei nu pot să le arăt“[66]. Se pare că acest inimos scriitor și gânditor, care voia a se numi pe sine „Dacul“, avea în sângele său spiritul mesianic și se voia promotor al redeșteptării naționale. Cel puțin așa ni-l prezintă principalul biograf și analist al operei sale, Constantin Erbiceanu. Prin anii 1818-1819 era profesor la Ploiești într-o școală întemeiată de el și aici, după datele pe care ni le oferă C. Erbiceanu, cu prilejul unui examen public, a ținut o cuvântare despre starea românilor și originea lor; de data aceasta ar fi spus că noi, Românii, nu suntem „nici curat Romani, nici Valachi, ci chiar și într-adevăr firesce Dachi, însă amestecați cu sânge râmlenesc și elinesc, despre mărturia pisaniilor patriei“ (cu sânge grecesc, fiind vorba, după el, de greci colonizați în Italia, iar apoi aduși în Dacia, sub Traian, drept coloniști, n.n. N. I.[67]). În același discurs, el ar fi spus, în spiritul naționalismului de mai târziu, că, așa cum tătarii au fost distruși de strămoșii noștri, dacii din Moldo-Valahia, „asemenea, fiecare în propria sa patrie, trebuie să-și arate vitejiile sale, curățind, de-i posibil, ciulinii săi“[68]. În ajunul revoluției din 1821, în răstimpul acesteia și mai ales în perioada imediat următoare, el se va face, cum vom observa în alte capitole ale lucrării noastre, purtătorul curentului de edificare etnică în raport cu grecii, adesea condeiul lui alunecând spre o xenofobie greu de comparat în epocă.

Și al doilea mare istoriograf din epoca de la 1821, Zilot Românul (Ștefan Fănuță), s-a ocupat în scrierile sale de problema originii și continuității românilor. Și el este un adept al doctrinei daco-românismului, considerând că ambii factori, dacii și romanii, trebuie să fie luați în considerație când este vorba de formarea poporului român și a limbii române. „Daco-romanii - scrie el - se numesc locuitorii vechei Dachie, adică Transilvanii, Românii sau Vlahii și Moldavii, căci, după el, marele Traian, împăratul Romei, au biruit pe craiul Dachilor, Decheval, amestecându-se Romanii cu Dachii și rudindu-se, s-au născut acest neam numit cu nume de Daco-romani în istorie“[69]. A susținut asemenea idei și în alte scrieri ale sale cu subiecte istorice sau literare. Ca și Naum Râmniceanu, prezentarea originii romane capătă sub condeiul său accente polemice. Strămoșii

[66]C. Erbiceanu, *Viața și activitatea lui Naum Râmniceanu*, p. 16.
[67]*Ibidem*, p. 16-17.
[68]*Ibidem*, p. 17.
[69]B. P. Hașdeu, *Ultima cronică*, p. 104.

noștri sunt romanii și noi le păstrăm limba, scrie el; și răspunzând la defăimarea străinilor, că „am fi varvari și neluminați în învățăturile cu cari ei se fălesc că ar fi îndestulați, ripostează: „Ați văzut pe strămoșii noștri că poartă aceeași numire, *Roman;* suntem noi, Românii într-aceste trei țări: Rumânească, Moldova și Transilvania! Ce ne ponosluiți dar, voi, numitele astăzi neamuri luminate?"[70]. Referindu-se la vatra dacică, el trimite mai ales la Transilvania, care „este o parte din vechea Dachie, și acum se stăpânește de împărăția Austriei, iar mai înainte s-au stăpânit de domnii Țării Românești, cum istoria mai pe larg arată"[71].

Ca și Naum Râmniceanu, Zilot se referă nu numai la Romani, ci și la Daci, și pentru el excluderea unuia din cei doi factori în prezentarea originii poporului român putând duce la confuzii. Dacii - notează el - sunt vechii „locuitori ai acestor trei țări, adică < Transilvania >, Valachia și Moldavia, care atunci era una"[72]. Așa cum vom observa mai departe, prin trimitere la istoria dacilor înainte de cucerirea romană, el va da pilde contemporanilor de unire și vitejie!

O altă serie de preocupări privind originea românilor și limbii române - mai modeste, evident, în comparație cu cele ale istoriografilor - aparține oamenilor de școală.

La Gheorghe Lazăr, cum am văzut deja, raportarea la originea latină se face prin prisma comparației între starea de decădere a românilor la începutul secolului al XIX-lea și gloria strămoșilor romani. La unul dintre continuatorii operei sale, Eufrosin Poteca, ideea latinității limbii române o găsim enunțată cu toată claritatea încă din 1818, în prefața uneia din primele sale traduceri; limba română, scrie el aici, este „una din fetele limbii latinești"[73].

Comentarii speciale privind originea românilor găsim la dascălul de la Sf. Sava, Simion Marcovici. Ca și alți iluminiști, acesta era convins că patria sa, cum se exprimă el, este „fiică a slăviților romani"[74]. În problema originii românilor, el se plasează, se pare, pe poziția proprie corifeilor Școlii Ardelene, accentuând ideea originii latine pure a poporului român[75].

---

[70]Gh. T. Kirileanu, *Dăslușire. O scriere inedită*, loc. cit., p. 306-307.

[71]B. P. Hașdeu, *Ultima cronică*, p. 105.

[72]*Ibidem*, p. 103.

[73]D. Darvari, *Mai înainte gătire spre cunoștința de Dumnezeu, prin privirea celor ce sunt*, tălmăcită din limba grecească, de smeritul între ieromonahi, Eufrosin Poteca, Buda, 1818, prefața traducătorului, p. XXVI, par. 17.

[74]Vezi S. Marcovici, *Cuvânt ce s-au zis la deschiderea Școalei Naționale din București, în 1827, sept. 15*, în „Biblioteca românească", partea a III-a, 1834, p. 31.

[75]Într-o notă explicativă din subsolul paginii la „Cuvântul" său din 1827, publicat în „Biblioteca Românească" - dacă nu cumva ea aparține lui Zaharia Carcalechi, redactorul gazetei - găsim o precizare interesantă în această chestiune, care merită a fi relevată. „Unii s-au îndeletnicit să arate - citim aici - că sântem cu adevărat strănepoți ai Romanilor; alții iar și-au căznit mintea în tot chipul ca să dovedească că sântem Daci: muncă zadarnică! căci limba, numele, năravurile și chiar portul nostru sânt dovada netăgăduită pentru cea mai proastă și ticăloasă ființă că ne tragem cu adevărat din Romani". Cf. *Ibidem*.

În rândul iluminiștilor moldoveni cu preocupări politico-istorice sunt de reținut și referințele lui Ionică Tăutu. În replică la viziunea defăimătoare a unor „cercetători“ străini, el atrage atenția asupra vechimii și originii poporului român, unele dintre observațiile sale asupra acestui subiect fiind deosebit de interesante. Discută, de pildă, într-un loc, despre valoarea limbii române ca mărturie a originii noastre latine. Nu știm, scrie el, la 1828, în ce proporție sub stăpânirea romană, în urma victoriei lui Traian asupra lui Decebal, s-au păstrat obiceiurile dacilor. Însă, despre originea latină, în acest labirint de date incerte, ne rămâne „un moment respectuit de șaptăsprezece veacuri“, anume limba română, căruia Tăutu îi aduce un fierbinte elogiu. „Limba norodului dintr-aceste locuri, neîndreptată niciodată de nici-un gramatic, nestrecurată de nici-un lexicograf, nepoliită de nici-un scriitor, izgonâtă în curs de doă veacuri din canțilariile ocârmuirii de către limba slavonicească, din pricina dijghinării bisăricii lui Hristos, ne înfățoșază încă o mare asămănare cu limba latină, și o analoghie destul de apropiată cu toate fiicele aceștii maice plodoasă“[76].

Într-un alt loc, adresându-se unui corespondent străin, cu privire la același subiect, Tăutu scrie: „Această țară nu este decât un pământ clasic“, un pământ al dacilor, care ascultau de Zamolxis, „discipol al lui Pitagora“; „de o sută de ori devastată, depopulată, învingătoare sau învinsă în defensivă, și foarte adesea teatru de războae străine, de la Traian până în zilele noastre, această țară merită poate o atenție plină de înțelegere din partea istoricilor, a oamenilor politici, a oamenilor în general“[77].

Ar fi de adăugat aici că problema originii românilor și a limbii române, dată fiind semnificația sa, nu poate să nu fie abordată în diferitele documente cu caracter politic, cu deosebire în proiectele reformatoare și scrierile politice anonime din anii 1821-1822; în acestea, comentariile privind originea românilor sunt corelate, ca și la Gheorghe Lazăr, cu apelul la redeșteptare națională adresat contemporanilor.

Conștiința originii romane este privită ca un factor stimulator al renașterii naționale, căci „sângele oare românesc nu au avut strămoș, acel sânge al Romanilor?“[78]. De aceea, o cinste și o datorie, chiar și pentru cel mai mare dintre români, arată autorul „Ithiconului“ de la 1822, este „de a stimarisi ca pe un fiu adevărat și pă cel mai prost din Români“[79]. Înarmat cu conștiința

---

[76]Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, ediție E. Vârtosu, Edit. Științifică, București, 1974, p. 198.

[77]*Ibidem*, p. 200 ([1828-1829]. Scrisoare către un Milord despre starea Moldovei și punerea în valoare a bogățiilor ei).

[78]E. Vârtosu, *1821. Date și fapte noi*, București, 1932, p. 204 („Ithicon“).

[79]*Ibidem*, p. 205.

originii nobile latine, neamul românesc ar putea realiza unirea în sânul său, căpătându-și astfel dreptul de a se numi „nepot al neamului aceluia de Romani"[80], în timp ce „intrigile străinilor - aluzie, în primul rând, la greci! - vor dispare"[81].

Chiar sublinierea elementului dac în formarea poporului român - atunci când ea se face - urmărește aceeași scoatere în relief a virtuților strămoșești. După autorul unui „Îndemn la unire", din 1822, vitejia dacilor și spiritul lor de libertate ofereau contemporanilor exemple dintre cele mai frumoase. Recunoscând dificultatea subiectului, în ce privește primatul elementului roman sau dacic, autorul acestui apel arată că, în fond, „pizmașii străini", or „din neamul dachilor, or din neamul romanilor de vor zice că ne tragem tot să arată neamul nostru cu bună dovadă mai cinstit și mai slăvit decât neamul pizmașului împotrivitor ce însuș s-au făcut defăimare și ocară neamului elinesc, din care să fălesc că să trag"[82]. Indignarea împotriva grecilor - după sfârșitul evenimentelor din 1821 -, în textele de ideologie social-politică, își face loc, de obicei, în același cadru cu sublinierea virtuților poporului român și a originii sale. În același timp, sublinierea originii latine a limbii și a poporului român implică, de obicei, raportarea la popoarele din Occident: „Cea dintâi datorie a Românilor este îndreptarea prea blagorodnicii limbi pre calea maicii sale, adecă a limbii latinești și a surorilor ei, a limbilor italienești, franțuzești, ispanicești, și îndată vor avea Românii deplină învățătură care au cele mai strălucite neamuri ale Evropei"[83].

3. *Trecutul de luptă și problema capitulațiilor*

Un aspect important în opera cărturarilor din epoca Luminilor, nu numai la istorici și istoriografi, se referă la prezentarea evoluției istorice a poporului român și, în acest context, la evoluția statutului politic internațional al Principatelor Române.

După cum am observat, banul Mihail Cantacuzino este primul dintre gânditorii din Principate care relansează ideia capitulațiilor, în memoriile adresate marilor puteri în cadrul Congresului de pace de la Focșani și București din 1772. Prezentarea trecutului în conexiune cu această teorie a capitulațiilor se întrevede și în lucrările lui istorice, la care ne-am referit.

La fel, Ienăchiță Văcărescu, în *Istoria preaputernicilor împărați otomani*, așa cum am arătat, în diferite note intercalate în paginile lucrării, face referințe la vitejia din trecut a românilor, punctând mai ales ideea capitulațiilor încheiate cu Poarta, prin care aceștia rămâneau, sub raport juridic, într-o stare de deplină autonomie, conservându-și instituțiile și legile proprii.

---

[80] *Ibidem*, p. 204.
[81] *Ibidem*, p. 205.
[82] *Ibidem*, p. 189 („Îndemn la unire").
[83] *Ibidem*, p. 204 („Ithicon").

În mod deosebit, comentarii asupra trecutului istoric și teoriei capitulațiilor găsim la Dionisie Fotino, Daniil Philippide, Zilot Românul și Naum Râmniceanu.

Dintre istoricii greci aici amintiți, comentarii mai ample privind trecutul de luptă al românilor face Dionisie Fotino. Efortul românilor pentru realizarea unui statut de independență, în contextul raporturilor cu marile puteri din vecinătate, este sesizat de autor chiar pentru perioada premergătoare constituirii statelor medievale. De pildă, referindu-se la constituirea regatului maghiar la începutul secolului al XI-lea, istoricul grec observă că aceasta nu a afectat decât în mică măsură, la acea dată, independența românilor, așa după cum Bizanțul, la nord de Dunăre, nu reușise să triumfe!; iar apoi, la sfârșitul secolului al XII-lea, în timp ce românii de la nord de Dunăre conviețuiau cu cumanii, asimilându-i în cele din urmă, la sud de Dunăre, românii se răsculau, împreună cu bulgarii, sub conducerea lui Petru și Asan, pentru ca împreună cu cei din nord, ulterior, să constituie un Imperiu al românilor și bulgarilor[84]. Mongolii, observă el mai departe, trecuseră ca „un uragan“, jefuind și pustiind numeroase țări, dar românii s-au putut salva! „Iar Daco-Romanii - scrie el -, când autonomi, când supuși, uneori scăpând cu fuga de năvăliri, uneori susținând cu eroism lovirile dușmănești, existau și se înmulțeau în țeara lor, între Tisa, Dunăre, Nistru și Marea Neagră“[85].

Istoricul scrie despre descălecatul lui Dragoș la sud de Carpați, unde supune pe toți stăpânitorii plaiurilor, unificând întregul teritoriu, apoi, despre urmașii acestuia, până la Mircea cel Bătrân, despre care notează că s-a închinat, angajându-se să plătească tribut, 3000 de „bani roșii“, însă cu condiția „ca Țeara să fie autonomă, Turcii să nu aibă nici-o putere sau amestec în ea“[86].

Istoricul subliniază momentul unirii celor trei țări române sub conducerea lui Mihai Viteazul, condamnând uciderea sa „infamă“[87]. Apreciază ca nefirească lupta de la jumătatea secolului al XVII-lea între cei doi domni români, Matei Basarab și Vasile Lupu: „Era într-adevăr un spectacol straniu să vază cineva un resbel civil între Munteni și Moldoveni, între Români de aceeași familie“[88]. Acuză apoi, în același spirit, intrigile contemporanilor care au contribuit la pierderea domnitorului Constantin Brâncoveanu[89].

Epoca fanarioților - la sfârșitul căreia scrie și istoricul - este pentru acesta o stare de decădere politică, socială și morală a românilor, care contrazice spiritul vechilor capitulații.

---

[84]D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, t. I, p. 1909-9112.
[85]*Ibidem*, p. 123.
[86]*Ibidem*, t. II, p. 17.
[87]*Ibidem*, p. 74-76.
[88]*Ibidem*, p. 95.
[89]*Ibidem*, p. 142.

Cauzele decăderii trebuiau raportate, în primul rând, la Turcia și la instrumentele ei, domnii fanarioți. Odată cu instaurarea fanarioților, Turcia anulase un vechi drept înscris în vechile capitulații, dreptul de alegere de domni pământeni; prin unele dintre reformele lor, domnii fanarioți au dus mai departe acest proces de anulare a vechilor privilegii ale Principatelor. Este drept, scrie autorul, turcii lăsaseră Principatelor unele privilegii, formal angajându-se „a nu se amesteca fățiș și direct în administrarea interioară", dar, în realitate, ei își făceau „toate nevoile prin deasa schimbare a Domnilor" și, implicit, prin modul acestora de administrare a Principatelor. Este foarte interesant de observat cum, sub acest unghi, apreciază istoricul reformele lui Constantin Mavrocordat, „carele, cu toate că așăzase oarecare bune orânduieli în domnia sa cea dintâiu[90], a făcut mai mult rău Țărei decât toți ceilalți Domni; căci la relile cele profunde și învechite ale Țerei el n-a întrebuințat decât niște paliative mângâietoare"[91]. Mai mult, subliniază autorul, cu două dintre reformele sale el a adus două noi rele: primul, a fost acela că a desființat oștirea pământeană, reformă începută de tatăl său, Nicolae: „și astfel nu numai că a îndeplinit scopul Turciei, lăsând Țarea la descrețiunea sa, dar a deschis calea tuturor Turcilor vecini de peste Dunăre ca să facă tot felul de eccesuri și supărări lăcuitorilor în Țeara Românească"[92]; năvălirile lui Pazvan-Oglu, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, nu aveau să fie, adăuga el, decât „consecința funestă a dezarmării bravilor ostași care apăra Țeara". Al doilea rău făcut de Constantin Mavrocordat fusese creșterea tributului cu 1000 de pungi peste tributul obișnuit. „Această faptă necugetată a cufundat nu numai Țeara într-un haos de ticăloșii; dar fu și însuși Domnului fatală, și cauză de nevoe și cădere"[93]; adăugirea tributului a servit turcilor ca pretext la deasa schimbare a domnilor, obiceiul acesta devenind lege. A fost această inițiativă a domnului „îndoit fatală, căci și Țeara s-a împovărat cu cheltuieli nesuferite, și demnitatea domnului s-a făcut nulă: s-au pus dări nemăsurate pe clasa lăcuitorilor de pământ, încât au ajuns în cea mai mare ticăloșie, și când se succeda un domn, dările se împrospătau și se adăugau după gustul și voința domnului"[94].

Iată o imagine despre reformele „domnului luminat" Constantin Mavrocordat, care poate să șocheze pe unii istorici din zilele noastre, specializați în istoria absolutismului luminat![95].

---

[90]Referință, de fapt, nu la prima, ci la primele domnii ale lui C. Mavrocordat, în special la cea de a treia, în Țara Românească, din anii 1735-41, la sfârșitul căreia, între altele, a efectuat reforma militară prin care a fost desființată oastea de țară.

[91]D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, t. III, p. 212-213.

[92]*Ibidem*, p. 213.

[93]*Ibidem*.

[94]*Ibidem*, p. 213-214.

[95]Cât privește ideea unor istorici din zilele noastre de a identifica pe cărturarii de limbă greacă din Principate - mai ales când este vorba de epoca de la 1821 - cu imaginea domnilor fanarioți, sub considerația că sunt de același sânge, ni se pare una dintre cele mai teribile aberații în materie de știință din zilele noastre.

Domnii fanarioţi, ca instrumente ale Porţii, cu clientela lor, dornică să se îmbogăţească cu „desbrăcarea săracilor“[96], cu o administraţie coruptă şi abuzivă[97], aveau un mare rol în starea de decădere a ţării, aşa cum demonstrează autorul. Dar, se adăugau şi alte cauze - implicite - care explicau decăderea: războaiele ruso-tuce şi ruso-austro-turce, cu suferinţele pe care le aduceau pentru marea majoritate a locuitorilor; comportarea duplicitară a marilor boieri pământeni ş.a. Decăderea, observa autorul, era generală: politică, social-economică, dar şi morală. „Sub despotismul în care se află, poporul nu poate nici să se înavuţească, nici să prospereze. Schimbările cele dese ale domnilor, neînţelegerile dintre împărăţii, războaiele dintre străini urmate pe pământul acesta au adus ţara în asemenea stare. Asemenea mizerii au însuflat frică şi lipsă de simţăminte în sufletele unui popor, carele din afară n-are nici-un sprijin şi înlăuntru nici-o putere; aceste mizerii au făcut din Ţara aceasta o vită umilită şi fricoasă“[98]. Şi autorul se explică, recurgând la asemenea metafore. Referindu-se la „ursita şi schimbarea lucrurilor omeneşti“, care fac ca „strănepoţii faimoşilor daci şi romani“ să ajungă la o asemenea decădere, el ţine să sublinieze că lipsa sentimentului libertăţii nu venea de la natură, „ci dela servitutea cu care au fost apăsaţi şi dela dominarea de care au fost umiliţi“[99]. În culpa lor s-a afla lenevia, dacă nu ar fi justificată prin aceea că ei „nu caută a se îmbogăţi, văzând că tot ce dobândesc li se răpeşte sub diverse pretexte“[100].

Concluzia generală a autorului, anticipată de el din primul volum al *Istoriei* sale, trimiţând la trecutul „eroic“ în raport cu prezentul decăzut, era una care subînţelegea zorile renaşterii. Tocmai acest trecut, dovedind virtuţile naturale ale neamului, oferea şansa renaşterii: „Românii din aceste ţări - scrie el - n-au arătat mai puţină virtute decât Elenii şi Romanii întru susţinerea neatârnării şi a libertăţii lor; ei precât au avut Domni capabili şi drepţi, arhierei adevăraţi păstori şi apărători şi boieri cu zel patriotic, cu puterea armelor au fost în stare a-şi susţine drepturile chiar înaintea puterei care a stat cea mai mare din lume, adică a puterii Otomane [...] Prin urmare, existenţa lor politică de astăzi şi privilegiurile de care se bucură (ar trebui să se bucure, n.n., N.I.) le-au căpătat cu caracterul lor eroic“[101].

[96]D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, t. II, p. 186.
[97]*Ibidem*, t. III, p. 136.
[98]*Ibidem*, p. 144.
[99]Că natura era una pozitivă, cu alte cuvinte, că de la natură oamenii erau buni, o dovedea lui D. Fotino următoarea constatare: „Rar s-aude în Ţara Românească, notează el, de hoţii, ucideri şi alte rele; dacă chiar se întâmplă câteceva fapte rele, ele se comit de Bulgari, de Sârbi şi de Ţigani“. Cf. *Ibidem*, p. 137.
[100]Adaugă el, aici, despre români, o constatare care ar trebui să dea de gândit, dacă luăm în considerare frecvenţa cu care este afirmată de călătorii străini în Principate, în această epocă, ca şi în altele: „Ei din natură sunt beţivi şi simţuali“ (senzuali). Cf. *Ibidem*, p. 138.
[101]*Ibidem*, t. I, p. 125-126.

Un loc important în ceea ce privește analiza evoluției istorice a Principatelor Române și analiza evoluției statutului lor politic internațional îl ocupă Zilot Românul.

Referindu-se la trecutul istoric, el omagiază dinastia Basarabeștilor în răstimpul căreia Țara Românească trăise momente de glorie și reușise să se păstreze într-o deplină autonomie în raport cu Turcia; mai ales, „Mircea-Vodă cel Bătrân și Laiotă-Vodă, amândoi Basarabești, încheiară și legară așa pace cu Turcul atunci, cât rămase Țara atunci slobodă ca nici-una alta“[102]. La capitulația din vremea lui Mircea, revine el, în alte câteva rânduri; de pildă, când, pe marginea unei poezii dedicată domnului-erou, notează că acesta, văzând „toate vecinele stăpâniri de peste Dunăre, călcate și robite de Turc, și pe toată Europa spăimântată, au legat pace cu dânsul, ca să-i dea câte trei mii de bani roșii spre semn de plecăciune, pe an, și alt nimic, și Turcul la stăpânirea și obiceiurile țării nici-un amestec să nu aibă“[103]. Și mai departe, istoricul scrie că, de fapt, Mircea, înfrângând pe turci, care nu respectau înțelegerea, le-ar fi impus recunoașterea independenței: „Pre care așezământ neținându-l Turcul la urmă și deschizând el război cu pricinuiri de alte cereri, l-au bătut Mircea Vodă cu românii, gonindu-l până la Andrianopoli. Și așa a rămas țara iar slobodă de tot ca și mai nainte, precum istoria mai pe larg arată“[104].

Istoricul, care era și poet, în alt loc, pune ideea capitulațiilor în versuri, care au în zilele noastre o valoare ideologică, mai puțin estetică[105].

„Daco-romanii
Bez Transilvanii
Din Valahia
Și Moldavia
Ei își păstrară
Și nu lăsară
Puterea care (Turcia)
Cu pohtă mare
Silia să-i facă
Și să-i prefacă
Din slobozie
Întru robie.
Și fu minune
Vestită-n lume
Și-au fost și este
Ca o poveste:
Un neam mic foarte
Pe lângă alte
Să izbutească
Ca să-și păzească
Și legea bine,
Și pentru sine
De tot să fie
În slobozie,
Cu obiceiuri,
Cu privileiuri,
Cu rânduială
Și cu croială
Ca tot-d'auna,
Lipsă niciuna
Numai c-o dare
Mică, nu mare,
La cea Înaltă
Turcească Poartă“.

[102]B. P. Hașdeu, *Ultima cronică*, p. 113.
[103]Zilot Românul, *Adunare de stihuri*, p. 333.
[104]*Ibidem*.
[105]B. P. Hașdeu, *Ultima cronică*, p. 104-105.

Ca și D. Fotino, Zilot condamnă intrigile Cantacuzinilor care ar fi dus la pierderea lui Constantin Brâncoveanu, din osul Basarabeștilor, și odată cu el, pierderea de către Principate a vechiului drept de alegere a domnilor dintre pământeni. Zilot Românul consideră că în ajunul bătăliei de la Stănilești, din 1711, după ce fusese sfătuit în prealabil de Cantacuzini să încheie alianța cu Rusia, a conștientizat pericolul pentru țară în eventualitatea înfrângerii Rusiei: „Atunci ce se poate alege de dânsul și de țară? negreșit că va pierde slobozirea ce au câștigat Românii odinioară cu gârle de sânge şi va rămânea în robie ca Grecii și celelalte neamuri"[106]; ar fi hotărât atunci, cu aceste „înțelepte chibzuiri", să desfacă „planul", dar a fost trădat de Cantacuzini[107].

Evoluția statutului politic internațional al Principatelor Române în epoca fanarioților este pe larg prezentată de Zilot Românul; analizele lui se referă la relațiile cu Turcia, dar și la relațiile cu celelalte mari puteri. Multe idei politice ale sale sunt transpuse în versuri, de un oarecare lirism, în orice caz, cu valoare estetică modestă; recurgând la procedeul fabulei, el pune în gura unor fiare idei politice prețioase, marcând evoluția statutului politic al Principatelor în contextul relațiilor internaționale. Fiarele, imaginând marile puteri, se sfădesc între ele pe marginea poziției și intențiilor față de Principatele Române, la strofele din text, autorul venind și cu explicații în josul paginilor[108]. Cele cinci animale închipuiau: mistrețul - Românul; leul - Turcul; ursul - Rusul; lupul - Austriacul; vulpea - Grecul.

Turcia, personificată de Leu, recunoaște că în trecut, de-a lungul secolelor, prin luptă, românii, imaginați de Mistreț, și-au apărat ființa statală și ea le-a recunoscut autonomia, cu condiția achitării tributului.

„Mărturisesc eu către toți c-adevărat Mistrețul,
Cu colții și unirea lui ș-au apărat cotețul[x],
Are și vultur[x] ajutor purtând un semn în gură[x],

[106] *Ibidem*.

[107] Spătarul Toma Cantacuzino, apreciază istoricul grec, nu i-ar fi executat mandatul de anulare a înțelegerii cu țarul Petru I, și acționând în ajutorul acestuia, l-a compromis, ceea ce ar fi dus, ulterior, la pierzania sa. Pentru o interpretare corectă a episodului, la zi, vezi acad. Ștefan Ștefănescu, *Istoria românilor. De la Mihai Viteazul la Constantin Brâncoveanu*, Editura Universității București, 1996, p. 93-94; 102-105; de asemenea, pentru amănunte, Șt. Ionescu, Panait I. Panait, *Constantin Vodă Brâncoveanu. Viața, domnia, epoca*, Edit. Științifică, București, 1969, p. 273-275; 257-260.

[108] Manuscrisul lucrării, păstrat la Biblioteca Academiei Române, nu este datat; însă, din note rezultă că el a fost scris între anii 1819-1821, deoarece se vorbește de răpirea Basarabiei, dar nu sunt amintiți domnii pământeni; este un manuscris identic în ce privește scrisul cu manuscrisul autograf nr. 868, publicat de Hașdeu și Tocilescu, în anii 1884-1885. Cf. Gh. T. Kirileanu, *op. cit.*, p. 289-290.

[x] Explicațiile lui Zilot: coteț = patria; vultur = „semnul tăriei"; semn în gură = cruce; prisos = „mica dare de bani", tributul.

Și să topesc vrăjmașii lui ca ceara de căldură.
Și eu văzând, m-am învoit cu dânsul să am pace,
Pădurea, câmpul, apa lui, laba mea să n-o calce,
Decât să-mi dea ceva prisos spre-a puilor mei hrană
Să nu mai fie între noi în veci vrajbă și rană"[109].

Pe de altă parte, ar reieși din sfada celor două fiare, Ursul și Lupul, imaginând Rusia și Austria, că ele recunosc sprijinul pe care Românii (Mistrețul) l-au oferit în luptele cu Turcii (Leul); și crede poetul, cum comentează într-o notă, că e bine că s-a făcut așa, ceea ce recomandă românilor și pentru viitor, „cât va fi așa goli dă putere".

Lupul (Austria):
„Lasă acestea, Ursule, că ai toată dreptatea,
Ș-adevărat singur Mistreț ț-au purtat greutatea,
Că el șoimanul au ajuns de la o vreme-n coace,
Să poarte sarcina la mulți, că n-are nici ce face[x]
Că și eu când mă învrăjbiiam cu Leul mai nainte
De multe ori găsiam odihnă și-l țin minte,
Precum și el m-au măngâiat la valurile mele".

Dar recunoștința celor două mari puteri, Rusia (Ursul) și Austria (Lupul), pentru ajutorul dat de Români (Mistrețul) nu s-a făcut simțită, dimpotrivă: „Să mâhnesc țările asupra acestor vecine puteri, care să fălesc că le-ar fi răsplătit facerile de vreme", în timp ce, în realitate, „ele să văd scăzute din dreptățile lor și privileghiurile ce au avut mai înainte [...] și din vreme în vreme scad din pricina interesatelor cugetări".

Să-l ascultăm pe Mistreț, aducând reproșuri Ursului și Lupului:

„Ce mi-ați făcut voi doi după atâta bine
Ce singuri îl mărturisiți că ați avut la mine
Cerul singur va judeca, dar eu mă văz în curse,
Și iar cerul va judeca pre ce le-are puse"[110].

În notă, Zilot Românul, comentându-și propriile versuri, face observația că după pacea de la Șistov, din 1791, chiar dacă Principatele Române și-au

[109]Gh. T. Kirileanu, *op. cit.*, p. 294.

[x]Explicațiile lui Zilot: *Nu are ce face*: „A să apăra cu arme nu poate, ce să facă? Să fie prieten cu vecinii, să dea lor din fireștile lor daruri, ca la vreme de nevoie toți să fie datori a-l ajutora". *Ibidem*, p. 290.

[110]*Ibidem*, p. 298.

păstrat privilegiile, „dar în multe chipuri s-au băntuit de Turci, mai vârtos Valahia cu călcările de către tâlharii cârgealii, pre care Istoria pre larg le arată“[111].

La afirmaţia pe care o face Ursul, imaginând Rusia, că el este chemat în ajutor în ţară de Mistreţ (Principatele Române), cel din urmă ripostează:

„Ei!... Ursule, grozavule! Cine știe ale tale,
Să vede că alăturea, iar nu mergi drept pe cale.
Și bine fii încredinţat că, cât vei gândi rele
Celui ce bine ţi-au făcut, cerci piedici și mai grele[112].
Ce auzii, grozavule Urse? Ce grăiși, frate?
De câte ori n-ai venit, singur ai dat năvală,
Cu toate-acestea iar ţ-am dat până și de la gură
Ca unii heare groaznice (astăzi) preste măsură“[113].

Invocarea ajutorului solicitat de către Rusia, va explica poetul în „Note“, nu era justificată, după el, decât în cazul lui Dimitrie Cantemir; în celelalte cazuri, scrie el, nu au fost chemări, „ci mai mult intrări întru putere, cu care, prin buna găzduire la noi, și-au săvârșit ale lor interesuri cu Turcul“. Și adaugă: „Cerce și fără găzduirea și ajutorul nostru și vază atunci cât ne sunt datori!“

Și Lupului (Austria), Mistreţul i se adresează:

„Te știu eu că ești nesăţios, și zisa ta
mă-nvaţă,
Au nu făţiș m-ai mursicat, trei hălci[x]
ai rupt din mine?
(Bez coastele ce mi le-ai rupt din stânga[xx],
vai de mine,
Până în greabăn[xxx] mai de mult,
și zac și-acum supt tine)
Și alte cinci[xxxx] au rupt pieptiș și Ursul
după tine“[114].

---

[111]*Ibidem*.

[112]*Ibidem*.

[113]*Ibidem*, p. 300.

[x]Adică, cf. explicaţiei lui Zilot: cele trei judeţe din Bucovina de Nord.

[xx]Adică, „Transilvania ce ţinea tot de vechea Dacie, în care au lăcuit și lăcuiesc fraţi ai noștri Români“.

[xxx]Adică, „Cumpăna munţilor Carpaţi care despart Transilvania de Valahia și Moldova“.

[xxxx]Adică, partea din Moldova, Basarabia, „stăpânită acum de Muscali“.

[114]*Ibidem*.

Principatele (Mistreţul), apărându-şi drepturile, se adresează astfel celor două mari puteri, Rusia (Ursul) şi Austria (Leul), avertizându-le:

„Lăsaţi-mă, cu foc mă rog, lăsaţi-mă în pace
Feriţi-mi codrul de pământ, nimeni să
nu mi-l calce,
Că este al meu dela părinţi păstrat cu
prea scump sânge,
Şi când mă voi năpusti şi pietrile
vor plânge“[115].

În sfârşit, cuvinte de condamnare are Mistreţul şi asupra Vulpii, aceasta imaginând pe greci, mai exact, pe fanarioţi; deşi sub stăpânire otomană, prin domnii fanarioţi, din ale căror rânduri proveneau, grecii au adăugat, crede autorul, un plus răului existent.

Zilot Românul condamnă cu virulenţă, nu numai în scrierea literară la care ne referim, ci în toate scrierile sale istorice, pe domnii fanarioţi şi clientela lor, îi condamnă înainte de toate pentru singura lor reformă reuşită pe deplin - desfiinţarea oştirii de ţară. El deplânge lipsa oştirii de ţară ca o adevărată calamitate pentru români. „Ce mai rău la un pământ sau la o stăpânire decât să fie fără putere de arme ale ei şi fără bogăţie a caselor boereşti, precum ajunsese ticăloasa Ţara Românească dela o vreme încoace din zavistia Grecilor“[116].

Ca şi Dionisie Fotino, Zilot Românul aprecia că desfiinţarea oştirii naţionale, începută de Nicolae Mavrocordat, a fost continuată de fiul său, Constantin; scopul turcilor, slujit de aceste „reforme“, fusese acela „ca să golească ţara şi de puterea armelor, pentru ca, cu toate chipurile slăbind puterea ei, să nu mai poată bieţii români a mai rădeca cap la scaunul Domniei“, astfel, cu „mijlocul Domnilor greci să golească ţara de privileghiuri şi să o facă roabă ca pe Greci şi alte nemuri“[117]. Consecinţele desfiinţării oştirii de ţară se constată, observă Zilot, cum observa şi D. Fotino, în fapte abominabile care se petrec la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, când, sub Alexandru Ipsilanti, în domnia a doua, sau sub Alexandru Moruzi, oştile turceşti, chemate în ţară pentru a o apăra de bandele de cârjalii ale lui Pazvan-Oglu, se uneau cu acestea, arzând sate şi oraşe, făcând prădăciuni de tot felul, spre disperarea locuitorilor[118].

Altfel, precizează autorul, românii dovediseră în trecut multă destoinicie la arme, o arătaseră în „nenumărate vitejii“; pierderea acestor deprinderi se datora

---

[115]*Ibidem*, p. 299. În notă, la această strofă, Zilot menţionează că după războiul din 1806-1812, Principatele Române au rămas sub Turcia, fără Basarabia care a fost încorporată de Rusia.

[116]B. P. Hasdeu, *Ultima cronică*, p. 118.

[117]*Ibidem*, p. 116-117.

[118]*Ibidem*, p. 30-31.

vremurilor de împilare din timpul domnilor fanarioţi; numai împilarea i-a desbrăcat de „mărimea inimei care naşte vitejia şi îndrăzneala şi i-a îmbrăcat cu spaima şi cu frica“[119].

Trebuie adăugat că, în finalul scrierii literare la care ne referim, neiertate de Zilot mai sunt alte trei „gadine“, imaginând Franţa, Anglia şi Prusia, şi ele vinovate, prin indiferenţa lor, de soarta Principatelor Române.

„Mai văz trei gadine, le cunosc, dar nu
le am vecine,
Clonghesc şi ele, cârduri ţin, de să
hrănesc din mine.
Şi după ce se satură, în loc de mulţămire,
Stau de mă gârâesc[x], că sunt heară
proastă din hire“[120].

În „Note“, Zilot Românul găseşte să comenteze astfel strofele, vizând marile puteri occidentale: „Mult să mâhneşte Românul pentru defăimarea ce îi fac neamurile acestea în zadar. Şi cu drept cuvânt, căci chivernisindu-să în patria lor şi îndăstulându-să de toate stau de îl clevetesc. Judece lumea această *Itică* a luminatelor neamuri“[121].

Comparaţia între prezentul decăzut şi trecutul de glorie îl trimite pe Zilot la strămoşii daco-romani, făcând să-şi exprime tot în versuri, într-un alt loc, încrederea în legitatea istorică care poate schimba soarta românilor:

„De vei răspunde
Că acum unde,
Dakii s-ascunde?
Ei-ar răspunde:
Unde-s Romanii,
Lumii tiranii?
Aşa sunt toate:
Nasc, cresc, au moarte.
Vezi, primăvara
Urmează vara,
Apoi vezi toamna,
Iată şi iarna;
Ca iarba, toate
Resar, au moarte
....

Astăzi Rusia
Şi cu Nemţia
Astăzi Turcia
Şi cu Anglia,
Ele croieşte
Ele vorbeşte
Supt ele ohtează
Şi lăcrămează
De ele teme,
Supt ele geme
Cele căzute
Neamuri perdute
Nu e mirare,
Ş-acestea care

Azi sunt slăvite,
Puternicite,
Aşa să scază
Atât să cază
[..........................]
Încât să fie
Şi supt robie,
Şi să plătească
Şi să slujească
Celor care
Le au sub dare“[122].

---

[119]*Ibidem*.
[x]Adică, *mă defăimează*.
[120]Gh. T. Kirileanu, *op. cit.*, p. 304.
[121]*Ibidem*.
[122]B. P. Hasdeu, *Ultima cronică*, p. 103-104.

Ideea capitulațiilor este afirmată nu numai în scrieri istorice sau literare, ci și în numeroasele proiecte sau memorii de reforme, elaborate înainte de 1821, dar mai ales în anii 1821-1822; o găsim consemnată, de asemenea, în apelurile la „unirea neamului“ din acești ani, în diferite alte texte cu conținut social-politic. În astfel de documente găsim afirmată ideea capitulațiilor în strânsă corelare cu alte idei majore: independența și unitatea națională, protectorat european ș.a.

Constantă rămâne, în această categorie de documente, preocuparea pentru asigurarea autonomiei țării în relațiile cu Turcia. Dominația Porții asupra „neamului românilor și moldovenilor“ - se spune într-un apel la unire din 1822 - a fost „cu chip de protecție“, așezată pe bază de „contracturi“; de aceea, era necesar ca aceste țări să-și aibă „oblăduirea prin căpeteniile lor, prin pravili și obiceiuri ale pământului“[123]. Pentru apărarea statutului de autonomie se preconiza aici ideea pregătirii militare a tuturor locuitorilor țării din fragedă vârstă: „o blagorodnică obicinuire, de la copilul de cinci ani și până la cea mai adâncă vârstă, și de învățat și de plugar, și cu un cuvânt de orice treaptă și stare de om, tot Românul lăcuitor în Valahia, atât drept dinadinsu și drept lui cea dintâi treabă, cât și drept glumă și drept iubită petrecere de vreme să nu aibă nici altă treabă, nici altă jucărie, decât întrebuințarea armelor“[124].

Așa cum vom vedea în continuare, semnificativă pentru evoluția ideilor privind statutul politic internațional al Principatelor Române, după 1821, este opera gânditorului moldovean Ionică Tăutu.

4. *Critica domniilor fanariote și actualitatea teoriei capitulațiilor - după 1821 - în viziunea lui Ionică Tăutu*

Preocuparea pentru asigurarea și dezvoltarea autonomiei politice a Principatelor în raporturile cu Puterea suzerană se constituie într-o latură esențială a gândirii politice a lui Ionică Tăutu, care conferă acestuia, înainte de toate, calitatea de veritabil gânditor politic[125]. Asigurarea acestui statut de autonomie, pe baza vechilor capitulații, era pentru gânditorul moldovean o condiție de bază a dezvoltării societății românești.

---

[123]E. Vârtosu, *1821. Date și fapte noi*, p. 192 („Îndemn la unire“).

[124]*Ibidem*, p. 204 („Ithicon, adecă moral“).

[125]Calitatea lui I. Tăutu de gânditor politic poate fi astăzi mai bine cunoscută, după ce cu un timp în urmă prof. Emil Vârtosu a strâns într-un volum diferitele sale scrieri, unele vechi, altele inedite, punând astfel la dispoziția cercetătorilor un valoros tezaur documentar (Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, Edit. Științifică, București, 1974).

Opiniile lui Ionică Tăutu privind evoluția raporturilor cu Poarta și modalitățile de asigurare a unei autonomii politice cât mai largi oferă un exemplu de ceea ce însemna în epocă capacitatea de adaptare la realitățile timpului. Calea luptei pentru emancipare politică, în condițiile unei țări atât de mici, cum era Moldova - și judecata, evident, era aplicabilă și Țării Românești -, nu putea fi alta decât aceea a acțiunii pașnice, politico-diplomatice, în vederea lărgirii autonomiei politice în raporturile cu puterea suzerană.

În epoca de la 1821, Ionică Tăutu este gânditorul politic care a dezvoltat ca nimeni altul teoria capitulațiilor, pusă în circulație cu o jumătate de secol în urmă; el a dat acestei teorii nuanțe noi, decurgând din experiența evenimentelor din anii 1821-1822. Aceste evenimente subliniau pentru el oportunitatea acestei teorii, necesitatea unor noi argumente pe linia demonstrării vechilor drepturi pe care Principatele Române le-ar fi obținut de la Poartă în trecut, iar aceasta - prin capitulațiile încheiate - le-ar fi recunoscut.

Analizând trecutul istoric al Principatelor, I. Tăutu demonstra că închinarea către Poartă s-a făcut cu titlu de protecție, iar nu de supunere necondiționată. Găsim această demonstrație, în primul rând, într-unul dintre cele mai importante pamflete ale sale, elaborat în perioada imediat următoare evenimentelor de la 1821, *Strigare norodului Moldavii către boierii pribegiți și către Mitropolitul*. Înainte de „închinare", Moldova fusese pe deplin independentă și numai împrejurări nefericite - atacurile „neastâmpăraților tătari" - i-ar fi făcut pe moldoveni, scrie el, să se închine de bunăvoie turcilor, solicitând protecția lor împotriva tătarilor. În acest spirit, urmașul lui Ștefan cel Mare, Bogdan al III-lea, a încheiat cu Poarta „așezământuri" care asigurau „buna odihnă și statorniciie lăcuitorilor aceștei țări"[126].

Privilegiile așezate atunci au fost un timp urmate, dar apoi, în condițiile luptelor interne dintre boieri pentru scaunul domnesc, turcii nu le-au mai respectat, în cele din urmă ei văzându-se siliți să facă ordine „cu punire pe scaun a nații grecești", deci, cu instaurarea domnilor fanarioți. La rândul lor, domnii fanarioți vor acționa în sensul stricării vechilor privilegii, câte mai existau: „atâta au schimbat așăzatile privileghii, încât statul Moldavii acum - scrie el - nu este decât un scheletru a grozăviei, pre cari dacă ar fi cu putință a-l vide acel vechiu erou al acestui pământ, voevodul Ștefan cel Mare, ar veni în cel de pe urmă năcaz și deznădăjduire"[127].

Așezați la conducerea Principatelor, fanarioții s-au făcut instrumente ale distrugerii vechilor obiceiuri și instituții ale țării; și sub acest unghi de vedere, Ionică Tăutu recurge la o critică virulentă la adresa domnitorilor fanarioți, precum

[126]Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, p. 80.
[127]*Ibidem*.

și - cum vom vedea mai departe - la adresa marilor boieri pământeni care au colaborat cu ei. Este criticată politica fanarioților de desființare a oștirii pământene și transformare chiar a redusei oști de pază internă într-o oaste de străini (albanezi). Dar, cunoscutele vicii din epoca fanarioților - sistemul vânzării dregătoriilor statului și deasa lor schimbare, jafurile care le însoțesc, privilegiile fiscale - sunt puse în vina domnilor fanarioți, precum și a marilor boieri pământeni care au înțeles să colaboreze cu ei.

Sub domnii fanarioți, scrie Tăutu, ocârmuirea s-a transformat în „orândă" (arendă), „slujbele patriei în neguțătorii, cinurile în venit și toate în jac (jaf)". Numiți numai prin cumpărarea slujbelor, dregătorii trebuie să-și recupereze prin jaf banii cheltuiți: „Și cari dintru aceștie au împlinit datoriile slujbii sale fără să nu jăcuiască, ca să puie la loc banii ce au dat?... Răspundeți, boieri - exclamă Tăutu - și, de este vreunul, arătați-l, căci obștie pre unul nu cunoaște!"[128] Odată cu vânzarea slujbelor este criticată deasa lor schimbare, odată pe an, sau chiar în cursul anului, în timp ce altădată, după părerea autorului, slujbele se dădeau pe timpul unei domnii și se schimbau odată cu aceasta; și deasa schimbare ține „de când slujbele patriei au început a să numi schivernisăli".

În ordinea „schimbărilor" nefericite aduse de domnii fanarioți se numără, după Ionică Tăutu, și schimbarea vechilor pravile din vremea „voevozilor independenți" cu pravile străine. Astfel, pravila lui Vasile Lupu care cuprindea obiceiurile pământului a fost ignorată treptat, așezându-se în vremea din urmă „condicul" lui Scarlat Calimachi: „bun, drept, cuprinzător", dar înzestrat cu două mari greșeli: prima, „neînsemnarea" vechilor obiceiuri, ceea ce prilejuia libera voință a judecătorilor, și a doua, că este „necunoscută de cea mai mare parte a norodului"[129]. Astfel, Moldova, scrie cu ironie Ionică Tăutu, „are toate pravilile lumii afară de a ei, ori, spre a zăci mai bine, nu are niciuna".

Referindu-se la abuzurile din sistemul judecăților, autorul scoate în evidență contradicția dintre textele noii legiuri și funcționarea instituției; într-un cuvânt, scrie el, „pravilele sănt în theorii, iar în lucrare interesul și mita și părtinire, de un chip cât vai de acel ce să giudecă și nu știe dizlega sofizmile ce i să dau prin hotărări sau mai bine a zăci, vai de acel ce să giudecă și nu are bani să-și cumpere dreptul său!"[130] Evident, critica adresată de Tăutu condicii lui Scarlat Calimachi, în comparație cu aprecierea dată pravilei lui Vasile Lupu, era exagerată, dar ceea ce interesează aici este maniera gânditorului de a plasa această critică în ansamblul condamnării sistemului domniilor fanariote.

[128] *Ibidem*, p. 82.
[129] *Ibidem*, p. 84.
[130] *Ibidem*, p. 85.

Problematica statutului politic internațional al Principatelor este abordată de Ionică Tăutu, pe de altă parte, în contextul criticii pe care el o adresează marilor boieri moldoveni, refugiați după evenimentele din 1821 în Basarabia și Bucovina. Condamnând plângerile acestora la adresa noului domn, Ioniță S. Sturdza, el ține să-i atenționeze asupra naturii raporturilor cu Poarta, reamintindu-le de existența unor privilegii care asigurau autonomia internă, lăsând deschisă calea renașterii societății românești. „Eu vă pun înainte - scrie el - că pământul nostru din învechime este închinat la Pre-Înalta Poartă cu privileghiurile noastre - ce sânt desăvârșit priincioase și folositoare; că supt umbra ei ne adăpostim cu toată ticna și liniștea, și nu avem răle, decât numai pre acele între noi, ce ne facem unul altuia; că Pre-Înalta Poartă nu cere dela noi decât numai birul și supunirea [...]“[131]. Condiția renașterii se afla în unirea tuturor stărilor sociale, și scrisoarea-pamflet a lui Ionică Tăutu, din 2 martie 1824, la care ne-am referit, după un potop de acuzații, se încheia, în cele din urmă, cu un apel la unire adresat marilor boieri refugiați peste hotarele Moldovei: „ [...] să dischidem cugetul cătră o dreaptă judecată, care ne cheamă din toate părțile, ca *să ne adunăm supt cortul unirei* (s.n., N.I.) și cu toții, cu pas potrivit, să mergem pre calea datorielor noastre! Această dreaptă judecată ne strigă, căci un norod nu poate gusta ticna decât numai când, cu toții, ascultători ocârmuitorilor, să vor împărtăși fieșticările analogos și din bunătățile și din nevoile țării. [...] Atuncea, dar, când fișticare își va pute cunoaște și dreptățile și datoriele sale, numai atuncia mila împărătească și grijile ocârmuitorului vor pute răzbate până la coliba plugariului și a păstoriului, și prin acest drum putem pune o sămânță de fericire pentru noi și pentru urmași!“[132].

*

*   *

Asupra relațiilor cu Poarta, Ionică Tăutu revine pe larg în iunie 1824, cu prilejul cererii de chezășii a marelui vizir privind siguranța ostașilor și neguțătorilor turci din Moldova. Cu acest prilej, Tăutu elaborează, de fapt, un adevărat proiect de organizare politică vizând raporturile cu puterea suzerană. Cererea Porții venea ca urmare a hotărârii de reducere la jumătate a neferilor turci din Moldova, ceea ce stârnea teama ca neferii rămași, precum și negustorii turci, ar putea fi expuși nesiguranței și riscului vre-unui „fel de răzvrătire“. În această „socotință“ privind chezășia cerută de Poartă, Tăutu opinează de la bun

[131] *Ibidem*, p. 132.
[132] *Ibidem*, p. 133.

început că cererea trebuie satisfăcută, în interesul Moldovei; căci satisfacerea ei presupunea, în bună măsură, angajamentul de a asigura noi înșine „paza marginii“, ceea ce însemna restabilirea unui vechi privilegiu; „Căci, a ne păzi noi singuri țara, este a fi un stat însemnat. Iar a ne-o păzi alții, este a fi un norod din cele de clasurile de jos“[133].

Autorul imaginează această chezășie cerută de turci - dată verbal, nu în scris, pentru a evita orice risc - în opt „ramuri“, adică serii de puncte, axate pe unul principal.

Prima ramură a chezășiei se referă la durata ei, subînțeleasă „a fi pentru totdeauna“; în această privință, deși nu formulează o revendicare expresă, autorul atenționează asupra „gingășiei“ chestiunii, asupra necesității unirii și colaborării celor chemați să vegheze la soarta patriei. „Deci, ca să ne putem noi a ne feri de rău - scrie el -, și ca să nu ne huliască ei (urmașii) pe mormântul nostru, trebue a ne dezbrăca de toată *particularitatea* la o pricină așa de gingașă, și de pe lucrurile de astăz, de pe lucrurile vremii trecute, să socotim bine pre cele viitoare [...]. Iar a alege și a lucra rămâne la hotărâre mulțimii“[134]. Cu alte cuvinte, să lăsăm chestiunea pe seama viitorului, dar cu maximă grijă!

A doua „ramură“ a chezășiei privea asigurarea împotriva „năvălirilor“ bandelor turcești de peste Dunăre, de genul celor din trecut; pentru această asigurare era necesară o forță armată proprie care să stăvilească asemenea eventuale năvăliri. Recunoașterea de către Poartă a acestui drept de constituire a unei oștiri proprii pentru paza granițelor, de fapt, era o condiție de bază a chezășiei cerută de Poartă. În legătură cu această putere armată proprie, autorul pune în discuție mai multe aspecte, și anume: - „numărul ei, mai mare în orice caz decât al neferilor de acum“, de circa 4-5000 de oameni (aceasta și pentru că, adaugă el, „curajul moldovenilor este nedreprins și trebuie împlinit cu numărul“); - modul ei de organizare, prin întreținerea de către stat, pe bază de cheltuială obștească, „bine analoghisită“, pentru a evita „zădăriri“ interne; - să fie pusă sub conducerea unei căpitănii, aleasă de obște, întărită și controlată de domn; - să fie întreținută în exclusivitate cu lefuri[135], fără nici-un fel de alte venituri.

A treia ramură a chezășiei privea asigurarea că străinii din țară „nu vor face niciodată vre-o răscoală“, ca grecii, asigurare în vederea căreia se impunea dreptul țării de a cerceta pe străini, supunerea acestora la autoritățile românești. „A fi supuși dregătoriilor noastre - precizează autorul proiectului - este cu toată

---

[133]Vezi, „Socotința“ privitoare la chezășia cerută de marele vizir pentru siguranța ostașilor și neguțătorilor turci din Moldova, în *Scrieri social-politice*, p. 135-136.

[134]*Ibidem*, p. 136.

[135]*Ibidem*, p. 137-138.

dreptate, căci așa urmiază pretutindene"; aceasta însemna și buna funcționare a dregătoriilor, „după pravile hotărâte", pentru a nu da prilej străinilor de „a cârti de nici-un fel de strâmbătate" și a ieși într-un asemenea caz „prin mijlocirea stăpânilor lor" de sub autoritatea românească.

O a patra ramură, legată de cea anterioară, viza supunerea străinilor la respectarea cu strictețe a pravilelor care urmau să fie „așezate și hotărâte", și anume: - pravile politicești *(lois politiques),* care priveau în mod direct binele obștesc; - pravile civile *(lois civiles),* care vizau raporturile dintre indivizi și „ocârmuesc dreptățile"; - pravile „cremenalicești", care privesc pedepsirea infracțiunilor de tot felul[136]; - în sfârșit, pravile de temelie *(lois fondamentales).* Acestea din urmă „cuprind trupul și ființa țării, chipul cu care lucrează putere opștiască", care indică[137] modul de aplicare a celorlalte pravile; cu alte cuvinte, legi constituționale.

Observăm aici cum gânditorul politic, sub pretextul unei solicitări a puterii suzerane, sugerează o reorganizare deplină, în spirit modern, a vieții de stat în Moldova.

A cincea ramură a chezășiei cerută de Poartă privea asigurarea („închizășluirea") că „boierii vor fi deopotrivă supuși și ascultători, fără dejghinări, încât să poată aduce vre-o zădărâre pricinuitoare de turburare"; deci, o asigurare nu numai din partea străinilor că nu vor fi tulburători ai ordinei publice, dar și din partea boierilor pământeni. În acest context, Tăutu se referă la necesitatea unei uniri „în idei" a diferitelor categorii sociale, căci, altfel, comentează el, în ipostaza unui veritabil filosof, o „unire este peste putință, pentru că organul, duhul, chipul de [a] gândi nu poate fi la doi deopotrivă", este în firea lucrurilor; este vorba de o unire convențională în idei politice generale, care se putea observa în diferite state și s-ar fi putut realiza și la noi.

Căutând „adevărata pricină a ne-nvoelilor" de la noi el o găsește în primul rând în sistemul veniturilor din slujbe care, prin urmare, trebuia desființat cu desăvârșire. Desființarea acestuia urma să aibă importante consecințe; - ar anula pricina vrajbei dintre boieri și a tulburărilor lor, le-ar aduce tihna; - ar ușura poporul de o „sarcină grea", de asupriri de tot felul; - ar determina orientarea boierilor nu spre dregătorii, ci spre activități economice: „fiiștecine va alerga a-ș căuta trebuințele cele casnice, plugărie și negustorie, și să va începe îmbelșugare și învoioșare, căci numai aceste sânt răzoarele mulțămirii"[138].

La această a V-a ramură a chezășiei, vizând contribuția boierimii la ordinea publică, pe lângă înlăturarea veniturilor din slujbe, Tăutu indică și a doua cale

---

[136] *Ibidem*, p. 138.
[137] *Ibidem*, p. 139.
[138] *Ibidem*, p. 140.

de realizare a unirii factorilor politici în viața de stat. După modelul altor state, unde există un Senat, care „înfățoșează nația“, care „chipzuiește toate trebile opștești“, care „face, așază și întocmește pravilele“, în colaborare cu ocârmuitorul, Tăutu propune instituirea și la noi a unui asemenea organism reprezentativ. Un astfel de „trup“, observă el, există și la noi în forma Adunării Obștești, dar aceasta avea serioase deficiențe: - numărul „mădulărilor“ ei nu era hotărât; - termenul exercitării mandatului era nedefinit; - numirea membrilor se făcea la întâmplare, iar ei nu aveau responsabilitate; - hotărârile nu se luau „după glasurile celor mai mulți“; - în sfârșit, Adunarea Obștească nu avea cancelarie și arhivă[139]. La acestea, se adaugă faptul că justiția nu era separată de puterea politică, judecătorii putând ocupa și „trebi obștești“. Prin urmare, vechea Adunare Obștească pentru a-și îndeplini menirea de organ suprem al statului putea să fie reorganizată pe baze noi, după modelul altor state. Evident, Tăutu avea în vedere o Adunare în componența căreia ar fi trebuit să intre toate categoriile de boieri - nu numai cei mari -, pe această cale urmând a se realiza, după el, dorita unire din sânul boierimii.

A șasea ramură a chezășiei privea asigurarea că pe viitor domnii nu vor mai pribegi: „căci pribegie însuș este un fel de turburare și poate pricinui și alte feliuri de turburări“. Cauza acestui rău se află, după autor, în numărul mare de candidați la domnie; pentru înlăturarea acestui rău, soluția trebuia să fie reducerea la maxim a numărului candidaților, iar aceasta presupunea, demonstrează el, transformarea domniei în domnie pe viață, precum și ereditatea ei. Propune deci instituirea unei monarhii constituționale pe baze ereditare: „adecă să se facă rugăminte a să hotărî ca domnia țării noastre să fie pe viiață și în diiadohie anume la cel mai mare fecior“[140]. Garanția funcționării sistemului succesiunii urma să fie lăsată pe seama viitoarei Adunări Obștești. Pentru a anula prosibilitățile unor domni de a fugi, cum făcuse Caragea, acestora trebuie să li se ia grija dărilor, pe seama lor rămânând în exclusivitate veniturile domniei; dările și datoriile țării urmau a intra în atribuțiile Adunării Obștești, vistieria urmând a fi subordonată acesteia[141].

Cu aceste „ramuri“ - sau condiții - chezășia cerută de Turcia constituia pentru gânditorul român un prilej de întărire a autonomiei țării, de reașezare a ei pe temeiuri favorabile în relațiile cu Poarta; sub acest unghi, după autorul „socotinței“, a asigura pe turci că în țara noastră „răzvrătiri ale străinilor“nu vor mai fi, „aceasta ne este de un mare interes“, aceasta înseamnă „că ne alcătuim un stat care să înceapă a figurarisi printre altele. Aciasta este de o sâmțitoare

[139] *Ibidem*, p. 140 - 141.
[140] *Ibidem*, p. 141.
[141] *Ibidem*, p. 142.

slavă pentru nație noastră și temelie de slava urmașilor"[142]. Chezășia cerută de turci nu numai că nu strică vechile privilegii, ci, dimpotrivă, le întărește. „Aciastă stare - scrie el - ne mai aduce să fim chiar un stat stăpânitor, precum am fost după privileghiile cele vechi ale țării, adecă atârnat cu adevărat și birnic, dar de *sine stăpânitor* (s. n., N. I.), cu pravilele și cu puterea sa, întru toate ale țării. Aceasta este mult pentru un patriot adivărat și pentru persoanele ce știu giudeca în politică"[143].

La sfârșitul acestei „socotințe", Ionică Tăutu subliniază necesitatea prezentării acestor doleanțe Porții, odată cu chezășia cerută. „A cere asămine lucruri dela Inalta Poartă nu este dișănțare", notează el, căci ele corespund cererii de asigurări de deplină fidelitate. Punând și eventualitatea că Poarta ar refuza să întărească aceste cereri, în acest caz, crede el, trebuie să ne arătăm ascultători, dar să „nu jărtfim nimică cu iscăliturile noastre. Și de va și lua atunce Pre Inalta Poartă asupra sa paza țării noastre, aceia nu va fi după a noastră scrisoare"[144].

Din acest proiect de organizare a Moldovei, așa cum se vede dintr-un alt document, ieșit din condeiul aceluiași autor, „Obștea boierilor Moldovei", în privința chezășiei cerută de marele vizir, a reținut numai câteva cereri: constituirea unui corp de oaste indigen („câți să vor constitui îndestui spre paza marginilor și înlăuntrul locului"), dreptul de a cerceta pe străini (pe cei pentru care consulii nu vor da „închezășluiri") și de a constitui la Iași „o politie îndadins" pentru această cercetare[145].

*

* *

Anii 1821-1824 prin scrisorile la care ne-am referit marchează o etapă importantă în evoluția gândirii politice a lui Ionică Tăutu[145a]; în anii următori, 1825-1829, el reia aceste idei amplificându-le sau nuanțându-le, fără a fi vorba de elaborarea unor scrieri polemice cu subiect de sine-stătător, de felul celor la care ne-am referit. Este mai pronunțat în acest răstimp interesul lui pentru principiile științei politice, pe care încearcă să le adapteze la situația Moldovei, în raporturile cu marile puteri, cu Turcia și cu Rusia, în primul rând. Acest

---

[142] *Ibidem*, p. 143.

[143] *Ibidem*, p. 144.

[144] *Ibidem*, p. 144.

[145] Vezi textul acestei chezășii, *Ibidem*, p. 146 - 147.

[145a] Precizăm că nu am inclus aici un text atribuit cu probabilitate lui I. Tăutu, binecunoscutul *proiect de constituție al cărvunarilor*, acesta urmând să facă oboiectul unei analize speciale într-o *Istorie politică a Principatelor Române de la 1774 la 1829*, pe care sperăm s-a finalizăm în curând.

interes pentru studiul politicii ca știință, ca și preocupările lui istorice sau filosofice, vizau năzuința de emancipare politică a Principatelor Române, prin definirea statutului lor ca state pe deplin „stăpânitoare“ în planul organizării interne și impunerea recunoașterii acestui statut de către Turcia și celelalte mari puteri.

În lumina acestui obiectiv esenţial, care circumscrie concepţia sa politică, continuă Ionică Tăutu să analizeze în diferite texte, și în ultimii săi ani de viaţă, trecutul istoric al românilor, oprindu-se în mod deosebit la critica domniilor fanariote.

Cum am văzut, epoca domniilor fanariote este analizată de el sub raportul decăderii vechilor instituţii. Domnia însăși, administraţia, justiţia și practicile legate de funcționarea lor, demonstrează el, contraziceau flagrant spiritul vechilor privilegii ale Principatelor care asigurau acestora o autonomie deplină. Într-un text, din 1828, având ca obiect descrierea instituţiilor Moldovei, în viziunea critică din anii 1821-1822, despre domnii fanarioţi, el notează: „Aceștia, fără nici-o legătură cu locul Moldavii, [...] n-au putut să poarte nici-un interes lipit de interesul ţării, nici-o iubire pentru dânsa, nici-o tragire spre binele neamului“[146]. Sub domnii fanarioţi, spune el mai departe, instituţiile, „nu numai s-au hrenţuit și s-au stricat, dar încă au luat o formă agiutătoare scoposului lor“[147].

Administraţia ţării, cu dregătoriile ei, de la cele mai mari până la cele mai mici, a fost adaptată de domnii fanarioţi intereselor personale; sistemul veniturilor din slujbe a fost promovat de domni în interesul lor și al clientelei din Fanar. Urmărindu-și propriile interese, domnii fanarioţi au cointeresat în sistem și pe boierii pământeni; au „legiuit“ aceste venituri din slujbe „piste lefile plătite de stat“, cointeresându-i, „și [în] acest fel norodul au căzut supt o îndoită sarcină, supt un îndoit jug de înpilare“[148].

În analiza acestei calamităţi a sistemului veniturilor din slujbe, spre deosebire de alţi analiști din epoca Luminilor, Tăutu apasă într-o mai mare măsură asupra consecinţelor în plan general-psihologic ale acestei practici; ea a dus, observă el, la trândăvie, „muind răzoarele hărniciei“, a dus la neglijarea lucrării pământului, totodată lăsând „neguţătoria în parăsire“[149].

Odată cu practica veniturilor din slujbe, Tăutu condamnă vânzarea slujbelor peste an, referindu-se la intrigile introduse de domnii fanarioţi în rândul boierilor, pe unii favorizându-i împotriva altora, o asemenea practică stricând și ea vechile obiceiuri ale ţării. Or, notează el, acolo „unde catahrisusul are începuturi legiuite,

---

[146] I. Tăutul, *Scrieri social - politice*, p. 204 (*Descrierea instituțiilor Moldovei*).
[147] *Ibidem*,p. 205.
[148] *Ibidem*, p. 215.
[149] *Ibidem*, p. 216.

acolo el este neînfrânat și fără hotar, acolo este theatru crudelor lui isprăvi. Moldova în domniile cele de pe urmă care s-au sfârșit în anul 1821 au putut da o probă de asămine theatru"[150].

Referindu-se la justiție, gânditorul revine asupra ideii că noile coduri de legi de limbă greacă - „codul lui C. Armenopol" și „codul lui Calimach" - introduse de domnii fanarioți, prin conținutul lor contraziceau spiritul vechilor privilegii ale țării, lăsând deschisă calea abuzurilor[151]. Referindu-se la decăderea instituției justiției, Tăutu descrie sistemul nesfârșit al proceselor, mereu reluate, odată cu schimbarea „prezidentului" divanului sau a domnului, și mereu soluționate prin cumpărarea cauzei de către o parte, prin mituire; se poate spune, arată el, că nu există în Moldova moșie care să nu aibă pricină de hotar, datorită faptului că „această giudecătorie niciodată n-au păzit o orânduială hotărâtă în lucrările sale", pentru că, în locul acesteia, judecătorii nu folosesc „alt method decât numai voința și capriția lor"[152]. Condamnând decăderea instituțiilor sub fanarioți, Tăutu pledează, în cele din urmă, pentru reformarea lor în spirit modern.

Referințele lui la trecutul istoric - mai ales la trecutul apropiat - îi oferă posibilitatea să analizeze starea Moldovei din vremea sa și să ofere soluții pentru schimbarea ei. Pe lângă încercarea elaborării unei scrieri, în 1828, având un asemenea obiect, *Starea jalnică a Moldovei și pricinile istorice ale acestei stări*, elemente de analiză a stării Moldovei în vremea sa găsim și în corespondența sa din anii 1825-1828 cu diverși contemporani, așa după cum găsim în aceeași corespondență importante referințe la preocupările lui pentru știința politică.

Este interesant și de o evidentă originalitate unghiul de vedere din care Tăutu face analiza stării „jalnice" a Moldovei în vremea sa. Referindu-se la caracterizările sumbre făcute nu numai Moldovei, ci și Țării Românești, de „gheografi și istorici", de „iscusiți cercetători străini", el acuză lipsa lor de înțelegere și de profunziune, le incumbă neglijența de a nu observa adevăratale cauze ale „ticăloșiilor" de care scriu. El contestă de la început aprecierea observatorilor străini după care starea de înapoiere a Principatelor s-ar datora în exclusivitate dominației otomane; „toți, ca cum s-ar copii unul pe altul - scrie el, referindu-se la publiciștii străini -, să unesc a zice că Moldaviia și Valahiia sânt ticăloase că sânt provinții a Împărăției Othomanicești"[153]. Voind să amendeze punctul de vedere menționat al publiciștilor străini privind cauzele decăderii Principatelor, Ionică Tăutu subliniază totodată ideea unității dintre moldoveni și munteni; poporul moldovean și cel valah, „care se numesc în comun poporul

---

[150] *Ibidem*, p. 218.
[151] *Ibidem*, p. 206.
[152] *Ibidem*, p. 122.
[153] *Ibidem*, p. 196 - 197 (*Starea jalnică a Moldaviei și pricinile istorice ale acestei stări*).

român", sunt într-adevăr nefericite, copleșite de suferințe, cum atestă descoperirile străinilor. Dar pentru aceasta este de vină guvernul turc ? se întreabă el, pentru ca să răspundă: „Non, Mylord, c'est une erreur dans la quelle sont tombés la plupart de ceux qui ont essayé des descriptions et de tableaux sur ces deux provinces. En sachant qu'elles appartiennent à l'Empire Ottoman, et préocupés de l'idée des abus que les janissaires exerçaient dans d'autres provinces de cet Empire, ces écrivains, dans la ressemblance des effets et ont souvent confondu les causses, d'ailleurs bien différentes"[154].

Și Tăutu invocă aici vechile înțelegeri încheiate cu Poarta care garantau Principatelor păstrarea domniei proprii, neamestec în administrația internă și în viața religioasă. Unele dintre aceste privilegii, precizează el, există și astăzi, altele au fost alterate, dar cauza alterării lor trebuie căutată în frământările interne, în luptele boierilor pentru domnie, în abuzurile domnilor, în solicitările făcute în afară, care au dus în cele din urmă[155] la neîncrederea turcilor și instaurarea domniilor fanariote, cu consecițele lor dezastruoase.

În analiza stării de decădere a Moldovei, Tăutu încearcă să menajeze Poarta, dezvinovățând-o chiar pentru instalarea domnilor fanarioți și punând accentul, mai ales, pe frământările interne care au dus la acest moment, mai apoi, pe politica nefastă a domnilor fanarioți și pe colaborarea iresponsabilă a boierilor pământeni. El proceda, evident, la o demonstrație cu mare grad de exagerare, căci Turcia își avea un loc important bine stabilit în seria cauzelor care duseseră la starea de decădere; dar demonstrația autorului, așa cum vom vedea mai departe, este una a politologului, care se înscria în seria unor „măiestrii" pe care le recomanda știința politică. Pe de altă parte, nu rămâne mai puțin reală în toată demonstrația autorului ideea că puterea unui popor - ca și decăderea lui - vine din forța și unitatea lui spirituală. Din această idee trebuia să reiasă apelul la redeșteptare națională, la „unirea în idei" a factorilor politici responsabili, precum și modalitatea concretă de acțiune, în vederea înnoirii treptate a instituțiilor și vieții social-politice.

Cert este că Ionică Tăutu considera că starea „jalnică" din Principatele Române trebuia judecată nu numai prin prisma dominației otomane, cât timp acestea nu se aflau sub administrație turcească propriu-zisă precum țările care aveau statut de pașalâcuri. El apreciază că elita politică din Principate nu și-a făcut datoria, în sensul de a beneficia de privilegiile - câte erau - acordate de puterea suzerană, că aceste privilegii, din neglijență, „nu sunt lucrate înăuntru". Într-o scrisoare, din 1827, adresată unui „frate și pricten", el apreciază că „ocârmuirea politicească este slobodă în lucrările sale dinlăuntru", că „împărăția

[154] *Ibidem*, p. 202.
[155] *Ibidem*, p. 202 - 203.

stăpânitoare nu să amestecă nici decât în pravilele și obiceiurile acestui loc", că „afară de puțin lucru, negutătoria locului este slobodă"[156]; mai mult, scrie el, chiar cu prețul tributului către Poartă, dacă nu ar fi existat abuzuri și nedreptăți, dările ar fi trebuit să fie în Principate mai mici decât chiar în statele avansate și independente, care erau obligate să întrețină cu mari cheltuieli o armată și să-și asume riscurile războaielor, însoțite de numeroase pierderi de vieți omenești[157].

Trebuie subliniat aici că din preocupările lui Tăutu pentru știința politică se degajă un aspect original, pe care nu putem să-l găsim la gânditori străini,clasici sau moderni, și anume aplicarea principiilor științei politice la situația Moldovei și în primul rând la politica externă a Moldovei. Într-o scrisoare adresată unui contemporan moldovean, Theodor Balș, la solicitarea acestuia, el explică principiile politicii externe a Moldovei, insistând asupra teoriei capitulațiilor: noi suntem supuși Porții, dând acesteia dări hotărâte „și rămânem înlăuntrul nostru slobozi despre dânsa în legea, în pravilele și în obiceiurile noastre"[158]. Această supunere este în interesul nostru; a o pierde este primejdios. În privința Rusiei, el recomandă prudență: „trebue să cunoaștem hotare în a ei mijlociri, și încă mai mult în pasurile noastre". Știința politică, precizează el, trebuie folosită în privința raporturilor cu Turcia; trebuie să fie folosită *arta de a te arăta supus* (s.n., N.I.), de a îndepărta orice „caprițiі nefolositoare" sau chiar primejdioase, *de a fi un supus priceput* (s.n., N.I.)[159].

Asupra aplicării principiilor politicii la sarcinile Postelniciei Mari, adică ale Ministerului Pricinilor Străine, el precizează că există o analogie între „micul stat al Moldovei" și alte state europene, în sensul unor măsuri care ar stârpi aceleași patimi, dar există și deosebiri, ministrul de externe moldovean fiind limitat în puterile sale, corespunzător poziției juridice a țării"[160].

În problema capitulațiilor, desigur, Ionică Tăutu face deosebire între *chestiunea de drept* și *chestiunea de fapt*, adică el recomandă abordarea unei atitudini punând problema pe temeiul chestiunii de drept. Cât privește analiza modului cum au fost pierdute în timp vechile privilegii ale Principatelor, el recomandă studierea fără prejudecăți a trecutului. Nu trebuie să dăm mereu vina pe soartă, „această himeră nelucrătoare și nevinovată", ci, „pentru a lua niște vii învățături care să ne slujească măcar în vremea viitoare, ni-ar trebui să avem o *istorie dreaptă și critică a locului nostru*" (s.n., N.I.)[161].

---

[156] *Ibidem*, p. 226 - 227.

[157] La data când Tăutu așeza pe hârtie asemenea gânduri se afla la Constantinopol, ca agent al domnitorului Ioniță S. Sturdza!

[158] *Ibidem*, p. 158.

[159] *Ibidem*.

[160] *Ibidem*, p. 160.

[161] *Ibidem*, p. 159.

*

*   *

La data când Ionică Tăutu dădea sfaturi asupra principiilor politicii externe a Moldovei - în primăvara anului 1828 - se afla de câțiva ani la Constantinopol, ca agent al domnului Moldovei; se vedea silit a rămâne acolo urmărind desfășurarea evenimentelor, așteptând, în ceea ce-l privește, „deschiderea drumului de la potolirea lucrurilor". Era convins de împlinirea datoriei sale către patrie, cu conștiința descendenței sale: „ca un fiiu al ei, ca unul ce mă trag dintr-o familie care în vremea veche, supt Ștefan și supt Bogdan, au slujit-o cu atâta credință și ș-au însămnat numile în istorii și în documenturile mai a tuturor moșinașilor noștri"[162]. Își întrebuința timpul liber în capitala otomană citind și scriind; avea nădejdea că scrierile lui „vor putea aduce într-o zi, chiar însuș când nu voi mai fi, și limbii noastre și nației, o parte măcar din folosul ce eu i-l doresc"[163].

---

[162] *Ibidem*, p. 251 (Constantinopol, după aprilie 1828: I. Tăutu către spătarii C. Lipan, R. Botezatu și Gr. Carp).

[163] *Ibidem*.

CAPITOLUL AL VI-LEA

SPIRITUL CRITIC ȘI IDEEA NAȚIONALĂ

1. *Critica „celor mari" sau dimensiunea socială a ideii naționale*

Cărturarii din epoca Luminilor, preocupați de originile poporului român sau de evoluția sa istorică, cum am văzut, au conceput analizele lor în spiritul antitezei trecutul glorios - prezentul decăzut. Între factorii care au contribuit la starea de decădere, pe lângă cei externi - politica de expansiune a marilor puteri și sistemul domnilor fanarioți -, ei au adăugat și un factor pe care l-au pus în culpa elitei din Principate, anume colaborarea sa cu străinii și neglijarea intereselor propriului popor.

În general, dacă ne referim la seria istoricilor, vom constata la cărturari ca D. Philippide și D. Fotino, dar mai ales la Zilot Românul și Naum Râmniceanu, o anume acuitate a spiritului critic în ordine socială. Critica la adresa domnilor fanarioți este însoțită cel mai adesea de critica la adresa boierilor-dregători, fie ei greci, fie pământeni. Abuzurile sunt în floare, mai ales „în timpurile noastre filosofice", nota cu maliție D. Philippide[1]; strângerea dărilor, pusă la licitație pe seama dregătorilor, a „negustorilor de dări", cum se exprima același, se transforma într-o odioasă povară pentru contribuabili, și boierimea avea partea ei de vină în această privință. La rândul său, D. Fotino observa că „boierii români au toate simptomele despotismului" și istoricul se referă la comportarea aspră a acestora față de țărani, connaționalii lor[2]. Critica la adresa domnilor fanarioți este însoțită frecvent la Zilot Românul de critica la adresa boierilor pământeni, acuzați de lașitate și egoism. Dacă domnitorii merită să fie defăimați pentru „potopul nedreptății", izvorât din „hrăpelnica inimă a lor" și a sfetnicilor,

[1] N. Bănescu, *Daniel Philippide, Geografia României*, , în „B.O.R", t. XVIII, 1904 - 1905, p. 196.

[2] D. Fotino, *Istoria generală a Daciei*, trad. de G. Sion, t. III, București, 1859, p. 139.

nici boierii nu sunt mai puțin condamnați; „lătrătorii, adică boierii“, scrie el, în loc să ocrotească țara, „s-au întovărășit cu lupii ș-o au sfărâmat“[3]. Compătimând în versuri țara, aflată sub administrația abuzivă a domnilor fanarioți,

- O, amar ție
C-o așa Domnie!
Nu e Domnie
Ci tiranie! -

Zilot Românul acuză pe boierii pământeni că nu și-au îndeplinit datoria ce o aveau față de țară, că nu au apărat pe locuitori în fața nedreptăților de tot felul puse la cale de fanarioți, cu acoliții lor; în loc să opună rezistență, dimpotrivă, ei au colaborat la săvârșirea acestora. Și poetul-istoric scrie cu înverșunare, compătimind pe cei mulți:

„Vai ție, turmă,
Până la urmă,
Cu lătrătorii,
Cu păzitorii,
Ce-și prefăcură
A lor natură!
Ei nu păzește,
Ci se unește
Cu verice hiară
Va vrea să sară
Să te hrăpească
Să te jertfească
Ca să apuce
Și ei să-mbuce“[4].

Va reveni Zilot și în alte scrieri ale sale cu versuri pe acestă temă, sugerând imagini vii:

„Lupul sugrumând din turmă
Se face a lăsa și-n urmă
Lătrătorii le găsește
Mâncându-le se-n dulcește“[5].

Critica la adresa marilor boieri capătă sub condeiul lui Zilot Românul o virulență pe care rar o întâlnim la alți contemporani. „Boierii țării - scrie el - se unesc cu toate neamurile care calcă țara, și în războiul și în pace, ca să-și facă mână bună a-i împărtăși și pe dânșii din ale țării“; și aceasta se urmează, adaugă el, de când țara a pierdut „puterea armelor, rămânând ca o grădină fără gard; cine trece o zburătăcește; care au curs din zavistia și pizma Grecilor Fanarioți“[6].

---

[3] B. P. Hașdeu, *Ultima cronică din epoca Fanarioților,* București, 1884, p. 161.
[4] *Ibidem,* p. 112.
[5] Zilot Românul, *Adunare de stihuri*, ediție de Gr. Tocilescu, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie“, vol. V, 1885, p. 339.
[6] B. P. Hașdeu, *Ultima cronică*, p. 143.

Şi totuşi, ca şi D. Fotino, nu chiar toţi boierii sunt trădători, mai sunt şi excepţii; sau, în orice caz, cum arată autorul în mai multe rânduri, unii boieri au abateri de la comportamentul de „lătrători" şi ridică din când în când, pe faţă sau pe ascuns, glasul împotriva fanarioţilor. În cronica închinată domniei lui Alexandru Şuţu, el va face referinţe valoroase în această privinţă şi, mai ales în aprecierea evenimentelor de la 1821, va elogia pe unii boieri pământeni pentru atitudinea lor cu tentă antifanariotă.

Comentariile lui Naum Râmniceanu privind boierimea pământeană[7] cunosc o notă critică mult mai modestă decât la Zilot Românul. În orice caz, era un critic al sistemului domniilor fanariote şi implicit, în acest sens, critica lui nu putea să nu atingă şi pe boierii pământeni. Critică, de pildă, sistemul vânzării slujbelor statului. „Ce vedem şi la noi ? pe unii că-şi cumpără caftanele, pe alţii slujbele, pe alţii protecţia domnească, şi aşa mai departe [...] Ce urmează din acestea ? Greutăţi peste greutăţi, poveri peste poveri, siluiri, nedreptăţi, jafuri, pustiiri"[8]. De asemenea, critică sistemul vânzărilor slujbelor bisericeşti, căruia, cum notează într-un loc, i-a căzut personal victimă[9]. Atent cu condeiul său la aprecierile privind pe marii boieri pământeni[10], el va fi în relatarea evenimentelor de la 1821 de o virulenţă critică inegalabilă la adresa eteriştilor, dar şi a grecilor în general, cum am mai semnalat, pe această linie spiritul său critic degenerând în xenofobie.

Condamnarea comportamentului marii boierimi, a moravurilor boiereşti şi a exploatării celor de jos se intensifică mai ales după 1821, şi o găsim, bineînţeles, nu numai la istoriografi ci şi la toate celelalte categorii de cărturari.

Una din trăsăturile importante ale ideologiei perioadei care a urmat evenimentelor revoluţionare din 1821 a constituit-o, neîndoielnic, preocuparea pentru soarta grea a ţărănimii. De pe poziţii diferite cărturarii iluminişti îşi aruncă privirile asupra situaţiei celei mai mari părţi a populaţiei, încercând să dea soluţii de îndreptare.

Situaţia grea a ţărănimii, aflată la discreţia abuzurilor boierilor şi dregătorilor, face obiectul unei preocupări speciale în lucrarea lui Dinicu Golescu,

---

[7] Se ştie că pentru el a te naşte boier era o mare binefacere de la Dumnezeu şi acest cult al lui pentru boierie alterează sensibil spiritul său critic.

[8] C. Erbiceanu, *Viaţa şi activitatea literară a protosinghelului Naum Râmniceanu,* Bucureşti, 1900, p. 17.

[9] Cum era sărac şi nu avea bani să-şi cumpere o slujbă bisericească de grad superior, nu a putut înainta în ierarhia bisericească. C. Erbiceanu notează, totuşi, că înaintarea i-a fost stopată şi datorită spiritului său critic în ordine socială, fiind şi „cam limbut". Cf. *Ibidem.*

[10] Ne oferă chiar într-un loc o listă a marilor familii boiereşti - cele mai importante familii de boieri pământeni din Ţara Românească - care ar merita să fie elogiate pentru trecutul lor. Vezi Naum Râmniceanu, *Despre originea românilor,* în „Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă", Bucureşti, 1888, p. 244.

Însemnare a călătoriei mele, tipărită la Buda în 1826. Cazul său este semnificativ, fiind vorba de un mare boier care ajunge - după 1821 - la conștiința responsabilității elitei, condamnându-i „relele“ din trecut. Călătorind prin țările apusene în anii 1824, 1825, 1826, cele văzute în lumea satelor în cursul acestor vizite i-au apărut boierului luminat de un contrast izbitor față de cele din patria sa. Făcând comparații la tot pasul, el își dă seama că „bimicul Țării Românești, care lăcuiaște într-acel bogat și frumos pământ, este într-o sărăcie și întru o ticăloșie atât de mare, încât un strein este peste putință să crează această proastă stare“[11].

Imaginile lui Dinicu Golescu despre supliciile îndreptate de aparatul administrativ împotriva „fraților“ țărani sunt unice în literatura noastră social-politică[12]. Pentru a fi jefuiți de ultimul ban, țăranii sunt închiși în coșare de vite și afumați, sunt țintuiți la pământ cu ochii în soare sau chiar spânzurați cu capul în jos[13]. Singura posibilitate a țăranului de a scăpa de zapciu este fuga din sat „prin păduri și pe munți, întocmai ca dobitoacele cele sălbatice, când le gonesc vânătorii cu câinii“[14]. Evident, aceste note critice ale lui Dinicu Golescu se raportează mai degrabă la perioada de dinainte de 1821, când abuzurile aparatului fiscal cunoscuseră într-adevăr o maximă intensitate, sub domnii fanarioți, dar fenomenul vizat nu încetase pe deplin nici după 1821.

Critica adresată de Dinicu Golescu regimului politic din Țara Românească pare a avea în vedere în primul rând sistemul administrativ defectuos. El recunoaște că profitorii acestui sistem sunt înșiși boierii: „Stăpânirea, cu toți cei de prin prejuru-i și făr-de deosibire, toate treptele dregătorilor, de la mare până la cel mic, necontenit și făr-de milostivire sleesc toată sudoarea norodului, făr-de a pricinui nici-unul acestui neam, acestor frați, folos măcar cât bobul de meiu“[15]. Găsește totuși o scuză marilor boieri tocmai în privința aparatului administrativ: „Domnii și noi, boierii, nu vedem pe aceștia [pe țărani] niciodată, ci îi văd numai aceia care merg să-i siluească“, adică slujbașii mărunți, cei „care au suflete otrăvite și fără nici-o cunoștință de datoriile către omenire“[16]; dacă

[11] Constantin Golescu, *Însemnare a călătoriei mele, făcută în anii 1824, 1825, 1826,* ed. P. V. Haneș, București, 1915, p. 80.

[12] Despre Dinicu Golescu, vezi și studiile: Gh. Popp, *Dinicu Golescu. Reprezentant de seamă al iluminismului românesc,* în „Revista de filosofie“, 14(1967), nr. 4; Al. Duțu, *Un critique des normes de conduite Isocratique: Dinicu Golescu,* în „Revue des études sud - est européennes“, VII (1968), nr. 3. În cadrul lucrărilor mai vechi merită a fi semnalată analiza făcută de N. Iorga în *Istoria literaturii românești în veacul al XIX-lea,* București, 1907, vol. I, p. 87 - 101.

[13] C. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. cit., p. 80 - 81.

[14] *Ibidem*, p. 82.

[15] *Ibidem*, p. 39 - 40.

[16] *Ibidem*, p. 83.

cineva, dintre cei mari, i-ar vedea pe țărani la fața locului în ce stare se găsesc - adaugă el -, fie acesta și „cel mai rău tiran stăpânitor", i s-ar muia inima și i-ar ierta de plata birului.

Autorul recunoaște însă că jafurile slujbașilor îndreptate împotriva țăranilor își au un precedent: ele „și-au luat îndemnare din cele făr-de cuvânt iraturi ale boieriilor noastre"[17]. Practica vânzării pe bani a dregătoriilor, „de la cea dintâi treaptă, până la cea mai din urmă", el o socoate „nelegiuită și vrednică de blesteme"[18]. În țările vizitate el a întâlnit un alt sistem: pentru munca lor slujbașii primesc leafă, iar pentru merite deosebite există „cavalerii"[19] (decorații). Făcând o socoteală a sumei totale a acestor venituri, care, după el, se apropia de aceea a birului țării, Golescu se întreabă: „Apoi cu care dreptate acest norod a fost dator să ne dea o asemenea sumă?"[20]. Al doilea „condei năpăstuitor al norodului" este, după calculele sale, vânzarea huzmeturilor, adică a veniturilor domnești: dijmărit, oierit, vinărit, ocne, ș.a.[21].

O altă cale de năpăstuire a poporului au constituit-o, în viziunea lui D. Golescu, „necontenitele prigoniri pentru hotarele moșiilor", pe care în călătoriile sale în străinătate, el, de asemenea, nu le-a întâlnit. El va propune în această privință reorganizarea sistemului de conservare a actelor de proprietate, prin păstrarea duplicatelor în scriptele stăpânirii și mai ales prin înființarea unei școli speciale, cu o durată de numai un an, care să pregătească „buni gheometri și gheografi", pentru a se putea lichida astfel nedreptățile care se fac jeluitorilor din „ignoranță"[22].

În vederea reorganizării aparatului administrativ, D. Golescu propune schimbarea totală a sistemului de numire și avansare în slujbele statului. Reforma avea de fapt consecințe pozitive asupra ansamblului dezvoltării societății. Sistemul vânzării slujbelor pe bani creiase de-a lungul anilor, observă Golescu, o stare de instabilitate improprie bunei funcționări a administrației; datorită banilor unii se văd „într-o clipă urcați la cea mai înaltă treaptă", în timp ce alții se văd „ca un trăsnet aruncați jos și săraci, făr-de nici o greșeală și judecată, ci numai căci au contenit darea de bani"[23]. În locul unei asemenea practici, care aducea după sine, pe de altă parte, și nesiguranța situațiilor materiale, Golescu propune, așa cum văzuse el și în țările vizitate, așezarea slujbelor statului pe principiile învățăturii și experienței.

---

[17] *Ibidem*, p. 84.
[18] *Ibidem*, p. 85.
[19] *Ibidem*.
[20] *Ibidem*, p.84.
[21] *Ibidem*, p. 92 - 93.
[22] *Ibidem*, p. 92 - 93.
[23] *Ibidem*, p. 143.

Noul sistem presupunea, de asemenea, înlăturarea oricărui privilegiu sau preferinţă acordate celor de „neam“ la numirea în slujbe. Când „s-ar urma toate cu dreptate“, adică fără discriminarea între cei mici şi cei mari, după el, ca în ţările europene, „am lua dregătoriile de la cea mai de jos treaptă, şi fiecare, după a sa învăţătură şi cunoştinţă, s-ar sui până la cea mai de sus“[24]. Ne-am mândri atunci, adaugă D. Golescu, „pentru darurile cele cu sudoare câştigate“ iar nu pentru „pielea samurului şi a râsului, pentru care şi de râs am rămas“[25]. De fapt, D. Golescu - lucru deosebit de important de remarcat - se plasează în privinţa criticii boierimii de „neam“ pe poziţii care depăşesc spiritul clasei sale; într-un mod nedrept, arată el, „numai că suntem fii de nobleţe, domnii fiindcă au trebuinţă de părinţii noştri, după o boierie sau două, ne fac boieri ai divanului, urcându-ne la cea dintâi treaptă“[26].

Critica adresată de Dinicu Golescu boierimii a vizat şi alte aspecte. Deosebit de critice sunt referinţele lui la luxul boierimii. În numele boierilor, din rândul cărora făcea parte, el ajunge la concluzia că „luxul şi luarea cea făr-de dreptate ne-au stins din faţa pământului, rădicându-ne din toată lumea cea mai puţină cinste ce poate avea orice naţie“[27]. Pentru îndreptare este necesară înainte de toate demascarea acestor vicii, consideră scriitorul, cu atât mai mult cu cât străinii le cunosc, ele „fiind scrise de aceia ce ne pismuiesc“[28].

Note critice deosebit de dure la adresa marii boierimi găsim în opera poetului B. P. Mumuleanu, cel care a reluat tema ilegitimităţii „blagorodiei“ consacrată de ideologia anilor 1821-1822. Îngâmfarea „celor mari“, sentimentul marilor boieri că se deosebesc de ceilalţi oameni datorită rangurilor, demonstrează el, nu-şi găsesc nici-un fel de explicaţie obiectivă. Poetul opune nobleţei de „neam“ sau „naştere“, cât şi nobleţei de „bogăţie“, criteriile moralităţii şi ştiinţei de carte. După el, nobil cu adevărat nu este nici nobilul vechi, „de neam“, de naştere, nici cel nou, „făcut“, ciocoiul, ci omul virtuos, cel care îndeplineşte anumite calităţi morale şi intelectuale: simplitate, dreptate, cinste, vrednicie, înţelepciune. Altfel, adaugă el, „cu mii (de lei) pot şi măgarii a se face nobili“[29].

Pentru poet luxul boierimii constituie principalul „nărav“ al vremii, cu repercursiuni asupra dezvoltării întregii societăţi; demascarea vizează de fapt întreaga poziţie de injustiţie şi falsă moralitate pe care se plasează marea boierime în societate. Dorinţa luxului, arată Mumuleanu, stârneşte ambiţia ca fiecare să

[24] *Ibidem*, p. 88.
[25] *Ibidem*.
[26] *Ibidem*, p. 86.
[27] *Ibidem*, p. 51.
[28] *Ibidem*.
[29] B. P. Mumuleanu, *Caracteruri*, Bucureşti, 1825, p. 96-101 („Nobilul făcut şi ne-nvăţat“).

pună pe primul plan interesele proprii, „întrebuințând felurimi de mijloace spre lăcomia nesățioaselor pofte“[30]. Egoismul, născut din lux, creiază o falsă morală, al cărui sens este parvenirea cu orice preț pe treapta cea mai înaltă a societății. Luxul boierimii noastre, acest viciu „monstruos“, cum îl numește Mumuleanu - calificarea este identică cu cea dată de Eufrosin Poteca -, triumfând ca „steaguri pe toate ulițele orașului în patria noastră“, după cum arată poetul, nu era îndreptățit de realitățile românești. Ca expresie a leneviei, într-o societate care avea nevoie mai mult decât orice de vrednicie și vioiciune, luxul a dus, după Mumuleanu, în general, la denaturarea imaginii omului în societate. „Cinstea hainelor“ a devenit totul la noi. Contează numai îmbrăcămintea; ea dă valoare omului[31]. El vede în luxul boierimii din patria sa expresia unui sistem politic și social bazat pe injustiție; dacă contrastul dintre clasele sociale este vizibil la noi în diferența de îmbrăcăminte, în schimb, în țările apusese lui i se pare că orice călător „nu poate cunoaște care este din noblețe și care din norod sau pe bogat din sărac“[32].

Bogăția în sine, la rândul ei, după Mumuleanu, nu are nici-o valoare, deoarece, în comparație cu buna educație și învățătură, ea nu poate fi justificată nici juridic și nici moral sau umanitar. Ea aparține „vremii“. Omului nu-i aparține decât virtutea prin care împlinește fapta cea bună, pe care nu o putem dobândi „decât prin învățătură și bună creștere“[33]. Dacă știința de carte oferă multiple posibilități de dezvoltare a ființei umane, bogăția, dimpotrivă, după același autor, oferă calea manifestării viciilor și în primul rând ea „ne face trântori în societate“. Bogăția nu numai că aduce trândăvia, dar, mai mult, prin însăși natura ei este antiumană, căci răscolindu-i patimile latente, ea dezvoltă în om tot ce este mai rău; ea aduce cu sine trufia, mândria, fățărnicia; numai ea îl silește pe om „a întrebuința mijloace necinstite“, a „hrăpi“ de la semenul său mai slab. Bogăția, prin urmare, „bogăția cea fără moravuri“, subliniază Mumuleanu, nu poate să ducă decât la „neomenie, la asprime și la nemilostivire“[34].

Referințe critice autentice la adresa „celor mari“ găsim, de asemenea, la oamenii de școală din deceniul Luminilor. De pildă, la Eufrosin Poteca, ale cărui observații privind situația țăranilor au o notă de strictă autenticitate. Profesorul de la Sf. Sava vorbește de „focul în care se frig bieții rumâni neîncetat“; țăranii sunt copleșiți de dijmă și dajdii, luate „supt diferite chipuri“, în timp ce boierii huzuresc din munca lor, ajutați de zapcii, care nu fac altceva decât „să stoarcă pe rumâni“[35].

---

30 *Ibidem*, p. 6 (prefață).

31 *Ibidem*, p. 13.

32 D. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. cit., p. 62.

33 B. P. Mumuleanu, *Caracteruri*, p. 23 (prefață).

34 *Ibidem*, p. 24-25.

35 Gh. Nicolaiasa, *Trei scrisori ale lui Eufrosin Poteca*, în „Convorbiri literare“, LVIII, 1925, p. 816-817 (scrisoarea din 17 august 1826 adresată de E. Poteca mitropolitului Grigorie).

Nu întâmplător, Poteca, care purtase cu sine de-a lungul anilor de studii în Occident imaginea mediului sătesc în care se născuse, va formula în epoca la care ne referim, vag, e drept, unele soluţii mai radicale pentru schimbarea situaţiei ţărănimii. În discursul său din 3 aprilie 1827, el vorbea, între altele, de necesitatea întocmirii unei legi „prin care să se hotărască dreptul fieştecăruia din pământul ţării“[36]. Dacă ideea împroprietăririi ţăranilor nu apare clar în această formulare, în orice caz aluzia la nedreapta împărţire a pământului este evidentă. După el, ţăranii, fiind adevăraţii „părinţi hrănitori ai statului“, la rândul său, acesta din urmă avea datoria să se îngrijească de soarta lor[37].

Spiritul critic al dascălului de filosofie este deosebit de virulent când el se referă la luxul marii boierimi, pe care îl numeşte monstruos, pentru înlăturarea lui propunând „o reformă şi la îmbrăcăminte“, în sensul modei existente atunci în Franţa[38].

Accente critice la adresa moravurilor „celor mari“ găsim şi în textele Stolnicului Voicu Perieţeanu din Moldova. Ca şi Mumuleanu, acesta condamnă aroganţa şi pretenţiile la funcţii şi privilegii ale „marilor boieri“, pe baza originei şi „nobleţei“ lor. „Vechimea familiei ne umflă - scrie el - încât vedem cu batjocură pre cei de cinste, fără a judeca că moralul cel bun, iar nu slava celor îngropaţi aduce blagorodia“[39]. Personaj neiertat de stăpânirea din Ţara Românească pentru vorbe incriminatorii, „să lipsească tiranăşii“, Stolnicul Voicu Periţeanu condamnă cu virulenţă luxul boierilor din provincia de baştină; mai sunt în Ţara Românească, notează el, „mulţi cu năravuri de Iscarioşi, pre care luxul pricinuindu-le neajungere şi strâmbători ascunse îi face zavistnici, intriganţi, vânzători, nădăjduind că prin surparea fraţilor s-ar noroci ei, fără a dobândi alt decât osânda cerului şi hula lumii“[40].

În rândul iluminiştilor din Moldova cel mai virulent critic la adresa boierimii a fost I. Tăutu. În pamfletul său, semnificativ intitulat, *Strigare norodului Moldavii către boierii pribegiţi şi Mitropolitul*, aşa cum indică titlul, după ce condamnă domniile fanariote, ajungând în strictă contemporaneitate, iluministul moldovean îşi îndreaptă săgeţile critice asupra marilor boieri - în primul rând, asupra celor fugiţi peste hotarele Moldovei. Îi acuză pentru colaborarea lor din trecut cu domnii fanarioţi ca şi pentru comportarea din timpul recentelor evenimente de la 1821. Îi acuză, în general, pentru toate relele din

---

[36] Gh. I. Moisescu, *Două cuvântări ale Arhimandritului Eufrosin Poteca*, în „Mitropolia Olteniei“, 1954, nr. 4-5, p. 242.

[37] E. Poteca, *Cuvinte panighirice şi moralnice*, Bucureşti, 1826, p. 21-22.

[38] Gh. I. Moisescu, *Două cuvântări,* loc. cit., p. 253.

[39] N. Isar, *Şcoala naţională de la Sf. Sava şi spiritul epocii* (1818-1859), Editura Universităţii Bucureşti, 1994, Anexe, p. 152.

[40] *Ibidem*, p. 154.

țară, inclusiv pentru lipsa de interes față de mersul învățăturilor; „un moldovean a învăța și a răzbate științele - scrie el - este a trage asupra lui ura și prigonire din partea meghistanilor săi (n.n., N.I., mai marilor săi), cari, mărginiți în învățătura numai de a pute de-abiia iscăli, să tem de vrednicie ce poate arăta un mai învățat decât dânșii“[41].

În termeni proprii gânditorului iluminist care era, Tăutu subliniază ideea că marii boieri nu și-au îndeplinit obligațiile morale de „întâi stătători ai patriei“; de la ei poporul de rând a așteptat, în zadar, „îndreptarea lucrurilor“, silindu-se „a da în toate vremile tot ceeace i s-a cerut, până și peste putința sa“. În cele din urmă, văzându-se înșelată în speranțele ei, obștea întreagă nu mai are altceva de făcut decât, demascând nevrednicia boierilor ei, „să se adresarisască de-a dreptul, fără mijlociri, către pre puternica Poartă, să-și plângă acolo nerânduelile, jacurile, asupririle și înpilare“ și să ceară de la ea „puneri la cale de cele spre folosul țării“[42].

Ionică Tăutu condamnă privilegiile marii boierimi, în primul rând privilegiile fiscale, sesizând inegalitatea între diferitele trepte ale boierimii; în timp ce satele marilor boieri sunt scutite de dări, observă el, satele boierilor de treapta a II-a și a III-a „rămân sărace și împilate supt greutatea birului și a slujbelor stăpânirii“. Abuzul cu scutelnici al marilor boieri, scrie Tăutu, constituie una din „pricinile cele mari ale împilării lăcuitorilor acestui pământ“, căci dacă ar funcționa „buna rânduială“ pentru toate satele, „lăcuitorii ar da bir și ar sluji stăpânirii îndoit decât acum, fără să samtă“[43].

În timp ce boierii sunt acuzați, ca și fanarioții, de toate relele posibile, născute din încălcarea vechilor privilegii ale țării, poporul Moldovei este adulat pentru răbdarea sa fără margini, pentru înțelepciunea sa de a-și aștepta „îndreptarea“ de la Înalta Poartă.

Imaginea unui popor copleșit de asupriri și nedreptăți de tot felul, dar capabil să sufere fără să se revolte, îl duce pe autor la comparația cu alte popoare ale Europei care se revoltau „cu armile în mâini, pentru pricini puțin atingătoare de adevăratul folos“, care vărsau sânge „pentru interesuri părute“. „Negreșit în staturile voastre - scrie el, refrindu-se la acestea - nu s-au văzut nicăiure atâte dări fără pricină, atâte răli întrebuințări în ivală, cumpărări de slujbile patriei, vânzări de cinuri, răli potriviri în rândueli, prunci-giudecători celor bătrâni, prădăciuni de către însuși păzitorii nației, lipsa de istov a pravililor, giudecăți strâmbi, hatăr, pârtiniri și mită, piedici a științii și a învățăturii și câte altile!“[44].

[41] Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, ediție de E. Vârtosu, Edit. Științifică, București, 1974, p. 85.

[42] *Ibidem*, p. 89.

[43] *Ibidem*, p. 86.

[44] *Ibidem*, p. 83.

Vinovați pentru relele din trecut - până la 1821 -, subliniază cu insistență Tăutu, au fost nu numai domnii fanarioți ci și boierii pământeni. Dacă domnii fanarioți, deși își cunoșteau îndatoririle, scrie el, au făcut, totuși, „pășiri piste vechile așezământuri", aceasta s-a făcut numai „în unire" cu boierii, datorită goanei acestora după funcții și slavă. „Măguliți de ace deșartă slavă a vă vide logofeți mari, vornici, vistiernici și altile - se adresează el boierilor - ați dat, fără mustrare cugetului, tot jugul patriei dumneavoastră!"[45]. Or, așa cum aprecia și Zilot Românul, alta ar fi trebuit să fie atitudinea boierilor față de domnii încălcători de așezăminte; îndepărtați de interese personale ei ar fi fost datori să reclame Porții asemenea încălcări! Și aceasta urma să fie măcar de acum înainte atitudinea boierimii.

În finalul pamfletului său, referindu-se la mișcarea eteristă, Ionică Tăutu observă că aceasta oferise locuitorilor un nou prilej pentru a vedea adevărata față a boierilor, căci ținând poporul „în neștiința adevărului pricinilor", ei s-au unit cu eteriștii lui Alexandru Ipsilanti în pornirea lor sângeroasă antiotomană, iar mitropolitul Veniamin Costache, la rândul său, a sfințit oastea care urma să verse sânge turcesc!

Nu este locul să discutăm aici valoarea acestor mărturii ale lui I. Tăutu privind colaborarea marilor boieri cu mișcarea eteristă; ea trebuie privită înainte de toate ca o componentă a spiritului critic propriu gânditorului moldovean[45a]. Este un spirit critic polemic pe care sfârșitul pamfletului, la care ne-am referit, cu diatriba împotriva boierilor fugiți peste hotarele Moldovei, de frica turcilor, ni-l reliefează din plin, cu o mare forță literară: „Fugiți, nevrednicilor, fugiți!... Fugiți! Dar osânda vă gonește! Căci dreapta giudecată, pentru necredință ce ați arătat împăratului căruie ați slujit, și lacrimile celor înstrămbățiți, a celor jăcuiți, a văduvii, pe care n-ați căutat, a săracului, pe care ați asuprit, a tot norodul Moldavii, pe cari acum, în sfârșit, l-ați adus în uimiri și primejdii, vor striga răsplătiri, până la celi mai dipărtate vecuri a vremii viitoare!

Fugiți! Rușinați-vă de voi înșuși! Tânguiți-vă; căci v-ați vândut caracterul! Înstreinați-vă, căci patrie, maica noastră, într-a cărie săn ați șezut ca puii năpârcii, mai mult nu vă cunoaște! Patrie! Patrie! Iată vrăjmașii ce i-ai hrănit în sănul tău, cu laptile nevinovății tale!"[46].

---

[45] *Ibidem*.

[45a] În cadrarea lui I. Tăutu în spiritul revoluționar al timpului a fost făcută, între alții, de N. Iorga (*Un „jacobin" moldave du XIX-éme siècle*, Paris, 1936; *Penseurs revolutionnaires roumáins de 1804 à 1830*, Bucurest, 1834), de Eugen Lovinescu, în *Istoria civilizației române moderne*, București, 1924, ca să citâm două nume dintre cele mai ilustre. Pe lângă numele unor autori mai vechi, ca A. D. Xenopol, Pompiliu Eliade sau D. V. Barnovschi, trebuie adăugat aici numele lui E. Vârtosu, cu studiul citat mai departe.

[46] *Ibidem*, p. 91-92.

Dacă pe mitropolitul Veniamin Costache, odată reîntors din refugiu, Tăutu încetează a-l critica, în schimb, pe marii boieri care continuă să rămână în refugiu la Cernăuţi - de unde adresează plângeri la adresa „domnului cărvunarilor" - el îi condamnă într-o scrisoare-pamfet din 2 martie 1824, contestându-le plângerile, dovedind netemeinicia lor. El ţine să demonstreze că refugiul celor câteva familii de mari boieri oferă lumii „o deșănțată priveliște", fiind vorba de „o bejenie de bună voe" și că aserţiunea de a reprezenta patria nu este cu nimic justificată. „Săracă-i, dar, patriea, stearpă și pustie, dacă cei adevăraţi fii ai ei sunt numai acele vr-o patru familii a dumneavoastră!", se adresează el cu ironie marilor boieri refugiaţi.

Revendicarea de către marii boieri a unor drepturi decurgând din „vechimea jertfirilor" pentru ţară îl face pe autor să revină asupra unei vechi acuzaţii, să reproșeze marilor boieri tocmai lipsa spiritului de sarcificiu, lăcomia lor pentru dregătorii, aducătoare de mari venituri, cu orice preț, „măcar cu ticăloșiea norodului"[47].

Pe rând, de pe poziţia micilor boieri „novatori", autorul combate plângerile boierilor refugiaţi la adresa domniei lui Ioniţă S. Sturdza. El respinge critica acestora la adresa noii administraţii ca o „probă de egoizmos", de „sămânţă de dezunire". Starea ţării, admite el, nu se putea îmbunătăţi ușor, semnele trecutului fiind profunde. „Ce faţă poate arăta, oare, un pământ rău ocârmuit în cursul unui vac, îndoit jăcuit atât de greci, ce ţinea scaunul, cât și de patrioţii ce-l sprâjânea, lipsit de toată lucrarea neguţătorilor, fără alte rânduele, decât braţile celor din slujbă, fără alte pravii lucrătoare decât vo[l]nicia celui puternic și silit a cumpăra de la streini toate cele trebuincioase"[48]. Întâmplările anului 1821, cu războiul „împotriva rebelilor", au agravat și mai mult situaţia; or, în scurtul timp de la înscăunarea lui Ioniţă S. Sturdza, subliniază el, o asemenea stare nu se putea tămădui, ea presupunând un efort de lungă durată, cum indica și experienţa din alte ţări europene[49].

Ionică Tăutu respinge, de asemenea, critica marilor boieri în privinţa politicii fiscale a noului domn, aprecierea nedreaptă despre „înmulţirea" dărilor; el apără politica domnului și socoate că dările erau dictate de situaţia grea a ţării, meritul domnului fiind acela de a înlătura abuzurile, de a reduce cuantumul unor dări și a șterge pe altele[50]. În acest context, el respinge acuzaţia adusă domnului de a fi încălcat privilegiul scutirii boierilor de la plata dărilor. Domnul

---

[47] I. Tăutul, *Scrieri social-politice*, p. 112.

[48] *Ibidem*, p. 120.

[49] Pentru o comparaţie, el trimite la Italia, scriind: „Întâmplările revoluţiei Italiei sunt proaste cu toată trecire anilor, și voiţi dumneavoastră ca a Moldaviei, după un an, să fie numai tămăduită?" Cf. *Ibidem*, p. 121.

[50] *Ibidem*.

pusese dări pe boieri, precizează el, cu ţitlu de împrumuturi - pentru „a cruţa norodul cel prost“ de o prea mare apăsare - şi aminteşte boierilor de împrumuturile mari pe care ei le făceau domnilor fanarioţi, nu unui „domn patriot“. Altfel, presupunând că va stârni „bănuiala“ boierimii, apreciază „că un stat nu poate intra în fericire, până când toţi locuitorii lui de obşte <nu> să vor împărtăşi şi de bunătăţile şi de nevoile sale“[51]. Fără un enunţ explicit, găsim în această formulare, cum se poate observa, ideea egalităţii la plata impozitelor.

La observaţia critică a boierilor despre introducerea de noi orânduieli, Tăutu răspunde: „Trebue a lua samă că toate staturile cu cât schimbă năravurile şi obiceiurile, *păşind pe scara vremii* (s.n., N.I.) cu atâta să priface pravilele şi orânduelile, pentru a le avea totdeauna potrivite cu chipul ce vrea a trăi“[52]. El revine aici asupra opiniei după care pravilele în vremea fanarioţilor „în loc a să mai îndrepta, au început a să hrănţui şi a să preface din rău în mai rău“. De aceea, el pledează pentru noi pravile, pentru noi orânduieli: „Şi este vederat că pentru a cârpi pânza cea spartă a vechilor noastre rânduele, trebuesc petici nouă, luate de la o judecată sănătoasă şi nepărtinitoare care să pue în cumpănă datoriele pământului, năravurile vacului, însemnările şi nevoile locului, dreptăţile fieştecăruia şi, sprijinundu-să pe dreaptă veche legiuire a ţării - ca slujbele să fie fără venituri -, să astupe izvorul a atâtea jacuri ce au împilat ţara în cursul unui vac, să spargă pricina zavisnicelor intrige ce cu cheltueala ţării au urzit ticăloşiea a atâtea familii, să curme deşărtile nădejdi, ce ţin pre toţi rău deprinşi în aşteptarea a prilejurilor de jăcuit, arătându-le că parte cea bună a fieştecăruia spânzură de hărniciea cea pusă în lucrarea pământului şi în neguţitoriea şi, în sfârşit, pe aceste se statornicesc temeiurile fericirei acestei ţări“[53].

De fapt, se enunţa aici, în această amplă formulare, într-o viziune iluministă, un amplu program de reînnoire a societăţii româneşti.

Respinge Tăutu şi „socotinţa greşită“ a marilor boieri pribegi privind stagnarea negoţului în Moldova sub domnia lui Ioniţă S. Sturdza. Negoţul, scrie el, este acela care duce un popor de la sărăcie la bogăţie, dar baza lui o constituie hărnicia locuitorilor: „Hărnicia porneşte negoţul, negoţul aduce bogăţiile“. Or, observa el, mai departe, pentru stagnarea negoţului în Moldova vina o poartă în primul rând boierii: „Că noi, boerii, cu pilda noastră, la toţi am lăsat a pofti numai trăndăvirea şi şiderea a boerimii fără nici un lucru. De aceia, niciun moldovean <nu-i> neguţătoriu, mai nici-unul nu-i iconom“[54].

Ar fi de adăugat aici că unele observaţii critice - sau mai corect autocritice - la adresa marii boierimi găsim şi într-unele din proiectele de reforme

[51] *Ibidem*, p. 125.
[52] *Ibidem*, p. 122.
[53] *Ibidem*, p. 122-123.
[54] *Ibidem*, p. 127.

elaborate de unii boieri în intervalul dela sfârșitul domniilor fanariote. În unele se condamnă nu numai domnul fanariot, ci și goana marilor boieri pământeni după titluri dătătoare de privilegii, abuzurile lor în administrație, precum și influența exagerată pe care ei o au asupra celorlalte clase sau categorii sociale; toate acestea, citim într-un asemenea proiect, fac ca însăși considerația omului în societate „să țină în mod esențial de prezența unei Curți care conferă titluri", în timp ce situația deosebit de grea a țărănimii explică dece „moralul ei este aproape nul"[55].

*
*   *

Conceptul de „unire" este definit în legătură directă cu „patria" și în alte scrieri decât apelurile anonime din anii 1821-1822. Dinicu Golescu, de pildă, în lucrarea sa din 1826, definește conținutul conceptului de „unire" în sensul echilibrului social, care i s-a părut că există în țările vizitate în cursul călătoriei sale. În Elveția, de pildă, observase că „nobil și prost nu este, ci toți sunt frați compatrioți"[56]. De fapt, principiul de conducere politică pe care el îl descoperise în Europa consta, în esență, după părerea lui, în echilibrul dintre diferitele clase, echilibru economic și social care permitea unirea locuitorilor țării și „întocmirea" patriei. Strâns legate între ele, cele două concepte, „patrie" și „unire", sunt definite mai clar de Golescu sub raportul conținutului lor economic. „Unirea" și „patria" se realizează atunci când diferența de situații materiale dintre locuitorii aceleiași țări sunt cât se poate de mici. Pentru el patria „este o maică, care își iubește pe toți fiii, care nu-i deosibește, fără într-atâta încât ei vor să se deosibească"[57]. De aceea, „unii pot fi mai bogați și alții de mijloc, dar pe niciunul (patria) nu poftește să fie sărac"[58].

Admițând că există în mod natural o „împărțire nepotrivită" a locuitorilor, în bogați și mai puțin bogați, într-o adevărată patrie se păzește totuși „un feliu de potrivire, deschizând tuturor - măcar din punct de vedere formal - calea spre băgăție și cătră cinste". Evident, Golescu nu este adept al distrugerii bogățiilor. Dimpotrivă. El caută soluția pentru conservarea lor. Atunci bogăția este statornică, - notează el -, când toți „de obște sunt fericiți", adică, explică el în continuare, „în oricare parte de loc va fi bogăția numai la câteva persoane numărate (iar toți ceilalți vor fi săraci, n.n., N.I.), acel loc este numit sărac,

[55] V. Georgescu, *Mémoires et projets de reforme*, București, 1971, p. 100-101 (Anexe).
[56] D. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. cit., p. 189.
[57] *Ibidem*, p. 96.
[58] *Ibidem*.

dimpreună chiar și cu acei bogați“[59]; sau, și mai clar: „<a>acelui prea bogat bogăție să înstatomicează cu cea puțină a celui mai mic“[60]. Unirea neamului înseamnează, deci, unirea claselor, iar aceasta, la rândul ei, înseamnează ridicarea materială a păturilor de jos ale societății printr-o serie de „renunțări“ ale păturilor avute, ale marii boierimi în primul rând. În spiritul acestei concepții, pentru D. Golescu, primul pas „ce aduce toate noroadele spre fericire“, care trebuie făcut și la noi, era numai unul: „unirea spre folosul obștii“[61]. Chemând pe confrații săi boieri să renunțe la câștigurile nedrepte pe seama poporului și să îmbrace, cum spune el, „haina milostivirii, a unirii și a virtuții, hotărând fieștecare să slujească Patria“, D. Golescu recomandă, drept „compensație“ pentru pierderea acestor câștiguri, „gonirea lenevirii“, „depărtarea de lux“, „îmbrățișarea iconomii“ ș.a.[62].

Trebuie subliniat că circulația conceptului de „patrie“ atestă, în cazul iluminiștilot din Principate, existența sentimentului dragostei de patrie. În general, sentimentul patriotic animă scrierile diferiților autori. La B. P. Mumuleanu, de pildă, el se împletește strâns cu sentimentul de respect pentru înaintași. Cu gândul la patriotosmul strămoșilor noștri, arată poetul, trebuie să facem totul pentru patrie; strămoșii noștri aveau, după el, mai mult spirit de jertfă pentru patrie, într-o perioadă „când învățăturile nici în Evropa nu era[u] în starea de acum“[63].

Sentimentul patriotic capătă în pana altui iluminist, Stolnicul Voicu Periețeanu, expresii dintre cele mai vii în literatura epocii. Făcând aluzie la dezvoltarea Școlii naționale de la Sf. Sava, aflată sub conducerea lui Eufrosin Poteca, de la Iași, el scrie acestuia: „Închipuiește-ți câtă bucurie saltă în sufletul mieu auzind isprăvită dorința mea în draga patrie! Oare nu jărtvirea vieții meale ar răsplăti mulțămirea mea? Nicidecum. Ci și decât viața, de aș avea mai mult, aș da, și iarăși n-aș ajunge măsura“[64]. Dragostea de patrie îi apare acestuia independentă de orice ambiții și interese materiale: „Sunt departe de acestea, - notează el - însă după datorie îmi iubesc pre maica patrie, o laud, mă bucur de binele ei, mă supuiu și slăvesc pe patrichiei(i) ei și o doresc, căci într-însa, după a mea păreare, are oarece osebit, ce nu să află într-alte locuri, și numai cei de departe o cunosc“[65]. Obligat „a să îndulci de patrie, vorbind prin glăsuitorul scris cu doi-trei frați“ - între care și Poteca - el așteaptă de la aceștia cele mai

[59] *Ibidem*, p. 142.
[60] *Ibidem*.
[61] *Ibidem*, p. 122.
[62] *Ibidem*, p. 89.
[63] B. P. Mumuleanu, *Caracteruri*, p. 74 (prefață).
[64] N. Isar, *Școala națională de la Sf. Sava*, anexe, p. 151.
[65] *Ibidem*, p. 156.

bune vești despre compatrioții săi: „auzind binile lor, să mă veselesc și să-mi răcoresc pojarul cel mare ce mă topeaște necontenit prin acele simțătoare gânduri, că cu nevrednicie sunt despărțit de raiul desfătării, de drăgălașa patrie, cea mai veselitoare sufletului mieu, decât toate feațile pământului lumii“[66].

Este vădită în general la Stolnicul Voicu nota de critică la adresa marilor boieri, în spiritul acelei concepții care îi acuză pe „cei mari“, ca și Tudor Vladimirescu, de lipsă de unire și patriotism. Cu firca sa cea „iubitoare de dreptate și de omenire“, el condamnase încă din vremea ultimilor domni fanarioți „neunirea“ boierilor pământeni cu poporul, din pricina căreia „prigonirile glăsuite de răpitori“ îi loviseră și pe ei înșiși[67].

Necesitatea reformelor, drept condiție a „unirii neamului“, este abordată frecvent în scrierile iluminiștilor din deceniul al III-lea. Mai ales de la jumătatea acestui deceniu, ideea egalității în fața legii a fost concretizată mai precis în direcția îmbunătățirii economice a păturilor sociale de jos. Revine lui E. Poteca meritul de a fi enunțat pentru prima dată într-un mod clar ideea egalității la plata dărilor. În scrisoarea din 15 septembrie 1824, adresată de la Paris boierilor efori, el propune întocmirea unei „legi politicești“ care să stabilească pe viitor dajdiile asupra veniturilor tuturor locuitorilor țării, „fără deosebire de la divaniți și până la plugari și hrănitorii de dobitoace“[68].

Un alt dascăl de la Sf. Sava, S. Marcovici, în 1827, definea necesitatea egalității în fața legilor în acești termeni: „Legile să fie deopotrivă pentru toți oamenii pentru că nemitarnica natură au dăruit tuturor aceleași drepturi; deosebirea naște nemulțămirea, nemulțămirea vrăjmășia, și vrăjmășia pricinuește foarte multe și mari turburări, precum ne arată istoria Romanilor, a căror republică n-au fost alt în soroc de 700 de ani decât un război neîncetat între cetele cetățenilor din pricina privileghiurilor hrănite de unii și ridicate de la cea mai mare și folositoare parte a soțietății“[69].

Dinicu Golescu, la rândul său, enunță și el această idee. În Austria el constatase că dările sunt așezate altfel decât în țara sa: „fieșcare, - notează el - după a sa avere și agoniseală, răspunde și dreptul împăratului; iar nu cel mare și bogat nimic, căci îl ocolește puterea, și cel mic și sărac să dea tot, orice are, făr-de a mai rămânea și pe seama lui, ca unul ce el a muncit“[70]. Politica de proporționalizare a impozitelor după avere, deși enunțată mai vag decât la E. Poteca, reprezintă pentru D. Golescu una dintre căile pentru „fericirea oamenilor proști“[71].

---

[66] *Ibidem, p. 153.*

[67] *Ibidem*, p. 154.

[68] I. Bianu, *Întâii bursieri români la studii în Occident*, în „Revista nouă“, 1888, p. 429.

[69] S. Marcovici, *Cuvânt la Școala națională de la Sf. Sava*, în „Biblioteca românească“, 1834, p. 28.

[70] D. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele,* ed. cit., p. 39.

[71] *Ibidem.*

Strâns legată de ideea egalității în fața legilor se află ideea de justiție, de dreptate în general. Pentru unii dintre iluminiști conceptele de „dreptate" sau „nedreptate" - deși strâns legate de ideea egalității în fața legilor -, au un conținut foarte larg. E. Poteca, de pildă, prin ceea ce el numește „legea dreptății" vizează un ansamblu de reforme care ar putea schimba societatea și care reprezintă „interesul adevărat al tuturor"; prin „legea nedreptății", în schimb, el înțelege „vătămarea tuturor de obște", de care fiecare om are dreptul să fugă, „căci nimeni nu poate să rămână acolo unde vede legea nedreptății, nefericirea și ticăloșia"[72]. Delimitat strict la cadrul juridic al relațiilor dintre locuitori, conceptul de „dreptate socială" se concretizează în ideea de îmbunătățire a instituției justiției și a administrației.

Evident, textele nu concordă cu realitatea, dar spiritul înnoitor al vremii este incontestabil. Dorința Stolnicului Voicu, de a vedea cândva „pre scaunele judecătorești filosofi patrioți", este semnificativă în ceea ce privește sensul pe care iluminiștii îl atribuiau ideii de îmbunătățire a justiției.

În același spirit, al ideii de dreptate, E. Poteca preconiza, încă din 1824, necesitatea desființării robiei țiganilor, măsură pe care cercurile înaintate ale vremii o vor adopta și susține până la punerea ei în practică, în ajunul revoluției de la 1848.

2. *Doctrina absolutismului luminat și apelul la redeșteptare națională*

a. *Domnia luminată și îndatoririle ei în viziunea iluminiștilor români*

Gânditorul care a definit în modul cel mai explicit rosturile monarhului luminat a fost Eufrosin Poteca. Definiția dată de el monarhiei absolute ne amintește de „contractul" lui Jean Jaques Rousseau. „Cârmuitorul - scrie Poteca - este și slujește pentru binele norodului, iar nu norodul este și slujește pentru cârmuitoriu"; când acesta din urmă folosește puterea cu care l-a înzestrat poporul în alte scopuri decât cele proprii menirii lui, el poate fi înlocuit în mod justificat[74].

Ideea monarhiei luminate a fost formulată de Poteca imediat după reîntoarcerea sa de la studii din Paris. In discursul din decembrie 1825, prilejuit de sărbătorile de Crăciun, el îl numește pe domnitor „steaua cea povățuitoare" către care se îndreaptă speranțele poporului[75]. De la acest conducător luminat poporul așteaptă binele și fericirea; de aceea, „cea mai mică neîngrijire" din

[72] Gh. Moisescu, *Două cuvântări ale Arhimandritului Eufrosin Poteca*, loc. cit., p. 253.
[73] I. Bianu, *Întâii bursieri români la studii în Occident*, loc. cit., p. 429.
[74] Ep. Iacov al Hușilor, *Un manuscris cu două scrieri rătăcite ale învățatului Arhimandrit Eufrosin Poteca*, în „Buletinul Episcopiei Hușilor", an. II, 1926, nr. 9, p. 61.
[75] E. Poteca, *Cuvinte panighirice și moralnice*, p. 17-18 (discurs din decembrie 1825).

partea sa ar fi pentru popor „ca o lipsire a soarelui“[76]. Datoria unui asemenea conducător este „să lumineze pre toţi cu lumina faptelor sale“; aceasta, prin două calităţi morale: iubirea de dreptate şi iubirea de învăţătură. Cea de a doua trebuie să ducă, printre altele, la înfiinţarea de şcoli şi „aşezarea profesorilor“, la sprijinirea acţiunii de traducere a autorilor străini în limba română. Ideea monarhului, „părinte al poporului“, este reluată de Poteca în discursurile din anii următori. In discursul din decembrie 1827, subliniind că „oamenii nu cinstesc pe nimeni în deşert“ - şi mai ales pe domnul ţării[77] -, el arată că un adevărat conducător „nu voieşte să fie despot robilor, ci tată norodului său, un al doilea Dumnezeu“[78]; el „priveşte pe supuşi ca pe fiii săi“; el nu întrebuinţează puterea decât „numai pentru fericirea norodului său“[79].

În lumina concepţiilor sale privind absolutismul luminat, E. Poteca a elaborat un proiect de alegere a cârmuitorului ţării. Este proiectul în care el a definit, cum am văzut mai sus, raportul dintre cârmuitori şi supuşi în spiritul tezei lui J. J. Rousseau. În virtutea acestui proiect, conducătorul ţării urma să fie ales din toate straturile societăţii, în acest sens Poteca preconizând un sistem electoral cuprinzând trei stadii: alegerea în fiecare localitate, sat sau oraş, a câtorva delegaţi, apoi, din sânul acestora, alegerea de delegaţi la nivelul judeţelor, pentru ca, în cele din urmă, adunarea delegaţilor de judeţe să aleagă pe conducătorul ţării, care se recruta astfel - credea autorul - numai dintre persoanele cu cele mai mari garanţii de vrednicie, patriotism, înţelepciune şi cultură[80].

Din rândul oamenilor de şcoală, preocupări deosebite pentru organizarea instituţiilor politice - în special pentru domnia absolută - găsim la un alt dascăl de la Sf. Sava, Simion Marcovici. Colaborator al lui I. Heliade-Rădulescu la întemeierea „Curierului românesc“, el a publicat, în primul an al apariţiei acestuia, un cunoscut eseu de politologie, *Idee pe scurt asupra tuturor formelor de oblăduiri*[81]. Comentariile autorului despre tiranie, aristocraţie, oligarhie, precum şi despre republică, circumscriind adeziunea sa la spiritul înaintat al ideologiei Luminilor, fac din acest eseu unul dintre cele mai de seamă texte de gândire social-politică, publicate în deceniile III-IV ale secolului trecut, care au anticipat preocupările de acest gen din deceniile următoare[82].

---

[76] *Ibidem*.

[77] I. G.Heineccius, *Filosofia cuvântului şi a năravurilor*, Buda, 1829, anexe, p. 352 (discurs din decembrie 1827).

[78] *Ibidem*, p. 354.

[79] *Ibidem*, p. 355.

[80] D. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. cit., p. 54.

[81] Vezi „Curierul românesc“, an. I, 1829 (19/31 iulie), p. 125-126; nr. 30 (9 august), p. 151-154; nr. 39 (23 august), p. 171-174; textul a fost reprodus integral de P. Cornea şi M. Zamfir, în *Gândirea românească în epoca paşoptistă*, t. II, Edit. pentru literatură, Bucureşti, 1968, p. 230-236.

[82] Asupra semnificaţiei acestui eseu, vezi şi P. Cornea, *Originile romantismului românesc*, Edit „Minerva“, Bucureşti, 1972, p. 228-229.

Dintre formele de guvernare pe care le discută, autorul își exprimă clar preferința pentru „monarhia mărginită“, adică pentru monarhia constituțională, bazată pe legi și organisme reprezentative (în proiectul imaginat de el, cu un senat legiuitor și un „senat săvârșitor“, executiv). Imaginea monarhului, mărginit în puterile sale, este aceea proprie doctrinei absolutismului luminat; el trebuie să fie ocrotitorul tuturor, mai ales al celor săraci, „căci bogăția și fericirea supușilor săvârșesc bogăția și fericirea lui“[83]. El, monarhul luminat, între altele, are datoria de a se îngriji de lucrarea pământului, „cea mai mare și mai temeinică bogăție a vericăruia stat“, în acest sens, îndemnând pe cei bogați la „lucrarea bunurilor lor“, apărând pe plugari de „asupririle bogaților“, învățându-i, și pe unii și pe alții, „să se cinstească și să se iubească ca niște frați ieșiți din sânul tot a unei maici“[84].

La baza acestui sistem de guvernare, în fond utopic, autorul așează principii și instituții democratice: egalitatea tuturor în fața legilor, egalitatea la plata impozitelor, „după analoghia veniturilor lor“, ocuparea funcțiilor statului „după meritul și vrednicia fieștecăruia“, separarea puterilor în stat, inamovibilitatea judecătorilor, libertatea tiparului, „ca să-și dea fieștecare patriot ideile sale în scris asupra stării patriei, asupra înnoirilor ce sunt să se facă și chiar asupra mișcărilor oblăduirii“; în sfârșit, existența unei armate naționale, „îndestulă spre a apăra patria de verice primejdie“[85]. De apărarea patriei leagă autorul și îndatorirea monarhului și a dregătorilor statului, de a face educația tuturor cetățenilor, „încât fieștecare să fie apururea gata a-și jertfi viața pentru patrie“.

Când monarhul încalcă contractul social, subliniază Marcovici, el se poate transforma în tiran, iar sistemul lui de guvernare în tiranie, sistem pe care autorul acestei scrieri îl înfierează în termeni viguroși, demascându-i diferite forme de manifestare, între care pretenția pe care și-o rezervă, pentru a induce poporul în eroare, „că este ales și prehotărât de Dumnezeu și locțiitorul său pe pământ“[86]. Si autorul respinge asertiunea unor scriitori, după care tirania „se face legiuită, dacă supușii o primesc și o suferă“, pentru că, scrie el, istoria, „această nemitarnică maică a adevărului“, arată că nici-un norod, „măcar cât de barbar“, nu poate accepta „acest fel de jertfă“[87].

Din aceeași serie de oameni de școală, preocupați de doctrina absolutismului luminat, face parte și dascălul craiovean Stanciu Căpățâneanu. Voind să sublinieze utilitatea ideilor lui Montesquieu pentru români, pe marginea uneia dintre lucrările traduse, acesta face apologia doctrinei absolutismului

---

[83] Cf. P. Cornea, M. Zamfir, *Gândirea românească*, t. II, p. 231.

[84] *Ibidem*, p. 231-232.

[85] *Ibidem*, p. 232-233.

[86] *Ibidem*, p. 234.

[87] *Ibidem*.

luminat, trimițând nu numai la filosoful tradus, ci și la ideea contractului social a lui Rousseau. „Soarta unii stăpâniri, fie monarhie, fie aristocrație - comentează el -, nu poate fi alta când apasă norodul [...]. Norodul este singur toată puterea cea adevărată și, prin urmare, mai mare decât toate *slugile* (adică dregătorii statului, n.n., N.I.) pe care el cinstește și hrănește ca să îngrijască și să pue în lucrare prăvilele și constituția ce el ș-a întocmit cu cea mai potrivită dreptate pentru to[a]te mădulările lui“[88].

În acest spirit, face el referințe critice la adresa stărilor de lucruri din Principate, din trecutul apropiat; la fiscalitatea apăsătoare, pusă pe seama dregătorilor care, făcând abuzuri și nedreptăți, nu gândeau că „pierd dragostea norodului pe care nu știa[u] cum să-l ocrotească“, care nu știau că „pierderea dragostii supușilor este cu mult mai păgubitoare decât aceea a visteriilor“[89]. Ideea egalității naturale a oamenilor, preluată de la iluminiștii francezi, o regăsim la traducător în formulări proprii, vizând realitatea din țara sa: „Mulțime de oameni greșesc adesea și păgubesc mult - notează el -, din pricină că nu vor să socotească pe alții că nu i-au făcut natura mai puțin oameni decât pe ei“[90].

Pe domnitorul Grigore Dim. Ghica, Stanciu Căpățâneanu îl vede ca pe „un adevărat părinte al neamului“; acesta din urmă, „tăind ieșirile zadarnicilor cheltuieli“, prin încurajarea școlii naționale, prin măsuri edilitare etc., „se făcu pildă celor următori și tuturor compatrioților patroni“; drept pilde îi serviseră, adaugă el, „faptele străluciților romani, patriotismul și eroismul și toate câte îi făcuseră poruncitorii lumii“.

Sub patronajul unui domn luminat, autorul incumbă celor mari datoria de a îmbrățișa „iconomia bogatelor câmpuri“, iar domnului, pe aceea de a introduce în țară, cu ajutorul compatrioților, „fabricile cu meșteșugurile ce ne lipsesc“.

Autorul era convins, cum se exprima el, „că neamul românesc se prinde în hora națiilor poleite ce-l cheamă cu brațe drăgăstoase să dănțuiască împreună“; era adânc convins că „întunericul, prin care nu puteam vedea datoriile noastre, acum se sparge de lumina învățăturilor ce s-au introdus chiar în limba nații noastre“, că prin ajutorul acestora ne vom întoarce cândva „la gradul strămoșilor noștri din care am căzut“.

Un adept entuziast al instituției monarhiei luminate a fost Dinicu Golescu. Într-o viziune tipic luministă, el face teoria obligațiilor contractuale între stăpânitor și supuși, subliniind mai ales datoriile celui dintâi. Monarhul luminat, scrie el, deoarece „tot norodul să străduește muncind spre a-i da avere și cinste, este dator pentru aceasta să aibă către turma lui dragoste și îngrijire spre folos,

[88] Cf. *Mărimea Romanilor*, notă, la p. 9.
[89] *Ibidem*, notă la p. 60.
[90] *Ibidem*, notă la p. 105.

mai vârtos fiindcă turma lui nu este de dobitoace necuvântătoare, ci cuvântătoare, și tocmai deopotrivă-i; căci - adaugă el - nu va găsi nimeni vreo deosebire între cenușa din trupul Împăratului și dintr-a săracului"[91]. Viziunea lui asupra monarhiei luminate s-a conturat pe deplin, foarte probabil, în răstimpul cunoscutei călătorii făcută în centrul și apusul Europei, când el avusese prilejul să observe „buna îngrijire a stăpânirii pentru fericirea norodului"[92].

Admirația lui Dinicu Golescu pentru regimul absolutismului luminat pare a fi nelimitată. Pretutindeni, în țările vizitate, boierul român vede „dreptatea și dulcea oblăduire, fericirea, fireasca slobozenie a norodului și îndrăzneala cea fără obrăznicie, ci numai pe cât să cuvine la omenire"[93]. În mod deosebit, el dorește să cunoască „mijloacele cu cari stăpânirea ș-au adus pe tot norodul, mari și mici, la o așa bună orânduială și liniștită viețuire, încât toți petrec ca niște frați"[94]. Imaginea relațiilor dintre clasele sociale din patria sa îl îndeamnă la tot pasul să observe „blândețea celor mari, ce arată către cei mici"[95]. Îl interesează, în cursul acestei călătorii, nu numai instituțiile de învățământ, ci și azilul pentru săraci sau nenorociți, pentru că „stăpânirea este mai mult datoare de a îngriji pentru aceștia, decât fieștecare alt orășan de a-i ajuta cu câte o para"[96].

Deosebit de interesante sunt observațiile lui Dinicu Golescu asupra comportamentului locuitorilor țărilor vizitate, în relațiile dintre ei, indiferent de clasele sociale cărora aparțin. Îl surprinde ceea ce vede în Bavaria, anume că bogatul întâlnindu-se cu săracul se salută reciproc: „să cunoaște - notează el - că sunt politefsiți și luminați prin învățătură, științdu-și fieșcare datoria sa"[97]. Gândul i se întoarce către patrie, unde „lăcuitorii, din multa juguire ce au avut și neluminare, nu-și cunoaște nici datoria către altul, aducând închinăciune numai aceluia de care să teme", pentru că, adaugă el, „neînvățătura și înjuguirea prostește pe om, făcându-l și rău"[98]. Nivelul de viață, comparativ mai ridicat, al locuitorilor din țările vizitate, este pus de Golescu, de asemenea, pe seama regimului absolutismului luminat. Constatând că locuitorului din ducatul Baden „nu-i lipsește nici-un fel de fericire", el își exprimă nădejdea „că patria noastră poate cu mult mai mult a să ferici, fiindu-i ținutul mai mare și pământul din fire bogat"[99].

---

[91] D. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, ed. cit., p. 54.
[92] *Ibidem*, p. 61.
[93] *Ibidem*, p. 161.
[94] *Ibidem*, p. 38.
[95] *Ibidem*.
[96] *Ibidem*, p. 46.
[97] *Ibidem*, p. 162.
[98] *Ibidem*.
[99] *Ibidem*, p. 158.

Cultul lui Dinicu Golescu pentru imaginea absolutismului luminat ne apare în toate însemnările sale. Chiar și amenajările băilor termale de la Mehadia sunt puse pe seama „luminilor“ cârmuitorilor: „O! Cât să cuvine într-adevăr - se exprimă el - să-i numească noroadele adevăraţi părinţi“[100].

Fără îndoială că admiraţia lui D. Golescu pentru tot ceea ce vede în ţările vizitate este exagerată și subiectivă, deși nu lipsesc, în observaţiile sale, și unele accente critice, ca, de pildă, atunci când se referă la ţăranii din Transilvania și Ungaria - aflaţi sub regimul absolutismului habsburgic -, care, datorită regimului greu de muncă, la câmp, la care sunt supuși, i se par a fi „proști și făr-de-nici-o învăţătură, urât și soios îmbrăcaţi“[101]. Dar D. Golescu, așa cum singur mărturisește, privește totul numai în comparaţie cu realităţile din ţara sa și ceea ce îl interesează în această privinţă, în primul rând, este forma politică de administraţie a ţării. „Am luat seama - spune el - mai mult la mijlocul cel blând și părintesc al otcârmuitorilor și la necurmata grijă cum să-și fericească noroadele ce le stăpânesc“[102].

Admiraţia lui D. Golescu pentru absolutismului luminat îl face să observe, în cursul călătoriei sale la Viena, de pildă, existenţa unei preocupări de educaţie publică în privinţa drepturilor și datoriilor monarhului luminat: „Iar pe la noi - observă el - această învăţătură nu s-au pomenit, adecă de a auzi tinerimea sau de la preot, sau de la profesorul școalelor, cum să să poarte stăpânitorul către norodul său, pe care să-l vază tocmai ca pe niște fii ai lui, îngrijind pentru ei, cum ciobanii pentru oi, ce le paște și le adapă pentru mulţumita folosului ce de la ele dobândește“[103].

Concepţia absolutismului luminat este comună și altor gânditori din această perioadă. Important de subliniat este însă faptul că ideile absolutismului luminat, sugerate direct sau indirect de civilizaţia occidentală, cunosc o adaptare deplină la realităţile românești[104]. Speranţele pe care iluminiștii români și le puneau în domnii pământeni, instauraţi la 1822, coincideau, în viziunea lor, cu imaginea ideală pe care și-o făcuseră despre monarhul luminat. În concepţia iluminiștilor, restabilitatea domniilor pământene însemna începutul unei „ere noi“, însemna începutul domniei regimului absolutismului luminat, deoarece, așa cum însuși D. Golescu remarca, numai un domn pământean putea să întrunească calităţile

---

[100] *Ibidem*, p. 140.

[101] *Ibidem*, p. 31-32.

[102] *Ibidem*, p. 164.

[103] *Ibidem*, p. 54.

[104] Din bogata bibliografie asupra doctrinei absolutismului luminat, în afara lucrării lui Vlad Georgescu, *Ideile politice și Iluminismul în Principatele Române. 1750-1831*, Edit. Academiei, București, 1972; pentru cadrul general al discuţiei, de văzut P. Teodor, *Iluminismul politic românesc*, în vol. *Interferenţe iluministe europene*, Cluj-Napoca, 1984, p. 201-234.

unui „părinte al patriei"; numai la domnul pământean, notează Golescu, „cu îndrăzneală toți putem alerga ca către (sâc!) un părinte"[105]; numai acum „vremea este a ne deștepta"[106].

b. *Domnia luminată și știința politică în preocupările lui Ionică Tăutu*

O preocupare specială privind instituția domniei luminate constatăm la iluministul moldovean Ionică Tăutu; el a conferit de la început domniei pământene, restabilită în 1822, toate rosturile unei domnii luminate. Restabilirea domniei pământene în Moldova, în persoana lui Ioniță Sandu Sturdza, era apreciată de el ca un eveniment menit să deschidă o epocă nouă în istoria țării, un eveniment care simboliza „învierea drepturilor noastre acelor omorâte din învechime"[107]. Cu prilejul instalării domniei acestuia, el face elogiul domnului luminat, „părinte al patriei" de la care supușii așteaptă desrădăcinarea tuturor relelor, a cărui înscăunare marca „epoca a nașterii a doua". Adresându-se domnului, cu entuziasm, el exclamă: „Iubește-ne ca un părinte! Gustă și tu plăcerea de a fi iubit de supuși!"[108].

Noul domn, „părinte al patriei noastre", în viziunea lui I. Tăutu, urma să reorganizeze justiția și administrația, să înlăture „interesul, mita și părtinirea", să introducă legi noi[109], să dea slujbele pe bază de merite. Chemând pe tineri la învățătură, noul domn urma a face să înflorească științele și meșteșugurile. De asemenea, grijile noului domn urmau să se îndrepte spre țărani, „muncitorii pământului". Acestora, gânditorul iluminist se adresează astfel: „Voi, muncitori ai pământului! Sprijinitori ai opștiei! Cutezați! Ogoarele voastre nu vor mai fi udate cu lăcrimi! Voi, carii v-ați desprins a vă încujba supt asupriri, bucurați-vă!... Nimeni dar, altul, n-ar putea stârni în inimile voastre o nădejde atâta de sfântă, decât acela care, povățuit de mâna Proniei pre drumul scaunului, de mii de ori au odihnit în umilitele voastre colibi!"[110].

Asupra îndatoririlor domnului luminat revine I. Tăutu cu prilejul urărilor de anul nou, 1823, adresate lui Ioniță S. Sturdza. Nu este suficient numai, scrie el, ca domnul să fie iubitor de dreptate, ci el trebuie să facă pe toți supușii săi a umbla „pre căile ei!"; nu este destul să-și îndeplinească datoriile proprii, ci

---

[105] *Ibidem*, p. 91.

[106] *Ibidem*, p. 15.

[107] Cf. I. Tăutu, [1822, iunie]. *Imn de bucurie cu prilejul suirii pe tronul Moldovei a lui Ioniță Sandu Sturdza Voievod*, în *Scrieri social-politice*, p. 93.

[108] *Ibidem*, p. 96.

[109] *Ibidem*, p. 98.

[110] *Ibidem*, p. 99.

trebuie ca prin pravile noi „să facă și pre alții a le împlini“[111]. Domnul luminat, scrie el mai departe, este răspunzător nu numai pentru răul ce ar face, „dar încă și pentru binile ce au trebuit să facă și n-au pus în lucrare. Căci, precât Dumnezeu ne înalță în treptele omenești, pre atâta noi pentru multe lucruri suntem datori a-i da samă“[112].

Speranțele în noul domn îl face pe Tăutu să se adreseze și mitropolitului Veniamin Costache, revenit din refugiu, chemându-l la unire cu strădaniile acestuia spre fericirea patriei[113].

Așa cum era imaginată de el, domnia luminată nu intra în contradicție cu adevăratele interese ale Porții ca putere suzerană. Referindu-se la modul cum funcționase instituția domniei în trecut, sub patronajul domnilor fanarioți, Tăutu ține să precizeze că el nu tăgăduiește rațiunea de a fi a domniei, dar o „înțelege mărginită în așăzatile privileghii“; și în acest fel a înțeles-o - sau ar trebui s-o înțeleagă - și Poarta, căci aceasta „n-au voit a ave în pământul acesta un norod jăcuit peste preveleghii, rău întrebuințat în pravili, înstrâmbățit în judecăți“, ci, dimpotrivă, „înalta sa voință au fost, este și va fi că în oblastul acesta să stăpânească pravila și bunile rânduieli, și să înflorească științâle și meșteșugurile“[114]. Ne izbește în asemenea formulări identitatea de viziune cu binecunoscutul arz al al lui Tudor Vladimirescu, adresat Porții la 23 ianuarie 1821[114a], cu alte texte de la 1821, după cum identică este acuzația adusă marilor boieri pentru colaborarea lor cu domnii fanarioți.

Ca replică la plângerile boierilor pribegiți la adresa noului domn, Tăutu avea prilejul să facă apologia domniei luminate în persoana lui Ioniță S. Sturdza. Acesta nu era - și nu trebuia să fie - un domn al boierilor, ci al obștii întregi, un părinte al întregului popor: „Este patriot, deci, și datoriu a să îngliją de obșteascul bine și a nu-l lăsa să să înnădușască de interesul celor particularnici. Este evghenist, și dar trebue a ține evghenia locului în cele adevărate hotare a ei, ca să fie de cinste și laudă neamului și a nu o lăsa să să abată în niște păreri ce povățuesc la trufia egoismului și la o mândrie vinovată [...]“[115].

În acest context, autorul condamnă pe boierii pribegiți pentru gestul lor de a se jelui Porții împotriva domnului pământean; jalba lor este socotită de autor ca „o hulă în lume pentru boierimea noastră, cu titlul că suntem nerecunoscători de orice bine, că suntem fără judecată asupra adevăratului interes al țării, că, cu ochii închiși spre rezon, ne povățuim numai de rătăcire“[116].

---

[111] *Ibidem*, p. 105.
[112] *Ibidem*, p. 106.
[113] *Ibidem*, p. 108-109.
[114] *Ibidem*, p. 86.
[114a] *Documente privind Istoria României. Răscoala din 1821*, vol. I, nr. 111, p. 208.
[115] *Ibidem*, p. 128.
[116] *Ibidem*, p. 129.

Cum am observat și în altă parte, după I. Tăutu, condițiile externe nu erau potrivnice bunei stări a Principatelor; cu atât mai mult bogățiile naturale ofereau condiții pentru fericirea locuitorilor, și scriitorul-politolog își imaginează că un american, „mândru pentru bogăția și firea ce au dat locului său“, căruia i s-ar descrie bogăția și darurile naturii în Principate, ar putea crede că în ele se află locul fericirii (Edenul!). Adevărata față a lucrurilor, din nefericire, era alta, și ea își avea explicația în deficiența instituțiilor, în relele moravuri și obiceiuri, în lipsa caracterelor și a „luminilor“. Darurile naturii locului, arată iluministul moldovean, contrastează cu starea jalnică a locuitorilor de rând. „Prostul lăcuitor, supus și dumesnic, nu răsuflă în coliba și bordeiul lui decât aerul ticăloșiei; când au scăpat din mâna a zece zapcii, alți zece îl așteaptă“; „acolo nu sânt decât dări peste dări, pentru oști și pentru războae; dar sânt jacuri peste jacuri și asupriri piste asupriri despre un lăcuitor către altul“, iar legea, „acest blând povățuitor a cugitului ominesc, acolo este puțin învățată de lăcuitori și încă mai puțin urmată“[117].

În acest context, ca și alți iluminiști, Tăutu opune prezentul trecutului glorios, „când strămoșii noștri nu să lăgăna decât între plug și între arme“. El critică părăsirea de către boieri a negoțului, precum și a lucrării proprii a moșiilor, obicei care a lăsat loc de acțiune arendașilor străini („orândatori“)[118]. Cu alte cuvinte, în viziunea lui Tăutu, orientarea boierilor spre dregătoriile statului care aduceau prin jaf, cu eforturi mai puține, venituri importante, și părăsirea de către ei a activităților economice, cu adevărat productive, constituia un proces extrem de păgubos, care explica în bună măsură starea de decădere a Principatelor. Față de lipsa oricărei industrii, el va sugera la un moment, unui corespondent englez - un „Mylord“, probabil un diplomat englez de la Constantinopol - interesul pe care Anglia l-ar putea avea pentru exploatarea bogățiilor miniere ale celor două Principate[119].

*

* *

Pentru înțelegerea cauzelor care duseseră la starea de decădere a Moldovei și, mai ales, pentru depistarea soluțiilor de depășire a acestei stări, Ionică Tăutu s-a implicat nu numai în cercetarea trecutului istoric al Principatelor Române, ci și în remarcabile investigații asupra științei politice, el fiind printre puținii cărturari din epoca Luminilor - dacă nu singurul - cu preocupări de acest gen.

---

[117] I. Tăutul, *Scrieri social-politice*, p. 228.
[118] *Ibidem*, p. 150-151.
[119] *Ibidem*, p. 199.

Unele dintre scrierile sale, din primii ani ai domniei lui Ioniță S. Sturdza, afirmau înclinația lui pentru abordarea teoretică a problemelor de organizare statală din perspectiva științei politice, dar și-a îmbogățit cunoștințele în această direcție mai ales în anii 1825-1829. Și-a completat treptat lecturile din autori clasici și moderni și a avut conștiința însemnătății acestor lecturi pentru formarea sa ca „specialist“ în știința politică. La mai mulți ani de la elaborarea acelei „Socotinți“ - la care ne-am referit mai sus -, el își amintea că la data elaborării acestei scrieri nu citise încă pe Montesquieu și Filangieri și nu „străbătuse“ încă „Republica“ lui Platon, dar în amintita scriere dezvoltase o serie de idei care - peste ani - „cer îndreptare“[120]. De atunci, afirmă el - în august 1827 -, câștigase mult în „știința lucrurilor noastre“ și se îndeletnicise cu „toate ideile care alcătuiesc fericirea noroadelor“; se putea mândri, adăuga el, adresându-se unui corespondent-„prieten“, că se numără măcar „între ucenicii cei mai de gios a școlii lui Solon și a lui Licurg“[121].

Un prim element în cadrul preocupărilor sale teoretice în această direcție - așa cum rezultă din textele care ne-au parvenit de la el - îl constituie încercarea de a defini știința politicii. Într-o scrisoare din 15 februarie 1826, adresată lui Th. Balș, el definește politica drept „meșteșugul cel mai mare și greu de a ocârmui oamenii“; ea cuprinde „tot ce duhul omenesc poate avea mai înalt“; după locuri, „ea este o materie cu atâta mai grea cu cât șesurile ce sânt între oameni și între lucruri se află mai împleticite“[122]. Într-un alt text, într-un concept de scriere, cu titlu semnificativ, *Zidire politicii întemeiată pe firea omului*, revine asupra definiției cu mai mare precizie; politica este „meșteșugul de a ocârmui statul (țara)“[123]. Subliniind că politica este una dintre cele mai grele științe, citează în acest sens definiția unui „scriitor nou“: „Știința de a ocârmui oamenii este o mare fără fund și fără țărmuri“[124].

Și totuși, el încearcă să definească esența politicii: „Politica - scrie el - trebuie să fie unită cu glasul pravililor celor nestrămutate a firii, cărora omul nu să poată împotrivi nepedepsit“; de aceea, scrie el mai departe, în politică „cunoștința pravililor firii, și cunoștința firii omului, este cel întâi punct de purcedire, cea dintâi temelie a zidirii“[125]. Cu alte cuvinte, el face teoria drepturilor

---

[120] Vezi [*1827, august*]. *Scrisoare către „un frate și prieten“ despre starea Moldovei*, în *Scrieri social-politice*, p. 226.

[121] *Ibidem*.

[122] Vezi scrisoarea din 15 febr. către Th. Balș, în *Scrieri social-politice*, p. 156.

[123] *Ibidem*, p. 179.

[124] *Ibidem*, p. 180.

[125] *Ibidem*, p. 181.

naturale pe care le consideră un aspect esențial al politicii. „Pravilile firii însămniază - exlică el - pravilile pre care Dumnezău însuș au pus și au rânduit, pentru că după dânsile să urmează toate lucrurile ce i-au plăcut a zidi“[126].

Frecvent, cum observăm, pentru formula „drepturile firii“, el folosește formula „pravilile firii“. „Pravilile firii“ cuprind în ele însele „chezășia păzirii“ lor, prin aceea că ele răsplătesc păzirea, or pedepsesc încălcarea lor „în măsura cu care vor fi păzite sau încălcate“; temeiul lor îl constituie cumpăna, echilibrul. „Nici-o ființă nu le urmează fără a fi răsplătită; nici-una nu le calcă fără pideapsă, căci aceasta este a lor chizaș (garanție)“[127].

Referindu-se la formele de ocârmuire, I. Tăutu amintește că primul filosof care s-a ocupat de o asemenea problemă a fost Platon, în lucrarea sa, *De republica*. După unii autori moderni, sunt trei tipuri fundamentale de ocârmuire, scrie el, de care se ocupă „știința politicească“, acestea fiind: republica, aristocrația și monarhia. Fiecare dintre aceste forme de guvernare are trăsături proprii și chiar sub aceeași ocârmuire pot fi diferențe, de la provincie la provincie. Scopul fiecărei ocârmuiri, scrie el, trebuie să fie a face „cât să poată mai bună pitrecirea fieștecăruia om din norod“, deci, fericirea obștească[128]. Ocârmuirea care nu merge spre acest scop nu înseamnă că n-ar avea dorința s-o facă, „ci că n-au nimerit temeiurile ce ar fi trebuit să ia cercetarea“, cercetarea acestor temeiuri fiind „materia științii politicești“[129].

Într-un alt text al său, I. Tăutu scrie despre „voința opștească a norodului rădicată în reghim dimocraticesc“ sau a „nației rădicată în sistemă dimocraticească“. Pe lângă aceasta, el enumeră alte șase sisteme: aristocraticească, monarhicească, despoticească, monarho-reprezentaticească, theocraticească[130]. În acest context, el face aluzie la organizarea politică a Principatelor în Evul Mediu, când „domnii cei vechi păza oarecum rânduiala unui fel de ocârmuire monarhicească“, când Sfatul domnesc ar fi fost alcătuit nu numai din boierii cei mari, ci și din reprezentanții altor „clasuri“: „boerii cei mici, ostășești și politicești“[131].

De la „drepturile firii“ sau „poruncile firii“, Tăutu ajunge la „drepturile lumii“. La baza relațiilor dintre state stau „pravilile ce sănt osăbit adunate supt titlul: *dritul oamenilor* (droit de gens)“, scrie el, referindu-se la dreptul ginților[132].

---

[126] *Ibidem*, p. 185.
[127] *Ibidem*, p. 186.
[128] *Ibidem*, p. 154 (*Scrisoare către T. Balș*).
[129] *Ibidem*, p. 155.
[130] *Ibidem*, p. 255 (*1 iunie. Tălmăcirea „enigmei“*).
[131] *Ibidem*, p. 204 (*Descrierea instituțiilor...*).
[132] *Ibidem*, p. 179 (*Zidirea politicii...*)

În ordinea preocupărilor teoretice pentru știința politică, I. Tăutu își recunoaște propriile limite: „Ce rămâne a să aștepta de la mine - se întreabă el -, într-o materie în care Ruso și Monteschiiu însuș au lunecat?“[133]. Cu modestie el afirmă că nu este un „scornitor de idei“, că ideile lui sunt extrase din lucrările filosofilor străini. „Ideile mele - afirmă el - sânt din ideile celor ce li-au cules mai înainte și eu aș sfătui pe tot ce ar avea trebuință de dănsile, ca singur să le caute în scrisurile cele clasicești a sute de bărbați vechi și noi, carii singuri au făcut cinstia duhului ominesc“[134].

Înarmat cu temeinice cunoștințe în domeniul științei politice, precum și cu o experiență practică redutabilă, ca agent al Moldovei la Constantinopol în anii 1826-1829, I. Tăutu a avut conștiința valorii sale și, pe această bază, la sfârșitul scurtei sale vieți, în 1829, considera că era cel mai potrivit pentru rolul de domn al Moldovei. A emis o asemenea pretenție, împreună cu argumentele de rigoare, într-o scrisoare adresată unui contemporan din țară; este vorba de un text care precizează cu mai mare siguranță ideile lui politice, formulate în mod disparat de-a lungul anilor în diferite alte texte.

În primul rând, el face aici o clasificare a pravilelor, pe care le împarte în șapte categorii, și anume: - *dritul oamenilor*, pe baza căruia „razămă șesurile (raporturile) ce poate avea un stat cu altul; - *pravilele de temelie*, pe care se bazează instituțiile („așezământurile“) unui stat; - *pravilele politicești*, pe care se bazează raporturile cârmuirii cu supușii; - *pravilele pârgărești* (civile) care vizează raporturile între „particularnici“; - *pravilele cremenalicești* care stabilesc datoriile între oameni și „pedepsesc a lor încălcări“; - *pravilele* care stabilesc „formalitățile pârgărești și cremenalicești“ (adică, *procedura civilă și criminală*); - *pravilele neguțătoriei*[135] (toate sublinierile ne aparțin, N.I.).

Enumerând aceste categorii de pravile, I. Tăutu indică domnului ales această importantă misiune a elaborării de pravile care să ducă la reorganizarea din temelii a societății. „Noi avem trebuință de așezământuri“ - scrie el; așezămintele diferitelor state se află astăzi într-un raport direct („șhesis silit“) cu poziția lor geografică. „Invecinarea Rosiei, a Austriei, a Turchiei, nu poate primi aceliaş lucruri ce să pot așeza în America, în Anglia, în Franția“[136].

Și sub acest raport, al capacității unui domnitor de a adapta pravilele și instituțiile la specificul locului, I. Tăutu face o pledoarie pro-domo, socotindu-se cel mai înzestrat candidat la domnia Moldovei: „Deci, care

---

[133] *Ibidem*, p. 157 (*Scrisoare către Th. Balș*).
[134] *Ibidem*, p. 153.
[135] *Ibidem*, p. 162 (1829, *Scrisoare pentru Domnie*).
[136] *Ibidem*.

moldovan a făcut o procetire adâncă, ca să afle unde să hotărăşte Constituţia cu Regulamentul, slobozăniia cu liberalismul? Eu am făcut acea procetire, şi ştiu ce să poate aşăza la noi, şi ce nu să poate“[137].

Odată cu aşezarea de pravile drepte şi corespunzătoare condiţiilor locului, Tăutu indică domnului luminat o altă importantă datorie, anume de a îndrepta moravurile: „De atâta vreme fără pravili şi în dijghinări - scrie el -, noi am sosit la triapta cea mai depre urmă a stricăciunii năravurilor, şi avem cea mai mare trebuinţă a le îndrepta“. Or, năravurile nu se îndreaptă cu sila: „frica le strică mai mult; toate poroncile lumii ar fi în zadar“[138]. Îndreptarea lor trebuie să pornească de la pilda conducătorului şi de la înţelepciunea lui. Şi sub acest raport, I. Tăutu se consideră candidatul cel mai potrivit la scaunul domnesc: „Deci - întreabă el -, care moldovan m-au întrecut în procetirea temeiurilor moralului? Care au cercetat, ca mine, fiirea omului, pentru ca să poată găsi cărările inimii lui?“[139]. Şi adaugă aici: „Eu şi am într-aceasta făcută o şedie politico-moralicească“, referindu-se la una sau mai multe dintre scrierile sale.

Altă datorie importantă a domnului viza „buna economie“, conservarea şi dezvoltarea bogăţiilor ţării. Şi din nou, pro-domo, el pune întrebarea: „Care, dintre noi, oare au sărbătorit prinţipurile Iconomiei Politiceşti? Care dintre noi au alăturat aceste prinţipuri cu temeiurile neguţătoriei şi cu îndămânările noastre?“ El numai, sigur, este acela! „Eu am procetit acestea cât am putut, înadins, ca să aflu ce s-ar putea face la noi pentru ca fiiştecare să să poată scutura de giugul datoriilor, fără a-şi struncina starea, încât să poată lăsa şi urmaşilor săi o avere“[140].

În sfârşit, o altă importantă datorie a domnului luminat trebuia să fie grija pentru învăţătură. „Noi avem trebuinţă de învăţătură, de lumini - scrie el -, fără care niciodată nu vom putea fi aceia ce ar trebui să fim. Avem trebuinţă de întocmirea şi împodobirea limbii, de sporirea cărturăriei, de ştiinţe şi meşteşuguri, de îndrăzneala şi desăvârşirea plugăriei, de tot ce alcătuieşte iconomia câmpească în parte şi de opşte; într-un cuvânt, avem trebuinţă şi de grădină şi de grădinar“[141]. Or, şi în această privinţă, autorul se socotea cel mai potrivit: „Deci, care, oare, alt moldovan s-au străduit mai mult decât mine, a face în toate acestea cercări şi a-şi apleca într-însele luarea-aminte?“[142].

---

[137] *Ibidem*, p. 262-263.
[138] *Ibidem*, p. 263.
[139] *Ibidem*.
[140] *Ibidem*, p. 263-264.
[141] *Ibidem*, p. 264.
[142] *Ibidem*.

Erau aceste datorii ale domnului luminat necesităţi stringente, iar nu „bagatele“: „Dovadă este că dintr-un început şi păn-acum, domnii noştri, atât pământeni cât şi streini, au fost fără aceste ştiinţi şi de aceia am venit în starea aceasta ticăloasă în care ne aflăm“[143].

Referindu-se la datoriile domnului luminat, I. Tăutu pune în discuţie problema raportului dintre conducătorii statului şi mulţime. Intr-o viziune tipic iluministă, el consideră că „îndreptarea patriei“ nu este treaba mulţimii, ci a domnului luminat. „Nici-un norod, nică[i]urea şi niciodată nu s-au putut îndrepta el sângur; totdiauna câte un începător sângur au fost care au putut să îndrepte noroadele“[144]. Aşa fuseseră, în antichitate, Solon şi Licurg, la greci, Numa Pompiliu la romani; în timpurile mai apropiate, Petru I, la ruşi. Că domnul, şi nu mulţimea, îndreaptă un popor, ar dovedi-o, după el, exemplul Franţei, scriind în acest sens: „Franţa în zilele noastre, Franţa-norod de filosofi, pentru că s-au sumeţit a să îndrepta ea singură, au trecut prin toate rălile căte pot ticăloşi un stat, şi nici au putut gusta un cias de odihnă şi de slobozănie, până când Luis al 18-lea, crescut în Anglia, deprins cu aşezământurile de acolo, i-au adus la 1814 pravilele şi săminţile fericirii“[145]. Aşa şi la noi, adaugă el, nimic bun „nu putem aştepta de la a noastre opşteşti adunări“, ci numai de la domni!

Era aceasta, cum se vede, o opţiune clară pentru monarhia absolută de tip luminat. În acest context, el se referă la soarta multor conducători înţelepţi căzuţi victime ingratitudinii mulţimii, suprimaţi, iar apoi adulaţi, şi trimite din nou la personaje din antichitate: Temistocle, Aristide, Socrate şi Focion. În ceea ce-l priveşte, adaugă el, dacă ar ajunge domn, şi-ar asuma riscurile: „Oricare de ar fi în urmă soarta mea, sângură ideia că am făcut bine patriei mele mă va mulţămi de agiuns“[146]. Îşi asumă chiar angajamente în eventualitatea perspectivei de a junge domn; dacă în trei ani şi jumătate nu s-ar vedea „faţa ţării schimbată în bine“, de bună voie va accepta să i se ceară „scoaterea din domnie“.

Iluministul moldovean era profund convins că îndeplineşte toate condiţiile unui despot luminat şi se socotea, cum am arătat, cel mai îndreptăţit să ocupe scaunul Moldovei. Adresându-se, la 27 august 1829, unchiului său, Ilie Ilinschi din Moldova, în acest sens, afirma cu toată convingerea: „Nici-un moldovan nu este mai destoinic decât mine spre această trebuinţă, pentru că nici-unul nu ş-au aplecat duhul, atâta precât eu, la procetirea lucrurilor ce fac fericiria ori ticăloşiia oamenilor, în starea soţietăţii, pentru că pe cei bătrâni vremea i-au apucat neînvăţaţi, negata; cei tineri s-au lăsat mai mult la dezmerdările plăcerilor, decât

---

[143] *Ibidem.*
[144] *Ibidem*, p. 261.
[145] *Ibidem.*
[146] *Ibidem*, p. 266.

la calea cea aspră a procetirilor. Eu singur, nu știu pentru ce, de cum m-am trezit, îndeletnicirea mea cea mai dulce au fost să cetesc istoriile, să cetesc așezământurile și pravilele altor neamuri, să le alăturez cu a noastre ca să le văd osăbirea, ca să găsesc izvorul rălilor supt care ne încujbăm și ca să le aflu vindecările"[147]. El menționează că studiile sale asupra trecutului românilor și asupra treburilor Turciei făcuseră mari progrese în ultimii ani, „încât sânt astăzi într-acest punct de o sută de ori mai puternic decât cum eram cu câțiva ani mai înainte" și această convingere îi sugera temeiul candidaturii sale la domnia Moldovei[148].

La această dată, la sfârșitul lunii august 1829 - când scria despre candidatura sa la domnia Moldovei -, I. Tăutu oferea corespondentului său din Moldova unele amănunte despre apropiata încheiere a tratatului de la Adrianopol. „Provințiile noastre - scria el - rămân supt stăpânire otomanicească, precum am mai scris dumitale că ar trebui să o doriască tot românul patriot, căci numai supt această stăpânire am putea alcătui trup și nație, dac-am avea noroc să avem începători (domni, n.n. N. I.) precum ar trebui". Sub alte stăpâniri, adaugă el, referindu-se la Rusia, „nu ni-ar rămâne a aștepta alta decât încet-încet să ne facă un trup cu națiia stăpânitoare, ștergându-ne și numile ce le purtăm, și limba însuș"[149]. De la Constantinopol, la această dată, I. Tăutu avea cunoștință despre lucrările de elaborare a Regulamentelor Organice care se derulau în Principate, dar nu privea cu ochi buni conducerea Comitetului de redactare de către un general rus (Minciaki), un străin care, notează el, „nu știe cu amănuntul izvoarăle durerilor noastre; și pământenii care au să i le arată, sânt ei, oare, destul de luminați?"[150]. Se îndoia, deci, că proiectatul Regulament va cuprinde ramurile de administrație enumerate de el; mai mult, se temea că ar putea să cuprindă „greșăli politicești" care să stea în calea unui domn destoinic. Cu toate acestea, dacă el ar fi ales domn - ține să menționeze - nu s-ar teme nici de asemenea piedici: „Căci, mă bizuiesc că pân-în doi ani, aș putea deschide ochii nației asupra adivăratelor ei interesuri, și atunce, prin nație, aș face amânduror Curților cuviincioasăle dizvăliri"[151].

La data acestor gânduri și speranțe, I. Tăutu era încă tânăr - și se socotea ca atare -, urmând a împlini 34 de ani în luna noiembrie; își făcea socoteala că dacă acum nu ar fi ales domn, peste 7 ani[152] - când, după greșita lui apreciere, ar

[147] *Ibidem*, p. 261.
[148] *Ibidem*, p. 262.
[149] *Ibidem*, p. 260-261,
[150] *Ibidem*, p. 264.
[151] *Ibidem*, p. 265.
[152] Reiese de aici că nu cunoștea, totuși, cu precizie, conținutul textului viitorului tratat care urma să consemneze principiul alegerii domnului pe viață, iar nu pe 7 ani, cum se stipula în Convenția de Akkerman din 1826.

fi urmat o nouă alegere - cu atât mai puțin ar fi avut șanse! Nu-i va fi dat, însă, să trăiască până la data alegerii noilor domni - care, de altfel, era mai departe decât o prevedea el - căci avea să se sfârșească curând, răpit de boală, fără să fi avut șansa să întemeieze o familie prin căsătorie sau să aibă moștenitori[153].

Nu i-a fost dat lui Ionică Tăutu să ajungă domnul luminat, imaginat în scrierile sale[154]; i-a fost dat, în schimb, a rămâne în conștința posterității prin aceste scrieri, prin ideile sale politice, între care, cele referitoare la instituția domniei luminate și rolul ei în mișcarea de redeșteptare națională a românilor ocupă un loc deosebit de important.

În contextul spiritului critic al epocii, doctrina absolutismului luminat, la care ne-am referit, a contribuit și ea la afirmarea conștinței naționale în Principatele Române. Spiritul critic în ordinea socială și politică, în general, s-a constituit într-un important factor menit să contribuie la edificarea trăsăturilor specifice ale comunității naționale.

Ideile vizând necesitatea restructurărilor sociale și modernizarea instituțiilor politice s-au împletit strâns cu ideile de „luminare", de afirmare a școlii și culturii în limba națională, de cunoaștere a trecutului istoric ș.a.; alături de acestea, ele au grăbit procesul de conștientizare a identității naționale, de edificare, și în Principatele Române dunărene, a conceptului de „națiune română" (după ce acesta, mai întâi, fusese propulsat în Ardeal, în focul luptei de emancipare națională[155]).

Ideile cărturarilor din Principatele Române , vizând aspecte majore ale evoluției societății românești - cum vom vedea în continuare, în ultima parte a acestei lucrări -, și-au găsit o confirmare deplină în relatările călătorilor străini, cei mai numeroși dintre aceștia fiind cei francezi.

---

[153] *Ibidem*, p. 260; 266.

[154] Asupra ipostazei lui de candidat la domnie, strâns corelată cu ideile lui social-politice, a atras atenția, mai întâi, istoricul E. Vârtosu, neîntrecutul editor al textelor sale, în studiul *Les idées politiques de I. Tăutu, candidat au trône de Moldavie en 1829*, în „Revue roumaine d'histoire", t. IV, 1965, nr. 2.

[155] Asupra edificării conștiinței naționale la românii ardeleni, în afara lucrării clasice a lui David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, ediție 1967, între multe altele, de văzut remarcabila lucrare apărută recent, aparținând lui Sorin Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, Edit. „Humanitas", București, 1997.

ADDENDA

CUM NE VEDEAU ALȚII: RUDELE NOASTRE, CĂLĂTORII ȘI MISIONARII FRANCEZI

CAPITOLUL I

CĂLĂTORII FRANCEZI ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN EPOCA LUMINILOR (1770-1830)

Relatări sumare despre români sunt de constatat încă de la începutul secolului al XVIII-lea, din anii 1711-1714, odată cu începutul regimului fanariot în Moldova. Ele privesc mai mult această provincie din urmă, foarte puțin Țara Românească, și sunt elaborate în forma unor „întrebări și răspunsuri“ asupra acestor țări. Deși lapidare, cum s-a obsevat de mult, ele oferă, totuși, imaginea unei „anchete“ asupra celor două principate. Publicate, mai întâi, de Alexandru Odobescu[1] și atribuite de el marchizului de Bonnac, mai târziu au fost riguros analizate de istoricul C.C. Giurescu[2], care a demonstrat imposibilitatea atribuirii lor marchizului de Bonnac[3]. Ulterior, A. Sacerdoțeanu dădea publicității o a treia variantă a textelor[4], mai sistematizată, în care răspunsurile erau indicate în 29 de puncte, o variantă la care ne putem raporta ușor, microfilmul ei aflându-se astăzi în arhivele române.

---

[1] Vezi Hurmuzachi, *Documente, Supl.I/1*, București, 1886, p. 416-424, sub titlul „Un șir de întrebări privitoare la starea Moldovei și Țării Românești din toate punctele de vedere“; și a doua variantă, în *Supl. I/3*, București, 1889, p. 3-11, publicată de Al. Odobescu sub titlul „Memoriu asupra Moldovei și Țării Românești“, cu un conținut asemănător, diferențele fiind de domeniul detaliilor sau al formulărilor.

[2] Vezi Constantin C. Giurescu, *Une enquête française sur les Principautés Roumaines au commencement du XVIII-è siècle*, 1924, 29 p., extras din „Mélanges de l'École Roumaine en France“, 1924.

[3] În intervalul 1711-1714, când se elaborează aceste texte, marchizul de Bonnac, presupusul autor, cunoscut ca ambasador francez în Polonia, nu s-a aflat în Polonia, ele aparținând probabil unuia dintre cei doi ambasadori francezi aflați în Polonia, într-adevăr, în acești doi ani, Baluze sau de Bézenval. Cf. *Ibidem*, p. 20-21.

[4] Vezi A. Sacerdoțeanu, *Du nouveau concernant „une enquête française sur les Principautés roumaines au commencement du XVIII-è siècle*, în „Revue historique du sud-est européen“, VI, nr. 1-3, 1929, p. 55-64.

Titlul indicat în această variantă, *Reponses aux questions sur la Moldavie*[5], lasă de o parte din variantele anterioare câteva fragmente semnificative, cu unele referințe la Țara Românească, pe care, așa cum se vedea din conținutul variantelor anterioare, autorul, oricum, nu o cunoștea, pretenția de a da răspunsuri asupra ambelor țări rămânând neacoperită[6].

Data de 1714, înscrisă pe ultima variantă, ca și datele presupuse pentru variantele anterioare, circumscrise între 1711 și 1714, se raportează la prima domnie a lui Nicolae Mavrocordat în Moldova, relatarea privind, deci, situația Moldovei sub multiple aspecte în această vreme.

Dintre francezii aflați în trecere prin țările române, care au urmat în acest început de veac, N. Iorga remarca numele cavalerului de Bellerive, cel care, în decembrie 1711, ajungea la Bender pentru a vedea pe regele Suediei, Carol al XII-lea. Dar însemnările sale despre români sunt de interes minim, atenția lui îndreptându-se mai ales spre cetățile Bender, Chilia și Ismail, cu pozițiile strategice pe care acestea le ofereau ochilor unui militar, cum era călătorul francez, căpitan de dragoni în serviciul Spaniei[7].

Călător propriu-zis prin țările române, nu numai printr-un colț de provincie românească, și anume prin Moldova, în 1711, și prin Țara Românească, în 1714, era un alt francez de origine, La Motraye, stabilit multă vreme în Anglia, în ale cărui impresii de călătorie găsim și unele referințe interesante despre noi[8].

Interesul pentru societatea românească, la acest început de secol, este marcat și de o serie de lucrări de alt gen, aparținând unor publiciști francezi sau, în orice caz, literaturii de limbă franceză, lucrări mai puțin cunoscute ca atingătoare de istoria românilor. Ne referim, de pildă, la *Atlasul istoric*, în 7 volume, apărut la

---

[5] Cf. *Arh. Naționale Centrale*, București, Microfilme -Franța, *Bibliotèque Nationale, Département des manuscrits*, Rola 95, f. 5, v. -8 v (în continuare, aici, pentru confruntare cu textul lui A. Sacerdoțeanu, se citează *Microfilme-Franța*...).

[6] În această a treia variantă, purtând data de 1714, rămân în afară, în raport cu variantele anterioare, referințele în care se discută alături de numele Moldovei, numele Valahiei, povestirea despre cățelușa înecată a lui Dragoș și vânarea bourului, de unde numele de Moldova și stema acesteia. Din finalul textului, se lasă în afară, aici, referința privind Țara Românească, despre care autorul mărturisește că nu a putut procura informații, asigurând totuși că: „on y observe les même règles dans la Moldavie touchant le gouvernement ecclésiastique, politique et militaire, mais elle est beaucoup plus peuples, plus abondante et plus riche“, că se află sub conducerea lui Constantin Brâncoveanu, care reușea să se mențină de 27 de ani (?) grație armatei sale și sumelor considerabile date la Constantinopol. Cf. Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I/1, p. 424.

[7] Cf. N. Iorga, *Une vingtaine de voyageurs dans l'Orient européen*, Paris, 1928, p. 32-34.

[8] Vezi, de pildă, datele despre orașele București și Târgoviște, în trecerea sa prin Țara Românească, pe care o străbate în 1714, însoțindu-l pe Carol al XII-lea, în drumul spre Transilvania. Cf. N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. a II-a, vol. II, București, 1928, p. 120-121. Idem, *Les voyageurs français dans l'Orient européen*, Paris, 1928, p. 94-95.

Amsterdam în anii 1718-1719, în care, în al IV-lea volum, scris de Gueudeville, găsim interesante relatări despre români. Între altele, referindu-se la revoltele antiotomane de la sfârșitul secolului al XVI-lea, desfășurate în mai multe locuri, autorul notează că „Moldova, Valahia și Transilvania se eliberaseră, de asemenea, de jugul otomanilor“[9], aceasta, în anul 1595, după autor, deci în vremea lui Mihai Viteazul. Și anterior, însă, în 1574, avusese loc o revoltă a „voievozilor din Transilvania, Moldova și Valahia“, se notează aici, vizându-se răscoala antiotomană din Moldova condusă de Ioan Vodă cel Viteaz, precum și proiectele antiotomane ale principelui Ștefan Báthory al Transilvaniei. Restabilirea dominației otomane în toate cele trei țări române este fixată de Gueudeville, nu fără oarecare aproximație, în anul 1604[10].

Din anul 1740 datează călătoria în Țara Românească a comerciantului francez, cu afaceri în Levant, Jean Claude Flachat, care, un sfert de veac mai târziu, în 1766, își publică însemnările de călătorie, la Lyon[11]. Însemnările lui, legate de trecerea prin București, privesc viața de la Curtea lui Constantin Mavrocordat, domnitorul „filosof“, pe care îl admiră, așa după cum are cuvinte de apreciere la adresa unor tineri boieri întâlniți aici[12]. Simpatia pe care o întâlnește la Curtea domnească, la tinerii care se lasă încântați de muzica franceză cântată de el la flaut, pare a fi pentru el o simpatie pentru cultura franceză, și constatarea îl bucură[13].

În același an cu apariția lucrării lui Flachat, 1766, apare la Paris și versiunea franceză a unei masive lucrări cu impresii de călătorie, aparținând englezului Jean Bell d'Antermony, călător în două rânduri prin Moldova, în cursul anului 1738, puțin deci înaintea lui Flachat și într-o altă provincie. Descriind cu oarecare obiectivitate Iașii anului 1838, admirând palatul domnesc construit din piatră și fortificat „ca un vechi castel“, călătorul englez nu putea să nu constate că

---

[9] Vezi la Biblioteca Academiei Române, *Atlas historique, ou Nouvelle introduction à l'Histoire, à la Chronologie et à la Géographie, ancienne et moderne*, t. II, par Gueudeville, Amsterdam, 1718, secțiunea *Chronologie des empereurs turcs*, fără paginație, la anul 1595 din acest volum.

[10] Vezi, de asemenea, în acest volum, și alte referiri despre români, minore, în *Chronologie des Czars ou Empereurs de Moscovie*, pentru anul 1711 și alți ani.

[11] Lucrarea sa, *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et même des Indes Orientales*, Lyon, 1766, spre deosebire de multe alte lucrări ale călătorilor francezi din secolul al XVIII-lea, nu se găsește la Biblioteca Academiei Române, și nu am putut-o consulta, deci, în mod direct.

[12] Vezi, despre el, N. Iorga, *Les voyageurs français*, p. 100-102; Idem, *Știri nouă despre Biblioteca Mavrocordaților și despre viața muntenească în timpul lui Constantin Vodă Mavrocordat*, în „Analele Academiei Române“, seria a III-a, Mem. Sect. Ist., t. VI (1926), p. 146-147.

[13] Vezi și P. Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călătorii străini (secolele XV-XVIII)*, Edit. Academiei Române, București, 1973, p. 249-250.

„această țară fusese expusă din toate timpurile invaziilor barbarilor“[14]. Și tot el, nu putea să nu observe că, deși turcii erau „ceva mai blânzi și mai omenoși, decât atunci când intraseră în Europa“, dominația lor nu putea rămâne fără urmări; aceasta, nota el, „nu împiedică ca două treimi din Moldova să fie pustii“[15].

Un interes special au stârnit, în istoriografia română, relatările despre români aparținând diplomatului francez Charles de Peyssonnel[16].

În paginile lucrărilor sale, începând cu cea din 1765, el inserează interesante referințe despre români[17] și face primele propuneri pentru înființarea unui consulat francez în Principate[18]. Să menționăm numai, aici, că din acești ani - în paralel cu asemenea propuneri - se manifestă interesul viu al ambasadorilor francezi pentru legături cu domnii fanarioți[19], în acest scop ei recomandând, și impunând adesea, pe lângă domni, ca secretari de limbă franceză, pe proprii lor agenți[20].

*

* *

O substanțială creștere a numărului călătorilor francezi și a însemnărilor lor despre români - corespunzând însăși dezvoltării interesului Franței pentru țările române - constatăm din timpul și, mai ales, după războiul ruso-turc din

---

[14] Vezi Jean Bell d'Antermony, *Voyages depuis St. Petersburg en Russie, dans diverses contrées de l'Asie*, trad. din engleză, t. III, Paris, 1766, p. 281.

[15] *Ibidem*, p. 282.

[16] Despre el, în general, vezi, mai ales, Gh. I. Brătianu, *Les Observations de M. de Peyssonnel en 1777 sur l'exécution du traité de Koutchouk-Kainargi*, în „Revue historique du sud-est européen“, an IV (1929), nr. 10-12, p. 339-363; V. Mihordea, *Charles de Peyssonnel*. „Balcania“, V, 1 (1942), p. 365-392, studiu în care se completează datele asupra diplomatului francez în raporturile lui cu țările române.

[17] *Observations historiques et gégraphiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube et du Pont-Euxin*, par M. de Peyssonnel, Paris, 1765. De reținut, din titlu, pentru autor: „ci devant Consul pour Sa Majesté aupres du Khan des Tartaes, puis Consul Général dans le Royaume de Candie, aujourd'hui Consul à Smirne, Correspondant de l'Académie Royale des Inscriptions et de Belles-Lettres et Associé libre de celle de Marceyllen“. Despre români, cap. 24, p. 192 și urm.; cap. 25, p. 211 și urm.

[18] În afara celor două lucrări citate mai sus, asupra acestui aspect, mai vezi A. Oțetea, *Înființarea consulatelor franceze în Țările Române*, în „Revista istorică“, 1932, nr. 10-12, p. 330-349 și G. Lebel, *La France et les Principautés danubiennes (du XVI-ème siècle à la chute de Napoleon I-er)*, Paris 1955, p. 188-234.

[19] Despre acestea, vezi lucrarea lui V. Mihordea, *Contribution aux relations franco-roumaines au XVIII-è siècle*, în „Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et de pays de langue française“, Paris, 1933, p. 895-923 și, mai ales, *Politica orientală franceză și Țările Române în secolul al XVIII-lea (1749-1760). După corespondența agenților de la „Secret du Roi“*, București, 1937. De asemenea, G. Lebel, *op. cit.*, cap. „Chestiunea Orientală în secolul al XVIII-lea“.

anii 1768-1774, încheiat cu pacea de la Kuciuk-Kainargi. Evenimentele din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, noul război ruso-austro-turc din anii 1787-1792, marea revoluţie franceză, noul curs al politicii orientale franceze şi înfiinţarea consulatelor franceze la Bucureşti şi Iaşi, războaiele napoleoniene şi politica lui Napoleon I faţă de Principatele Române, toate acestea au făcut să crească numărul călătorilor francezi, mai cu seamă diplomaţi şi militari, precum şi, în consecinţă, numărul scrierilor de tot felul despre români şi societatea românească. Din 1774 - anul încheierii tratatului de pace de la Kuciuk-Kainargi - datează o scurtă lucrare aparţinând baronului Damseaux[21], relatând campania rusă împotriva Turciei, din anul 1771, în Ţara Românească, autorul fiind participant la această campanie în calitate de voluntar în armata rusă. Notele sale despre români sunt de însemnătate minoră[22], dar existenţa lor merită semnalată.

După această dată, cum arătam mai sus, numărul călătorilor francezi în Principate creşte în mod sensibil; creşte, în general, interesul pentru ţările române şi el se exprimă, între altele, în amploarea relatărilor privitoare la români, în elaborarea, la capătul unor călătorii sau misiuni politico-diplomatice, a unor lucrări speciale privitoare la români, de genul lucrărilor lui Carra şi d'Hauterive.

Prima lucrare specială privitoare la români, scrisă de un francez, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, apărută la Iaşi în 1777, aparţine lui J. L. Carra[23]. În istoriografia română ea a făcut obiectul unor numeroase analize[24]. Între altele, s-a atras atenţia asupra caracterului interesat al aceste lucrări, prin

---

[20] Despre alţi francezi, până la J. L. Carra, în afară de Lenchou, pe lângă lucrările citate mai sus, mai vezi, Pompiliu Eliade, *De l'influence française sur l'ésprit public en Roumanie*, Paris, 1898, p. 144-148 (tot aici, despre legăturile ambasadorilor francezi cu domnii fanarioţi, p. 137-144); N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Paris, 1918, p. 55-59; Ariadna Camariano-Cioran, *Spiritul revoluţionar francez şi Voltaire în limba greacă şi română*, Bucureşti, 1946, p. 29 şi urm.

[21] Vezi *Guerre des Russes contre les Turcs*, par le Baron Damseaux, volontaire à l'Armée Russe en Valachie, Londra, 1774, 82 p., cu o dedicaţie generalului englez Conway.

[22] Participant la bătălia de la Giurgiu, „un château situé sur une petite isle du Danube", el este rănit şi transportat la Bucureşti, unde izbucneşte ciuma care făcea ravagii, până la 300 victime pe zi. Cf. *Ibidem*, p. 15; 45-46 şi altele.

[23] În limba română lucrarea avea să fie tradusă, în 1857, de publicistul N. T. Orăşanu, după ediţia din 1781, sub titlul *Istoria Moldovei şi a României, cu disertare asupra stărei acestor două provincii, pe la anul 1781*, Bucureşti, 1857.

[24] Vezi, în primul rând, Maria Holban, *Autour de l'histoire de la Moldavie et de la Valachie de Carra*, în „Revue historique du sud-est européen", XXI (1944), p. 155-180. De asemenea: V. Mihordea, *Contribuţii la biografia lui Jean Louis Carra*, în „Revista Istorică", XXV, 1939, nr. 7-9; N. Iorga, *Istoria Românilor prin călătorii*, ed. II, t. II, Bucureşti, 1928, p. 221-224; V. V. Haneş, *Formarea opiniunii franceze asupra României în secolul al XIX-lea*, t. I, Bucureşti, 1929, p. 40-45; în sfârşit, dintre lucrările mai noi, studiul lui P. Cernovodeanu, *Les voyageurs français en présence des réalités roumaines de la période phanariote*, în „Revue roumaine d'histoire", t. XII, 1974, nr. 5-6, cu aprecieri corecte, la p. 737, ca şi despre alţi călători francezi care urmează după Carra şi la care ne vom referi şi noi mai departe.

care autorul voia să se recomande, cu orice preț, ambasadorului francez la Constantinopol, de Vergenne; de aici, graba cu care a fost redactată lucrarea și pe seama căreia pot fi puse o sumedenie de inexactități sau observații pripite. Personalitatea autorului a suscitat, în mod justificat, atenția biografilor[25]; ne interesează însă, în mod deosebit, opiniile sale privitoare la români, mai ales că unele dintre ele au fost preluate de alți călători francezi, în deceniile următoare.

Partea istorică a lucrării, așa cum s-a observat, este, în bună măsură, copiată după Dimitrie Cantemir[26]; mai valoroase și mai autentice, deși nedrepte și subiective, pe alocuri, cum observa Nicolae Iorga, sunt însă referințele lui la epocă trăită[27].

La sfârșitul deceniului al VIII-lea, anume, în anul 1779, după ce în anul precedent stătuse la Constantinopol, călătorea în Moldova, L.-E.-H.-Alexandre de Launay, conte d'Antraignes, însoțit de Alexandrina Ghica, fiica decapitatului domn al Moldovei, Grigore al III-lea Ghica[28]. S-ar putea aprecia că însemnările sale asupra românilor, unele rămase în manuscris până aproape de zilele noastre[29], sunt dintre cele mai inspirate, în raport cu tot ce se scrisese despre noi până la această dată; constatarea nu trebuie să ne surprindă, dacă ne gândim, de pildă, la împrejurarea că avem de-a face cu un admirator al enciclopediștilor, al lui Voltaire și Rousseau, cu ultimul, prieten chiar[30]. Între altele, călătorul francez descrie, în culori vii, asasinarea lui Grigore al III-lea Ghica[31], în legătură cu care va condamna dominația otomană[32].

---

[25] Despre rolul jucat de ei în timpul marii revoluții franceze și cariera lui politico-diplomatică, mai vezi, pe lângă lucrările citate mai sus, și G. Lebel, *op. cit.*, p. 194-196.

[26] Să adăugăm aici, numai pentru a întregi cât de cât această prezentare sumară că, așa cum se știe, cu toate lipsurile și erorile de judecată pe care le aducea cu sine, opera lui Carra s-a bucurat de o anumită circulație, ea fiind reeditată în câțiva ani, de două ori: în 1777 la Bouillon și în 1791 la Neuchâtel; apoi, în 1789 a fost tradusă în limba germană și în 1791, în limba rusă.

[27] Lucrarea lui Cantemir, privind istoria Imperiului Otoman, circula în traducerea franceză a lui Jonquières, *Histoire de l'accroissement et décadence de l'Empire des Turcs*, Paris, 1743; apariția ediției engleze, din 1755, a lui Sindbal, făcută după ediția latină, era recomandată, la rândul ei, în Franța, în „Journal encyclopédique", Liège, t. I, 15 ianuarie, 1756, p. 18-22, unde, odată cu recenzia noii ediții, se aducea un frumos elogiu lui Dimitrie Cantemir și fiului său, Antioh, decedat în urmă ca ambasador al Rusiei în Franța.

[28] Vezi C. Gane, *Domnița Alexandrina Ghica și Contele d'Antraigne*, București, 1937, 141 p., în care se publică, în traducere românească, la p. 31-117, cele mai importante texte culese din manuscrisele aflate în Franța.

[29] Unele fragmente noi, în raport cu ce se cunoaște, au fost publicate cu câtva timp în urmă, în „Magazin istoric", nr. 3, 1972, p. 38-43; 72, de G. Gane, sub titlul *Prin Moldova de altădată*.

[30] Călătorul a avut, se pare, intenția de a scrie o carte privind istoria Imperiului Otoman, la sugestia lui J. J. Rousseau, dar cum acesta, între timp, în 1778, murise, proiectul nu s-a mai realizat. Cf. *Ibidem*, p. 38-39.

[31] G. Gane, *op. cit.*, p. 43; 72.

[32] Despre el, vezi și lucrările citate de C. Gane: H. Valachade, *De Launay, Comte d'Antraigne, écrivain et agent politique. Sa vie, ses oeuvres*, Paris, 1822; Léonce Pingaud, *Un agent secret sous la Révolution et l'Empire, le Comte d'Antraigne*, Paris, 1893; autori, dintre care, primul nu a cunoscut manuscrisele la care ne referim, al doilea, le-a cunoscut, dar în mod „superficial" (C. Gane, *op. cit.*, p. 5-6).

În anul 1784, văd lumina tiparului memoriile de călătorie în Orient, cu însemnări și despre români, aparținând diplomatului francez de origine maghiară, baronul François de Tott[33]; acesta călătorise în Principate cu un deceniu în urmă, în anii 1767-1769, de început ai războiului ruso-turc.

În anii 1785-1787 s-a aflat în Moldova unul dintre cei mai de seamă observatori ai realităților românești, contele d'Hauterive. Secretar de limbă franceză pe lângă domnul Alexandru Mavrocordat[34], de la el, între altele, ne-a rămas o lucrare, păstrată în manuscris mai bine de un secol, *La Moldavie en 1785*[35]. Este o lucrare plină de simpatie și înțelegere pentru români, rar întâlnite până la această dată la un călător străin; după aprecierea lui N. Iorga, această lucrare „rămâne cel mai distins document de înțelegere binevoitoare, pe care vre-un străin le-a dat până în timpul nostru despre țările românești"[36].

Din timpul războiului ruso-austro-turc, din anii 1787-1792, datează o serie importantă de călătorii franceze în Principatele Române, începând cu cea a principelui Charles-Joseph de Ligne. Scrierea acestuia, cu impresii despre români[37], redactată la sfârșitul anului 1788 la Iași, unde autorul ajunsese, în calitate de ofițer în armata rusă, vădește și ea o remarcabilă simpatie la adresa românilor.

În anul 1790 venea la Iași un alt călător francez, Roger Damas, monarhist, purtând cu el scrisori de recomandare pentru mareșalul Potemkin[38]. El parcurge dinspre vest Țara Românească, ocolind Bucureștii - fără a-și nota impresiile pe acest traseu muntean -, ajungând la Iași, de unde Ch. de Ligne încă nu plecase; găsea în capitala Moldovei, de asemenea, un alt compatriot, Langeron, și el emigrant, acum intrat în slujba armatei ruse. De la Iași, după o anumită ședere în căutarea protectorului său - mareșalul rus -, merge la Bender și Ismail, cetăți care îi prilejuiesc o serie de observații de ordin militar privind Principatele[39].

---

[33] Vezi, *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, 1784.

[34] Numit în această funcție la recomandarea ambasadorului francez la Constantinopol, Choisseul-Gouffier, el avea să facă ulterior o interesantă carieră diplomatică, în cele din urmă, după ce slujise cu zel pe Napoleon, ajungând, în vremea lui Ludovic al XVIII-lea, ministru de externe. Dar avea să facă și o frumoasă carieră științifică, între altele fiind membru al Academiei de Științe. Vezi Artaud de Montor, *Histoire de la vie et des travaux politiques du Comte d'Hauterive*, II-è édition, Paris, 1839; despre șederea în Moldova, cap. III, p. 56-57.

[35] Ea este publicată în 1902, în ambele limbi, franceză și română, sub titlul *Memoriu despre starea Moldovei la 1787*, de comitele d'Hauterive. Edit. Academiei Române, București, 1902.

[36] Cf. N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, vol. II, ed. II, p. 227; tot despre d'Hauterive, vezi și G. Lebel, *op. cit.*, p. 197-198.

[37] Vezi *Oeuvre du Prince de Ligne*, t. II, Bruxelles, în 1860, cu o introducere de Albert Lacroix, p. 104-111.

[38] Cf. N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. 1928, t. II, p. 255 - 256.

[39] Cf. și P. Cernovodeanu, *Voyageurs français*, loc. cit., p. 752. Cât privește lucrarea lui Jaques Rambaud, *Mémoires du Comte Roger de Damas*, Paris, 1912, ea nu ne-a fost accesibilă, negăsindu-se la Biblioteca Academiei Române.

Din același an, 1790, datează și publicarea la Paris a unor ample memorii aparținând contelui de Ferrière-Sauveboeuf, redactate în urma călătoriilor din anii anteriori, cu unele relatări și despre români[40]. El se referă atât la Țara Românească, cât și la Moldova, înainte de toate, cum vom vedea, condamnând opresiunea otomană.

Cel mai însemnat din seria acestor călători din răstimpul războiului din anii 1787-1792 prin amploarea relatărilor despre români rămâne contele de Salaberry, și el emigrant, victimă a marii revoluții franceze. Plecând de la Paris în octombrie 1790, în anul următor, prin Banat, ajunge în Țara Românească.

În capitala Țării Românești, el face cunoștință cu Ioan Cantacuzino, „care trecea pretutindeni un om instruit", dușman al turcilor, „care puseseră preț pe capul său"[41]. Aceste relatări despre români, legate de călătoria lui Salaberry în Țara Românească, din anul 1791[42], cuprinse în lucrarea sa publicată în 1799, aduc, în general, ca și în cazul lui d'Hauterive, mai ales, mărturia unei autentice înțelegeri pentru români. Ele vor fi completate cu noi impresii, cuprinse într-o altă lucrare a sa, publicată peste mai bine de două decenii, în 1821[43], și care vor aduce cu ele o dovadă în plus a acestei înțelegeri.

*

*   *

Trebuie subliniat că rapoartele consulilor francezi, începând cu cele ale primului dintre ei, É. Gaudin, și încheind cu cele ale lui Formont, ca să ne referim numai la perioada până la 1821, sunt într-o oarecare măsură importante texte de referință asupra țărilor române și societății românești. În cele mai multe dintre ele, reprezentanții diplomației franceze se referă nu numai la probleme politice de interes curent pentru diplomația franceză, ci la multe alte aspecte care țin de conturarea treptată a opiniei lor generale asupra țărilor române și năzuințelor românești. Ele se referă, cu alte cuvinte, de pildă, nu numai la acțiunile agenților diplomatici ai altor puteri, acreditați în capitalele Principatelor, la atitudinea politică a diferitelor grupări boierești din Principate, sau la alte probleme de interes politic și economic, ci și la probleme de interes general, ca, de pildă, originea, trecutul istoric al poporului român, limba, moravurile, ideile, mentalitățile din Principate.

---

[40] Le Comte de Ferrière-Sauveboeuf, *Mémoires historiques et géographiques de voyages*, faits en Turquie, en Perse et en Arabie, depuis 1782 jusqu'en 1789, vol. II, Paris, 1790.

[41] Vezi [Salaberry], *Voyage à Constantinopole, en Italie et aux Iles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, Paris, an VII [1799], p. 122.

[42] Asupra acestei călătorii, vezi și Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. II, t. II, p. 269 - 270.

[43] Vezi *Esssai sur la Valachie et la Moldavie, théatre de l'insurection dite Ipsilanti*, par M. le Comte de Salaberry, membre de la Chambre de Deputés, Paris, iunie 1821, 55 p.

Émil Gaudin, primul dintre consulii francezi în Principate[44], în memoriul din februarie 1797[45], adresat domnului Țării Românești, Alexandru Moruzi, se afirmă pe sine ca om cu idei înaintate, mărturisind de la această dată speranțele sale de emancipare a popoarelor aflate sub dominația otomană; în acest spirit, el și-a luat în serios misiunea de propagare a ideilor revoluției franceze în Principate[46]. Opiniile sale vor fi sintetizate într-o lucrare propriu-zisă, publicată un sfert de secol mai târziu, în 1822, și semnificativ intitulată, *Du soulevement des nations chrétinnes dans la Turquie européenne*[47].

Un alt diplomat francez, Louis Joseph Parrant, viceconsul la Iași în anii 1797-1798, iar apoi, după 1802, odată cu restabilirea consulatelor, funcționând la București, pentru câțiva ani[48], este și el, cum fusese și Émil Gaudin, un purtător al ideilor revoluționare franceze în Principate[49]. El dovedește în rapoartele sale diplomatice un autentic spirit critic față de stările de lucruri care constituiau tot atâtea obstacole în calea dezvoltării Principatelor Române.

La rândul lui, un alt consul francez, Saint-Luce, se dovedește un fin observator al realităților românești în rapoartele sale diplomatice din anii 1804-1806.

Și la ceilalți consuli francezi găsim note asemănătoare: Lamare, cel care, în anii 1807-1808, se referă la realitățile sociale din Principate, dar și la distrugerile trupelor de ocupație[50]; Joseph Ledoulx, consul la București în anii 1809-1816, critic al „despotismului care a apăsat întotdeauna aceste provincii"[51], diplomat cu îndelungată ședere în Principate, implicat în numeroase frământări politice[52]; Formont, care, mai târziu, în anii 1816-1817, în vremea lui I. Caragea,

---

[44] Vezi asupra sa, Adriana Camariano-Cioran, *L'activité d'Emil Gaudin, premier consul de France à Bucarest,*în „Revue roumaine d'histoire", nr.2, 1970, p. 251 - 260.

[45] Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I/3, p. 416 și urm.

[46] Vezi asupra acestui aspect, G. Lebel, *op. cit.*, p. 205 - 212.

[47] Lucrarea aceasta, pe cât de importantă pentru ideile autorului, pe atât de puțin cunoscută, neintrată în uzul curent al cercetătorilor de specialitate, aflată la Biblioteca Academiei Române, deși este remarcată, nu face nici în studiul citat mai sus o analiză specială.

[48] Revenit în misiune în noua fază a consulatelor, acest entuziast partizan al ideilor revoluției franceze va muri în 1806 la București, la vârsta de numai 33 ani. Între altele, moartea lui era înregistrată de mărturia unui compatriot, M-me Reinhard, la care ne vom referi mai departe, care întovărășea la acea dată pe soțul ei în misiune la Iași. Cf. Cristina Reinhard, *O pagină din viața românească. Supt Moruzi și Ipsilanti*, trad. de Al. D. Sturdza, București, f.a., p. 59.

[49] Hurmuzaki, *Documente,* Supl. I/3, p. 518 - 520.

[50] *Ibidem,* vol. XVI, p. 816, 823, 834.

[51] Cf. Th. Holban, *Documente românești din arhivele franceze (1801 - 1812),* București, 1939, p. 58 (alte texte, aici, p. 58 - 62). Cf. și semnalarea lui P. Cernovodeanu, *Voyageurs français*, loc. cit., p. 743.

[52] Între altele, el este presupusul autor al unui important text diplomatic anonim. Cf. Maria Holban, *Autour de deux rapports inédits sur Caragea et Callimachy,* București, 1942, p. 114 - 132, lucrare în care găsim numeroase date despre activitatea sa. În privința unui interesant aspect al activității sale, vezi și Fr. Pall, *Les consuls de Puissances étrangères et le clergé catholique en Valachie au début du XIX-e siècle*, în „Mélanges de l'Ecole roumaine en France", XV, 1/1939 - 1940; studiu, p. 145 - 214; anexe, p. 215 - 264 (din studiu, mai ales, cap. III și IV).

observând spectacolul trist pe care îl oferea poporul român, lăsat pradă umilințelor de tot felul, semnala existența speranței de salvare numai într-o viitoare revoluție[53]. O figură aparte în rândul consulilor francezi în Principate este aceea a contelui Reinhard, la ale cărui impresii, vizând aspectele importante ale realităților românești, de asemenea, ne vom referi mai departe.

O importantă serie de călători francezi este aceea a ofițerilor sosiți în Principate după încoronarea lui Napoleon și transformarea Franței în imperiu[53a]; unii dintre ei vin în misiuni din ordinul împăratului francez și rapoartele lor, elaborate la sfârșitul misiunilor, sunt adevărate scrieri despre Principate, cu informații și opinii dintre cele mai interesante.

Una dintre cele mai însemnate lucrări despre Principate de la începutul secolului al XIX-lea - din această categorie -, în cea mai mare parte inedită, aparține atât de puțin cunoscutului ofițer francez Leclerc. Este vorba de un memoriu semnalat mai întâi de V. Lungu, care a și publicat - din cele 58 de pagini ale manuscrisului - un fragment de 4 - 5 pagini, privitoare la Moldova, acesta, după editor, consemnând „contribuția personală" a călătorului francez în prezentarea realităților românești[54]. Caracterizarea de compilație pe care V. Lungu o dă restului manuscrisului, de fapt, manuscrisului în ansamblul lui[55], pornind de la trimiterile în text ale lui Leclerc, mi se pare, însă, parțial, nedreaptă, oricum, simplificatoare. Dimpotrivă, reținem că, spre deosebire de alți autori de acest fel, Leclerc are meritul de a indica în textul manuscrisului, așa cum era normal, sursele folosite[56], iar opiniile de caracter personal, pornind de la observarea directă a stărilor de lucruri, în ansamblul manuscrisului, în orice caz, sunt mult mai numeroase decât indică caracterizarea la care ne referim. Mai ales pentru datele privind situația economică a Principatelor Române, observăm

[53] Hurmuzaki, *Documente*, vol. XVI, p. 1010; 1016.

[53a] Vezi și Al. Duțu, *L'image de la France dans les pays roumains péndant les campagnes napoleoniennes et le Congres de Vienne*, în „Nouvelles études d'histoire", III, 1965, p. 219 - 242.

[54] Vezi V. Lungu, *Un manuscris necunoscut din vremea lui Napoleon I referitor la Principatele Române*, în „Revista arhivelor", III, 1936, nr. 6 - 8, p. 171 - 177.

[55] Vezi *Arh. Naționale Centrale, Microfilme - Franța, L'Arch. de Ministère de la Guerre*, Rola 173/1, p. 535 - 539. Textul publicat de V. Lungu, la p. 580 - 582, din cap. „De la Moldavie" și p. 590 - 593, din cap. „Intéréts de la France et de ces deux provinces".

[56] Indicațiile de raportare la lucrările altor călători, „după cum zice...", „zice...", etc. sunt numeroase în text, ele sugerând o anumită atitudine științifică. Dar nu este locul să discutăm aici o problemă mai generală, privind „stilul" în care autorii acestei categorii de scrieri asimilează informațiile predecesorilor lor. Mai ales notele cu caracter statistic, privind numărul populației, posibilitățile economice etc., sunt de domeniul compilațiilor. Discuția se poate face, cum am observat deja, în legătură cu opera unui Carra, a unui Parrant, ca și cu a majorității celorlalți călători străini.

că autorul trimite la lucrările lui Peyssonnel, Bauer, Sulzer, Carra[57], precum și alții[58]. Merită subliniată, ni se pare, precizarea pe care o face el despre unul dintre acești alți autori de memoriale, folosiți, anume Elias Alesci, un grec al cărui adevărat nume, ne spune el, era acela de „Gika“[59], poate din familia Ghiculeștilor, care a dat atâtea importante nume în istoria politică a Principatelor.

Așa cum arătam mai sus, trebuie să ne referim în mod special la consulul francez Reinhard, nu numai pentru că venirea lui în Principate în anul 1806, cu un nou titlu, de „rezident“, dădea o semnificație deosebită misiunii sale, în contextul unor evenimente de o însemnătate deosebită, ci și pentru că de la el ne-au rămas câteva texte mai ample cu relatări despre români. Totodată, numele lui, ca scriitor despre români, ca și imaginea lui de călător sunt legate de numele soției sale, Cristina, autoare ea însăși a unor bine-cunoscute însemnări de călătorie din anii 1806-1807.

Însemnările lui Reinhard referitoare la români privesc multiple aspecte ale societății românești la începutul secolului al XIX-lea. Diplomatul se referă la aspecte istorice de ordin cultural și la mentalități, dar accentul preocupărilor sale cade, așa cum vom observa, asupra situației economice și politice a Principatelor. Rapoartele sale, analizate cu rigoare de Maria Holban[60], sunt adevărate scrieri despre români; elaborate în răstimpul imediat următor încheierii armistițiului de la Slobozia, ele răspundeau dorinței lui Napoleon de a se informa asupra Principatelor în vederea luării unor decizii privind soarta acestora, în raport cu scopurile politice ale Rusiei și altor puteri. Cel mai important dintre

---

[57] Peyssonnel, cu *Traité sur le commerce de la Mer - Noire*, t. II, Paris, 1787; W. Bauer, cu *Mémoire historique et géographique sur la Valachie*, Francfort, 1778; Sulzer, cu *Geschichte des Transalpinischen Daciens*, Viena, 1781; J. L. Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, Paris, 1778.

[58] L. Lungu, *op. cit.*, p. 172, mai citează ca autori folosiți pe Nicolas Ernest Kléeman, cu *Voyage de Vienne à Belgrad et Kilianova*, traducere din germană, Neuchâtel, 1780; William Eton, *Tableau historique, psihique et moderne de l'Empire Ottoman*, t. II, traducere din engleză de Lefevre, an VII; precum și *Voyage en Crimée suivit de rélation de l'Ambasade envoyé de Petersbourg à Constantinopole en 1793*, publiée par une jeune Russe, attaché à cette Ambasade, traducere din germană de L. H. Delamarre, Paris, 1802. (Vezi mai sus „Journal de l'Ambasade Russe“).

[59] Numele său enigmatic ar proveni din arabul Sahib-el-Aiia, care însemna „amic des malheureux“. Acest „Gica“, la Constantinopol, ajunge secretar de vizir, în care calitate cunoaște bine obiceiurile turcilor, apoi călătorește mult în Europa și Asia, în 1784, publicând „un bon ouvrage“ despre istoria Imperiului Ottoman. Este vorba de o lucrare semnalată și de Al. și G. Rally, în *Bibliographie franco-roumaine*, t. II.

[60] Vezi Maria Holban, *Rapport sur la Valachie et la Moldavie par Reinhard*, în „Revue historique du sud-est européennes“, nr. 10 - 12, 1930, p. 230 - 232 și *Texte d'un rapport inédit du Ministre Reinhard sur la Valahie et la Moldavie*, loc. cit., an XII, 1935, nr. 1-3, nr. 7-9, p. 237 - 239.

aceste memorii a fost remis lui Talleyrand, la 30 noiembrie 1807[61], ca rezultat al cererii formulate de cunoscutul ministru de externe în numele împăratului[62]; insistând asupra situației economice și politice a Principatelor, autorul avea să sugereze, totodată, așa cum vom observa mai departe, și o anumită soluție privind soarta Principatelor.

Alături de memoriile soțului său, scrisorile Cristinei Reinhard din perioada deplasării la Iași, în anul 1806[63], pe lângă o serie de date interesante privind misiunea soțului, pe care l-a urmat, aduc observații de reală autenticitate asupra societății moldovenești de la începutul secolului al XIX-lea[64].

Din seria lucrărilor elaborate la începutul noului război ruso-turc și care erau menite să informeze pe Napoleon asupra situației cât mai exacte a Principatelor face parte și lucrarea căpitanului Aubert, *Notions statistiques sur la Moldavie et la Valachie,* cu data de 15 septembrie 1807[65]. Ofițerul francez venea din Polonia cu sarcina de a raporta asupra situației Principatelor, într-un moment în care, așa cum am mai arătat, împăratul francez, în urma armistițiului încheiat la Slobozia, la 24 august 1807, urma să dea țarului un răspuns mai precis asupra poziției sale în privința eventualei împărțiri a Imperiului Otoman, a Principatelor Române în primul rând[66]. Așa cum s-a observat, lucrarea lui Aubert este mai degrabă un studiu topografic, decât statistic - economic, cum ar indica titlul dat de autor. Între altele, se face aici descrierea cetății Hotinului și a traseului spre Țara Românească, în legătură cu aceasta din urmă autorul încheind cu o aspră condamnare a dominației otomane[67].

O altă scriere privitoare la români datând din anul 1807, rămasă până acum necunoscută, aparține colonelului francez Guilleminot. Este vorba de un ofițer superior, viitor general, trimis de Napoleon în Țara Românească, după tratatul de la Tilsit din 9 iulie 1807, cu misiunea de a discuta cu generalii ruși

---

[61] Analizând acest raport - memoriu, cunoscuta exegetă, Maria Holban, constata caracterul său de compilație, în bună măsură; ca și în cazul altor lucrări de acest gen, în privința datelor istorice și social-economice, sursele sale de inspirație se găsesc în textele lui D. Cantemir, Carra, Bauer, Sulzer și Reicevich. Cf. *Rapport sur la Valachie*, loc. cit., p. 233 - 234.

[62] Vezi adresa lui Talleyrand, în Hurmuzaki, *Documente*, t. XVI, p. 827.

[63] Vezi *Une femme de diplomat. Lettres de Madame Reinhard à sa mère. 1789-1815,* Paris, 1900 (traducere din germană de baroana de Wimpfen, născută Reinhard, „sa petite fille"). Din această lucrare, partea interesând pe români, de la p. 194 - 250, a fost tradusă în limba română de Al. D. Sturdza (Cristina Reinhard, *O pagină din viața românească. Supt Moruzi și Ipsilanti. Scrisori,* „Biblioteca pentru toți" f.a.).

[64] În drumul spre Iași, cei doi Reihard parcurg mai întâi Țara Românească, de la vest la est, dar referințele la această provincie aproape că lipsesc.

[65] Vezi M. Emerit, *L'enquête de Napoleon I-er sur les principautés roumaines,* în „Revue des études sud-est européennes", nr. 4 - 6, 1936, p. 188 - 196.

[66] *Ibidem,* p. 190 - 191.

[67] *Ibidem,* p. 195.

[68] Despre generalul Guillemont de mai târziu, din anii 1824-1829, vezi Hurmuzaki, *Documente,* vol. XVI, p. 1148 - 1149; vol. XVII, p. 21, 50, 85, 87, 111, 113, 118, 183, 189 ș.a.

condițiile de armistițiu, care avea să fie semnat la Slobozia[69]. De la cartierul general din Tilsit, colonelul pleacă la 11 iulie 1807, prin Grodno, Volkrisk, Brescz, Dubno, prin Polonia rusă, prin Camienolsk-Podolschi - traseu pe care îl va descrie într-un prim-memoriu[70] - pentru a ajunge la Slobozia, unde tratativele se vor desfășura între 12 și 24 august 1807, textul armistițiului din 24 august fiind ratificat de cei doi comandanți „en chef" la 6 septembrie. Din partea rusă, după moartea lui Michelson, ratificarea armistițiului se face de către generalul Meyndorf, în acest scop Guilleminot întâlnindu-l la București[71].

Aici, în București, în cursul acestei șederi, ofițerul francez se documentează asupra situației Țării Românești, Moldovei și Basarabiei, întocmind un amplu memoriu cu date dintre cele mai interesante sub numeroase aspecte[72], unele noi în raport cu scrierile anterioare[73].

Din anul 1807 datează și însemnările despre români aparținând unui alt ofițer francez - de data aceasta, emigrant, contele de Rochechouart[74]; acesta a călătorit în Moldova[75], memoriile sale de călătorie, cu relatările care ne interesează, cunoscând mai multe ediții[76].

---

[69] Vezi și M. Émerit, *L'enquête de Napoleon I-er, loc. cit.*, p. 188.

[70] În întregime textul memoriului poate fi consultat, după microfilme, la *Arh. Naționale Centrale, Microfilme, Franța,* A.M.G., Rola 173/1; pentru partea publicată, cu referințe la Țara Românească și Moldova, vezi N. Isar, *Les Principautés Roumaines au début du XIX-é siècle dans les récits des officiers français Guilleminot et Thomassin,* în „Analele Universității București", Istorie, an XXX, 1981, cu anexa nr. 1, la p. 79-84.

[71] Aici Guillemont se întâlnește și cu alți generali ruși, „Milleradovitz" (Miloradovici), „Sizeron" (Cicerin) și alții, aflați în capitala Țării Românești. „Ils cherchaient - notează Guilleminot - à temoigner leur satisfaction du rétablissement de la bonne harmonie entre les deux Empires, Russe et Français". Cf. *Ibidem,* p. 617-618.

[72] Titlul acestui text, așa cum figurează el în Arhiva Ministerului de Război de la Paris, este: *Mémoire de l'adjutant - commandant Guilleminot sur les observations qu'il a fait et les Renseignements qu'il a recuielli pendant son voyage en Turquie.*

[73] Începându-și analiza asupra Țării Românești și Moldovei, autorul francez își exprimă părerea că „aceste două principate, atât de importante pentru Sublima Poartă, atât prin poziția lor, cât și prin fertilitatea solului lor, nu au fost descoperite până acum într-o manieră menită să ofere asupra lor o imagine exactă". Cf. *Ibidem*, p. 618.

[74] În 1807, tânărul ofițer francez, viitor general, emigrant, aflat în serviciul armatei rusești, îndeplinea funcția de aghiotant al unchiului său, ducele de Richelieu, cunoscut om de stat, monarhist, care în 1814 avea să revină în Franța pentru a ocupa funcția de ministru de externe sub noul regim politic.

[75] Vezi Sever Zota, *Un nobil francez despre Iași din 1807,* în „Ioan Neculce", an I, 1922, fasc. II, p. 345 - 351, articol care semnalează și extrage textul care ne privește din volumul de *Souvenirs sur la revolution, l'empire et la réstauration*, ed. II, apărută la Paris, în 1892 (ed. I, din 1889).

[76] Vezi, de asemenea, Marcel Émerit, *Le voyage en Moldavie du Comte de Rochechouart (1806 - 1807),* în „Revue historique du sud-est européenne", an XI, nr. 1 - 3, 1934; aici cunoscutul istoric francez atrăgea atenția asupra noii ediții din *Souvenirs*, apărută la Paris în 1933, care avea la bază manuscrise mai vechi decât cele care stătuseră la baza edițiilor anterioare, și care ofereau deci o nouă variantă, mai autentică, a descrierii călătoriei în Moldova, el recomandând, ca atare, folosirea acestei ediții.

Bine cunoscute în literatura de specialitate sunt textele privitoare la români aparţinând altui ofiţer francez emigrant, generalul Langeron; ca militar în serviciul Rusiei, el a participat pe parcursul câtorva decenii la mai multe campanii, din 1790-1791, 1806-1812 şi 1828-1829, redactând o serie de jurnale de campanie care se constituie în unele dintre cele mai importante lucrări din acest gen aparţinând unui militar francez. Referinţele sale din aceste jurnale privind realităţile politice şi sociale din Principatele Române, aşa cum vom observa mai departe, au o anumită acuitate, completând sau confirmând datele altor călători francezi.

Din 1809 datează călătoria în Moldova - şi respectiv, însemnările de călătorie - aparţinând unui alt ofiţer emigrant, contele Moriolles[77], care va insista în mod deosebit asupra realităţilor politice din Principatele Române.

Din seria călătorilor francezi, din perioada războiului ruso - turc din anii 1806-1812, face parte şi învăţatul Charle Sigisbert Sonini, mare naturalist şi geograf, care ajungea în Moldova la începutul anului 1811, rămânând aici numai până în toamna acestui an şi plecând în condiţii neprevăzute. Cercetările lui T. G. Bulat ne-au dat o serie de amănunte interesante asupra caracterului acestei călătorii[78], dar textele date publicităţii până acum nu ne oferă imaginea opiniilor savantului francez asupra societăţii moldoveneşti de la începutul secolului al XIX-lea, însemnările sale insistând mai ales asupra unei drame personale[79]. Venit în Moldova, în urma unui contract pentru 6 ani încheiat la

---

[77] Pe numele său întreg Alexandre Nicolas - Léonard - Charle - Marie de Moriolles (1760 - 1845), acest emigrant francez găseşte protecţie în Polonia pe lângă familia contelui Branicki; în anul 1809 îl însoţeşte pe nobilul polon în Moldova, unde fiul acestuia servea ca ofiţer în armata rusă, aflată sub comanda bătrânului feldmareşal Proszorowski. Cf. *Voyage en Moldavie du Comte de Moriolles (1809)*, publicat de Nerva Hodoş, Bucureşti, 1903, din „Introducerea" celui din urmă, p. 6 - 10.

[78] În primul dintre studiile sale, *Un naturalist geograf francez prin ţările noastre în 1810 şi 1811*, în „Arhivele Basarabiei", nr. 4, 1932, p. 303 - 311, autorul îmbrăţişa teza lui Radu Rosetti, primul care semnalase călătoria lui Sonini, după care savantul francez, „supt aparenţa unor preocupări ştiinţifice", venea în Moldova ca spion al lui Napoleon, trimiţând la Paris informaţii asupra mişcării trupelor ruseşti în Moldova. Din cele 11 piese de corespondenţă date în anexe aici, interesează în mod deosebit ultima, din oct 1811, relatând scopul „formal" al călătoriei sale, strângerea de informaţii din Moldova pentru lucrările sale de botanică şi geografie fizică (p. 309 - 311).

[79] Într-un al doilea studiu, T. G. Bulat revine asupra caracterului călătoriei savantului francez, concluzionând că nu se poate susţine aprecierea de „spion" dată acestuia, că era vorba mai degrabă de „un mare naiv", venit în Moldova într-adevăr doar cu scopul de a educa pe copiii lui Catargiu, însoţit de o perceptoare, destinată educaţiei fetelor. Cf. *Charles Sigisbert Sonini Farnese de Manoncourt şi Marie Lachapelle Labouloy, institutori în Moldova la 1810 şi neplăcerile lor*, Chişinău, 1936 (extras din „Arhivele Basarabiei", nr. 1, 1936, în care se publică, în anexe, pe lângă contractele celor doi încheiate cu Catargiu, şi plângerile lor adresate autorităţilor ruseşti).

Paris cu Iordache Catargiu - cunoscutul adept al alianței cu Napoleon și adversar al colaborării cu autoritățile țariste -, pentru a educa pe copiii boierului moldovean[80], el este surprins aici de știrea arestării acestuia, în urma manevrelor diplomatice rurești; odată cu aceasta, era pus într-o situație delicată, de a se disculpa de orice complicitate[81] față de autoritățile rusești de ocupație, cărora el le prezenta o scrisoare de recomandare a ambasadorului rus la Paris.

*

* *

În răstimpul dintre sfârșitul războiului ruso-turc încheiat cu pacea de la București din 1812 și revoluția din 1821, condusă de Tudor Vladimirescu, numărul călătorilor este mult mai redus decât al călătorilor din anii anteriori, din intervalul desfășurării războiului, și la care ne-am referit; de asemenea, în mod corespunzător, până la 1821, constatăm numai câteva scrieri despre Principatele Române.

Între acestea din urmă ar fi de remarcat o scurtă lucrare, aproape necunoscută, datând din 1814 și aparținând ofițerului francez Thomassin[82]. Cuprinzând însemnări de călătorie privitoare la Țara Românească, manuscrisul acestei lucrări poartă un titlu semnificativ pentru traseul călătoriei autorului, anume *Itinéraire de Constantinople à Bucarest en passant par Adrianopole; et de Bucarest à la Tour-Rouge ou Rothenturm, ou se trouve le Lazaret qui est à la frontière de la Valachie et de la Transilvanie*[83].

---

[80] Contractul lui Sonini de angajare pe termen de 6 ani, semnat în octombrie 1810 la Paris, prevedea o retribuție anulată de 3000 de franci și un avans de 5000 la plecarea din Paris, primiți deja. Contracte ca cele două publicate aici de T. G. Bulat, pentru a ne face o idee despre caracterul și forma lor, se mai pot găsi în arhivele noastre. Vezi, de pildă, în original, contractul încheiat la Paris, peste mai mulți ani, în 1818, tot între un boier moldovean, Nicolae Rosetti-Roznovanu și un anume Paris, recomandat de savanantul grec Ad. Coray. Cf. *Arh. Naționale Centrale. Achiziții Noi,* pach. CCLIV/67.

[81] Adresându-se generalului rus Milasevici, naturalistul francez acuza că a fost indus în eroare de promisiunile unui „aventurier", care, la Paris, îi fusese recomandat, de altfel, de un partizan al rușilor, grecul Codrika. Agentul francez, Martin, de asemenea, intervenea și el în favoarea compatriotului său, care, însoțit de soție și fiică - acestea se și îmbolnăvesc de friguri -, în cele din urmă se întoarce la Paris. *Ibidem*, mai ales, p. 13-21.

[82] În parte, textul a fost publicat de noi ca anexă la studiul citat înainte, *Les Principautés Roumaines au début du XIX-e siècle dans le récits des oficiers français Guilleminot et Thomassin,* loc. cit., anexa 2, p. 84 - 88. Integral, textul poate fi consultat după microfilme la Arh. Naționale Centrale, București, Microfilme - Franța, M.A.G., Rola 173/1, p. 648 - 661.

[83] „Itinerarul" merge pe porțiuni de traseu și de zile: din ziua întâia până în ziua a 15-a se parcurge traseul dintre Constantinopol și frontiera Țării Românești; în zilele a 16-a și a 17-a se parcurge distanța Giurgiu-București; apoi din nou, de la ziua întâia până la ziua a 9-a, distanța București-Turnu Roșu.

Despre autorul acestei scrieri, precum și despre calitatea lui de specialist în ridicări de planuri și descrieri topografice, aflăm câteva date în lucrările de călătorie ale contelui Andrassy. Într-una din ele, publicată în 1818, *Voyage à l'embouchure de la Mer Noire ou Essai sur le Bosphore*[84], acesta din urmă, „Lieutenant général de l'artilerie", se referă la călătoria făcută de el la gurile Dunării, în anii 1813-1814[85], însoțit de căpitanii de geniu, „Mm. Thomassin et Vincent", precum și de „M. Moreton de Chabrillan", căpitan de artilerie, ofițerii care sub îndrumarea sa au ridicat hărțile privind țărmurile Bosforului publicate în volum[86]. Într-o altă lucrare a sa, publicată 10 ani mai târziu, *Constantinopole et le Bosphore de Thrace, pendant les annés 1812, 1813 et 1814 et pendant l'anné 1826*[87], contele Andrassy se referă la trecerea sa prin Țara Românească, venind de la Constantinopol, spre Transilvania, până la „Rothenturm", unde se afla la 13 decembrie 1814[88]; el amintește din nou aici de Thomassin, cel care făcuse hărțile (de „Itinerar" nu spune nimic!), iar la această dată „ajunsese șef de batalion, subdirector la Fortificații"[89].

Lucrarea la care ne referim se constituie într-un jurnal de călătorie specific unui ofițer de geniu; ea era menită să ofere date exacte de interes topografic și militar privind condițiile de teren, obstacolele de teren și climă, indicarea exactă a itinerarului, cu principalele localități, distanțele dintre ele, orele în care se puteau parcurge, pe vreme uscată sau de ploaie, obiective de interes militar pe itinerar, calitatea drumurilor și a podurilor, navigabilitatea râurilor. Jurnalul este însoțit de hărți și crochiuri ale zonelor parcurse, de mare interes topografic și militar.

Trebuie subliniat însă, aici, că autorul punctează descrierea itinerarului său nu numai cu observații privind condițiile naturale și de ordin strategico-militar, ci și cu observații de interes general privind zonele parcurse, dacă sunt cultivate sau nu, dacă sunt locuite ș.a.; găsim la el, așa cum vom observa mai departe, observații privind situația politică, caracterul administrației, consecințele negative ale războaielor.

---

[84] Vol. II, p. 30.

[85] Din perioada trecerii prin Țara Românească, în 1814, datează și „Notele" contelui către Talleyrand „despre purtarea Turciei față de Ledoulx", publicate de Al. Odobescu, în Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I/3, p. 61 - 64.

[86] Apariția acestei lucrări, cu semnalarea contribuției cartografice a lui Thomassin, era comentată imediat după apariția la Paris, în „Journal de Savants", iunie 1818, p. 359 - 365, în recenzia semnată de Walkemaer.

[87] Paris, 1828, p. 307. Să menționăm aici că în acest volum găsim și câteva însemnări despre români, unele legate de călătoria din 1814, în Țara Românească, și care privesc scopurile expansioniste în epoca tratatului de la București; despre regimul corupt al fanarioților; despre restabilirea, în urma revoluției din 1821, a domnilor pământeni, „mai capabili să administreze aceste nenorocite țări" (p. 62 - 63).

[88] Să observăm că lucrarea semnată de Thomassin este datată 16 decembrie 1814.

[89] *Ibidem*, p. 457.

Să menţionăm numai câteva date legate strict de traseul călătoriei, ţinând seama de autenticitatea lor. De la Giurgiu, unde constată urmele ultimului război, pe direcţia satelor Daia, Petrele şi Copăceni („Copotzen“), el merge spre capitală, pe care o descrie pe scurt[90].

Traseul de la Bucureşti la Turnu-Roşu („Rothenthurm“) este parcurs de călător în 9 zile, „datorită drumurilor rele“, dar apreciază că se poate parcurge în 3-4 zile pe timp frumos. Se trece prin localităţile Bolintin, Floreşti, Găieşti[91], pe malurile Argeşului; apoi, prin Piteşti, „un oraş mic“. Îl impresionează plăcut valea Argeşului care i se pare a fi „bine cultivată“, cu „multe sate şi case izolate pe coline“[92]. La Curtea de Argeş admiră cunoscuta biserică, „remarcabilă prin construcţia sa“, notând că localitatea, care „nu era decât un sat“, fusese „reşedinţa primilor domni sau gospodari ai Valahiei“[93]. De la Curtea de Argeş, înaintând spre nord, drumul se îngustează şi relieful se schimbă, peisajul fiind dominat de munţi acoperiţi cu păduri. „Se vede, din loc în loc, alături de drum, case izolate unde se retrag călători opriţi de timp urât“[94]. Pe valea Oltului, trecând pe la Titeşti, se ajunge la Câineni, „ultimul sat al Valahiei“. Oltul are „un curs foarte repede, divizând localitatea în două, deschizând aici un platou puţin ridicat pe care se văd întărituri în pământ, bine păstrate şi care au fost făcute de austrieci în ultimul lor război cu turcii“. Depresiunea oferă „o bună poziţie pentru a împiedica trecerea Oltului“, cu atât mai mult cu cât ea „se găseşte pe principala comunicaţie a Turciei europene şi statelor Austriei, şi pe frontiera celor două imperii, care sunt inamici naturali“[95]. De la Câineni, până la punctul de frontieră, până la „lazaretul de la Rothenturm (Turnu - Roşu)“ - notează Thomassin - distanţa se parcurge în 2 ore şi jumătate, pe un drum greu de parcurs, cu carul, care trebuie neapărat susţinut de oameni“[96]. Cu lazaretul de la Turnu Roşu, de unde se făcea trecerea în Transilvania, şi în apropierea căruia se afla un post austriac, se încheie şi „Itinerarul“ prin Ţara Românească al căpitanului Thomassin.

---

[90] Merită reţinută descrierea pe care o face capitalei Ţării Româneşti, Bucureşti, oraş aşezat pe „un teren jos şi umed, cu locuinţe rare, înconjurate de curţi şi dependinţe“ şi care numără, după el, 80000 locuitori. Cf. N. Isar, *Les Principautes Roumaines au début du XIX-e siècle*, anexe, loc. cit., p. 85.

[91] „Găieşti est un grand village, chef d'un district et où reside l'Ispravnic ou Gouverneur“. Cf. *Ibidem*, p. 86.

[92] *Ibidem*, p. 87.

[93] *Ibidem*.

[94] *Ibidem*.

[95] Aici, autorul indică crochiul făcut de el, anexat „Itinerarului“. Cf. *Ibidem*, p. 88.

[96] Drumul fusese făcut, cum indica o inscripţie latină săpată în piatră, „de prinţul Eugen, comandantul armatei austriece“ (Eugeniu de Savoia). Cf. *Ibidem*.

În sfârșit, dacă ar fi să ne referim, nu la scrieri rămase în manuscris, ci la lucrări publicate în anii premergători revoluției din 1821, ar fi de semnalat o lucrare modestă, apărută în 1819, la Paris, și aparținând diplomatului de carieră J. M. Tancoigne. Este vorba de lucrarea intitulată *Lettres sur la Persie et la Turquie d'Asie*, și care cuprinde unele referințe privitoare atât la Țara Românească cât și la Moldova. Călătoria autorului în Principate avusese loc însă cu 10 ani în urmă. În toamna anului 1809, acesta intrase în Țara Românească, prin Caraiova, îndreptându-se spre București, un oraș „foarte considerabil"[97], în care a rămas timp de 5 zile și unde a întâlnit pe compatriotul și amicul său, consulul Ledoulx[98]. Apoi, prin Râmnic - locul unei mari bătălii câștigată de Suvorov -, prin Focșani și Galați, aici observând „spectacolul admirabil pe care îl oferea lărgimea Dunării"[99], ajunsese în capitala Moldovei, Iași[100]; de aici, prin Hotin, se îndreptase spre Lemberg, luând apoi calea Vienei, prin Moravia.

Este necesar să precizăm aici că din intervalul premergător revoluției din 1821 datează și călătoriile în Principate - sau chiar șederea mai îndelungată - ale unor francezi care, însă, își publică lucrările în anii 1821-1822, sau chiar după aceste date, unii dintre ei, așa cum vom vedea mai departe, conexându-și amintirile sau observațiile cu relatarea evenimentelor de la 1821.

Între scrierile străine despre români, publicate în răstimpul desfășurării evenimentelor din anii 1821-1822 și din anii următori, cu toate relatând situația social-economică și politică a țărilor române în ajunul revoluției condusă de Tudor Vladimirescu, cele aparținând autorilor francezi alcătuiesc o serie aparte, deosebit de importantă. Sunt scrieri care pun accentul nu atât pe descrierea desfășurării evenimentelor de la 1821, cât pe analiza cauzelor - social-economice și politice - care au dus la ele. Nota caracteristică, cum vom vedea, este critica virulentă la adresa sistemului domniilor fanariote. Odată cu domniile fanariote este aspru condamnată dominația otomană; totodată, critica la adresa acelei părți a boierimii care se făcuse vinovată de colaborare cu domnii fanarioți - în spiritul cunoscutei acuzații adusă și de Tudor Vladimirescu acestei categorii de boieri

[97] Cf. J. M. Tancoigne, *Lettres sur la Persie et la Turquie d'Asie*, t. II, Paris, 1819, p. 174.

[98] Acesta îi dă o misiune diplomatică pentru ministrul de externe francez, aflat atunci la Viena, când aceasta se afla sub ocupația trupelor franceze.

[99] *Ibidem*, p. 275.

[100] Despre acesta notase că este „un oraș drăguț, dar mai bine clădit decât Bucureștii". *Ibidem*, p. 276.

pământeni[101] -, critică pe care o găsim în aceste scrieri, atrage atenția, implicit, asupra caracterului dublu, social și politic, al revoluției din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu.

Pe linia unor mai vechi preocupări franceze privitoare la români și societatea românească, așa cum vom încerca să arătăm, aceste scrieri - este vorba de lucrările publicate - sunt marcate de tendința unei anumite obiectivități, și în acest sens ele și-au îndeplinit menirea de a prezenta în străinătate realitățile românești, de a oferi cititorilor străini o imagine cât mai veridică - dacă nu pe deplin veridică - asupra acestor realități[102]. În orice caz, în raport cu scrierile franceze din etapa anterioară, ele afirmă o linie ascendentă, în unele privințe anticipând publicistica franceză cu caracter militant - pusă în mod deplin în sprijinul cauzei române - din epoca de la 1848.

Din seria lucrărilor franceze publicate în cursul anului 1821, în timpul cunoscutelor evenimente din sud-estul Europei, una dintre cele mai importante aparține unui vechi cunoscător al românilor, contele Salaberry. Este vorba de *Essai sur la Valachie et la Moldavie*, scriere care completează însemnările anterioare ale autorului despre români[103], întregind imaginea capacității acestui autor de înțelegere a situației din Principatele Române.

O altă lucrare despre români, publicată în anul 1821, aparține lui François Recordon, fost secretar al domnitorului Ioan Caragea, aflat la București în cursul anilor 1815-1821[104]. Lucrarea lui, semnificativ intitulată *Lettres sur la Valachie,* era alcătuită dintr-o serie de 10 scrisori pe care de-a lungul acestor ani le trimisese familiei sau unor prieteni. Cum precizează el în prafață, aceste scrisori nu fuseseră concepute pentru a fi date publicității, publicarea lor făcându-se numai la insistențele unor prieteni, „pentru a satisface curiozitatea publicului asupra moravurilor și stării actuale a unei țări care atrage acum privirile întregii Europe“[105].

---

[101]Asupra acestei componente a ideologiei revoluției din 1821 - pe care o găsim atât în actele elaborate de Tudor Vladimirescu, cât și în scrierile de tot felul ale epocii -, vezi și N. Isar, *Ideologia generației din epoca de la 1821*, în „Revista de istorie“, t. 34, 1981, nr. 3, p. 417-440.

[102]Ținând seama de bogata bibliografie privitoare la revoluția din 1821, condusă de Tudor Vladimirescu, cu o problematică deosebit de complexă - mai mult complicată în vremea din urmă cu unele apariții editoriale - înțelegem să nu trimitem aici decât la lucrări din domeniul istoriei ideilor, în care se încadrează și acest text.

[103]Vezi [Salaberry], *Voyage à Constantinople, en Italie et aux Iles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie*, Paris, an. VII /1779/, p. 102.

[104]Asupra lui vezi și N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, t. III, 1929, p. 121-126.

[105]Cf. *Lettres sur la Valachie, cu Observations sur cette province et ses habitans, écrites de 1815 à 1821, avec la relation des derniers événéments qui y ont lieu*, par F[rançois] R[ecordon], Paris, 1821, p. 3-4.

Sub raport documentar interesează și descrierea făcută de el capitalei și altor câteva orașe de seamă ale Țării Românești: Târgoviște, Craiova, Buzău, Argeș și altele[106]. Să observăm, însă, că există în lucrarea lui Recordon un tablou ceva mai puțin sumbru în descrierea realităților sociale și politice, excepție făcând sfârșitul lucrării, cu scrisoarea a X-a, în care el analizează mai lucid stările de lucruri din Țara Românească, încercând să schițeze cauzele revoluției din 1821. În raport cu însemnările similare ale lui Salaberry, există o serie de naivități în aprecierile lui Recordon, în tenta lui de a face mai puțin sumbru tabloul societății românești.

O interesantă lucrare, prima din seria celor publicate în cursul anului 1822, aparține lui Ch. Pertusier, *La Valachie, la Moldavie et l'influence politique des Grecs du Fanal*; titlul lucrării sugerează de la sine conținutul ei.

Mai modestă decât lucrările apărute în anul 1821 și citate de noi este broșura lui F. G. Laurençon, *Nouvelles observations sur la Valachie*, publicată la Paris în primăvara anului 1822. Cum menționează în prefață, autorul stătuse în Țara Românească timp de 12 ani[107], întorcându-se la Paris după ce avea să fie martor ocular al evenimentelor din Principate: revoluția lui Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă. Redactându-și lucrarea, cu impresiile despre români, încă de la București, cum mărturisește în aceeași prefață, abia cu întoarcerea sa la Paris, el află de recenta apariție a lucrărilor lui Salaberry, Recordon și cea aparținând unui anonim (Ch. Pertusier). Citind cu interes aceste lucrări, așa cum vom observa, el va face și unele observații critice privind opiniile autorilor vizând soluționarea crizei din Principate.

În cursul anului 1822 apare și broșura fostului consul francez la București, Émil Gaudin, intitulată *Du soulevement des nations chrétiennes dans la Turquie européenne*. Publicată după aproape un sfert de veac de la încheierea misiunii lui Gaudin în Principate, această lucrare, deși a fost semnalată de un oarecare timp[108], nu a făcut până acum obiectul unei analize propriu-zise. Prin ideile pe care le cuprinde, în orice caz, ea întregește imaginea fostului diplomat, reprezentant al republicii franceze, a gânditorului revoluționar, adept al emancipării popoarelor din sud-estul Europei de sub dominația marilor imperii. Așa cum rezultă din titlu, lucrarea prezintă nu numai situația românilor, ci și a altor trei națiuni, bulgară, sârbă, greacă, aflate în situații relativ similare, sugerând soluții pentru emanciparea lor.

---

[106] *Ibidem*, p. 22-24.
[107] F. G. Laurençon, *Nouvelles observations*, p. V.
[108] Vezi Ariadna Camariano-Cioran, *L'acrtivité d'Émil Gaudin*, loc. cit., p. 251-260.

Tot în cursul anului 1822 este publicat la Paris, sub semnătura lui Barthelemy Bacheville, un memorial de călătorie, cu o serie de observații interesante asupra societății românești în ajunul revoluției de la 1821[109]. Este relatată aici călătoria în Principate făcută de cei doi frați Bacheville cu câțiva ani în urmă. Expulzați, ca partizani ai lui Napoleon, cei doi ofițeri veneau la Iași, prin Bucovina, în vara anului 1817. Aici, după primirea permisiunii de ședere, cei doi se angajează în familia boierului Cănănău, ca profesori - unul, Antoine, ca profesor de matematică, al doilea, Barthelemy, ca profesor de limba franceză -; acesta din urmă, căpitanul Barthelemy, autorul propriu-zis al memorialului, renunță la post, pentru a pleca, în aprilie 1818, din Iași la București, iar de aici la Constantinopol, cu gândul de a merge în America și a se înrola în oastea lui Simon Bolivar[110]. Autorul se referă mai întâi la Moldova, apoi la Țara Românească, constatând, așa cum fac și alți călători francezi, asemănarea dintre cele două provincii și locuitorii lor[111].

Din anii care au urmat datează publicarea altor câteva lucrări, consemnând impresii de călătorii cu mult anterioare. Una este cea a contelui de Lagarde, din 1824[112], conținând observații prilejuite de călătoria făcută în Țara Românească cu mai bine de un deceniu în urmă. Elaborat în forma unor scrisori, în genul celor aparținând lui F. Recordon, volumul masiv al contelui de Lagarde cuprinde însemnări despre români cu o veritabilă notă de autenticitate[113], ceea ce explică interesul manifestat în istoriografia română pentru această lucrare și autorul ei[114], cu atât mai mult cu cât acesta va scrie despre români și ulterior[115].

---

[109]Vezi [Barthelemy Bacheville], *Voyage des frères Bacheville en Europe et en Asie*, Paris, 1822.

[110]*Ibidem*, p. 211-214; 219-220. Cf. și N. Iorga, *Călători*, III, p. 86-88.

[111]„Moravurile și obiceiurile valahilor - scrie autorul, după ce se referise la aceștia din urmă - se aseamănă așa de mult cu ale moldovenilor, încât m-aș teme să nu mă repet dacă aș vorbi despre ele. Aceeași stăpânire, aceeași boierime, același cler; slujbele, impozitele, nedreptățile sunt aceleași". Cf. *Ibidem*, p. 225.

[112]Vezi titlul întreg, *Voyage de Moscou à Vienne, par Kiev, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstads; ou Lettres adrésés à Jules Grifith, par le Comte de Lagarde*, Membre des Académies de Varsovie, Cracovie et Naples; chevalier de plusieurs ordres; citoyen polonais par décret du Senat de la République de Cracovie etc., Paris, 1824.

[113]Vezi, în acest sens, și aprecierea lui P. Cernovodeanu, *Les voyageurs français*, loc. cit., p. 739.

[114]Vezi, de pildă, N. Iorga, *Călători*, III, p. 67-73; V. V. Haneș, *op. cit.*, t. I, p. 57.

[115]O altă lucrare a lui Lagarde a fost publicată anonim în limba engleză, în 1831, la Londra, *Noblemen comprising an Account of this Travels and Narrative of this Residence at Vienna, durring the Congress*; aici, autorul, pe marginea aceleiași călătorii în Țara Românească, de la începutul domniei lui Ioan Caragea, aduce o serie de amănunte în raport cu textul din 1824. Vezi C. I. Karadja, *Contele de Lagarde și călătoria sa*, în „Revista istorică", nr. 1-3, 1923, p. 6-10.

În sfârșit, din același an, 1824, datează și cartea lui Marie-Philipp Zallony, *Essai sur les Fanariotes*, în care autorul, deși grec, la origine, face procesul domnilor fanarioți; cum rezultă chiar din mențiunile din subtitlul lucrării[116], ca doctor în medicină în slujba mai multor domni și înalți demnitari otomani, avusese prilejul să se convingă personal de esența politicii domnilor fanarioți și a stăpânilor turci[117].

[116]Vezi titlul complet: *Essai sur les Fanariotes ou l'on voit les causes primitives de leur élévation aux hospodariats de la Valachie et de la Moldavie, leur mode d'administration, et les causes principales de leur chute; suivie de quelques réflexions sur l'état actuel de la Grèce*, par Marc Philippe Zallony, Docteur en medicine, ancien médicin de Jusuf-Pacha (dit le Borgne), Grand-visir, et de son armée, de plusieurs pachas, muphtis, ulémas, ministres de la Hautesse et de divers princes hospodars fanariots etc., Membre de la Société d'Instruction Médicales de Paris, Marseille, avril 1824, 342 p.

[117]Pentru partea privitoare la români din lucrarea sa, vezi traducerea în limba română: Marc-Filip Zallony, *Despre fanarioți*, traducere și prefață de N. Iorga și P. Balș, București, 1897.

CAPITOLUL AL II-LEA

ORIGINEA ROMÂNILOR ȘI TRECUTUL LOR DE LUPTĂ ÎN VIZIUNEA CĂLĂTORILOR FRANCEZI

1. *Originea românilor* s-a aflat în atenţia majorităţii călătorilor sau publiciștilor francezi din epoca Luminilor. Referindu-ne mai întâi la scrierile de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, ar fi de reţinut, de pildă, afirmarea originii latine a românilor sub condeiul contelui d'Antraignes: „Moldova și Muntenia - notează el - au fost altădată colonii romane, cunoscute sub împăratul Traian sub denumirea de Ulpia Traiana. Despărţite apoi de Imperiul roman, aceste regiuni s-au condus prin legile proprii, sub autoritatea unui prinţ autohton"[1]. La originea latină a românilor se referă și contele d'Hauterive. În figurile ţăranilor moldoveni el constata firea voinică a soldaţilor romani; cine vede „chipurile celor care au biruit pe Daci cioplite pe Columna înălțată în amintirea cuceririi lui Traian - scrie el -, nu fără oarecare plăcere le regăsește în Moldova în chipul urmașilor lor"[2]. După ce descrie luptele dintre daci și romani, călătorul francez își exprimă opinia despre dispariţia dacilor și originea pur latină a românilor. Odată învingător, notează el, Traian îi nimici cu totul pe dacii biruiţi, romanii așezându-se într-o ţară „pe care o golise de popor"[3]. Este vorba de o interpretare pe care o găsim și la alţi observatori străini, care este, cum se știe, proprie corifeilor Școlii Ardelene, și care se raportează la stadiul de cercetare de la această dată a unei asemenea importante probleme istorice[4].

Pasionatul călător francez, care a fost prințul Charles de Ligne, tratat „atât de bine" de moldovenii care îl găzduiseră, în însemnările sale își

[1] C. Gane, *op. cit.*, p. 42.

[2] D'Hauterive, *Memoriu asupra Moldovei la 1787*, text bilingv, p. 78/79.

[3] *Ibidem*, p. 32/33. Alte referinţe, p. 34/35; 48/49 ș.a.

[4] Vezi în această privinţă și aprecierea lui P. Cernovodeanu, *Voyageurs français*, loc. cit., p. 739.

mărturisește afecțiunea pentru aceștia, dar și pentru limba lor, care îi amintea că ei „descind din Romani“[5].

Un alt important călător francez de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, contele Salaberry, constată și el originea latină a românilor și, odată cu ea, unitatea de neam a locuitorilor din cele trei provincii istorice, în acest sens notând: „Muntenia ca și Transilvania și Moldova erau cuprinse în timpul romanilor sub numele de Dacia“[6]. La „Cernets“ (Cerneți), de unde începea traseul călătoriei sale în Țara Românească - în 1791 -, venind din Banat, el constată resturile podului lui Traian, care se constituiau în mărturii ale luptelor dintre daci și romani. Ca rezultat al unei masive colonizări, apreciază el, limba latină devenise în Dacia „limba generală“ - limbă care și astăzi - în 1791 - există, puțin coruptă“[7].

Referindu-ne la o altă importantă serie de scrieri franceze despre români - cele din epoca lui Napoleon I - trebuie să constatăm că unele observații privind originea și unitatea românilor găsim în rapoartele primilor consuli francezi, începând cu Émil Gaudin și continuând cu Reinhard[8], dar mai ales în scrierile unor emisari ai lui Napoleon, ale altor diverși călători.

Între însemnările emisarilor lui Napoleon ar fi de reținut cele aparținând ofițerului francez Leclerc; referindu-se la originea locuitorilor din Principate, el afirmă că aceștia sunt descendenți ai romanilor, cuceritori ai acestor locuri[9]. „Numele *Roman* și limba romană s-au păstrat întotdeauna în Dacia - notează el - cu toate năvălirile și pustiirile barbarilor. Locuitorii se numesc încă *Romani*“[10]. Referindu-se la limba română de la începutul secolului al XIX-lea, el notează că aceasta este o latină coruptă, în care au intrat cuvinte ale popoarelor cu care românii s-au aflat în contact; în acest amestec, limba latină a prevalat, „dar ea nu a avut o mai bună soartă decât în alte locuri unde domina altădată“, fiind, după el, chiar mai coruptă decât în alte țări latine[11].

---

[5]*Oeuvre du Prince de Ligne*, t. II, p. 111.

[6]Cf. [Salaberry], *Voyage à Constantinople*, p. 102.

[7]*Ibidem*, p. 103.

[8]Vezi Maria Holban, *Texte d'un rapport*, loc. cit., p. 25.

[9]Dar adaugă, poate cu puțină dreptate, că ei rămân totuși „străini de orice sentiment de glorie“ în legătură cu „străbunii lor“; că ei, de-a lungul istoriei, devenind „sclavii unui popor barbar“, au pierdut, odată cu sentimentul libertății, „gustul științelor, artelor și industriei“. Cf. *Arhivele Naționale Centrale, Microfilme-Franța*, Arch. de Minist. de la Guerre (în continuare A.M.G.), Rola 73/1, p. 555.

[10]*Ibidem*, p. 557.

[11]*Ibidem*. În legătură cu această apreciere, autorul consemnează intenția sa de a publica „gramatici și dicționare valahe, moldovene și franceze“. Ar fi această informație un element de la care pornind, despre acest prea puțin cunoscut Leclerc, am putea să aflăm, în viitor, câteva date. Nu este exclus, după opinia noastră, să fie vorba de autorul de mai târziu al unei cărți despre Platon, anume Victor Leclerc, carte recenzată într-o cunoscută publicație franceză („Journal de Savants“, iunie 1819, p. 323-325).

Constatarea privind descendenţa latină a locuitorilor Principatelor - din colonia romană stabilită de Traian în Dacia - şi caracterul latin al limbii române o găsim, de asemenea, la colonelul Guilleminot, emisarul lui Napoleon I la tratativele încheiate cu armistiţiul de la Slobozia[12].

Un alt ofiţer francez, de data aceasta un emigrant, contele Rochechouart, cum observa N. Iorga, recunoştea originea latină a românilor „după frumuseţea, regularitatea de trăsături şi puternica alcătuire a populaţiei, mai ales a ţăranilor“[13]. Constatând caracterul latin al limbii locuitorilor, călătorul francez semnala pretenţia acestora de a fi descendenţi ai coloniştilor romani din Dacia[14].

Observaţii interesante asupra originii românilor, descendenţi ai populaţiei romanizate colonizate de Traian[15], face şi generalul Langeron, emigrant francez aflat în serviciul Rusiei.

Mai ample sunt referinţele privitoare la români aparţinând călătorilor-publicişti francezi din epoca de la 1821. Primul din seria acestora, contele Salaberry, în noua sa lucrare despre Principate, pare a sublinia de data aceasta ideea dublei descendenţe daco-romane a locuitorilor Principatelor. Creionând imaginea strămoşilor geto-daci, el scrie: „Valahii şi Moldovenii erau înţeleşi altădată sub numele generic de Daci, popor cunoscut în antichitate ca foarte viteaz“[16]. Pe mai multe pagini el scrie despre războaiele dintre romani şi daci, conduşi de Traian şi Decebal, scoţând în evidenţă eroismul celor din urmă[17], reluând, completând şi rectificând datele din lucrarea sa anterioară privind originea românilor[18].

Un alt călător francez din aceeaşi serie, Ch. Pertusier, în lucrarea sa despre Principate, referindu-se la originea latină a românilor, consemnează descendenţa numelui de „Valahia“ şi numelui locuitorilor săi din imaginarul latin Flaccus; în acest context, el aminteşte de ruinele podului lui Traian de la Severin, se referă la valurile de populaţii migratoare şi precizează că „Valahia“ s-a desprins de Imperiul Roman în vremea împăratului Aurelian[19].

---

[12]Cf. N. Isar, *Les Principautés Roumaines au début du XIX-e siècle*, anexa 1, loc. cit., p. 80 (Arh. Naţ. Centrale, Microfilme-Franţa, A.M.G., Rola 173/1, p. 620-621).

[13]Cf. N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. II, t. III, p. 142.

[14]Cf. Marcel Émerit, *Le voyage en Moldavie du Comte de Rochechouart (1806-1807)*, în „Revue historique du sud-est européenne“, an. XI, nr. 1-3, 1934, p. 25.

[15]Cf. Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I/3, p. 71-72.

[16]Salaberry, *Le Comte. Essai sur la Valachie et la Moldavie*, p. 13.

[17]*Ibidem*, p. 4-11.

[18]*Voyage à Constantinople*, 1799, p. 102-114.

[19]Ch. Pertusier, *La Valachie, la Moldavie*, p. 11-12.

Cu referire la originea lor își începe lucrarea despre locuitorii Principatelor și un alt publicist francez, martor al evenimentelor de la 1821, F. G. Laurençon. „Se știe - notează el - că Valahia și Moldova formează ceea ce se numea altădată Dacia", amintind în acest context de „viguroasa rezistență" a lui Decebal în fața romanilor conduși de Traian[20].

Din aceeași serie, un mai vechi călător francez în Principate, autor peste timp - ca și contele Salaberry - al unor noi însemnări despre români, Émil Gaudin, se oprește și el asupra originii comune latine a locuitorilor Principatelor. „Poporul moldovean, care ocupă această zonă a vechii Dacii, întinzându-se de la Nistru la Dunăre - scrie el -, dacă este să judecăm după idiomul său, este în mod evident născut din acești coloniști romani pe care Traian și succesorii săi i-au adus acolo după rezistența lui Decebal și distrugerea regatului său"[21]. Originea comună latină constituia pentru publicist punctul de plecare pentru afirmarea - la data publicării scrierii, 1822 - a caracterului unitar al locuitorilor celor două provincii. „Națiunea valahă și moldoveană - subliniază el -, cu toate că se află împărțită în două administrații separate, este asemănătoare, formează un singur și același popor[22].

În sfârșit, din aceeași serie a publiciștilor din epoca de la 1821, merită să menționăm aici însemnările despre originea latină a românilor aparținând contelui de Lagarde. Constatând și el la locuitorii Principatelor conștiința propriei descendențe, notează: „Valahii asigură că ei descind din Romanii exilați, sprijinind această pretenție prin numele lor de *Romani* și din care cauză Valahia se numește încă *Țara Rumânească*, adică țară romană"[23]. Cât privește limba locuitorilor, precizează el, aceasta „provine din latină, coruptă de un amalgam de cuvinte slave, turcești și tătare"[24]. În pofida acestui „amalgam" lingvistic, călătorul francez acceptă și el continuitatea dacică, deci, originea daco-romană, între altele observând că îmbrăcămintea țăranilor „este cu totul asemănătoare cu aceea a Dacilor reprezentați pe Columna lui Traian la Roma"[25].

2.*Trecutul de luptă și ideea capitulațiilor*

Începând cu J. L. Carra[26], în majoritatea lor, călătorii francezi în Principatele Române se referă la lupta pentru independență a românilor în evul mediu sub conducerea unor mari voevozi, în acest context, unii dintre ei abordând și problema capitulațiilor încheiate cu Poarta Otomană.

---

[20]F. G. Laurençon, *Nouvelles observations*, p. 1-2.
[21]É. Gaudin, *Du soulevement des nations chrétiennes*, p. 48.
[22]*Ibidem*, p. 47.
[23]Cf. *Voyage de Moscou à Vienne*, p. 323.
[24]*Ibidem*.
[25]*Ibidem*.
[26]J. L. Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, p. 9-10.

Între călătorii de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, contele d'Antraigne, referindu-se la lupta pentru independență desfășurată de-a lungul mai multor secole de ev mediu, admite o supunere condiționată față de turci, sub Soliman cel Mare - o supunere condiționată în primul rând de păstrarea domnilor pământeni și a unei depline autonomii interne. „Dar, succesorii lui Soliman - precizează el - nu s-au ținut de cuvânt", ei aducând în cele din urmă în scaunele Principatelor domni fanarioți, recrutați mai cu seamă din rândul dragomanilor Porții[27].

Contele d'Hauterive, la rândul său, subliniază trecutul de glorie al Moldovei, apreciind pe Ștefan cel Mare drept „unul dintre oamenii cei mai mari ai veacului său și cel mai mare Domn pe care l-a avut Moldova"; acesta, notează el, ținuse Moldova sub o neatârnare desăvârșită"[28], dar a transmis urmașilor săi, spre sfârșitul vieții, îndemnul unei înțelegeri condiționate cu turcii.

Interesante sunt referințele privind trecutul de luptă al românilor în scrierile lui Salaberry. În calea valurilor populațiilor migratoare, Principatele Române, cu „domnii lor", au reușit să reziste[29]. De-a lungul evului mediu ele au reușit să facă față cu succes pericolelor care veneau din partea puterilor vecine, Ungaria și Polonia, folosind rivalitățile dintre ele; apoi, au făcut față pericolului otoman, până în epoca bătăliei de la Mohacs, când ajung sub dominația otomană[30].

De reținut este aprecierea pe care Salaberry o face în această schiță istorică asupra lui Mihai Viteazul, „le célèbre Michel de Valachie", cel care încearcă eliberarea de sub turci. „Tentativele sale - crede el - nu au reușit niciodată, nefiind susținute decât de curajul și geniul unui singur om pe care națiunea sa nu îl urma"[31].

Ca rezultat al luptei românilor, scrie el mai departe, turcii le-au acordat „privilegiul" domnilor pământeni, dar l-au anulat în urma acțiunilor lui Constantin Brâncoveanu și Dimitrie Cantemir; de la această dată, în condițiile instaurării domniilor fanariote, istoria românilor intră în etapa cea mai sumbră.

---

[27]C. Gane, *op. cit.*, p. 43.

[28]D'Hauterive, *Memoriu*, p. 62/63.

[29]În timpul invaziei tătarilor, survenită la capătul atâtor năvăliri, se produce, după el, o situație deosebită: muntenii și moldovenii sunt obligați să se refugieze în Transilvania, punându-se sub protecția regilor unguri pentru ca, apoi, după retragerea tătarilor, ei să revină în patrie, odată cu descălecatul lui „Radolphe Noir", în Muntenia, și a lui Bogdan în Moldova. Vasale inițial regilor maghiari, curând aceste țări se declară independente. Cf. Salaberry, *Voyage à Constantinople*, p. 106.

[30]*Ibidem*, p. 106-107.

[31]Reținem din această observație recunoașterea indubitabilă a meritelor lui Mihai Viteazul; aprecierea că „națiunea" nu l-a urmat pe domnul primei uniri politice a românilor ține de o mentalitate proprie omului modern, dacă nu cumva ea vizează o aluzie la atitudinea unor boieri din jurul domnului.

„Astfel - notează el - Valahia și Moldova, de la monarhia independentă, au trecut apoi la oligarhia feudală și, în sfârșit, au căzut sub jugul dur și distrugător al domnilor străini, sclavi ei înșiși ai unui guvernământ revoltător și tiranic“[32].

*

* *

Publicistul la care ne-am referit, contele Salaberry, va relua considerațiile sale asupra trecutului istoric al românilor în lucrarea sa din 1821; scrierile publiciștilor francezi din anii 1821-1822, în general, conferă un spațiu mai amplu acestei preocupări decât scrierile precedente din epoca lui Napoleon; acestea din urmă sunt scrieri care, în majoritatea lor, așa cum vom vedea, înscriindu-se în sfera unei stricte oportunități, se opresc numai tangențial asupra trecutului istoric, insistând cu deosebire asupra stărilor de lucruri contemporane lor.

Trebuie menționat că viziunea publiciștilor francezi asupra trecutului de luptă a românilor, la care ne-am referit, precum și ideea după care instaurarea domniilor fanariote pune capăt adevăratei istorii a românilor se regăsesc în cele mai multe dintre scrierile franceze privitoare la români din epoca Luminilor. Le regăsim, de pildă, într-o altă scriere din seria la care am început să ne referim, publicată în 1822 și aparținând lui Ch. Pertusier. Amintind de Negru Vodă, „întemeietorul“ principatului Țării Românești, el subliniază îndelungata rezistență față de primejdiile din afară, până când, în sfârșit, Mahomed al II-lea supune țara, dar numai în anumite condiții. „Valahia - scrie el -, cu toată condiția de tributară în care cădea, păstra domnii săi, sub sancțiunea suzeranului și dreptul de a administra fără nici un amestec al Porții“[33]. Turcii însă, arată el în continuare, au încălcat libertățile promise, ajungându-se astfel la război, în primul rând sub Mihai Viteazul, după restabilirea dominației otomane în secolul al XVII-lea, urmând, la începutul celui următor, instaurarea regimului fanariot și odată cu aceasta o treptată decădere.

Constatând asemănarea de ordin istoric, economic, social și politic din Țara Românească și Moldova[34], Ch. Pertusier se referă și la trecutul de luptă al moldovenilor; el trece în revistă momentele de glorie din trecut, scoțând în

---

[32]*Ibidem*, p. 114.

[33]Ch. Pertusier, *La Valachie, la Moldavie*, p. 13.

[34]*Ibidem*, p. 36.

[35]*Ibidem*, p. 40.

evidență figura lui Ștefal cel Mare, subliniind apoi momentul supunerii Moldovei sub Bogdan al III-lea, în condițiile păstrării depline a autonomiei, a libertății religioase, a dreptului de alegere a domnilor[35]. În acest context, publicistul atrăgea atenția asupra consecințelor contemporane ale înțelegerii cu turcii din vremea lui Bogdan al III-lea[36].

Despre rezistența victorioasă a românilor în evul mediu, în fața politicii expansioniste a unor state vecine ca Ungaria și Polonia, amintește în lucrarea sa și F. Laurençon[37], referindu-se apoi la relațiile cu Poarta și schimbarea situației Principatelor odată cu instalarea administrației domnilor fanarioți[38].

O schiță asupra trecutului istoric al românilor aflăm și în scrierea contelui Lagarde din 1824. După ce amintește de loviturile primite de români în epoca migrațiilor, referindu-se la Țara Românească, el subliniază rezistența în fața politicii de expansiune a Ungariei, iar apoi evoluția raporturilor cu Poarta; transformată în 1418, după moartea lui Mircea cel Bătrân, într-un „fief" al Imperiului Otoman, ea va ajunge la o maximă decădere câteva secole mai târziu, odată cu instalarea domnilor greci din Fanar[39].

În sfârșit, însemnări despre trecutul istoric al românilor găsim și într-o altă lucrare de limbă franceză publicată după 1821, aparținând lui Philipp Zallony, grec la origine. Este vorba, de fapt, de reproducerea în lucrare a textului unui articol apărut în „Journal des Débats" din 5 mai 1823, Filipp Zallony adoptând părerile autorului anonim al articolului - păreri cu atât mai interesante, sub raportul imaginii societății românești în Franța, cu cât ele apăreau în paginile cunoscutei publicații franceze. Se observă, mai întâi, în acest text, că românii - descendenții dacilor și romanilor - de-a lungul mai multor secole au rezistat în fața loviturilor succesive ale populațiilor migratoare, pentru ca la capătul lor, pe un întins teritoriu geografic, între Carpați, Tisa și Dunăre, să se organizeze în state independente[40]; prin luptă, se notează mai departe, acestea au reușit multă vreme să reziste în fața unor state vecine puternice, ca Ungaria și Polonia. Apoi, împotriva turcilor, „Muntenii și Moldovenii au susținut o luptă inegală, dar plină de fapte eroice, puțin cunoscute de Europa civilizată"; mai ales Ștefan cel Mare, „vestitul domn

---

[36]*Ibidem*, p. 41. Referindu-se la aceasta, el notează: „Actul solemn încheiat ar putea fi opus și astăzi Otomanilor - care, trebuie spus, întotdeauna țin să fie observatori riguroși ai tratatelor -, dacă el nu ar fi fost dat flăcărilor, ca un act cu titlu de sclavie, în primele avânturi izbucnite în Moldova odată cu succesele trecătoare ale lui Ioan Sobieski".

[37]F. G. Laurençon, *Nouvelles observations*, p. 2.

[38]*Ibidem*.

[39]*Voyage de Moscou à Vienne*, p. 323.

[40]Cf. Marc-Filip Zallony, *Despre fanarioți*, p. 76.

al Moldovei", timp de o jumătate de veac se luptă eroic cu turcii, umilind orgoliul lor. Numai după transformarea Ungariei în pașalâc, apreciază autorul, românii au fost obligați să se înțeleagă cu turcii, în mod condiționat; dar, privilegiile promise sunt treptat încălcate, în cele din urmă Poarta instituind regimul domnilor fanarioți, odată cu acesta Principatele Române intrând într-o etapă de decădere deplină[41]. Publicat în 1823, autorul articolului, reprodus de Ph. Zallony, în încheiere, saluta recenta restabilire în Principate a instituției domniei pământene, prin numirea lui Grigore D. Ghica în Țara Românească și a lui Ioniță Sandu Sturdza în Moldova; era, de fapt, cum precizează autorul, restabilirea unui vechi drept al Principatelor Române, care stârnea în cele două provincii vii speranțe pentru îndreptarea relelor din trecut[42].

[41]*Ibidem*, p. 77-79.

[42]Așa cum semnalează în articolul reprodus, autorul anonim al acestuia, în călătoria sa, se întorsese din Basarabia în Moldova de dincoace de Prut, pe la sfârșitul lui februarie 1823, într-un moment când în țară ar fi domnit „cea mai perfectă liniște", domnia lui Ioniță S. Sturdza stârnind „o obștească încredere și iubire"; la această dată, adaugă autorul, el ar fi fost de față la întoarcerea din exil a mitropolitului Veniamin Costache, „în ale căruia virtuți, experiență și autoritate toți moldovenii au cea mai mare încredere". Cf. *Ibidem*, p. 81.

CAPITOLULUL AL III-LEA

CRITICA DOMNIILOR FANARIOTE ÎN SCRIERILE CĂLĂTORILOR SAU MISIONARILOR FRANCEZI

De la prima carte franceză despre români din epoca la care ne referim, cea aparținând lui J. L. Carra, constatăm o critică virulentă la adresa domniilor fanariote, corelată cu condamnarea dominației otomane. Publicistul la care ne referim aici demască caracterul despotic al domniilor fanariote și, odată cu el, racilele administrației și justiției din epoca fanarioților[1]. Din păcate, soluția pe care el o propunea pentru salvarea Principatelor era înlocuirea dominației otomane cu aceea a unei alte mari puteri, cu o civilizație mai avansată, anume, Austria[2]. Vom vedea că, în raport cu această „soluție" a lui Carra, alți publiciști sau călători francezi vor pune în circulație diverse alte soluții, presupunând o mai profundă înțelegere a realităților românești.

Cu privire la acesteaspecte la care ne referim - sistemul domniilor fanariote și dominația otomană -, un alt călător francez, contele d'Antraigne, așa cum s-a observat[3], oferă un exemplu de spirit critic. Critica acestor aspecte, cum vom observa în alt loc, era făcută de el în strânsă legătură cu analiza evoluției relațiilor româno-otomane de-a lungul secolelor.

Observator critic la adresa domnilor fanarioți, relativ în aceiași ani, cum rezultă din însemnările sale, era și baronul François de Tott. Odată cu instaurarea domniilor fanariote, notează el, referindu-se la situația Principatelor, „aceste țări nenorocite, puse adeseori la mezat, au ajuns să geamă în curând sub asuprirea

[1]J. L. Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, p. 20-21; 137-138; 142-143; 147.

[2]Vezi observația și la P. Cernovodeanu, *Les voyageurs français*, loc. cit., p. 746. De menționat aici că, într-o altă lucrare a sa anterioară cu puțin „Istoriei Moldovei", propunând desființarea Imperiului Otoman, Carra se gândea la reconstituirea statului polonez și încorporarea în el a Principatelor Române. Cf. *Essai particulier de politique dans lequel on propose un partage de la Thurquie européenne*, Constantinople, 1777, p. 66.

[3]P. Cernovodeanu, *Voyageurs français*, loc. cit., p. 740.

cea mai cruntă“; ele se află sub apăsarea dărilor și abuzurilor de tot felul, încât s-ar zice că „despotul (n.n., domnul), a cărui menire nu este decât să distrugă, socoate că trebuie să ceară tot mai mult pe măsură ce oamenii se împuținează, iar pământul își pierde din rodnicie“[4].

În anii războiului ruso-austro-turc din 1787-1792, în însemnările călătorilor francezi, critica acestor aspecte este corelată, în multe cazuri, cu evoluția evenimentelor militare. Contele Charles de Ligne sesiza opresiunea otomană în înfățișarea oamenilor, în chiar orientalizarea moravurilor și a portului[5]. Călătorul condamnă în termeni categorici consecințele dominației otomane, constatând totodată năzuințele de independență ale „dragilor săi moldoveni“, cărora le adresează întreaga lui compasiune. „Bănuiți de ruși de a avea simpatie pentru austrieci - notează el -, suspectați de cei din urmă ca fiind atașați turcilor, ei doresc despărțirea de unii pe cât se tem de ocupația altora“[6]. Adresându-se monarhilor marilor puteri interesate, Rusiei și Austriei, în primul rând, „arbitrilor destinelor acestor sărmani muritori“, el le cere să repare daunele aduse umanității, „lăsând în pace pe acești bieți moldoveni, țara lor atât de frumoasă, pentru care întreaga Europă ar striga, dacă ei ar conveni s-o cucerească[7]. Devenind independenți de „tiranii Orientului“, în primul rând ar înceta domniile fanariote[8], cu abuzurile lor, ei guvernându-se „singuri“.

Un alt francez, la această dată, ofițerul-conte de Ferrière-Sauveboeuf, referindu-se la intrarea fără nici o greutate a trupelor austriece în București, constată că „locuitorii au dovedit atâta râvnă să primească pe noii stăpâni, încât restul provinciei nu a trebuit să se opună deloc eforturilor victorioase ale Casei de Austria“[9]. În raport de situația momentului, observând riscul ca Țara Românească să rămână sub ocupația trupelor austriece, el scrie că această țară „este locuită de un popor care trebuie să prefere în toate privințele administrația unui domn creștin decât a tiraniei otomanilor care îl molestează din timp în timp, *cu toate capitulațiile lor* (subl. ns., N.I.), și îl face să suporte în timpul

---

[4]Apud P. Cernovodeanu, *Societatea feudală românească*, p. 146-147.

[5]„Constantinople - observă el - donne le ton à Jassy, comme Paris à Province, et le modes arivent encore plus tôt. La jaune était la couleur favorite des sultans; elle est devenue à Jassy celles de toutes femmes“. Cf. *Oeuvre du Prince de Ligne*, t. II, p. 108.

[6]*Ibidem*, p. 110.

[7]*Ibidem*.

[8]Asupra lor, de Ligne se exprimă într-un mod nuanțat, căci domnul fanariot „est forcé d'être un despôte et un fripon, pour faire sa cour à la Porte Ottomane (*Ibidem*, p. 111). De altfel, domnului Moldovei, la data vizitei sale la Iași, îi face un portret pozitiv (vezi în vol. III, din *Oeuvre*, în „Mélanges historiques“, p. 285-288, articolul *Mavrocordato*).

[9]Cf. Le Comte de Ferrière-Sauveboeuf, *Mémoires historioques*, vol. II, p. 176-177. Se referă aici și la domnul Țării Românești: „le sieur Mauroyani, grec dans toute la force du terme“ (*Ibidem*, p. 173).

războiului toate greutățile impozitelor cele mai oneroase"[10]. Cât privește Moldova, se părea, credea călătorul francez, judecând lucrurile în raport de evoluția evenimentelor militare, că ea urma să rămână sub ocupația trupelor rusești, caz în care această țară, „una dintre cele mai bune ale Europei", ar fi devenit „cea mai frumoasă posesie a Rusiei"[11].

Note critice găsim și la contele Salaberry, care scrie despre „jugul dur" al domnilor fanarioți și despre spiritul „tiranic" al stăpânilor lor de la Constantinopol[12].

Referințe de acest gen se găsesc, de asemenea, în rapoartele consulilor francezi de la București și Iași, la É. Gaudin, la L. J. Parrant, care notează, între altele, că dominația otomană prin teama pe care o inspiră paralizează întreaga viață economică a Principatelor[13]; în sfârșit, la Saint-Luce, care scrie despre domnii fanarioți că sunt oameni pentru care banii fac totul[14] ș.a.

*

* *

Relatări mai ample asupra acestor aspecte găsim în scrierile ofițerilor - emisari ai împăratului Napoleon sau emigranți: Leclerc, Reinhard, Aubert, Guilleminot, contele de Moriolles ș.a.

Leclerc, de pildă, propunându-și să analizeze cauzele pentru care în Principate „bogățiile atât de mari oferite de natură și atât de cercetate în alte țări sunt neglijate", constata, citând pe Ch. Peyssonnel și alții, că frica de turci, „dorința de a ascunde aceste tezaure lăcomiei insațiabile a turcilor", paralizează orice inițiativă. „Indolența administrației", a domnilor fanarioți, dar și a boierilor, își au explicația în bună măsură în această teamă „de a pierde odată cu bogățiile puțina libertate pe care stăpânii le-o lasă"[15].

Cauzele erau complexe și veneau din trecut. „Această letargie profundă care copleșește și abrutizează națiunea", scrie el, nu era o boală care survenise subit, ci „era urmarea unui lung despotism care abătea puțin câte puțin sursele

---

[10] *Ibidem*, p. 177.

[11] Să observăm că textul nu permite a deduce acordul autorului la aceste intenții, el consemnându-le numai.

[12] Cf. *Voyage à Constantinople*, p. 114, 122.

[13] Hurmuzachi, *Documente*, Supl. I/2, p. 172.

[14] *Ibidem*, vol. XVI, p. 665.

[15] Leclerc citează aici, după Peyssonnel, cazul unui boier din Țara Românească care, în vremea lui Mihail Racoviță, descoperise o mină în colaborare cu un neamț, dar la cererea domnului, căruia „s-au alăturat și boierii divanului", a trebuit s-o închidă, de teama „tiraniei turcilor". Cf. *Arh. Naț. Centrale, Microfilme-Franța*, M.A.G. Rola 173/1, p. 554-555.

vieţii, care oprea, în sfârşit, toate energiile sufletului şi care sfârşea prin a provoca o stagnare generală şi mortală tuturor stărilor de ordin politic“[16]. Într-o asemenea situaţie domnii nu aveau decât o grijă: să se asigure în privinţa efectului intrigilor care se fac la Constantinopol, căutând „să satisfacă continuu lăcomia insaţiabilă a marelui vizir, sau altor înalţi funcţionari ai Porţii“, „ideea de a face fericirea supuşilor“ fiindu-le cu totul străină[17]. Dominaţia Porţii, cu toate consecinţele ei, constituie, în ultima instanţă, factorul esenţial incriminat de autor: „O politică crudă şi barbară nu permite turcilor de a suferi un popor luminat, bogat şi înfloritor la frontierele sale, şi revoluţiile frecvente ale Seraiului, schimbările încă mai frecvente ale domnilor, destrăbălarea neînfrânată a turcilor, acolo se vădesc în toată regula“[18].

Scriind despre dominaţia otomană, Leclerc se referă la numeroasele obligaţii economice faţă de Poartă - tribut, dările extraordinare în bani - precum şi la consecinţele lor asupra populaţiei. Domnul nou numit trebuie să strângă bani pentru a achita numeroasele îndatoriri contractate la Constantinopol, dar mai ales pentru a strânge rezerve suficiente cu scopul de a trăi comod când urma să fie înlocuit, „în cazul când nu-şi pierdea capul“. În consecinţă, domnul trebuie să folosească faţă de mulţimea birnicilor ţării „extorcările cele mai strigătoare la cer şi cruzimile cele mai oribile“, aducându-i pe această cale „în cea mai neagră mizerie“[19].

Referindu-se la fenomenul depopulării în Muntenia, într-o ţară ale cărei bogăţii naturale ar fi putut hrăni o populaţie de 5-6 ori mai mare, Leclerc notează: „Administraţia foarte despotică a Turcilor, dările cu care Domnul este obligat să supraîncarce ţara pentru a putea plăti anual şi a câştiga amici puternici la Constantinopol, maniera tiranică în care sunt ridicate aceste dări, vexaţiile boierilor care se răzbună pe vasalii lor pentru dispreţul cu care turcii îi încearcă, războaiele în care Poarta a fost adesea antrenată, ale căror urmări Muntenia le-a resimţit din plin şi al cărui teatru ea a fost mereu, barbariile şi cruzimile

[16] *Ibidem*, p. 555.

[17] *Ibidem*, p. 555-556; „La plus simple démarche vers un tel but, suffirait pour appresantir le jug aux malhereux pays“ (*Ibidem*, p. 556).

[18] *Ibidem*.

[19] *Ibidem*, p. 359.

[20] *Ibidem*, p. 556.

[21] Leclerc adoptă teza unor călători anteriori privind emigrarea unor ţărani munteni peste munţi, în Transilvania, unde ar domni, după el, „o politică înţeleaptă“, unde sunt primiţi „cu braţele deschise“ şi unde ei găsesc „prin asemănarea pământului, a moravurilor şi a limbii, o a doua patrie“ (*Ibidem*).

[22] *Ibidem*, p. 552. „Les Valaks - notează el - y trouvent un azile assuré contre la rage de leurs tyrans, qui se gardent bien de les y chercher, tant ils craignent les embûches et la fermeté de ceux qui les habitent“.

trupelor (de ocupație) în trecerea lor, ciuma pe care chiar acestea o lăsau în urma lor; toată această mulțime de flageluri distrugătoare, din care numai unul singur este suficient pentru a devasta țara cea mai înfloritoare, contribuie în mod egal la scăderea numărului locuitorilor acestei provincii, și face să crească zi de zi emigrarea lor“[20]. Pentru a scăpa de asupritorii lor, pentru a subzista acestor flageluri, o parte din locuitorii de rând emigrează în provinciile învecinate[21], dar găsesc și alte forme de rezistență, folosind condițiile de relief. „Ravagiului războiului“ s-ar datora, de pildă, notează el, faptul unei populări mai dense a regiunilor de munte, munții devenind „refugiul nenorociților locuitori“, ale căror căi erau inaccesibile „tiranilor lor“[22].

La rândul său, ofițerul-diplomat Reinhard condamnă sistemul domniilor fanariote; el se declară convins că situația Principatelor, date fiind bogățiile lor, s-ar schimba în bine într-un timp relativ scurt, cu condiția schimbării sistemului de administrație. Cu o altă administrație, „un gouvernement régulier“, notează el, acestea ar putea să fie comparate cu Statele Unite ale Americii[23]. Referindu-se la fenomenul emigrării, la lipsa brațelor de lucru pentru valorificarea resurselor imense care zăceau ascunse, el arată că erau necesare, înainte de toate, măsuri pentru creșterea populației, „nu prin colonizări - precizează el -, ci prin creșterea naturală a celei existente“. Toate „îmbunătățirile“ sunt posibile: „Nu este vorba decât de a schimba sistemul administrației și al impozitelor“[24].

Referindu-se la situația politică a țărilor române, diplomatul afirmă convingerea sa privind caracterul lor unitar“[25]. Expuse ofensivelor de cucerire ale puterilor din vecinătate, de multe secole, observă diplomatul, „ele au servit ca arenă luptelor barbare ale ambiției și fanatismului“[26]. „Degradarea lor este opera evenimentelor (întâmplărilor) și ceea ce ar trebui să ne mire, dacă nu am cunoaște cât de mult oamenii sunt capabili să sufere, ar fi să găsim încă la ei o singură casă sau o singură familie“[27].

În privința țelurilor politice ale Austriei, diplomatul francez observă - spre deosebire de mulți călători - că „Valahii din Dacia Cisalpină (din Transilvania și Banatul Timișoarei) sunt cei mai nenorociți, mai oprimați și mai degradați decât cei din Dacia Transalpină“[28]. În Țara Românească și Moldova, Austria

---

[23]Cf. Maria Holban, *Texte d'un rapport inédit*, loc. cit., p. 240.

[24]*Ibidem*, p. 241-242.

[25]„La Moldavie, la Walachie et la Bassarabie“, notează el, „sous le point de vue politique ces trois provinces ne peuvent être séparées“. Cf. *Ibidem*, p. 242.

[26]*Ibidem*.

[27]*Ibidem*.

[28]*Ibidem*, p. 243. Atitudinea lui, potrivnică soluției cuceririi de către Austria a provinciilor românești, reiese în mod categoric când se referă la Bucovina: „La Bukowine est restée à peu près au même pont où elle était il y à trente ans; elle est encore plus moldave qu'autrichienne“. *Ibidem*, p. 145.

„a pierdut orice considerație", iar din punct de vedere strategic, linia Carpaților constituia pentru ea o linie de apărare mai sigură decât altele, soluția încorporării celor două principate fiind deci exclusă din toate punctele de vedere. Supunerea în continuare, însă, a Principatelor față de Turcia, continuarea dominației otomane nu mai erau posibile: „Supuse față de Imperiul Otoman, ele vor fi întodeauna în ultimul eșalon al decăderii, înjosirii și sclaviei, și administrația lor nu se va ocupa niciodată de ziua de mâine". Dar, nici înlocuirea fanarioților cu domni pământeni nu era o soluție pentru Reinhard; dimpotrivă, „departe de a îndepărta răul, aceasta l-ar agrava, rasa boierilor nefiind proprie a da domni", ei luptându-se între ei pentru putere[29].

Din seria soluțiilor posibile, existau două alternative: sau acceptarea încorporării la Rusia, față de care, oricum, ele cu greu puteau să-și apere granițele, și cu care aveau comun religia, sau, împreună cu alte țări din Peninsula Balcanică, Bosnia, Serbia, Bulgaria, ele să constituie o „Confederație a Dunării", independentă, pusă numai sub protecția marilor puteri (Franța, Rusia, Austria și „chiar Turcia")[30]. Deși pune în discuție aceste două opțiuni, se întrevede o preferință a diplomatului francez pentru ultima din ele, care viza prioritatea protecției de către Franța[31].

Cristina Reinhard, în răstimpul șederii la Iași, în anul 1806, pe lângă o serie de observații interesante de ordin politic privind misiunea soțului, constată urmările nefaste ale războiului abia început pentru teritoriul Moldovei. „Această nenorocită țară - scrie ea - este teatrul tuturor grozăviilor; se înjunghie, se pradă și se dă foc"[32].

Un alt ofițer francez, căpitanul Aubert, referindu-se tot la Moldova, la situația ei politică, dar și la resursele economice ale ei, care rămân neexploatate, notează că Turcia era „un obstacol în calea ameliorării acestei țări"[33]. La fel, despre Țara Românească, constatând că „ea seamănă foarte mult cu Moldova și deține aproape aceleași resurse", că „este supusă acelorași greutăți sub administrația Porții Otomane", acest călător apreciază că ea nu și-ar putea ameliora situația decât „dacă s-ar afla sub o altă administrație"[34].

Referințe ample privind situația Principatelor Române, în raport cu sistemul domniilor fanariote, politica Porții și războaiele ruso-turce, găsim în lucrarea

---

[29]*Ibidem*, p. 244.

[30]*Ibidem*, p. 245-246.

[31]Această propunere viza, evident, și o anumită preponderență a protectoratului Franței. Cf. M. Holban, *Rapport sur la Valachie et la Moldavie*, loc. cit., p. 243-244; Vezi și P. Cernovodeanu, *Voyageurs français*, p. 747.

[32]Cristina Reinhard, *O pagină din viața românească*, p. 43.

[33]M. Émerit, *L'enquête de Napoleon I-er*, loc. cit., p. 182.

[34]*Ibidem*, p. 195.

colonelului Guilleminot. După militarul francez, „starea deplorabilă în care se găsesc în prezent aceste două principate" își avea cauzele în: „războaiele frecvente al căror teatru erau, și pe care Poarta le-a susținut aici împotriva Poloniei, Rusiei și Austriei; indisciplina trupelor otomane; incursiunile tătarilor din Bugeac, care aduceau locuitorii în robie; jafurile lui Pazvan-Oglu și ale garnizoanelor fortărețelor turcești de la Nistru și Dunăre; corvezile excesive pentru repararea acestor cetăți; schimbările frecvente ale domnilor greci, cărora le este încredințată administrația; insațiabila lăcomie a clerului; rapacitatea boierilor"[35].

Sub o altă administrație, „cu fertilitatea considerabilă a solului lor și comerțul pe care îl avantajează situația lor topografică", aceste provincii ar putea deveni, subliniază Guilleminot, „una dintre țările cele mai bogate ale Europei; în timp ce ele astăzi, în acest moment, nu prezintă decât tabloul trist al devastării, mizeriei și pustiirii"[36]. S-a remarcat, observa el, că munții Carpați sunt mai populați și mai cultivați decât restul țării și aceasta din considerente care privesc starea politică. „Locuitorul găsește acolo - scrie el - un azil sigur împotriva incursiunilor trupelor otomane"[37]. Zonele de câmpie, mai ales cele de-a lungul Dunării, sunt cele mai expuse devastărilor trupelor turcești. „În prezentul război (declanșat la 1806, n.n., N.I.), aceste trupe au devastat întreaga țară pe care au ocupat-o, încât în ea (în această parte) aproape nu se mai găsesc urme de locuit"[38]. Același obicei barbar, al devastărilor, îl practică turcii și atunci când armatele lor sunt obligate să părăsească țara[39].

Critica la adresa dominației otomane se împletește cu aceea la adresa domnilor fanarioți desemnați de Poartă, a căror rațiune se reduce la a strânge cât mai mulți bani pentru a satisface nevoile Porții și ale protectorilor din jurul sultanului, precum și pentru ei înșiși. Cea mai bună intenție pentru îmbunătățirea soartei poporului, consideră autorul, i-ar aduce domnului fanariot imputația de crimă „de către acești stupizi otomani, a căror politică barbară nu permite să aibă la frontierele lor un popor luminat și prosper"[40].

În perspectiva aspirațiilor locuitorilor celor două provincii[41], referindu-se la caracterul lor, el le recunoaște un temperament care i-ar face „buni soldați"[42].

---

[35] *Ibidem*, p. 620-621.

[36] *Ibidem*, p. 619.

[37] Observația, pe care am semnalat-o și la Leclerc, ar sugera poate ipoteza ca Guilleminot să fi cunoscut manuscrisul lui Leclerc, elaborat, probabil, tot cu prilejul vreunei misiuni politico-militare (se mai pot sesiza și alte apropieri, care nu s-ar datora în mod sigur studierii acelorași lucrări).

[38] *Ibidem*, p. 621.

[39] *Ibidem*, p. 622.

[40] *Ibidem*. De observat, din nou, asemănarea cu textul lui Leclerc, semnalată mai sus!

[41] El indică pentru Moldova un număr de 750.000 de oameni și pentru Țara Românească, 1 milion (Cf. *Ibidem*). Pentru București, 100.000 locuitori, iar pentru Craiova, 15.000 (*Ibidem*, p. 618).

[42] *Ibidem*, p. 620.

În partea finală a memoriului său, spre deosebire de alți călători, Guilleminot se referă la posibilitățile de apărare militară pe care le oferă condițiile de relief ale celor două provincii, pe liniile munților Carpați și ale apelor; cu aceste condiții naturale, observă colonelul, referindu-se la acțiunile militare în curs de desfășurare, s-ar putea rezista mult timp „contra unui inamic superior", dar pe care turcii, „tot atât de răi militari, pe cât administratori", nu știu să le folosească în luptele cu oștile puterilor adversare[43].

De o oarecare notorietate în literatura de specialitate sunt notele critice la adresa domnilor fanarioți și dominației otomane, pe care le găsim în jurnalele de campanie ale generalului Langeron. Afirmațiile sale că „nu există pe pământ un neam de ticăloși mai josnici decât fanarioții"[44], care nu se dau în lături de la cele mai murdare fapte, care „fură și confiscă" după bunul lor plac, sunt dintre cele mai dure făcute de un călător francez[45].

Sunt abordate aceste aspecte critice și în însemnările contelui de Moriolles. Despre domnii fanarioți, acesta notează că, odată numiți de Poartă, singurul lor scop este „de a se îmbogăți", plătind scump la Poartă alegerea și riscând adesea, la scadența termenului de domnie, pierderea capetelor și odată cu ele a „comorilor" adunate[46].

Despre groaznica frică de turci, călătorul scrie: „Această veșnică teamă coboară de la domn la boieri care sunt seniorii țării și de la ei se răspândește în toate clasele. Iataganul turcesc pleacă toate capetele, care nu îndrăznesc să se ridice decât tremurând sau pe furiș. De aici, o teroare surdă care paralizează spiritele și le împiedică să se plângă. Fiecare se ferește, se preface, se ascunde. Boierul are grijă să-și ascundă averea, negustorul, câștigurile sale, țăranul, recoltele sale. Totul este acoperit, îngropat chiar în pământ. Sunt triste urmări ale unei administrații al cărui vârf jefuiește iar delegatul său sfeterisește (concussionne)"[47]. O îndelungată supunere, adaugă el, face ca moda, moravurile, să fie cele ale „stăpânilor orientali, care au rămas în Europa așa cum veniseră"[48].

---

[43]În acest context, după ce prezintă situația din Moldova și Muntenia, trecând la Basarabia, el face o descriere a cetăților Bender, Akkerman, Chilia și Ismail. Cf. *Arh. Naț. Centrale, Microfilme-Franța*, A.M.G., Rola 173/1, p. 41-44; la sfârșit, la p. 44 a manuscrisului, găsim consemnate data de 27 octombrie 1807 și semnătura autorului.

[44]Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I/3, p. 71.

[45]Vezi și N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, t. III, ed. II, p. 38; de asemenea, observația lui P. Cernovodeanu, care invită la comparație cu referințele corespunzătoare ale lui Dionisie Eclesiarhul din *Cronograful* său privitoare la Const. Hangerli (*Societatea feudală românească*, p. 154).

[46]Ultimul dintre ei, Constantin Ipsilanti, nota el, reușise să scape de cursa turcilor, alăturându-se rusilor, acum aflându-se la Chiev, unde se bucura de sprijinul autorităților ruse. Cf. *Voyage en Moldavie*, p. 24.

[47] *Ibidem*, p. 24-25.

[48] Între altele, portul moldovenilor, notează el, referindu-se la boieri, „diffère peu de celui de Turcs". Cf. *Ibidem*, p. 39.

Remarcabilă, deasemenea, este observația contelui Mariolles asupra urmărilor războaielor dintre marile puteri desfășurate pe pământul Principatelor: „De secole acest flagel pustiește aceste nenorocite țări aproape fără întrerupere, și armatele turcești, poloneze și rusești le-au afundat adesea sub pașii lor însângerați". Pentru a-și dezvălui bogățiile, „frumoasele câmpii" nu așteaptă, adaugă el, „decât pacea și securitatea"[49].

Remarcând consecințele nefaste ale dominației otomane și în aspectul orașelor[50] prin care trecuse, ca și alți călători francezi, contele Moriolles observa că datorită bogățiilor sale naturale o țară ca Moldova sub o altă administrație „ar putea ajunge la nivelul celor mai bogate ținuturi din restul Europei"[51]; totodată, el remarcă faptul că, în mod efectiv, locuitorii Moldovei „detestă pe turci, pe care ei îi privesc ca pe agresori", cu speranța că într-o bună zi vor scăpa de „sub jugul lor"[52].

Din seria călătorilor francezi, din intervalul premergător revoluției din 1821, să remarcăm unele observații aparținând ofițerului Thomassin, călătorul care constatând raritatea locuințelor pe traseul dintre Giurgiu și București o punea pe seama consecințelor războaielor ruso-turce. Această parte a țării - notează el - a avut „întotdeauna mult de suferit în timpul războaielor care au avut loc între Ruși și Turci; iată de ce ea este așa de puțin locuită și de cultivată"[53]. De asemenea, el face observații critice la adresa sistemului domniilor fanariote, când, referindu-se la domnul Țării Românești, I. Caragea, scrie că acesta „exercită o autoritate despotică asupra locuitorilor acestei țări"[54].

---

[49] *Ibidem*, p. 31.

[50] Impresia nu prea plăcută pe care i-o face capitala Moldovei, Iași, la 1809, trebuie să fie raportată la aceeași observație a sa privind urmările nafaste ale războiului ruso-turc; orașul, „qui est grande, paraît fort comerçante et contient une population assez considérable; ...n'a rien qui puisse intéresser, soit en momuments antiques, soit en établissements moderne... C'est un mélange bizzare d'Européennes, d'Asiatiques, où la civilisation se montre peu et la barbarie beaucoup". Cf. *Ibidem*, p. 27.

[51] *Ibidem*, p. 34.

[52] *Ibidem*, p. 57. Să adăugăm că, după ce asistase la crâncena bătălie de la Brăila - pierdută de această dată de ruși -, călătorul francez vizitează de aproape și orașul Galați - punctul final al călătoriei - pe care îl descrie, spre deosebire de Iași, astfel: „Galas est admirablement placé sur le Danube... Cette situation, extrêmement favorable pour le commerce, fait de cette ville la plus considerable et la plus importante de la Moldavie". Și mai departe: „On y voit quelques jolies maisons, beaucoup de jardins, mais les magasins et les bazars composent presque toute la ville, qui est l'immence entrepôt du commerce, qui se fait entre la Mer Noir et l'Allemagne". Cf. *Ibidem*, p. 65-66.

[53] Cf. N. Isar, *Les Principautés Roumaines au début du XIX-s siècle*, anexa nr. 2, loc. cit., p. 85.

[54] *Ibidem*.

CAPITOLUL AL IV-LEA

REGIMUL TURCO-FANARIOT ȘI CAUZELE REVOLUȚIEI DIN 1821 ÎN VIZIUNEA PUBLICIȘTILOR FRANCEZI

Călătorii-publiciști francezi, așa cum s-a apreciat[1], se numără între cei mai de seamă observatori străini ai evenimentelor de la 1821 din Principatele Române.

Partea a doua a lucrării lui Salaberry, *Essai sur la Valachie et la Moldavie*, nu mai puțin importantă decât prima parte, privește „insurecția" din 1821 condusă de Alexandru Ipsilanti. Există, fără îndoială, erori în viziunea autorului asupra evenimentelor din acest frământat an. Mai întâi, el se referă în exclusivitate la mișcarea condusă de Alexandru Ipsilanti, în care înglobează și acțiunea românilor. Acesta, scrie el, chemase pe valahi și moldoveni la luptă împotriva Turciei, puterea legitimă. Prin aceasta, chemarea lui era îndreptată împotriva principiului legitimității, stabilit de Sfânta Alianță, și pe care autorul dorește să-l apere, fără a condamna, însă, în același timp, aspirațiile de libertate ale popoarelor în cauză.

Deși limitează cadrul evenimentelor de la 1821 la „insurecția" condusă de Ipsilanti, important este faptul că Salaberry scoate în evidență, de fapt, eșecul încercării lui Ipsilanti de a ridica pe români în aceeași mișcare cu grecii, pe care îl explică prin cauze de ordin social, dar în spatele cărora se întrevăd deosebirile esențiale dintre aspirațiile grecilor și românilor la 1821, acestea privite în ansamblul lor. „Ipsilanti - scrie el - cheamă pe valahi și moldoveni să-și apere patria, să ude cu sângele lor patria, dar el însuși este din propria familie a tiranilor urâți grozav de această patrie; este din neamul Domnilor (greci - n.n.N.I.)"[2]. În spiritul însemnărilor sale asupra situației țăranilor români, autorul arată, mai

[1] Vezi capitolul *Scrieri franceze privitoare la români în epoca de la 1821*, în lucrarea noastră, *Istoria modernă a Românilor. Imaginea societății românești în Franța (1774-1848)*, Tip. Univ. București, 1992, p. 63-83.

[2] Cf. Salaberry, *Essai sur la Valachie et la Moldavie*, p. 49.

departe, că la aceştia, în condiţiile chemării lui Ipsilanti, numele de patrie nu are nici un ecou, ei fiind aserviţi, lipsiţi de pământ, patria însemnând înainte de toate legătura între om şi pământ; salvarea lor nu putea veni din direcţia indicată de Ipsilanti, de la „revoluţia" acestuia îndreptată împotriva sultanului suzeran, căci „primii lor tirani, veritabilii opresori sunt boierii şi domnii lor"[3].

Dar apărătorul principiului legitimităţii elaborat de Sfânta Alianţă nu opune mişcării antiotomane o mişcare antifanariotă şi antiboierească a românilor, căci, după el, salvarea lor nu putea veni din „violenţă şi revoltă", ci prin intervenţia marilor puteri, întrunite atunci în congres, la Laybach. Sfânta Alianţă a proclamat principiul legitimităţii, al „stabilităţii tuturor tronurilor legitime", condamnând revoluţiile; dar, adaugă el, „puterile creştine ale Europei vor stărui solemn în favoarea valahilor şi moldovenilor pe lângă Poarta Otomană"[4]. Turcii trebuie să fie avertizaţi asupra doleanţelor românilor şi „să facă schimbări utile sau necesare în legislaţie şi administraţie"[5]. Această înfăptuire a unor importante reforme interne trebuie să fie, după Salaberry, soluţia ieşirii românilor dintr-o situaţie deosebit de grea. În acest fel, scrie el, munteanul sau moldoveanul „ar obţine de la putere dreptul să culeagă cel puţin o parte din munca sa; el ar participa la binefacerile civilizaţiei europene şi ar începe din acest moment să înţeleagă cuvântul de Patrie". Convingerea lui în posibilitatea emancipării poporului român pe această cale este fermă. „Acest popor - scrie el - trebuie să se prezinte în *secolul luminilor* (s.n.N.I.) ca o Naţiune cu adevărat nouă şi cu o existenţă cu totul exemplară. Valahii şi moldovenii pot să treacă de la sclavie la desrobire fără a ieşi din ascultare şi supunere (a Porţii, n.n.N.I.)"[6].

Prima dintre reformele pe care Salaberry le incumbă puterii suzerane viza o autentică aspiraţie a românilor: restituirea dreptului domnilor pământeni, pe care el o justifică din chiar punctul de vedere al principiilor Sfintei Alianţe. Românii, scrie el, „vor conserva Domnii lor, pentru că principiul european, principiul stabilităţii, punctul de plecare şi obiectul final al tuturor părinţilor popoarelor este de a conserva ceea ce este în mod legal stabilit"[7]. El îşi exprimă în mod ferm speranţa că intervenţia Sfintei Alianţe se va realiza inevitabil în această privinţă. „Da, - scrie el - valahii şi moldovenii pot, prin intervenţia Sfintei Alianţe, să fie aduşi în rândul Naţiunilor; şi adevărata filantropie, filosofia creştină, va surâde fericitelor rezultate ale acestei experienţe politice"[8]. „Acest popor nou", născut din hotărârile Sfintei Alianţe, odată cu restabilirea domniilor

[3] *Ibidem*, p. 50.
[4] *Ibidem*, p. 52.
[5] *Ibidem*, p. 50.
[6] *Ibidem*, p. 52-53.
[7] *Ibidem*, p. 53.
[8] *Ibidem*.

pământene urma să aibă un guvern reprezentativ, precum și școli, cu dascăli proprii, magistrați, soldați etc. Și Salaberry încheia lucrarea sa cu un îndemn optimist: „Valahi, Moldoveni, nefericite popoare! sperați, dar supuneți-vă Suveranilor voștri legitimi. Bunii și generoșii Principi ai Sfintei Alianțe, știu ceea ce voi sunteți, ceea ce puteți, ceea ce doriți“[9].

Cu astfel de idei, cu o asemenea viziune asupra cauzei emancipării politice și sociale a românilor la 1821, lucrarea contelui Salaberry, cu toată concepția general-conservatoare pe care se sprijină, ca și lucrarea sa anterioară, din anul 1799, înscrie numele autorului ei în rândul acelor străini din epoca de la 1821 care au dat remarcabile dovezi de înțelegere și simpatie pentru poporul român, pentru cauza emancipării lui politice și sociale, în condițiile istorice date ale vremii.

Moderată, ca și în privința boierilor pământeni, este tenta critică din prima parte a lucrării lui Fr. Recordon asupra domnilor fanarioți (lucrarea purta, de altfel, o dedicație către unul dintre cei mai reprezentativi domni fanarioți, Ioan Caragea), cărora le-ar remarca, înainte de toate, „luminile“ lor. „Educația valahilor - scrie Recordon, care era și profesor, absolvent al facultății de litere și filosofie[10] - nu a ajuns încă la o înaltă treaptă de perfecțiune, cu toate trăsăturile de lumină care străpung zi de zi tenebrele ignoranței în care țara a fost scufundată până în momentul în care ea a primit ca suverani domni greci“[11]. Prin urmare, o viziune cu totul diferită asupra regimului fanariot, regim care, la majoritatea publiciștilor francezi, dimpotrivă, punea capăt adevăratei istorii a românilor, aducând cu sine cea mai autentică decădere. De altfel, în continuarea acestei afirmații, autorul se referă la domnii fanarioți fără aprecieri critice, descriind numai ceremonia învestiturii după relatarea unui „seigneur grec“[12]. Scrie apoi de administrație, de marii dregători ai statului, fără a critica corupția administrativă; pozitiv caracterizează el, de asemenea, legislația și justiția fanarioților.

E drept că, încă de la începutul lucrării, scriind despre bogățiile pământului, el nu putea să nu constate, în general, situația grea a țării, dar o raporta, într-un fel, deasupra vinilor ce se puteau aduce fanarioților. Țara Românească, scrie el, „ar fi una din țările cele mai fericite, dacă locuitorii ei nu ar fi expuși la două mari flageluri ale umanității, adică la război și la ciumă“[13].

---

[9] *Ibidem*, p. 57.

[10] Vezi V. V. Haneș, *Formarea opiniunii publice franceze privitoare la români*, t. I, București, 1929, p. 75.

[11] Cf. *Lettres sur la Valachie*, p. 105.

[12] *Ibidem*, p. 117-124.

[13] *Ibidem*, p. 124-133.

Dar ultima scrisoare, a X-a, de la sfârșitul lucrării sale, privind cauzele evenimentelor care izbucnesc în Țara Românească la începutul anului 1821, cum anticipam, aduc, în cazul lui Recordon, o viziune deosebită în raport cu întreaga lucrare, cu toate celelalte nouă scrisori, constituind tot atâtea capitole ale lucrării; aici, în ea, aflăm același spirit critic pe care l-am observat la Salaberry, la cei mai mulți dintre observatorii francezi ai realităților românești. Cauza ridicării de la această dată o deducea el în lipsa de bani din țară, în sărăcia nenorociților țărani, la 1818, când venea la domnie Al. Suțu, sub acest domn (nu sub Caragea!) luând amploare emigrarea lor din locurile de baștină, ca o reacție împotriva unei fiscalități excesive. Corect, observa el, sub alt raport, că ridicarea la luptă de la această dată se datora și influenței altor mișcări politice din acest moment. „Știrea revoltei lui Ali-pașa, aceea a mișcărilor din Spania și Italia, ațâțate de acest spirit de libertate, care părea a progresa din zi în zi, ajunse în Valahia, făcu în mod sigur o oarecare impresie asupra multor greci și valahi, deșteptând fără îndoială în ei un rest al dragostei pentru această libertate, pe care vechii greci și romani, din care ei spun că descind, o iubiseră și apăraseră atât de mult timp“[14].

Dar nu numai „nemulțumirea generală a poporului împotriva stăpânirilor greacă și turcă“ a dus la revoltă, ci și „ura pe care unii particulari o juraseră pe bună dreptate mai multora dintre șefii lor, ca urmare a grelelor și crudelor vexații pe care ei le avuseseră de suportat asupra bunurilor lor, familiilor lor sau chiar persoanelor lor“[15]. Și, în acest al doilea context, el se referă la Tudor Vladimirescu: „un simplu sluger, unul dintre reprezentanții celei mai de jos pături a boierimii muntene, dar care, este adevărat, se distinsese deja [...], care reclamase în zadar de-a-lungul vremii drepturile sale împotriva unor boieri, ca și plângerile concetățenilor săi, profitase din primul moment al interregnului pentru a-și procura mijloacele de a-și face dreptate sieși și poporului, pe ale cărui interese s-a angajat să le apere“[16]. Recordon observă că Tudor a chemat la luptă pe compatrioții săi, dar mai ales poporul, „ca fiind mai lezat“, să se adune în jurul lui, de la 50 de partizani inițiali ajungându-se la câteva mii. Cu toate că proclamațiile lui, notează autorul, nu vizau pe turci, ci pe boieri, greci și români[17], știrile au alarmat capitala; boierii de aici fac „marea greșală“ de a trimite detașamente împotriva sa, care i se vor alătura.

Sfârșitul evenimentelor, deznodământul lui Tudor nu sunt prezentate de Recordon, în cursul desfășurării evenimentelor având loc, dacă nu publicarea

---

[14] *Ibidem*, p. 16.
[15] *Ibidem*, p. 139.
[16] *Ibidem*, p. 139-140.
[17] *Ibidem*, p. 148.

lucrării, în orice caz, plecarea lui din Țara Românească și întoarcerea în Franța. Având o oarecare idee corectă asupra țelului dublu, social și politic, al ridicării condusă de Tudor, conferind acesteia un rol de sine stătător, în comparație cu mișcarea grecilor, Recordon manifestă în orice caz nu numai o oarecare obiectivitate în relatarea evenimentelor, ci și o anumită simpatie la adresa lui Tudor, un fel de aderență la țelurile mișcării, exprimându-și încrederea în rezultatele pozitive pe care le-ar avea, mai ales în privința programului politic: „în acest fel - scrie el, în încheiere - s-ar putea crede că și dacă o altă putere a Europei nu ar interveni deloc în această luptă (aluzie la Rusia), ea nu ar fi mai puțin redutabilă (sérieuse) și nu s-ar termina probabil decât prin eliberare, eu aș zice nu numai a întregii națiuni, care geme de mai multe secole sub jugul unei stăpâniri dintre cele mai despotice, dar chiar și aceea a mai multor popoare [...]"[18].

Lucrarea lui Ch. Pertusier din 1822 pune accentul pe rolul negativ al fanarioților în istoria Principatelor Române, deși, așa cum s-a observat, în mod subiectiv, el exceptează de la această critică familia greacă a Moruzeștilor[19].

Vorbind de bogățiile imense ale Țării Românești, el scrie că aceasta „ar hrăni de șase ori mai mulți locuitori, dacă ar avea o administrație care să stimuleze industria în clasa cultivatorilor și să înlăture spiritul de opresiune al boierilor, adesea întrebuințați, împotriva firii, ca instrumente pentru lacome spolieri"[20].

Merită reținută, de asemenea, atitudinea autorului de condamnare a politicii de expansiune față de Principate a imperiilor țarist și habsburgic, precum și soluția pe care el o schițează în direcția salvării Principatelor, în această privință, mai clar decât Salaberry, el preconizând protectoratul marilor puteri occidentale, intervenția hotărâtă a acestora pentru stoparea pericolelor. „Rusia - scria el - privește invadarea Țării Românești și a Moldovei ca un fapt preliminar creșterii sale, ca un prim pas spre capitala Turciei. Este în mod sigur rațiunea care trebuie să determine Europa să prevină o cucerire care poate să devină, prin rezultatele ei, periculoasă pentru ea însăși. Singurul mijloc, eu l-am indicat: trebuie ca ea să determine Poarta să emancipeze provinciile tributare și să le ia sub protecția sa. Teritoriul lor, bazat pe principiul neutralității, nu ar putea să fie violat de una sau de alta dintre cele două puteri amice naturale, fără infracțiunea deschisă față de Europa întreagă"[21]. Erau acestea vederi care anticipau, cum ușor se poate observa, viziunea publiciștilor francezi din epoca de la 1848 asupra cauzei române.

Numeroase note critice privind „vicioasa administrație a domnilor fanarioți", datorită căreia situația Principatelor se prezintă radical schimbată în

---

[18] *Ibidem*.

[19] Cf. N. Iorga, Istoria Românilor prin călătorii, *ed. cit.*, t. III, p. 145.

[20] [Ch. Pertusier], *La Valachie, la Moldavie, et l'influence politique des Grecs du Fanal*, Paris, 1822, p. 23.

[21] *Ibidem*, p. 23.

raport cu trecutul lor, găsim la F. Laurençon; autorul condamnă sistemul vânzării pe bani a funcţiilor statului, de la cele mari până la cele mai mici, venalitatea justiţiei ş.a., toate repercutându-se negativ mai ales asupra situaţiei ţărănimii[22].

În încheierea primei părţi a lucrării sale, din amintire, Laurençon reproduce „discursul patriotic“ al unui boier muntean, în care se condamnă sistemul domnitorilor fanarioţi, dar şi indiferenţa marilor puteri în privinţa soartei Principatelor, reclamându-se, în virtutea vechilor capitulaţii, „un guvern care să ne asigure drepturile noastre, proprietăţile şi existenţa noastră, în orice moment ameninţate“[23].

În acest context, cum am anticipat, Laurençon face unele observaţii critice la adresa opiniilor celor trei autori compatrioţi de la 1821: Salaberry, Recordon, Pertusier. Referitor la sugestia lui Salaberry, ca puterile Sfintei Alianţă să vină în ajutorul Principatelor, Laurençon apreciază că „această intervenţie protectoare ar fi cam târzie, aceste nefericite locuri fiind teatrul războiului şi distrugerilor“[24]. De asemenea, referitor la alt compatriot, F. Recordon, contrazice opinia acestuia despre domnitorul I. Caragea, care ar fi avut o atitudine „părintească“ faţă de români. Dimpotrivă, notează el, referindu-se la domnitorii fanarioţi în general, nu existase vre-un domn care să se gândească la altceva decât la îmbogăţire pe seama poporului şi la exploatarea lui nemiloasă[25]. În ceea ce priveşte lucrarea anonimului, pe care nu îl identifica în persoana compatriotului său Pertusier, între altele, i se pare că datele lui despre români „sunt deja vechi“[26].

Mai interesantă sub raportul informaţiei istorice este partea a doua a lucrării lui F. Laurençon, intitulată *Précis historique et veritable des événements qui se seront passés en Valachie pendant les six premiers mois de l'année 1821*, în care el relatează evenimentele din Ţara Românească, începând de la moartea lui Al. Suţu, subliniind caracterul deosebit de opresiv al domniei acestuia[27] şi contextul în care, în Oltenia, începe mişcarea condusă de Tudor Vladimirescu. Subliniază că ţărănimea răspunde la chemarea lui Tudor, de la început, acesta cerând înlăturarea unor dări abuzive şi reducerea altora, acţiunea vizând, odată cu înlăturarea fanarioţilor, şi înlăturarea abuzurilor boiereşti[28].

Urmărind deplasarea taberei lui Tudor la Bucureşti, în paralel cu aceea a lui Al. Ipsilanti, autorul este categoric în a afirma caracterul separat al desfăşurării celor două mişcări, comentându-se mai ales „dialogul“ dintre cei doi[29], prilejuit

---

[22] F. G. Laurençon, *Nouvelles observations*, mai ales p. 13-17.
[23] *Ibidem*, p. 44.
[24] *Ibidem*, p. VI.
[25] *Ibidem*, p. VII.
[26] *Ibidem*, p. VIII.
[27] *Ibidem*, p. 56-62.
[28] *Ibidem*, p. 66.
[29] *Ibidem*, p. 80-81.

de întâlnirea lor la București; este subliniată deosebirea fundamentală de vederi dintre ei în privința scopurilor celor două mișcări. Românii voiau înlăturarea unei administrații abuzive și corupte, patronată tocmai de domnitori de origine greacă, în acest scop Tudor informând pe sultan, cerând aprobarea intențiilor sale; în același timp, grecii, declanșând lupta pentru eliberarea Greciei, ar fi trebuit să treacă numai prin Principate, peste Dunăre, iar nu să se instaleze pe pământul românesc, voind a-l transforma în teatru de luptă și a-i expune pe români represaliilor turcești. Opinia autorului în privința caracterului diametral opus al celor două mișcări merge atât de departe încât el consideră că retragerea lui Tudor din București, pe un traseu paralel cu al lui Ipsilanti, era „un marș secret“ contra eteriștilor[30], conjugat cu intrarea turcilor în țară, și poziția lui Tudor i se pare autorului justificată, acesta din urmă neavând nici-un fel de angajamente formale față de eteriști, cu atât mai puțin obligații morale. Reiese mai ales această justificare din amplele referințe ale autorului despre jafurile și crimele la care s-au dedat eteriștii, atât pe teritoriul Moldovei, cât și al Țării Românești. Invaziile turcești din ultima vreme, subliniază el, „niciodată n-au provocat nici a suta parte din ororile comise de această armată indisciplinată“[31]. Autorul insistă pe larg nu numai asupra jafurilor pe care populația românească le-a avut de suportat din partea eteriștilor, dar și asupra lașității unor comandanți eteriști în confruntările cu turcii, în mod conștient impresiile sale urmând a contrazice încercarea adulatorilor mișcării de „a induce publicul în eroare“[32].

Opunând cele două mișcări, autorul consideră, în încheiere, că numai „catastrofa“ arestării și asasinării lui Tudor de către eteriști a pus capăt „scopului“ urmărit de acesta din urmă; dacă nu ar fi fost asasinat, credea el, Tudor „ar fi putut să fie fericit, și să domnească în Valahia“[33]. În ceea ce-i privește pe eteriști, regretând jertfa zadarnică a tinerilor din „batalionul sacru“ în lupta de la Drăgășani din iunie 1821 - în condițiile în care unii dintre comandanți, împreună cu o parte a oștirii, dădeau bir cu fugiții -, autorul considera, încheindu-și lucrarea, că această „campanie nenorocită“ trebuia să fie pentru greci, în perspectiva luptei de independență, „o lecție dură și salutară“[34].

O condamnare categorică atât a sistemului domniilor fanariote cât și a dominației otomane găsim în lucrarea lui É. Gaudin din 1822. În acest spirit se referă el la domniile fanariote instaurate de turci după Constantin Brâncoveanu

[30] *Ibidem*, p. 90-91.
[31] *Ibidem*, p. 88.
[32] *Ibidem*, p. 112.
[33] *Ibidem*, p. 113.
[34] *Ibidem*, p. 118.

și Dimitrie Cantemir, care aduceau cu ele o creștere a obligațiilor ordinare și mai ales extraordinare față de Poartă, în virtutea sistemului nenorocit al concurenței între candidați și supralicitării tronului[35].

Între altele, Gaudin condamnă desființarea oștirii pământene de către fanarioți și înlocuirea ei cu gărzi personale de arnăuți, care constituiau, cum arată el, un instrument în plus de opresiune pentru populație[36]. Referindu-se la dregătoriile țării, autorul face o distincție clară: în epoca precedentă, fiind deținute de boieri pământeni, veniturile lor, anual cel puțin, rămâneau în țară, pe când în epoca fanariotă, dregătoriile aparținând în cea mai mare parte grecilor, erau scoase din țară odată cu plecarea lor. „Cantitățile de aur și argint - scrie el - pe care familiile princiare grecești și numeroșii lor clienți le-au ridicat și transportat la Constantinopol, la fiecare 7 sau 3 ani, în curs de un secol, din cele două principate, este imensă"[37]. După evaluările sale, profiturile familiei domnești, atât în Țara Românească cât și în Moldova, se ridicau anual la 3 milioane franci, suma totală a veniturilor tuturor celorlalți slujbași ai statului ridicându-se la 2/3 din această sumă, la 2 milioane franci. „Moldova și Valahia se văd deci jefuite la fiecare perioadă de 5 ani de 25 milioane în numerar efectiv, ceea ce, pentru un secol, dă suma enormă de 500 milioane (franci)"[38]. Și aceste calcule, adaugă el, erau mai degrabă moderate decât exagerate!

La jaful domnilor fanarioți, arată Gaudin, în continuare, libertatea comerțului celor două principate ar fi putut aduce o oarecare compensație, dar, sub pretextul aprovizionării Constantinopolului, comerțul era monopolizat de o companie a capanlâilor, care cumpărau la prețuri fixe și în cantități arbitrare grâu, oi, boi, brânză și alte produse importante. Monopolul turcesc era așa de strict, după el, încât era nevoie ca acele cantități care depășeau cerințele capanlâilor și ale consumului local să fie aruncate din ordinul turcilor în Dunăre, numai pentru a nu fi exportate în alte țări[39].

Analizând principalele aspecte ale dominației otomane, ale consecințelor regimului fanariot instaurat de Poartă, toate acestea, în raport și cu situația celorlalte popoare din sud-estul Europei, aflate sub aceeași dominație, Gaudin sintetiza condiția juridică a Principatelor în acești termeni: „Poporul moldovean și valah nu este deloc raia sau supus al Imperiului otoman; el este numai tributar, dar situația sa nu este cu mult mai bună"[40], situația sa „devine aproape la fel de deplorabilă ca aceea a națiunilor raiale sau supuse, locuind părțile situate dincolo de Dunăre"[41].

---

[35] *Du soulevement des nations chrétiennes dans la Turquie européenne*, p. 50-78.
[36] *Ibidem*, p. 52-53.
[37] *Ibidem*, p. 53.
[38] *Ibidem*, p. 54.
[39] *Ibidem*, p. 54-55.
[40] *Ibidem*, p. 53.
[41] *Ibidem*, p. 49.

Semnificativă pentru poziția autorului rămâne, cum arătam, insistența cu care analizează situația politică a Principatelor, în strânsă legătură cu situația socială, cu analiza raporturilor dintre principalele clase sociale, la sfârșitul părții din lucrarea despre români revenind asupra acestora, căci în direcția reevaluării în viitor a acestor raporturi de clasă întrevede el și perspectiva emancipării politice a Principatelor.

Unele referințe - este drept, sumare - la consecințele negative ale domniilor fanariote și la dominația otomană găsim și în lucrările contelui Lagarde. În acest sens, într-un loc, înregistrând bogățiile naturale ale solului și subsolului Principatelor, el scrie că „sub o altă stăpânire aceste resurse ar fi incalculabile"[42]. Iar în alt loc, referindu-se la spiritul despotic al aceleiași administrații, notează: „Am admirat fertilitatea naturală a acestui pământ pe care l-am străbătut; ce varietate de frumusețe! nu-i lipsește pentru a fi cultivat decât o populație, decât o altă administrație; dar pretutindeni acolo unde jugul de fier pleacă capul unei ființe înjosite, acolo unde plângerea împotriva oprimării nu are nici dreptate, nici speranță de așteptat, specia umană degenerează și sfârșește prin a se șterge cu totul"[43].

Tabloul sumbru nu este lipsit totuși, nici la acest autor, de puncte de lumină, de speranțe. Între altele, el constată, spre deosebire de alți observatori, că vechile virtuți ostășești ale strămoșilor nu au dispărut cu totul la locuitorii Principatelor. „Nu este greu de remarcat - notează el - că în Valahia națiunea este războinică (belliqueuse) și caută exerciții militare, ceea ce face cu atât mai mult să ne convingem că un popor curajos, îndoit sub jugul care îl oprimă, nu pierde cu totul speranța de a sfărâma lanțurile"[44].

Referințe mai ample asupra acestor aspecte decât în lucrarea contelui Lagarde găsim în opera lui Philippe Zalonny, publicată în același an, 1824.

Făcând procesul domniilor fanariote, acesta își propune să arate, cum scrie el, „cauzele principale ale căderii lor", la 1821. În prefața lucrării el subliniază mai întâi unghiul critic pe care îl pune la baza analizelor sale: „S-a scris adesea că Valahii și Moldovenii erau supușii cei mai nenorociți ai Sublimei Porți. Eu o spun, la rândul meu, dar cu această diferență că fac să se cunoască suferințele lor și cauzele care le-au produs"[45].

În cuprinsul lucrării, autorul descrie în culori din cele mai sumbre administrația domnitorilor fanarioți[46], condamnând în același timp și pe boierii pământeni.

---

[42] *Voyage de Moscou à Vienne*, p. 359.
[43] *Ibidem*, p. 349.
[44] *Ibidem*, p. 347.
[45] *Essai sur les Fanariotes*, p. 7.
[46] *Ibidem*, p. 81 și urm., p. 199, p. 204 etc.

Odată cu condamnarea sistemului domnilor fanarioţi - dispărut la data redactării lucrării lui Zallony -, acesta condamnă ansamblul de abuzuri și nedreptăţi, de obiceiuri și mentalităţi pe care el îl creiase și care nu putea să dispară odată cu restabilirea domnilor pământeni. Salutând recenta restabilire a domnilor pământeni[47], publicistul adresează locuitorilor celor două Principate îndemnul la redeșteptare naţională, în consens cu spiritul timpului. Totodată, în încheierea lucrării sale, subliniază necesitatea ca Poarta să-şi schimbe politica, în sensul acceptării năzuinţelor românești de emancipare, pe linia reabilitării vechilor privilegii atestate de trecutul istoric.

[47] *Ibidem*, p. 81.

[48] Cf. *Ibidem*, p. 203-204.

CAPITOLUL AL V-LEA

STRUCTURILE ECONOMICO-SOCIALE IN VIZIUNEA CALATORILOR FRANCEZI

1. *Caracterul înapoiat al economiei*

Referințe la situația economică a Principatelor Române găsim în cele mai multe dintre scrierile franceze din epoca Luminilor.

Atenția asupra situației economice a Principatelor a fost stimulată, în cazul unor publiciști de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, de ideea interesului pe care Franța l-ar fi putut avea în ceea ce privește stabilirea unor legături economice cu aceste provincii. Propunerile de înființare a unor consulate franceze în Principate - care au precedat cu un timp oarecare înființarea propriu-zisă a acestora - aveau ca obiectiv stabilirea legăturilor, nu numai politice, ci și economice cu aceste provincii. Cele mai vechi propuneri în acest sens, făcute de diplomatul francez Charles de Peyssonnel în lucrările sale, se înscriau pe această linie. Nu atât în prima dintre lucrările sale mai importante, publicată în 1765, în care el formulează cea dintâi propunere de înființare a unui consulat francez în Principate - și în care aflăm și unele referințe privitoare la români -, cât mai ales în alte lucrări ale sale, publicate peste două decenii, în 1787, el atrăgea atenția în mod deosebit asupra intereselor economice ale Franței pentru Principatele Române, asupra serioaselor ei avantaje decurgând din comerțul în regiunea Dunării și Mării Negre[1]. Evident, activitatea desfășurată de un Linchou în anii 1749-1760[2] și încercarea lui de a stabili o casă franceză de comerț la Galați nu puteau să scape atenției diplomatului francez[3].

---

[1] Vezi *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, t. II, Paris, 1787, p. 180 și urm.; *Observations sur le commerce de la Mer Noir*, Amsterdam-Leide, 1787, p. 283 și urm.

[2] Vezi despre acesta, în contextul politicii orientale franceze, în primul rând, bogata corespondență purtată de ambasadorii francezi la Constantinopol, publicată de I. C. Filitti, *Lettres et extraits concernant les relations des Princpautés Roumaines avec la France (1728-1810)*, București, 1915, precum și lucrările lui V. Mihordea, citate mai jos.

[3] Cf. Ch. Peyssonnel, *Observations sur le commerce*, p. 286.

La interesele comerciale ale Apusului în aceste ţări şi, în acest context, la bogăţiile naturale apreciabile ale Principatelor - dar şi la caracterul înapoiat al exploatării lor - se referă în lucrarea sa J.L. Carra[4]. Un alt călător francez de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, baronul Fr. de Tott, referindu-se la Moldova, remarcând frumuseţea şi bogăţiile naturale ale locului, făcea o interesantă comparaţie: „Aş asemui Moldova cu Burgundia, scria el, dacă acest principat s-ar putea bucura de foloasele nepreţuite care decurg dintr-o cârmuire înţeleaptă“[5].

Mai ample sunt relatările privind situaţia economică a Principatelor în scrierile franceze din epoca lui Napoleon, această preocupare corespunzând în general interesului crescut al Franţei pentru Principate, după înfiinţarea consulatelor franceze la Bucureşti şi Iaşi şi, mai ales, după redeschiderea lor în 1803, odată cu intrarea politicii orientale a lui Napoleon într-o nouă etapă.

Primul dintre consulii francezi în Principate, Émil Gaudin - de la începutul misiunii sale, din 1796 -, prin mijlocirea rapoartelor sale se străduia să atragă atenţia diplomaţiei franceze asupra intereselor economice ale Franţei in Principate[6], cu avantagiile pe care acestea din urmă le ofereau negustorilor francezi[7].

Nu numai propagator al spiritului revoluţionar francez în Principate, ci şi un promotor al dezvoltării intereselor economice franceze în regiunea Dunării de Jos şi a Mării Negre, se dovedea un alt diplomat francez în Principate, L. J. Parrant[8]. El menţionează, în acest context, dărnicia naturii cu pământul românesc, marile bogăţii ale subsolului şi fertilitatea solului, acuzând în cele din urmă incapacitatea administraţiei domnilor fanarioţi de exploatare a resurselor economice, de afirmare a industriei şi comerţului[9].

Şi un alt diplomat francez, consulul Reinhard, peste câţiva ani, în 1807, în rapoartele sale, semnalează caracterul rudimentar al agriculturii[10], lipsa industriei şi eşecul puţinelor iniţiative în această direcţie[11]. Referindu-se la creşterea

---

[4] J. L. Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, p. 123-125; 130; 158-160.

[5] Apud P. Cernovodeanu, *Societatea feudală românească*, p. 146-147.

[6] G. Lebel, *op. cit.*, p. 323-327; de asemenea, aprecierea lui P. Cernovodeanu, *Les voyageurs français*, loc. cit., p. 748.

[7] Între puţinii negustori francezi aflaţi în Principate în aceşti ani, un Hortolan, la Bucureşti, încerca să stabilească legături cu firmele franceze. Cf. Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I/2, p. 93; totodată, adept înfocat al ideilor revoluţiei franceze, republican convins, el făcea o aprigă propagandă pentru aceste idei (Vezi şi Ariadna Camariano-Cioran, *Spiritul revoluţionar francez*, p. 21-22).

[8] Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I/3, p. 521-525, raport din 13 iunie 1798, cu date asupra posibilităţilor de comerţ ale Moldovei, inspirat masiv din opera lui Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, vol. II, 1787, aşa cum a constatat G. Lebel, *op. cit.*, p. 332-331.

[9] Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I/2, p. 172-179.

[10] Cf. Maria Holban, Texte d'un rapport inédit, loc. cit., p. 238.

[11] *Ibidem*, p. 237-238.

animalelor, la bogăţia de animale şi produse animaliere, care ofereau produse de export, în primul rând pentru Turcia[12], consulul francez constata lipsa unei „legături directe de comerţ între Franţa şi aceste două principate“[13]; în vederea asigurării unei baze a viitoarelor legături comerciale, el pledează pentru stabilirea în prealabil a unor case de comerţ franceze în aceste ţări[14].

*

* *

Pe larg se referă la starea economică a Principatelor, în scrierile lor, unii dintre ofiţerii sau diplomaţii francezi, aflaţi în misiune din ordinul lui Napoleon. Rapoartele întocmite de ei urmau să ofere superiorilor date exacte, nu numai asupra situaţiei politico-militare, ci şi asupra potenţialului economic al Principatelor. Între alţii, Leclerc ne oferă, în lucrarea sa, o prezentare amplă a situaţiei economice a celor două principate, la începutul secolului al XIX-lea -, o prezentare caracteristică, în linii mari, şi pentru alte scrieri elaborate de călătorii francezi la acest început de veac şi care corespunde, în linii generale, realităţii.

Principala ramură economică care furnizează o bună parte a producţiei de export, atât a Ţării Româneşti, cât şi a Moldovei, o constituia, la acea dată - ca şi în perioada anterioară -, creşterea animalelor. Cultivarea pământului, care ar fi trebuit să fie principala ramură a agriculturii, după aprecierea lui Leclerc - dar şi după aprecierea atâtor altor călători -, era mult rămasă în urmă; a fost „neglijată dintotdeauna“ iar „exportul“ de grâne nu a fost niciodată însemnat“[15]. Totuşi, o serie de ramuri secundare ale economiei solului, pomicultura, viticultura şi, mai ales, apicultura, ofereau şi ele importante produse de export. Pomii fructiferi de tot felul, cu o producţie foarte ridicată, alcătuiau adevărate „păduri de arbori fructiferi“, mai ales în zonele muntoase, amintind parcă, călătorului francez, de „cele mai frumoase grădini şi livezi“ din patria sa[16]. Mierea de albine şi ceara, produse în cantităţi mari şi de bună calitate, erau solicitate în mod deosebit la export, în cea mai mare parte, prima, luând calea Constantinopolului, a doua, ajungând în Veneţia[17].

O altă bogăţie importantă a ţării o constituiau „superbele păduri“, care acopereau munţii şi care dădeau importante produse pentru export, „un excelent lemn de construcţie“[18].

---

[12] *Ibidem*, p. 238-239.

[13] *Ibidem*, p. 239.

[14] *Ibidem*, p. 240.

[15] Cf. N. Isar, *Le mémoire de Leclerc (1805)*, loc. cit., p. 75 (texte reproduse după fotocopiile de la *Arh. Naţ. Centrale*, A.M.G., rola 73/1).

[16] *Ibidem*.

[17] *Ibidem*, p. 76.

[18] *Ibidem*, p. 75.

Subsolul Principatelor, pe de altă parte, mai ales zona munților, ascundea impresionante bogății minerale, sare, silitră, cărbune, aur - acesta din urmă aflat și în albiile râurilor -, precum și alte bogății, toate acestea fiind, însă, aproape cu totul neglijate[19].

Să adăugăm, la toate acestea, referințele sale la aspectele de viață economică ale orașelor pe care le-a vizitat[20].

Un alt ofițer francez, căpitanul Aubert, în lucrarea sa de *Noțiuni statistice*, scrie și el despre bogățiile considerabile ale Moldovei și Țării Românești, constatând că cele două provincii seamănă foarte mult între ele și dețin aproape aceleași resurse, așa după cum sunt supuse „acelorași greutăți sub administrația Porții Otomane“[21].

Relatări interesante despre starea economică a Principatelor găsim la colonelul Guillemınot, trimisul lui Napoleon la tratativele de la Slobozia, din 1807. Trece și el în revistă numeroasele bogății ale celor două provincii: întinsele și fertilele câmpii pentru cultură, pădurile cu lemnul cel mai bun pentru construcție, râurile repezi care abundă în pește, turmele numereoase de animale și cantitatea mare de produse animaliere, viile cu producții mari, livezile cu pomi fructiferi, mulțimea stupilor, cu producție considerabilă de miere și ceară, și, în sfârșit, minele de aur, argint, cărbune, fier, care „rămân ascunse“ de frica turcilor[22]. Constată însă și el, precum și alți publiciști francezi, că industria lipsește sau este foarte redusă, că încercările de a întemeia „câteva fabrici sau manufacturi“ au eșuat, și datorită vremurilor tulburi, a războiului[23].

Unele date de ordin economic, referitoare la Țara Românească, găsim în jurnalul de călătorie al căpitanului Thomassin. El constată - la 1814 - că țara este străbătută de o importantă rețea de râuri și pârâuri care provoacă „inundații considerabile“, dăunătoare agriculturii[24]; remarcă, pe lângă creșterea animalelor, cultivarea cerealelor, grâu, orz, porumb, acesta din urmă constituind hrana de bază a sătenilor[25].

---

[19] *Ibidem*, p. 76-77.

[20] La București, de pildă, el observă nu numai „frumoasele edificii publice“, ci constată și numărul mare de negustori, mai ales străini; despre Târgoviște, vechea capitală, notează că are un „comerț destul de activ“; Giurgiu este principala „schelă“ a Munteniei, unde se îmbarcă negustorii pentru a merge pe Dunăre spre Marea Neagră sau în sus, pe același fluviu, spre Germania; Brăila, altădată cu un comerț însemnat, îi apare călătorului, acum, decăzută, datorită războiului al cărui „teatru“ fusese. Cf. *Ibidem*, p. 74.

[21] M. Émerit, *L'enquête de Napoleon I-er*, loc. cit., p. 192-195.

[22] N. Isar, *Les Principautés Roumaines du début du XIX-è siècle*, anexa 1, loc. cit., p. 82 (text reprodus după fotocopiile de la *Arh. Naț. Centrale, Microfilme - Franța*, A.M.G., rola 173/1).

[23] *Ibidem*, p. 83.

[24] *Ibidem*, anexa nr. 2, p. 85.

[25] *Ibidem*, p. 86.

Evident, caracteristicile situației economice a Principatelor Române, la începutul secolului al XIX-lea - așa cum sunt surprinse în câteva scrieri din anii 1805-1807, la care ne-am referit -, rămân valabile, în linii generale, pentru intervalul de timp marcând sfârșitul domniilor fanariote, până la 1821, iar lucrările publiciștilor francezi, publicate în anii 1821-1822, prin relatările lor vor completa numai datele acestor caracteristici, fără a le schimba sensul.

Contele Salaberry, în lucrarea sa din 1821, ca și predecesorii săi, trecea în revistă bogățiile apreciabile ale solului și subsolului Principatelor[26], insistând asupra contrastului dintre aceste bogății și sărăcia locuitorilor. Un alt publicist din aceeași serie, Fr. Recordon, notează că pământul Țării Românești este „unul din cele mai fertile din Europa", că există o abundență de cereale, legume, fructe, animale domestice, pește, miere, ceară ș.a.[27] - bogății contrastând cu starea jalnică a locuitorilor de rând. La fel, trece în revistă bogățiile remarcabile ale țării, și Ch. Pertusier, notând, ca și ceilalți călători francezi, că mai ales bogățiile subsolului rămân neexploatate de frica turcilor[28].

Observații interesante găsim și în lucrarea lui É. Gaudin; între altele, el afirmă că, în raport cu calamitățile de tot felul care cădeau asupra lor, „dacă cele două principate nu deveniseră, totuși, un deșert nelocuit, nimic nu explica mai bine decât admirabila bogăție și inepuizabila fertilitate a solului"[29]. Referindu-se la bogățiile naturale ale solului și subsolului Țării Românești, un alt francez din aceeași serie, F.Laurençon, observă că „natura n-a refuzat nimic acestei bogate și nefericite țări, decât pacea și liniștea"[30]. La rândul său, Barthelemy Bacheville, constatând bogățiile naturale ale Principatelor, aprecia că, în ciuda nenorocirilor aduse de războaie și a abuzurilor de nedescris ale domnitorilor fanarioți, dregătorilor și boierilor, datorită acelorași bogății, în Principate, exportul depășește importul cu o pătrime[31].

2. *Boierii și țăranii în viziunea călătorilor francezi*

Alături de critica la adresa sistemului domniilor fanariote și la adresa dominației otomane, considerațiile călătorilor sau publiciștilor francezi asupra raporturilor sociale interne și principalelor clase sau categorii sociale din

---

[26] Salaberry, *Essai sur la Valachie et la Moldavie*, p. 14-21. Se scrie aici despre numărul mare de cai, boi și vaci; despre producția mare de miere și ceară, aceasta din urmă „atât de bună și de căutată în Europa"; despre cantitățile imense de cărbune de pământ, păcură și silitră pe care le ascunde subsolul.

[27] Fr. Recordon, *Lettres sur la Valachie*, p. 13-16.

[28] Ch. Pertusier, *La Moldavie, La Valachie*, p. 25-26.

[29] É. Gaudin, *Du soulevement des nations chrétiennes*, p. 55.

[30] F. C.Laurençon, *Nouvelles observations*, p. 5.

[31] *Voyage de frères Bacheville*, p. 55.

Principate constituie un aspect important al opiniilor acestor observatori străini ai realităţilor româneşti.

Trebuie observat că scrierile franceze apărute pe parcursul unei perioade de peste o jumătate de secol - la care ne raportăm - aproape în unanimitate se caracterizează prin aceeaşi viziune asupra raporturilor dintre cele două importante categorii sociale, ţărani şi boieri. În timp ce ţăranii sunt compătimiţi pentru situaţia lor jalnică, boierii sunt condamnaţi şi consideraţi vinovaţi - alături de domnii fanarioţi şi turci - pentru starea celor dintâi, ca şi, în general, pentru starea de decădere a Principatelor. Imaginea ţăranului trăind în neagră mizerie, în contrast cu bogăţiile ţării, aflat în această situaţie nu numai datorită efectelor diminaţiei otomane şi despotismului domnilor fanarioţi, ci şi datorită exploatării crunte a boierilor, o găsim atestată în lucrarea lui J. L. Carra[32], ca şi în alte scrieri de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Constatăm la Carra acest sentiment de compasiune pentru soarta ţăranilor moldoveni chiar dacă, referindu-se la ei, publicistul francez face aprecieri negative despre caracterul, obiceiurile, portul ş.a., proprii locuitorilor Moldovei[33], aspect observat şi comentat cu interes de N. Iorga[34].

Critica la adresa boierilor o găsim şi în textele contelui d'Antraigne. El comdamnă privilegiile boierilor, notând că aceştia, stăpânitori de pământuri întinse, „au toate drepturile şi nu plătesc dări statului"; în dregătoriile lor ei sunt plătiţi „din ce se jefuieşte poporului", aşa după cum punga domnului se umple „tot din banii poporului". Boierii, subliniază el, se comportă în general cu „tiranie" faţă de ţărani, supuşii lor[35] (cu aceeaşi tiranie cu care domnul s-ar purta cu boierii, iar turcii cu domnul!).

Cele mai ample referinţe la clasele sociale - la ţărani în primul rând - le găsim la un alt important călător francez de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, contele d'Hauterive. Sunt de remarcat, înainte de toate, consideraţiile pe care călătorul francez le face, încă de la începutul scrierii sale, asupra rolului „poporului" - adică al ţăranului moldovean -, de păstrător al virtuţilor strămoşeşti, de garant al vitalităţii neamului şi dezvoltării lui viitoare.

Spre deosebire de mulţi dintre călătorii străini,când se referă la condiţiile grele de viaţă ale ţăranului, constată la el demnitate şi curaj, bărbăţie. Ajuns sub jugul unei aristocraţii abuzive, copleşit de „părtinirea legilor", „mereu lipsit de stăpânirea pământului"[36], „poporul" nu şi-a pierdut „libertatea sa personală", „însuşirile sufleteşti pe care în zadar le-ai căuta la vecinii săi", dreptul sacru de

---

[32] J. L. Carra, *Historire de la Moldavie et de la Valachie*, p. 130.

[33] *Ibidem*, p. 127; 153 ş.a.

[34] Marele istoric, analizând opera lui Carra, înţelege să condamne ca nedrepte şi subiective aceste impresii din urmă ale călătorului francez. Cf. *Histoire des relations*, p. 60.

[35] C. Gane, *op. cit.*, p. 43.

[36] O apropiere de textele de peste mai bine de o jumătate de veac mai târziu, ale lui Nicolae Bălcescu, nu ni se pare deloc hazardată.

a se răzvrăti împotriva nedreptăților de tot felul. În același sens, referindu-se tot la țărani, el scrie mai departe: „Moldovenii n-au pierdut nimic din firea aceasta de origine, cari se răzvrătește împotriva oricărei apăsări noi. Ei plătesc cu munca lor folosința unui pământ care nu e în stăpânirea lor. Ei nu se plâng că plătesc o parte din munca și din roadele pe care le trag ei [...]; dar orice cerere neașteptată îi face să se revolte. Ei sunt totdeauna gata să stea împotriva boierilor lor la judecata ispravnicului și să pârască pe acesta înaintea domnului. Ei nu se tem să străbată toată țara, ca să vie la divan să dea singuri jălbile cele mai îndrăznețe“[37].

Savantul călător francez combate învinuirile de „lenevie“ sau „șiretenie“, aduse țăranilor de unii călători străini (aluzie, în primul rând, la Carra), ca fiind cu totul nedrepte. „Mărturisirea celor care vorbesc împotriva unui popor apăsat, eu nu o voi primi niciodată“[38]. Indiferență, da! notează el, spre deosebire, de pildă, de țăranul din Elveția, căci acesta din urmă „se folosește, fără împărțeală, de toate roadele muncii sale. Dar când munca unui popor se săvârșește pe un pământ care nu este al lui, și când i se cere cu atât mai mult cu cât muncește mai din greu, ce minune este că nu lucrează decât în măsura trebuințelor sale?“[39]. Dimpotrivă, el constată la țăranii români virtuți ale strămoșilor latini și daci: pe lângă hărnicie, „o răbdare fără margini pentru suferințele ce nu se pot înlătura, o veselie statornică în sărăcie și însușiri casnice“; ei sunt ospitalieri, cuviincioși, îndatoritori[40] și, mai ales, plini de demnitate[41].

Analiza pe care d'Hauterive o face cauzelor depopulării de la sate este o critică severă la adresa boierilor, dregătorilor și domniei[42]. Împotriva cruzimii stăpânilor, de asemenea, el ia apărarea robilor-țigani și cere eliberarea lor[43]. Critica adresată domnilor și boierilor, în strânsă legătură cu constatarea vieții grele a țăranilor, se constituie, în viziunea observatorului francez, într-o critică la adresa despotismului și a privilegiilor feudale. Cum „drepturile poporului sunt sfinte, iar privilegiile cele mai adeseori nu sunt sfinte“, datoria monarhului luminat ar trebui să fie, notează el, de „a smulge“ de la cei mai mari drepturile răpite poporului[44].

---

[37] D'Hauterive, *Memoriu*, text paralel francez-român, p. 80/81. Vezi și alte referințe asemănătoare, p. 78/79; 80/81; 82/83; 84/85; 86/87; 88/89 și altele.

[38] *Ibidem*, p. 82/83.

[39] *Ibidem*, p. 84/85.

[40] *Ibidem*, p. 86/87 - 88/89.

[41] „Mărturisesc - notează el - că această tradiție vie a vechii libertăți romane este un lucru pe care nu mă așteptam deloc să-l găsesc aici, și mi-a plăcut foarte mult să-l aflu la patru sute de leghe de Roma, și după optsprezece veacuri de la Cicero“. Cf. *Ibidem*, p. 82/83.

[42] *Ibidem*, p. 96/97; 98/99; 100/101; 102/103 - 104/105 etc.

[43] *Ibidem*, p. 104/105 - 112/113.

[44] *Ibidem*, p. 164/165. Referindu-se la raportul dintre boieri și domn, el notează: „Unii stăpânesc peste pământ, ceilalți peste viața oamenilor și în această împărțeală a celor două mari puteri ele au pierdut, așazicând, dreptul în sine de a se cumpăta una pre cealaltă și amândouă au scăpat de sub frâul legii“. Cf. *Ibidem*, p. 162/163.

Observații critice la adresa boierilor și note de compasiune pentru țărani găsim și în însemnările contelui Salaberry, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Pentru starea de mizerie a țăranilor, nota el, semnificative erau locuințele lor, adevărate bordeie subterane, voind parcă a-și ascunde locatarii din calea asupritorilor[45]. „Iată starea de civilizație - notează el, reflectând asupra acestei imagini - la care opresiunea și tirania reduc pe oameni“[46]. O notă de înțelegere, vizând această clasă socială, găsim la acest francez - spre deosebire, de pildă, de Carra - și atunci când descrie dansurile populare[47] sau obiceiurile, pe care le semnalează în cursul călătoriei sale.

Referințe cu conținut social aflăm și în rapoartele primilor consuli francezi în Principate. Unul dintre aceștia, L. J. Parrant, considera și el că o parte de vină pentru viața grea a țăranilor - aflați în neagră mizerie, „în ultima stare de îndobitocire“[48] - o aveau și boierii, pe care consulul îi acuză de ignoranță și imoralitate[49].

Un alt consul francez, Saint-Luce, critica, în anii 1804-1806, nu numai pe domnii fanarioți, ci și pe boierii pământeni, la care luxul devenise un „obiect de primă necesitate“ iar funcțiile, după exemplul domnului, un mijloc de jefuire a poporului[50], ajuns într-o stare de incredibilă suferință și degradare[51]. La rândul său, consulul Lamare, condamna, în anii 1807-1808, comportamentul opresiv față de țărani al boierilor din Țara Românească - la care adăuga, după opinia sa - lipsa lor de patriotism[52].

Relativ la aceeași dată, în strânsă legătură cu caracterul înapoiat al agriculturii, consulul Reinhard semnala, și el, traiul simplu și viața deosebit de grea a țăranilor[53]. El condamnă privilegiile boierilor, mai ales scutirea lor de dări și sugerează necesitatea unei reforme fiscale - care ar fi urmat să cadă în sarcina unei alte administrații decât în cea a domnilor fanarioți; printr-o asemenea reformă, prin impunerea la dări a boierilor - „singurii proprietari, singurii bogați“ - se putea realiza, după calculul său, o diminuare până la jumătate a capitației țăranilor aflați în sărăcie și mizerie[54].

[45] Acest pasaj sugerează, pe bună dreptate, o comparație cu aprecierile corespunzătoare din *Însemnare de călătorie* a lui Dinicu Golescu, așa cum face P. Cernovodeanu, în remarcabilul său studiu, *Les voyageurs français*, loc. cit., p. 242.

[46] Salaberry, *Voyage à Constantinople*, p. 99.

[47] „Les danses valaques ont un caractère de langueur; c'est le gest le plus volupteuse soutenu d'un air simple et monotone“, notează el, descriind hora. Cf. *Ibidem*, p. 47.

[48] Hurmuzaki, *Documente*, vol. XVI, p. 665; 696.

[49] *Ibidem*, p. 696; Supl. I, p. 520 ș.a.

[50] *Ibidem*, vol. XVI, p. 703.

[51] *Ibidem*, p. 665.

[52] *Ibidem*, p. 816; 823; 834.

[53] Maria Holban, *Texte d'un rapport inédit*, loc. cit., p. 238.

[54] *Ibidem*, p. 241-242.

Unele observații de ordin social face în scrierea sa și soția diplomatului la care ne referim aici - Christine Reinhard -, aceasta menționând hrana extrem de proastă a țăranilor moldoveni, precum și starea lor de ignoranță[55]. Nu-i scapă călătoarei franceze, când se raportează la structura socială a Moldovei, observația că, aici, lipsea o clasă de mijloc, ceea ce se constituia într-o gravă piedică în dezvoltarea societății. „Starea pe loc a lucrurilor din această țară - subliniază ea, cu ochii unui observator occidental - se datorește, fără îndoială, lipsei clasei de mijloc care este, în toate părțile, focarul de instrucție și civilizație"[56].

Referințe valoroase la structura socială din Țara Românească găsim în textele ofițerului Leclerc. Acesta discută situația deosebit de grea a țăranilor, în strânsă legătură cu caracterul înapoiat al agriculturii, al nefolosirii unei importante suprafețe arabile a țării. După acest francez, țăranul, exploatat crunt de boieri, nu ar găsi nici-un interes în munca sa. „Cultivatorul - scrie el - nu seamănă decât pentru a trăi", pentru a nu muri de foame, temându-se că surplusul îi va fi ridicat de boieri, care nu lasă „acestui nenorocit decât ceea ce îi este necesar pentru a nu muri de foame"[58].

Evident, ofițerul Leclerc, ca și alți călători francezi, încadrează raporturile dintre țărani și boieri la starea generală a țării la sfârșitul domniilor fanariote. Referindu-se la starea de mizerie a țăranilor - aflați nu numai sub apăsarea turcilor, a fanarioților și dregătorilor de tot felul, ci și a boierilor pământeni -, el afirmă că „decăderea speciei umane în aceste locuri pare un lucru incredibil, atunci când ne gândim la dărnicia naturală a pământului", dar nu dacă ne gândim, adaugă el, la „efectele despotismului oriental, modelat de domni (domnii greci, n.n., N.I.), sclavi și tirani în același timp"[59].

O critică categorică la adresa boierilor găsim și în scrierea colonelului Guilleminot, din 1807. Mânați numai de două mobiluri, interesul și tirania, boierii români apar ofițerului francez „intriganți, uneltitori, opresori, nemiloși, severi cu supușii lor și tirani în casele lor"; în sfârșit, notează el, „ei au toate viciile care produc tirania sub care îi țin turcii, stăpânii lor"[60].

Un critic virulent la adresa domniilor fanariote, generalul Langeron, a fost în același timp un critic al comportamentului și mentalităților boierilor români;

---

[55] Cr. Reinhard, *O pagină din viața românească*, p. 33-35.

[56] *Ibidem*, p. 28-29.

[58] N. Isar, *Le memoire de Leclerc* (1805, loc. cit., p. 75.

[59] *Arh. Naț. Centrale, Microfilme-Franța*, A.M.G., Rola 173/1, p. 551. În mod critic, la adresa boierilor se referă călătorul francez și atunci când notează, inspirat mai degrabă din lectura unor însemnări anterioare, decât din observația directă, că „cei mari, curtezanii și bogații imită în întregime pe turci", cu toate deosebirile esențiale de religie. Cf. *Ibidem*, p. 557.

[60] Cf. N. Isar, *Les Principautés Roumaines su début du XIX-è siècle*, anexa 1, loc. cit., p. 80. De observat că acest autor, consemnând existența a 4 clase de boieri, notează că cea de a patra clasă „n'a pas de différence avec le peuple" (*Ibidem*, p. 83).

el notează că aceştia trăiesc într-un lux abuziv, îşi cumpără dregătorii cu sume mari de la stăpânii lor, pentru a le stoarce apoi cu o „nemaipomenită sălbăticie“ de la „nenorociţii de săteni“[61]. Unele observaţii critice la adresa boierilor şi de compătimire pentru ţărani găsim şi în însemnările despre români ale contelui-emigrant Moriolles. Intre altele, acesta observă că boierii moldoveni nu locuiesc pe moşiile lor, ci mai ales la Iaşi, iar despre ţărani, pe care sincer îi compătimeşte, notează că se hrănesc „rău“[62].

În sfârşit, din seria ofiţerilor francezi, ar fi de reţinut, pentru observaţiile sale asupra situaţiei sociale, numele lui Thomassin, care, referindu-se la masele ţărăneşti din Ţara Românească, în relatările sale de călătorie, notează: „Poporul valah este sclav; el nu stăpâneşte decât vitele sale, caii săi, locuinţa sa. Pământurile aparţin boierilor sau seniorilor“[62]. Adaugă, bineînţeles, că în acelaşi timp ţăranii sunt victima domnului fanariot şi grecilor veniţi cu el de la Constantinopol, care n-au alt scop decât de a se îmbogăţi, de a strânge cât mai mult „pe seama poporului pe care îl administrează“[63].

*

*   *

În legătură cu cauzele revoluţiei condusă de Tudor Vladimirescu analizează situaţia ţărănimii publiciştii francezi din anii 1821-1822.

Contele Salaberry, în noua sa lucrare despre români din 1821, aşa cum face majoritatea autorilor francezi, pune în contrast starea de mizerie a ţărănimii cu marile resurse şi frumuseţile naturale ale Principatelor. Constatând că bogăţiile pământului, în primul rând, se află în cea mai mare parte în stăpânirea domnului, a boierilor şi a clerului, despre ţăranul din Principate, scrie cu compasiune: „În general, puţine sunt ţările în care soarta ţăranului să fie mai mizerabilă. Domnitorul, de la care cumpără protecţia pentru taxele pe care el le plăteşte, nu este cel puţin în stare să-l apere împotriva supuşilor Porţii, nu este nici suficient de generos pentru a-l susţine împotriva boierilor; oprimat, jefuit şi de unii şi de alţii, temându-se de a-şi vedea ridicate în numele fiscului animalele de muncă şi hrana sa, adesea el recurge în această situaţie extremă la ajutorul perfid al cămătarilor“[63].

---

[61] Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I/3, p. 72-73; 75.

[62] Cf. *Voyage en Moldavie*, p. 27; 41. Vezi şi N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. II, t. III, p. 143-144.

[62] Cf. N. Isar, *Les Principautés Roumaines su début du XIX-e siècle,* anexa 2, loc. cit., p. 85 (text reprodus după microfilmele de la Arh. Naţ. Centrale, M.A.G. Microfilme - Franţa, Rola 173/1).

[63] *Ibidem*. Observaţia autorului că boierii pământeni locuiesc la ţară, valorificând veniturile moşiilor lor, în timp ce „grecii lacomi“ stau în capitală pentru a se îmbogăţi din slujbele Curţii, ni se pare cam grabită; ea contravine, în orice caz, observaţiilor altor călători care, dimpotrivă, scot în evidenţă că boierii locuiesc în capitală.

Publicistul francez distinge o diferență între exploatarea internă a țăranilor - exercitată de domn și boieri - și exploatarea exercitată de Poartă, de care țăranii ar fi conștienți. „Fără îndoială - scrie el -, primii săi tirani sunt stăpânii pământului și domnii săi; dar poporul pare să nu dorească a recurge la protecția și intervenția Porții pentru că jugul opresorilor săi, care au aceeași limbă, religie și origine, apasă mai puțin violent asupra sa“[64]. Și observatorul francez ia notă de existența sentimentului național, de aspirațiile de dreptate și libertate ale țăranilor; aceștia - notează el -, „plasați între Turci și boierii lor, preferă o independență absolută și de unii și de alții“.

Pe linia interesului pentru această categorie socială, se înscrie și observația publicistului că numele generic de *români*, al locuitorilor Principatelor, amintind de strămoșii romani, desemnează în primul rând această clasă socială. Noțiunea de *rumân*, desemnând în trecut numai categoria țăranilor dependenți, este plasată de el asupra tuturor țăranilor și suprapusă noțiunii etnice de *rumân* (sau *român*), la rândul ei amintind de descendența romană. Valahia, scrie, el, se numește „Țara Rumânească, sau Imperiul Roman, și țăranii Rumâni (Rumans) sau Romani (Romains) ***pentru a se distinge de gentilomi sau boieri*** (s.n., N.I.). Numele de Roman a devenit în Valahia un termen de nemulțumire ca în Grecia acela de Romei“[65].

Când este vorba de moravurile boierilor, ca și alți publiciști francezi, Salaberry se referă în primul rând la înclinațiile acestora pentru un lux nemărginit. „Luxul boierilor și boieroaicelor nu are margini“, notează el; și pentru a sublinia tabloul negativ al moravurilor boierești reproduce în lucrarea sa o cunoscută descriere făcută de contele de Ligne cu câteva decenii în urmă[66].

Impresii cu privire la țărani și boieri găsim, de asemenea, în lucrarea lui Fr. Recordon. Compusă din texte redactate la date diferite - respectiv cele 10 scrisori -, sub acest aspect, lucrarea ne oferă o viziune contradictorie; în prima parte, în care se referă mai pe larg la clasele sociale, tonul autorului este mult mai moderat cu privire la boieri, pentru ca la sfârșitul lucrării - în ultima scrisoare, din cele 10 câte o compun -, în legătură cu mișcarea condusă de Tudor Vladimirescu, spiritul critic să capete accentul propriu majorității scrierilor franceze.

Pe țărani publicistul îi descrie cu simpatie. În „fizionomia lor ei poartă blândețea caracterului lor“, au o serie de calități notorii, între acestea numărându-se „atașamentul pentru religia lor și pentru datoria pe care ea le-o

---

[63] Salaberry, *Essai sur la Valachie et la Moldavie,* p. 21.

[64] *Ibidem*, p. 25 - 26.

[65] *Ibidem,* p. 21.

[66] *Ibidem,* p. 35; 37 - 42. Vezi și *Oeuvre de Prince de Ligne,* t. II, Bruxelles, 1860, cu o introducere de Albert Lacroix, p. 104 - 111.

impune, ca și supunerea și respectul pentru seniorii lor", calități datorită cărora acești „buni români" sunt deseori maltratați de oamenii boierilor[67]. Pe pagini întregi, referindu-se la aceștia, el descrie credința și superstițiile locuitorilor Țării Românești (acestea, privite cu multă indulgență), ca și obiceiurile lor[68]. Pe boieri, în această primă parte a lucrării, așa cum am anticipat, Recordon îi privește cu oarecare îngăduință; luxul lor i se pare firesc și la fel, firești, i se par veniturile ridicate de ei de la țărani! În același sens, i se pare normal ca echipajele boierilor să echivaleze cu cele ale nobililor sau burghezilor din cele mai mari orașe ale Europei, „atât prin somtuozitatea trăsurilor, îmbrăcămintea vizitiului și lacheilor, cât și prin excelenții cai [...]"[69]. Nimic, însă, în acest context - în prima parte a lucrării - despre exploatarea țăranilor, despre mizeria lor, despre ignoranța boierilor, abuzurile și lipsa de patriotism a unora dintre ei, ca la alți călători! Este o imagine pe care o contrazice, într-o oarecare măsură, sfârșitul lucrării, cu ultima scrisoare, în care, refeindu-se la obiectivele mișcării conduse de Tudor Vladimirescu, el subliniază justețea condamnării, atât a boierilor greci, cât şi pământeni, „pentru nedreptățile de care ei se făcuseră vinovați"[70].

O optică mult mai critică asupra claselor sociale decât la Recordon găsim în lucrarea lui Ch. Pertusier. Acesta constată o anumită decădere morală a țăranilor, dar îi găsește explicația în înstrăinarea ei de pământ, de ideea de proprietate, pentru care face vinovată clasa dominantă: „Adevărații vinovați aparțin clasei superioare care, printr-o speculație necinstită, îi țin într-o ignoranță crasă"[71]. Caracterizarea pe care o face boierilor este din cele mai negative: „Boierii sunt ignoranți și superstițioși, înfumurați și supuși unui lux care nu-și poate afla scuza decât atunci când bunul gust și demnitatea îl înnobilează, dar care la ei se găsește foarte rar. Mândri de nașterea lor, cu care ei se laudă de obicei, într-o manieră care stârnește râsul, ei se agață fără rușine de putere și se pleacă cu umilință în fața ultimului grec din Fanar, pentru a obține privilegiul de a se apropia numai de tron, de unde, dacă aceasta s-ar putea crede, nu este nici unul dintre ei care să nu pretindă a-și trage originea"[72].

Merită semnalată constatarea indubitabilă a autorului privind asemănarea de ordin istoric, economic, social și politic dintre Țara Românească și Moldova, subliniată după descrierea celei dintâi. „Tot ceea ce urmează să spunem despre caracterul proprietății, despre economia rurară, repartiția impozitelor și în legătură

---

[67] Fr. Recordon, *Lettres sur la Valachie*, p. 36 - 37.
[68] *Ibidem*, p. 43 și urm.
[69] *Ibidem*, p. 88 - 89.
[70] *Ibidem*, p. 32.
[71] Ch. Pertusier, *La Valachie, la Moldavie*, p. 32.
[72] *Ibidem*, p. 30.

cu abuzul care se face în acest domeniu, se aplică cuvânt cu cuvânt și Moldovei, de care urmează să ne ocupăm în mod special doar din punctele de vedere care oferă nuanțe"[73].

Note critice la adresa boierilor putem găsi și în lucrarea lui F. Laurençon; considerând pe aceștia, în majoritatea lor, de origine străină[74], remarcă apetitul lor pentru lux[75], nivelul modest de educație și cultură etc.[76]. Aprecieri negative are el și despre cler, în general, relevând mai ales ignoranța care l-ar caracteriza[77].

Deosebit de interesante sunt opiniile asupra situației sociale din Principate pe care le susține É. Gaudin în lucrarea sa din 1822. El adoptă teoria originii slave a boierilor, pe care o vor dezvolta mai târziu unii istorici români; existența termenului de boier, scrie el, atestă faptul că, după încetarea migrației, războinicii slavi, „prin forță și teroare", au subjugat pe locuitorii Moldovei și Țării Românești, adoptându-le limba, dar aducându-le în schimb „instituția feudală", cu ajutorul căreia ei se erijează în stăpâni ai pământului[77]. Apariția boierilor, scrie el, precum, câteva decenii mai târziu, N. Bălcescu, a însemnat subjugarea țărănimii! „Plasat într-o condiție atât de dependentă, atât de precară, putând să fie alungat cu aceeași ușurință cu care era primit, țăranul valah sau moldovean a devenit în mod inevitabil străin de orice sentimente, de orice bucurii și plăceri, pe care proprietatea, fie ea cât de mică, le face să se nască în inima omului integrat în societate"[78]. Înstrăinarea de pământul muncit, care aparține acum boierilor, arată el, în aceeași viziune proprie lui Bălcescu, însemna înstrăinarea de patrie, căci „dragostea de patrie, avându-și originea în aceste senstimente, în aceste bucurii și plăceri, îi rămâne în mod inevitabil necunoscută"[79].

Constatând această lipsă de dragoste în patrie, născută din starea de dependență a țăranilor, Gaudin observă, în același timp, că ea putea fi înlăturată, parțial, printr-o bună administrație, fie ea aparținând și unei monarhii absolute. Dar nu era, din nenorocire, subliniază el, cazul domnilor din Țara Românească și Moldova din ultima perioadă istorică.

După ce a abordat în prealabil problema originii boierilor, în câteva note, É. Gaudin schițează starea morală morală din prezent - de la 1821 - a acestei

---

[73] *Ibidem*, p. 36.

[74] F. G. Laurençon, *Nouvelles observations*, p. 22.

[75] *Ibidem*, p. 30.

[76] *Ibidem*, p. 36. Între altele, el notează, în opoziție cu alți călători în privința referințelor de acest gen: „Este chiar rar de a găsi o carte în mâinile boierilor sau în ale soțiilor lor. Toate gândurile celor dintâi se îndreaptă spre intrigile Administrației, spre bărbi și funcții, iar ale soțiilor către cochetărie și galanterie".

[77] Fără nuanțele care s-ar fi cerut, el notează: „Este greu de găsit în Europa un cler mai ignorant și mai dedat desfrânării ca cel din Valahia". *Ibidem*, p. 18.

[78] *Ibidem*, p. 50 - 78.

[79] *Ibidem*, p.

clase. Boierii moldoveni și munteni, scrie el, sunt aproape în totalitate „profund ignoranți, superstițioși, înfumurați și lăudăroși“[80]; pentru ei „luminile civilizației“ nu sunt decât „în aurora dezvoltării lor“, dar ei sunt grav afectați în „exercițiul prerogativelor lor feudale“, pe de o parte, de administrația fanarioților, de dominația otomană, pe de alta [81].

Cu ochii observatorului occidental care era, el constată lipsa claselor intermediare, între boieri și țărani, o lipsă corespunzătoare slabei dezvoltări a meșteșugurilor și comerțului[82]; el scoate în evidență, pe de o parte, lipsa de pământ de care suferă țăranii, „ei fiind numai coloni“ pe moșiile boierilor, pe de alta, fiscalitatea deosebit de apăsătoare exercitată de stat asupra lor[83]. În cele din urmă, Gaudin leagă soarta emancipării politice a Principatelor de întărirea economică și morală a țăranilor, de readucerea în sufletele lor, după cum am mai observat, a sentimentelor dragostei de patrie. În acest context, se referă el și la lipsa de entuziasm a românilor pentru cauza Eteriei la 1821. „Această expunere a stării politice a națiunii moldovene și valahe - scrie el, în încheiere - explică pentru ce grecii au găsit acolo atât de puțin ajutor, de ce au atras așa de puțini prozeliți sub stindardul independenței comune creștine pe care ei îl înlățaseră“[84].

Un alt călător francez din epoca de la 1821, Barthelemy Bacheville, se referă și el la realitățile sociale din Principate. Este surprins mai ales - împreună cu fratele său, cu care călătorește - de luxul nemăsurat al boierilor din Moldova, în acest sens el amintind de cele 800 de trăsuri care se importă anual din Viena; dar cheltuielile pe obiecte de lux, observă el, în parte, sunt compensate prin exportul de vite, vin, grâu, „astfel încât, cu toate dezordinele unei detestabile administrații, această țară este încă una dintre cele mai bogate ale Europei“[85]. Ca și alți câțiva călători, la care ne-am referit, autorul face constatarea că lipsesc clasele intermediare, căci „nu există acolo nici o manufactură“[86], poziția dominantă în societate având-o boierii, „care posedă două treimi din pământuri, pe care le arendează țăranilor, pe când aceștia din urmă nu mai sunt atașați de patrie“[87]. Într-un alt pasaj, autorul încearcă o clasificare a „claselor sociale“ din cele două Principate; pe lângă primele două, boierime și cler, există o a treia

---

[80] *Ibidem*, p. 59.

[81] *Ibidem*, p. 58.

[82] *Ibidem*.

[83] *Ibidem*, p. 56 - 57. Referindu-se la sistemul impozitelor care copleșește pe țărani, la scutelnicii („cotelniks“) și poslușnicii („post-luckins“) boierilor, Gaudin arată că nu a putut culege în această privință date exacte asupra Moldovei, dar, scrie el, „este permis să avansăm că starea lucrurilor este acolo aproape aceeași“. (*Ibidem*, p. 56).

[84] *Ibidem*, p.57.

[85] [Barthelemy Bacheville], *Voyage des frères Bacheville*, p. 210.

[86] *Ibidem*, p. 209.

[87] *Ibidem*.

clasă, un „le tiers-état, care se prezintă însă de departe în urma celorlalte două“[88], prin care el subînțelege în primul rând țărănimea. O a patra clasă, a robilor - țigani, face o puternică impresie asupra autorului, fiind „o clasă mai de jos, dar care este atât de umilită, degradată și disprețuită, încât nici nu este socotită în numărul locuitorilor principatului“[89].

În sfârșit, odată cu una dintre cele mai virulente critici la adresa domnilor fanarioți, Philip Zallony, în lucrarea sa din 1824, condamnă în mod categoric și pe boierii pământeni din Principate. Îi condamnă în primul rând pentru strădiunța lor diabolică de a se face colaboratori ai domnului străin. „Nimeni nu poate descrie - notează publicistul - slugărnicia din jurul lui. Grija lor cea mai mare este de a se apropia de persoana Domnului“[90]. Portretul moral pe care Zallony îl face boierilor se raportează la egoismul lor, la atitudinea condamnabilă față de țărănime. „Luxul exagerat - scrie el - era cel mai mare cusur al boierilor pământeni; în portul lor se întreceau unii pe alții în haine bogate și împodobite cu pietre scumpe“[91].

Referindu-se la politica fiscală deosebit de apăsătoare dusă de domnii fanarioți, Zallony ține să sublinieze că din aceasta s-au înfruptat nu numai grecii din jurul lor, ci și boierii pământeni. „Birurile țăranilor - notează el - sunt atât de mult sporite încât sărmanii lucrează tot anul pentru fisc, fără a putea ajunge, cu toată frugalitatea lor, să-și agonisească existența“[92]. Imaginea situației grele a țărănimii, plasată în raport cu domnii fanarioți și boierime, este pusă pregnant în evidență de autor. „Țăranii ambelor principate - scrie el - sunt în special obiectul disprețului boierilor fanarioți, parc-ar fi fost creați numai ca să le îndestuleze rapacitatea lor“[93]. Și el se miră că o răscoală în masă a țăranilor „în contra apăsătorilor lor“ întârzie să se declanșeze[94], deși ea se manifesta în acest sens prin alte forme de luptă[95].

Zallony, de fapt, raportează situația Principatelor Române, înainte de toate, la situația deosebit de grea a celei mai numeroase clase a societății, țărănimea, în legătură cu care condamnă, cum observăm, atât pe domnii fanarioți, cât și pe boieri, aceste analize constituind aspecte de bază ale lucrării sale.

---

[88] *Ibidem,* p. 225.

[89] *Ibidem*, p. 223. Privind această categorie socială, autorul exclamă: „Cât timp ar trebui pentru a aduce această clasă abrutizată de cea mai mare servitute la starea de civilizație în care se găsește Franța!“. *Ibidem*, p. 224.

[90] M. - F. Zallony, *Despre fanarioți,* p. 50.

[91] *Ibidem*, p. 54.

[92] *Ibidem,* p. 57.

[93] *Ibidem*, p. 72.

[94] *Ibidem*, p. 75.

[95] Vezi, de pildă, *Ibidem*, p. 81 - 84; de asemenea, p. 201.

3. *Influența franceză și starea intelectuală a elitei*

Călătorii francezi din epoca Luminilor, cum era firesc, se numără între cei mai de seamă observatori străini ai fenomenului influenței franceze în Principatele Române. La cei mai mulți, observațiile privind influența franceză și nivelul de cultură al țării sunt intercalate cu referințele privitoare la boierime. Primul dintre ei, în ordine cronologică, J. L. Carra, luând act de funcționarea Academiilor domnești de la Iași și București, între altele, se referă la circulația operelor lui Voltaire[96]. Progresul influenței franceze era constatat aproape trei decenii mai târziu de Christine Reinhard, mai ales în ce privește moda în rândul soțiilor de boieri moldoveni[97]. Relativ la aceeași dată, ofițerul Leclerc, referindu-se la mișcarea culturală din Principate, și reproducând o listă de lucrări tipărite în limba română, remarca opțiunea pentru traduceri din limba franceză (între acestea numărându-se *Istoria universală* a abatelui Millot)[98]. De asemenea, la acest început de secol, contele de Rochechouart, călătorind prin Moldova, semnala „avansul europenizării" în aceste locuri și, spre deosebirea de alți călători compatrioți, observa că boierii moldoveni „erau toți oameni foarte distinși prin educația lor și manierele lor europene, cei mai mulți vorbind franțuzește cu o mare perfecțiune și cu accentul cel mai ales"[99], în timp ce damele se lăsau conduse de modele cele mai noi ale Parisului[100]

Generalul Langeron, atât de critic la adresa caracterului și moravurilor boierilor din Principate, nu poate totuși să nu le recunoască, cum se exprimă el, un anumit „spirit fin", conjugat cu calitatea de cunoscători ai limbii franceze[101].

Cunoașterea limbii franceze și circulația cărții în limba franceză în Principate sunt atestate și de călătorii sau publiciștii francezi din epoca de la 1821. Contele Lagarde, de pildă, întâlnea în călătoria sa în rândul boierilor

---

[96] J. L. Carra, *Historire de la Moldavie et de la Valachie*, p. 149 - 150, 152, 157 - 158.

[97] Doamnele din Iași, notează el, în scrisoarea din 30 iulie 1806, „nu mai poartă costumul național și caută să imite moda franceză". Cf. Cristina Reinhard, *O pagină din viața românească*, p. 26.

[98] Referindu-se la circulația cărților, pe lângă traduceri, el mai semnalează cărți populare; gramatica moldo-germană a lui I. P. Molnar, „gramatica limbii Valahe", a lui „Ienakyi Văkărescul", o serie de cărți religioase, câteva manuale etc. Tipografiile de la București și Iași, observa el, erau destinate mai ales tipăririi cărților religioase. Pentru aceste date Leclerc trimite la un izvor, altfel, mult folosit în lucrarea sa, „Journal de l'Ambassade Russe" din Constantinopol. Cf. *Arh. Naț. Centrale, Microfilme - Franța*, A.M.G., Rola 173/1, f. 558.

[99] M. Émerit, *Le voyage en Moldavie du Comte Rochechouart*, loc. cit., p. 24.

[100] *Ibidem*, p. 25.

[101] Hurmuzaki, *Documente*, Supl. I/3, p. 72 - 73.

români, pe care, de altfel, și el îi critică, mulți cunoscători ai limbii franceze[102], și considera că fenomenul acestui interes pentru limba și cultura franceză era simtomatic pentru renașterea viitoare a românilor[103].

*
*   *

Cum se poate observa, relatările călătorilor francezi - pe departe, cei mai numeroși călători occidentali care au vizitat Principatele Române în epoca Luminilor - ne oferă o imagine globală asupra acestora și în multe privințe ideile lor coincid cu ale cărturarilor români - mai ales în ceea ce privește condamnarea regimului domnitorilor fanarioți și a dominației otomane, critica nedreptăților sociale și altele.

Puse față în față, cele două imagini, „Principatele Române în viziunea iluminiștilor români" și „Principatele Române în viziunea călătorilor francezi din epoca Luminilor", ne oferă identități semnificative. Cu deosebire opiniile privind originea latină, trecutul de luptă și aspirațiile de emancipare ale românilor nu pot să nu fie puse - în cazul multor călători francezi - pe seama conștiinței lor privind originea latină comună a celor două popoare, român și francez, rudenia lor. În orice caz, ni s-a părut interesant să așezăm față în față aceste două imagini, cititorul urmând a observa singur aceste apropieri sau asemănări de opinii.

---

[102] Cf. *Voyage de Moscou à Vienne*, p. 323.

[103] În București, în compania consulului francez Ledoulx, el vizitase pe I. Caragea și pe unii mari boieri, între care Grigore Brâncoveanu și Constantin Dudescu; acesta din urmă, mare logofăt al Țării Românești, îl va însoți apoi pe calea de întoarcere din Franța - o călătorie devenită ea însăși de notorietate. *Ibidem*, p. 379.

CUPRINS

INDICE*

* Precizăm că, pentru a nu încărca excesiv acest indice, am lăsat în afară nume de persoane sau localități încadrate în titlurile de lucrări de la subsol (nu și numele autorilor acestora), precum și denumirile de opere istorice sau literare încadrate în text.

D

E

F

G

H

I

M

N

Tiparul s-a executat sub c-da nr. 541/1999 la
Tipografia Editurii Universităţii din Bucureşti

FUNDAMENTUM

Lucrarea se înscrie în seria exegezelor dedicate problematicii iluminismului în Țările Române, este o istorie a ideilor vizând o primă etapă de receptare a spiritului european în spațiul românesc.

Se relevă latura spiritului critic care propulsează dezvoltarea ideii naționale. Se analizează pe o bază documentară amplă, chiar de arhivă, aspecte esențiale ale circulației ideilor în epocă, de la întemeierea școlilor naționale de nivel superior și recuperarea valorilor occidentale până la concepțiile privind limba națională, identitatea istorică, critica socială și altele.

În *Addenda* este menționată convergența ideilor care circulă în Principate cu opiniile despre români ale celei mai importante categorii de călători străini, cei francezi. Autorul, profesor titular la Catedra de Istorie a României de la Universitatea din București este specialist în istoria învățământului și a culturii.

Această carte a fost tipărită cu sprijinul Ministerului Culturii.

ISBN - 973 - 575 - 315 - 4

Lei ~~45000~~ 55000

